નથી. મૂળ ગ્રંથ ટીકાસમેત મારા વડીલ બંધુ ત્રિભુવનદાસ ભાણજીની જ આર્થિક સહાયવડે છપાવીને જૂદો પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

પરમઉપકારી પન્યાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ સંવત ૧૯૬૮ ના પોસ વદ ૯ મે સ્વર્ગવાસી થયા છે અને ભાઈ ત્રિભુવનદાસ સંવત ૧૯૬૫ ના શ્રાવણ શુદિ ૩ જે પંચત્વ પામ્યા છે. એ બંન્નેના ફોટા ઉપયોગી જણાવાથી આ બુકના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલા છે.

મહાત્મા શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો, તેમના ગુરૂ શાંતમૂર્ત્તિ શ્રીમાન્ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજનો અને તેમના ગુરૂ શ્રી બુટેરાયજી મહારાજના સર્વ પરિવારનો શ્રી ભાવનગરના સંઘઉપર અત્યંત ઉપકાર છે, તે ઉપકારને સ્મરણમાં લાવતાં પરમ આલ્હાદ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો અમારા ઉપર અત્યત ઉપકાર હોવાથી તેમની આ ઉત્તમ કૃતિ કે જે અનેક ભવ્ય જીવોને અવશ્ય પરમ લાભકારક થાય તેવી છે તે પ્રકટ કરવાની તેમની અભિલાષા થઈ એટલે મારા વડીલ બંધુનું નામ તેની સાથે જોડી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરાવેલ છે.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા મહાત્મા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે અનેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચીને જૈન સમાજ ઉપર જ નહીં પણ સર્વ ભવ્યાત્માઓ ઉપર પારાવાર ઉપકાર કરેલો છે. તેમનુ મળી શકયુ તેટલુ ચરિત્ર અને એ મહાત્માએ બનાવેલા ગ્રંથોનુ લભ્ય અલભ્ય વિભાગ સૂચક લીસ્ટ, શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી જ એ મહાત્માની ઉત્તમ કૃતિઓ પૈકીના દશ ગ્રંથોનો સંગ્રહ શ્રી **યશોવિજય ગ્રંથમાળા**ના નામથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તેના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ટીકાકાર શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે આ ટીકા બનાવ્યા અગાઉ બીજી બે ટીકાઓ શ્રી જ્ઞાનસાર અને શાંત સુધારસ ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણ બનાવેલી છે તે તથા નયકર્ણિકા નામના પ્રકરણ ઉપર નાની ટીકા બનાવી છે તે પણ છપાયેલ છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષામા પૂજાઓ અને સ્તવનાદિ પણ પુષ્કળ રચેલાં છે, તે પણ બહોળે ભાગે છપાયેલા છે. એક ગદ્ય લેખ તત્વ વાર્તા નામનો લખેલ છે તે પણ શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ છપાવેલ છે. આ ટીકાકાર મહાપુરૂષે પોતાની જીંદગીનો બહોળો ભાગ જ્ઞાનધ્યાનમાં અને ક્રિયા કલાપમાં જ વ્યતીત કરેલો છે. તેમની આત્મહિત તરફની વૃત્તિ અત્યંત શ્લાઘનીય હતી. તેમનો ઉપકાર પણ અપરિમિત કહી શકાય તેમ છે. એવા મહાત્માઓ જ જૈનશાસનના શૃંગારભૂત ગણાવા યોગ્ય છે.

મૂળ ગ્રંથકાર શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય તો છેલ્લા બસો વર્ષ અગાઉ જ થયેલા છતાં એવા અપૂર્વ વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને એ મહાત્માએ એવી અપૂર્વ ગ્રંથરચનાઓ કરી છે કે તેમને કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કે તેવા અન્ય મહાત્માઓની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટી શકે તેમ છે. તેમના પારાવાર ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેનું અનુમોદન કરવું અને એ મહાત્માને અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમની કૃતિનો સંગ્રહ જાળવી રાખવા પ્રયાસ કરવો એટલુંજ આપણાથી બની શકે તેમ છે.

આ ગ્રંથની અંદર એ મહાત્માએ એવું અપૂર્વ રહસ્ય ગુંથેલું છે કે જે તે માટે છઠ્ઠા પ્રબંધમાં ૧૯૨-૯૩-૯૪ શ્લોકમાં, આ રહસ્ય જેવા તેવા પાત્રને આપવાની સ્પષ્ટપણે ના કહે છે. આ શ્લોક ને તેનો અર્થ લક્ષપૂર્વક વાંચવાની અત્ર ભલામણ કરવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકના વેચાણથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થશે તે દ્રવ્યની રકમના વ્યાજમાંથી નીતિ અને ધર્મ સબંધી બુક દરવર્ષે મારા વડિલ બંધુ ત્રિભુવનદાસના નામથી અંકિત કરી પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો વિચાર છે તે સહજ નિવેદન કરૂં છું.

આ ગ્રંથ અપૂર્વ રહસ્યવાળો હોવાથી અને ટીકા પણ પંડિતાઈ ભરેલી હોવાથી ભાષાંતર કરવામાં સ્ખલના થવાનો સંભવ છે તો પણ બહુજ સંભાળ પૂર્વક ભાષાંતર કરવામાં ભાષાંતર કર્ત્તાએ ધ્યાન આપ્યું છે. ભાષાંતર શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ હરિભાઈ પાસે કરાવેલું છે. ભાષાંતર કરાવવામાં, તપાસવામાં અને આ પુસ્તક છપાવવામાં લીધેલા પ્રયાસ માટે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાનો તથા સભાના પ્રમુખ શેઠ કુંવરજી આણંદજીનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

માર્ગશિર્ષ શુદિ ૧૫
સંવત્ ૧૯૭૨.

નરોત્તમદાસ ભાણજી.
મુંબાઈ.

અનુક્રમણિકા.

Maharaj Shri
Jain Ratna Mooniraj
MANAK-VIJAYJI

॥ श्रीअध्यात्मसार भाषान्तर ॥

। टीकाकारनी पीठिका ।

जयति वीरनाथस्य देशनामृततोयधिः ।
अध्यात्मशीकरैर्जन्तोर्दुःकषायामयापहः ॥ १ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મરૂપી બિંદુઓવડે પ્રાણીઓના દુષ્ટ કષાયોરૂપી વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર શ્રીવીરસ્વામીનો દેશનારૂપી અમૃતનો સમુદ્ર જયવંત વર્તે છે.

नौमि परोपकृन्मुख्यं यशोविजयवाचकम् ।
यदध्यात्मोपदेशेन मादृशोऽजनि तद्रुचिः ॥ २ ॥

અર્થ—પરોપકારી પુરૂષોને વિષે મુખ્ય વાચકવર્યે શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયને હું નમસ્કાર (વંદના) કરૂં છું, કે જેના અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ઉપદેશે કરીને મારા જેવા મનુષ્યને તે અધ્યાત્મને વિષે રૂચિ થઈ.

नत्वा सर्वविदः सर्वान् श्रुतधरांश्च शारदाम् ।
क्रियतेऽध्यात्मसारोऽत्र व्याख्या गुरुप्रसादतः ॥ ३ ॥

અર્થ—સર્વે સર્વજ્ઞોને, શ્રુતધરોને તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને હું ગુરુકૃપાથી આ અધ્યાત્મસારની વ્યાખ્યા કરૂં છું.

વાચકવર્યે શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ અધ્યાત્મસાર ગ્રથમાં સાત પ્રબંધ અને તેના એકવીશ અધિકારો કરેલા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રબંધમાં ચાર અધિકાર કરેલા છે. તેમાંના પેલા અધિકારમાં ચોવીશ શ્લોકો છે. તેમાં ગ્રન્થની આદિમાં વિઘ્નની શાન્તિને માટે મગલ કરવું જોઇએ. માટે પ્રથમના પાંચ શ્લોકવડે પોતાના અભીષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરવારૂપ મગલ કર્યું છે. મંગલ કર્યા છતાં પણ ગ્રન્થનું અભિધેય કહેવું જોઇએ માટે એક શ્લોકવડે અભિધેયની સૂચના કરી છે. અભિધેય કહ્યા છતાં પણ શ્રોતાઓને સન્મુખ કરવા વાસ્તે (રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે) શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવો જોઇએ, તેથી અઢાર શ્લોકોવડે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. મહિમાનું વર્ણન કર્યા છતાં પણ શાસ્ત્રનું

સ્વરૂપ કહેવું જોઇએ, તેથી બીજા અધિકારમાં ઓગણત્રીશ શ્લોકોવડે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ દંભનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, તેથી ત્રીજા અધિકારમાં બાવીશ શ્લોકે કરીને દંભત્યાગનું વર્ણન કર્યું છે. દંભનો ત્યાગ કરીને પણ સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઇએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકોવડે ભવસ્વરૂપ-ચિંતન નામનો ચોથો અધિકાર રચ્યો છે. (અહીં પહેલો પ્રબંધ પૂરો થાય છે).

બીજા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર કરેલા છે. તેમાં ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી છત્રીશ શ્લોકે કરીને વૈરાગ્યસંભવ નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યવાન્ પુરૂષે વૈરાગ્યના ભેદો જાણવા જોઇએ, તેથી ચુમાલીશ શ્લોકોવડે વૈરાગ્યભેદ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. વૈરાગ્યના ભેદ જાણ્યા પછી વૈરાગ્યનો વિષય જાણવો જોઇએ, તેથી છવીશ શ્લોકે કરીને વૈરાગ્ય વિષય નામનો ત્રીજો અધિકાર બતાવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રબંધમાં ચાર અધિકારો છે. તેમાં વૈરાગ્યનો વિષય જાણ્યા પછી મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, તેથી સત્તાવીશ શ્લોકે કરીને મમતાત્યાગ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે. મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અઠ્ઠાવીશ શ્લોકે કરીને સમતા નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે. સમતાવાળાને સત્ અનુષ્ઠાન હોય છે, તેથી ઓગણચાળીશ શ્લોકે કરીને સદનુષ્ઠાન નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે. સદનુષ્ઠાન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, માટે બાવીશ શ્લોકે કરીને મનશુદ્ધિ નામનો ચોથો અધિકાર કર્યો છે.

ચોથા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. મનશુદ્ધિ સમકિતવંતને જ સફળ થાય છે, માટે અઠ્ઠાવન શ્લોકે કરીને સમ્યક્ત્વ નામનો પહેલો અધિકાર કર્યો છે સમકિતની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, તેથી નવાણું શ્લોકે કરીને મિથ્યાત્વત્યાગ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ પણ અસત્ આગ્રહ (કદાગ્રહ)નો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, માટે એકવીશ શ્લોકે કરીને અસદ્ગ્રહ-ત્યાગ નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે.

પાંચમા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. કદાગ્રહ ત્યાગ કરવાથી યોગને વિષે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્યાશી શ્લોકે કરીને યોગા-ધિકાર નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. યોગને વિષે અધિકાર પામેલા-ઓને શુભધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી છયાશી શ્લોકે કરીને ધ્યાન નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. ધ્યાનવાળા પુરૂષો ધ્યાનની સ્તુતિ

કરે છે, તેથી ચૌદ શ્લોકે કરીને ધ્યાનસ્તુતિ નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે.

છઠ્ઠા પ્રબંધમા બે અધિકાર છે. ધ્યાનની સ્તુતિ કરનાર પુરૂષો આત્માનો (આત્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે, તેથી એકસો ને પચાસ શ્લોકે કરીને આત્મનિશ્ચય નામનો પ્રથમ અધિકાર કહ્યો છે. આત્માનો નિશ્ચય થયા પછી જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ થાય છે, તેથી પદર શ્લોકે કરીને જિનમતસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે.

સાતમા પ્રબંધમાં પણ બે અધિકાર છે. જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ કરનારને અનુભવ થાય છે, તેથી તેંતાલીશ શ્લોકે કરીને અનુભવ નામનો પહેલો અધિકાર કહ્યો છે અનુભવવાન્ સજ્જનની સ્તુતિ કરે છે, તેથી સોળ શ્લોકે કરીને સજ્જનસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર વર્ણવ્યો છે. (અહીં ગ્રંથ સંપૂર્ણ થાય છે).

આ ઉપરના વિષયોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર મનુષ્યોને અત્યત ઉપકારી છે. તેથી આ ગ્રંથનો માત્ર શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ અત્રે કહીએ છીએ.

તેમાં પ્રથમ ગ્રંથકાર મંગલ કરે છે.—

ऐन्द्रश्रेणिनतः श्रीमाजन्दताम्नाभिनन्दनः ।
उद्दधार युगादौ यो जगदज्ञानपंकतः ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—દેવેન્દ્રોની શ્રેણીઓવડે નમસ્કાર કરાયેલા શ્રીમાન્ નાભિરાજાના પુત્ર (ઋષભદેવ સ્વામી) આનંદ પામો. કે જે ઋષભસ્વામીએ યુગની આદિમાં અજ્ઞાનરૂપી પંકમાંથી જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. ૧

ટીકાર્થ—ઇન્દ્રો એટલે સૌધર્માદિક દેવલોકના સ્વામીઓની શ્રેણીઓ-સમૂહવડે નમસ્કાર કરાયેલા, શ્રીમાન્ એટલે કેવળજ્ઞાન, અષ્ટપ્રાતિહાર્ય અને ચોત્રીશ અતિશયોરૂપી લક્ષ્મીવાળા, એવા નાભિનંદન એટલે નાભિ નામના કુલકરના પુત્ર-વંશના આભૂષણરૂપ ઋષભસ્વામી આનંદ પામો—સમૃદ્ધિને પામો. કે જે ભગવાને યુગની આદિમાં એટલે પ્રથમ સમયે જગતનો-ત્રણ ભુવનને વિષે રહેલા ભવ્ય જીવોનો અજ્ઞાન એટલે કુબોધ, તે જ મલિનતાનું કારણ હોવાથી પંકસદૃશ-મહા કાદવ તેમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. ૧

श्रीशान्तिस्तान्तिभिद्भूयाद्भविनां [illegible] च्छनः ।
गावः कुवलयोल्लासं कुर्वते [illegible] ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—ચંદ્રસમાન શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી ભવ્ય પ્રાણીઓના ખેદને હરનારા થાઓ, કે જે ભગવાનની નિર્મળ વાણી કુવલયના[1] ઉલ્લાસને કરે છે. ૨

ટીકાર્થ—લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા શાન્તિનાથ નામના સોળમા તીર્થંકર મૃગના લાંછનવાળા એટલે ચન્દ્રસમાન છે. આ પ્રમાણે અભેદ રૂપકાલંકારે કરીને, શ્રીશાંતિનાથ સ્વામી અવતર્યા તે દિવસથી જ લોકોમાં મરકી વિગેરે સંતાપનો નાશ થયો, તેથી ચંદ્રની જેમ સંતાપનું હરણ કરનાર હોવાથી ચંદ્રનું સાધર્મ્ય જણાવ્યું છે અને પ્રકાશકપણાએ કરીને તો ભગવાન બહાર અને અંદર (હૃદયમાં) પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક છે. તે ભગવાન ભવિ પ્રાણીઓના—ભવ એટલે મોક્ષ તે પ્રાપ્તવ્યપણાએ કરીને જેમને રહેલો છે, એવા પ્રાણીઓના ખેદને અથવા સંતાપને ભેદનાર થાઓ. જે શાંતિનાથરૂપી ચંદ્રની નિર્મળ એટલે દોષરૂપી મળના અભાવથી શુદ્ધ એવી ગો-વાણી કુવલયના—પૃથ્વીમંડળના ઉલ્લાસને કરે છે. ચંદ્રપક્ષે પણ ચંદ્રના નિર્મળ અમૃતમય ગો-કિરણો કુવલયના-કુમુદોના ઉલ્લાસને કરે છે. અર્થાત્ કિરણોએ કરીને ચંદ્રની જેમ શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન અમૃતમય ઉપદેશના વચનોવડે કુવલયના ઉલ્લાસને કરે છે. ૨.

श्रीशैवेयं जिनं स्तौमि भुवनं यशसेव यः ।
मारुतेन मुखोत्थेन पाञ्चजन्यमपूपुरत् ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—જે ભગવાને પોતાના યશવડે ત્રિભુવનને પૂર્ણ કર્યું હોય તેમ પોતાના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે પાંચજન્ય નામના શંખને પૂર્ણ કર્યો (વગાડ્યો), તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરૂં છું. ૩.

ટીકાર્થ—જે ભગવાને ત્રણ લોકને પોતાના યશવડે—કીર્તિના સમૂહવડે પૂર્ણ કરેલ છે તેમ મુખકમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે પાંચજન્ય નામના શ્રીકૃષ્ણના શંખને પૂર્ણ કર્યો, તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ નામના જિન-રાગાદિક આંતર શત્રુનો જય કરનાર તે ભગવાનની હું સ્તુતિ કરૂં છું. અર્થાત્ મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે શંખને એવી રીતે પૂર્ણ કર્યો, કે જેથી પોતાના યશવડે ત્રણ ભુવન પૂર્ણ થઈ ગયાં. ૩.

---

૧ પૃથ્વીરૂપ વલય-જગતના જુઓ.

મૂલાર્થ—આ ઉપર કહેલા અને બીજા પણ તીર્થંકરોને તથા ગુરૂઓને નમસ્કાર કરીને હું હવે અધ્યાત્મસારને પ્રકટ કરવા ઉદ્યમવંત થાઉં છું. ૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ઋષભસ્વામી વિગેરે અને બીજા અજિતનાથ વિગેરે તીર્થંકરોને પણ નમસ્કાર કરીને તથા ધર્મોપદેશાદિક આપનાર ગુરૂઓને પણ નમસ્કાર કરીને, હવે અધ્યાત્મસાર–આત્માનો અધિકાર કરીને–આશ્રય કરીને જે થાય તે અધ્યાત્મ કહીએ. એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન કરવું વિગેરે. તે અધ્યાત્મના સારને એટલે પરમાર્થને પ્રકટ કરવા માટે હું ઉદ્યમવંત થાઉં છું. આ શ્લોકવડે અભિધેયનું સૂચન કર્યું છે. તે અભિધેય એટલે કહેવાને આરંભ કરેલું અધ્યાત્મ, સારરૂપ છે.

આ ગ્રંથનો સંબંધ અને પ્રયોજન–બંને વાનાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પોતાની મેળે જાણી લેવાં. ૬.

નમસ્કાર કર્યા પછી સૂચન કરેલા અભિધેયને જ શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવાવડે પ્રગટ કરી બતાવે છે.—

शास्त्रात्परिचितां सम्यक् संप्रदायाच्च धीमताम् ।
इहानुभवयोगाच्च प्रक्रियां कामपि ब्रुवे ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ ગ્રન્થને વિષે શાસ્ત્રથી, પંડીતોના સંપ્રદાયથી અને અનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત થયેલી કોઈક અનિર્વચનીય એવી પ્રક્રિયાને હું કહું છું. (કહીશ). ૭.

ટીકાર્થ—અહીં–અધ્યાત્મસાર કહેવાના વિષયમાં કોઈક અનિર્વચનીય એટલે અત્યંત અદ્ભુત વિવિધ અધિકારરૂપ પ્રક્રિયાને એટલે પ્રકરણને હું કહું છું. તે પ્રક્રિયા કેવી છે? તે કહે છે—સારી રીતે એટલે પ્રશસ્ત વિધિએ કરીને અથવા સદ્ગુરુના યોગે કરીને પરિચિત થયેલી એટલે વારવાર સેવન કરેલી. શાથી પરિચિત થયેલી? તે જાણવાની અપેક્ષા રહેવાથી કહે છે કે, શાસ્ત્રથી એટલે શિક્ષા કરનાર અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિક મુક્તિમાર્ગને કહેનાર જિનાગમથી, તથા ધીમાન્ એટલે અતિ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન્ એવા શ્રીહરિભદ્રાદિક પૂર્વસૂરિઓના સંપ્રદાયથી એટલે અવિચ્છિન્ન ચાલી આવતી પરંપરાથી થયેલા ગુરુઓના આમ્નાયથી, તથા અનુભવના યોગથી–અનુભવ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનું શ્રવણ કર્યા પછી વિચારવડે યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનારૂં પરિપક્વ જ્ઞાન, તેના અનુભવના યોગથી–અહિંથી પરિચિત થયેલી એવી પ્રક્રિયા હું કહું છું. ૭.

શા માટે અને કોની જેમ તમે આ પ્રયત્ન કરો છો? એવી કોઈ શંકા કરે તે શંકાપર કહે છે કે—

योगिनां प्रीतये पद्यमध्यात्मरसपेशलम् ।
भोगिनां भामिनीगीतं संगीतकमयं यथा ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વાદ્યનૃત્યવાળું સ્ત્રીઓનું ગાયન ભોગી પુરૂષોની પ્રીતિ માટે થાય છે, તેમ અધ્યાત્મરસે કરીને મનોહર એવું પદ્ય યોગીજનોની પ્રીતિ માટે થાય છે. (તેથી હું બનાવું છું.) ૮

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે રહેલા રસે કરીને મનોહર એટલે કોમળ એવું પદ્ય એટલે શ્લોકની રચનાવાળું શાસ્ત્ર યોગીઓની એટલે મોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિક વ્યાપારવાળા યતિઓની પ્રીતિને માટે થાય છે. તેપર દૃષ્ટાંત કહે છે કે—જેમ વાદ્ય નૃત્ય સહિત સ્ત્રીઓનું ગીતગાયન કામને ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી ભોગી જનોની એટલે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લુબ્ધ થયેલા જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ શાસ્ત્ર પણ યોગીઓની પ્રીતિ માટે થશે એમ માનીને હું તેની વ્યાખ્યા કરૂં છું.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વૈરાગ્યમય હોવાથી તેમાં રૂક્ષ (લૂખો) ભાવ હોય છે તેથી તેમાં સર્વથા સુખનો અભાવ જ જણાય છે. તો પછી પ્રીતિને માટે તો ક્યાંથી જ થાય? આવી શંકાનું સમાધાન કરે છે—

कान्ताधरसुधास्वादाद्यूनां यज्जायते सुखम् ।
बिन्दुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रास्वादसुखोदधेः ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—યુવાન પુરૂષોને સ્ત્રીના અધરામૃતના આસ્વાદથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદથી થયેલા સુખસાગર પાસે એક બિંદુ સમાન જ છે. ૯

ટીકાર્થ—યુવાન પુરૂષોને સ્ત્રીના અધર એટલે ઓષ્ઠને વિષે અજ્ઞાનીજનોએ માનેલા અમૃતના આસ્વાદથી એટલે વારવાર ચુંબન ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિરૂપી અમૃત રસના સ્વ[illegible] ...નું માનેલું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તેઓ તે આસ્વાદ [illegible] ...બુદ્ધિથી જે સુખ માને છે, તે સુખ અધ્યાત્મને પ્રતિપા[illegible] ...શાસ્ત્રના આસ્વાદથી એટલે તે શાસ્ત્રમાં કહેલાં ભાવાર્થનું [illegible] ...ન્તર ચિંતન કરવાથી ...ત્ર થયેલું જે પરમાનંદમાં [illegible] ...ક સુખ, તે (સુખ) ...પ્રચુર હોવાથી, ચિરકાળ [illegible] અને નદ્યાદિકની

વિના જ સ્વાધીન હોવાથી સમુદ્રરૂપ છે. તેના સુખસાગરની પાસે કા
બિંદુ એટલે જળકણના જેવું છે. કેમકે તે (કામસુખ) અલ્પક
સ્થાયી, પરાધીન અને દુર્ગતિનું બીજ-દુર્ગતિના કારણભૂત છે. ૯.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ વિશેષ સમર્થન કરે છે.—

अध्यात्मशास्त्रसंभूतसंतोषसुखशालिनः ।
गणयन्ति न राजानं न श्रीदं नापि वासवम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષરૂપી સુખવ
શોભતા યોગીજનો, કુબેરને તથા ઇન્દ્રને પણ (પોતાથી વધારે સુખી
ગણતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું પઠ
પાઠનાદિક કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતોષ એટલે લોભના નિરાસે કરી
પ્રાપ્ત થયેલું નિરભિલાષપણું, તે રૂપી સુખવડે-મનની સ્થિરતાવડે શોભ
નારા યોગીશ્વરો ઐશ્વર્ય અને કાંચનાદિક ઋદ્ધિવાળા રાજાને પણ સુખ
ગણતા નથી. કેમકે રાજાઓનું ચિત્ત હંમેશાં અનેક કાર્યની ચિન્તાથ
તથા શત્રુ વિગેરેના ભયથી વ્યાકુલ હોવાને લીધે સંતાપયુક્ત હોય છે
તથા શ્રી-લક્ષ્મીને આપનાર ધનદને-કુબેરને પણ સુખી માનતા નથ
કેમકે કુબેર પણ પોતાના નિયંતા (ઇંદ્ર)ને આધીન છે. પરતંત્ર છે
તથા વસુઓ (દેવો) જેને વશ થયેલા એવા વાસવ (ઇંદ્ર)ને પણ સુખ
ગણતા નથી. કેમકે તે રાગાદિકવડે સહજ સુખનો નાશ થવાથી વિષ
યાતુર રહે છે. માટે સંતોષી પ્રાણીઓને જ સુખ છે એમ સિદ્ધ થા
છે. અને સંતોષ અધ્યાત્મીઓને વિષેજ રહે છે, તેથી અધ્યાત્મ જ
સુખનું મૂલ કારણ છે. ૧૦.

વિદ્યાવાન્ માણસ પણ જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય
તો તે પંડિત કહેવાતો નથી, તે કહે છે.—

यः किलाशिक्षिताध्यात्मशास्त्रः पांडित्यमिच्छति ।
उत्क्षिपत्यंगुलीं पंगुः स स्वर्द्रुफललिप्सया ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના જ
પંડિતાઈને ઇચ્છે છે, તે જેમ પંગુ પુરૂષ કલ્પવૃક્ષના ફળને પામવાન
ઇચ્છાએ કરીને પોતાની અંગુલીને ઉંચી કરે તેના જેવું છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—કોઈ પણ માણસ કે જેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યા
કર્યો નથી, એવો છતા પાંડિત્યને-બુદ્ધિમાનપણાને (નિપુણતાને) ઇચ્
છે. તેને કેવો જાણવો ? તે કહે છે—જેમ કોઈ પણ ...

કર્મ કરતા જ નથી. તથા કોઈ પણ જાતનો ઉપપ્લવ એટલે ધર્મને બાધ કરનાર દંભાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મીઓ ધર્મને બાધા કરે તેવું કાર્ય કરતા જ નથી. ૧૩.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી કષાય અને વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશો પણ હોતા નથી, તે બતાવે છે.—

येषामध्यात्मशास्त्रार्थतत्त्वं परिणतं हृदि ।
कषायविषयावेशक्लेशस्तेषां न कर्हिचित् ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમ્યું છે, તેમને કદાપિ કષાય અને વિષયોના આવેશનો ક્લેશ થતો જ નથી. ૧૪.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અર્થ—ભાવાર્થ એટલે જીવને તજવા યોગ્ય કષાયનો ત્યાગ, યોગનું ગ્રહણ અને લેશ્યાદિકનું જાણપણું વિગેરે હેયજ્ઞેયાદિ વિભાગના બોધનું સ્વરૂપ-તદ્રૂપ અર્થનું તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ જ્ઞાન જે ભવ્ય જીવોના મનને વિષે પરિણમ્યું છે એટલે મોહાદિકની વિધુરતાના ત્યાગે કરીને એકાગ્રતાને પામ્યું છે, તે ઉત્તમ પુરૂષોને ક્રોધાદિક કષાયો અને શબ્દાદિક વિષયોના આવેશે કરીને એટલે વારંવાર ઉદય આવવાવડે કરીને થતી પરાધીનતા કદાપિ થતી નથી, કેમકે તેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખે છે. ૧૪.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન રહિત પુરૂષો કામદેવની વિડંબનાને પામે છે, તે કહે છે.—

निर्दयः कामचंडालः पंडितानपि पीडयेत् ।
यदि नाध्यात्मशास्त्रार्थबोधयोधकृपा भवेत् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનરૂપી સુભટની કૃપા ન હોય તો નિર્દય એવો કામરૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ એટલે જ્ઞાન અથવા વિવેક, તેરૂપી યોદ્ધાની—શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા સુભટની કૃપા-પ્રસન્નતા જો ન થઈ હોય, તો નિર્દય-કરૂણા રહિત (કામદેવ એ વૃદ્ધાદિક સર્વનો ઘાત કરનાર હોવાથી નિર્દય જ છે.) એવો કામચંડાળ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી ચંડાળ, પંડિતોને પણ-વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયાદિક શાસ્ત્રના ભણેલાઓને પણ પીડે છે, તો પછી બીજાઓને પીડે તેમાં તો શું કહેવું? અહીં કામદેવને અતિક્રૂર અને નીચજાતિ હોવાથી ચંડાળની ઉપમા આપી છે. ૧૫

વાળો, દીન-પરનું સુખ જોઈને દુઃખી અથવા દીનતાવાળો, મત્સરી-પરની સંપત્તિને નહીં સહન કરનારો, ભયવાન—તપસ્યાદિક કરવામાં શરીરની દુર્બલતા અને કષ્ટાદિકથી ભય પામનાર, શઠ-માયાવી, અજ્ઞ-જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વને નહીં જાણનારો તથા શ્રદ્ધા રહિત, અને નિષ્ફળ-નિષ્પ્રયોજન એવા આરંભનેવિષે—અયોગ્ય કાર્ય કરવામાં અથવા જીવહિંસાદિક કાર્યને વિષે નિઃશંકપણાથી પ્રવૃત્ત થયેલો-આવા લક્ષણવાળો પ્રાણી ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેણે કરેલી ક્રિયા શુભ પરિણામના અભાવને લીધે અધ્યાત્મ વૈરિણી જાણવી. ૩૦.

ભવાભિનંદીના પ્રતિપક્ષને કહે છે.—

शान्तो दान्तः सदा गुप्तो मोक्षार्थी विश्ववत्सलः ।
निर्दंभां यां क्रियां कुर्यात् साऽध्यात्मगुणवृद्धये ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શાન્ત, દાન્ત, નિરંતર ગુપ્ત, મોક્ષનો અર્થી અને જગતને વત્સલ એવો મનુષ્ય જે નિર્દંભ ક્રિયાને કરે છે, તે (ક્રિયા) અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—કષાયના ઉદયને રોકવાથી શાંતવૃત્તિવાળો, મન અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારો, નિરંતર મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવાથી ગુપ્ત થયેલો, સકલ કર્મના ક્ષયથી આત્માના સ્વરૂપને વિષે રહેવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, તથા સર્વ જગતના જંતુઓનું હિત કરનારો-આવા પ્રકારના ગુણવાળો મનુષ્ય આહાર વ્યવહારની શુદ્ધિવડે આવશ્યકાદિક જે ક્રિયાનુષ્ઠાનને માયાપ્રપંચ રહિત કરે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ ક્રિયાને કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ નિરંતર તાત્વિક ગુણોની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

પૂર્વે શ્લોકમાં કહેલા મનુષ્યની જે ક્રિયા ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થાય છે, તે અગીયાર પ્રકારની ગુણશ્રેણીવડે કરીને ચાર શ્લોકે કહે છે.

अत एव जनः पृच्छोत्पन्नसंज्ञः पिपृच्छिषुः ।
साधुपार्श्वे जिगमिषुर्धर्मं पृच्छन् क्रियास्थितः ॥ ३२ ॥
प्रतिपित्सुः शृण्वन् पूर्वं प्रतिपन्नश्च दर्शनम् ।
श्राद्धो यतिश्च त्रिविधोऽनन्तांशक्षपकस्तथा ॥ ३३ ॥
दृङ्मोहक्षपको मोहशमकः शान्तमोहकः ।
क्षपकः क्षीणमोहश्च जिनोऽयोगी च केवली ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે જન એટલે જે કોઈ મનુષ્ય

ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિવાળો. પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છતો. સાધુ પાસે જવાની ઇચ્છાવાળો, ધર્મને પૂછતો, ક્રિયામાં રહેલો, ધર્મ પામવાને ઇચ્છતો, તથા પૂર્વે પામેલા દર્શનને સજતો-સંપાદન કરતો (આ સમ્યક્ત્વ નામની પ્રથમ ગુણ શ્રેણી), શ્રાદ્ધ (બીજી શ્રેણી), યતિ (ત્રીજી શ્રેણી), તથા ત્રણ પ્રકારનો અનંતાંશક્ષપક (ચોથી શ્રેણી), દર્શન મોહનીયનો ક્ષપક પાંચમી શ્રેણી), મોહશમક ૬, શાન્તમોહ ૭, ક્ષપક ૮, ક્ષીણમોહ ૯, જિન (સયોગીકેવલી) ૧૦, અને અયોગીકેવલી ૧૧ થાય છે. (આ પ્રમાણે અગીયાર ગુણ શ્રેણી જાણવી.) ૩૨-૩૩-૩૪.

ટીકાર્થ—નિર્દંભ ક્રિયા આત્મગુણની વૃદ્ધિ માટે થાય છે એમ કહ્યું એ હેતુમાટે ભવ્ય પ્રાણી પ્રથમ 'ધર્મરૂપી વસ્તુ કેવી હશે?' એમ પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિવાળો થાય છે. આવો પ્રાણી બીજા કે જેઓને પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેઓથી અસંખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વના કરતાં ઉત્તરોત્તર ગુણવાળો અસંખ્ય-ગુણ નિર્જરાને પામે છે એવો સબંધ સર્વત્ર લેવો. તથા પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છાવાળો-ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળો. તે પણ પૂર્વના કરતાં અસંખ્ય ગુણ નિર્જરા પામે છે સાધુની પાસે જવાને ઇચ્છતો, તે પણ અસંખ્યગુણ નિર્જરા પામે છે. તથા ધર્મને પૂછતો-ધર્મનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ અને લક્ષણ વિગેરેને પૂછતો, તથા પૂછેલા ધર્મનો નિશ્ચય કરવારૂપ ક્રિયામાં રહેલો, તે પણ અસંખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે. ધર્મ પામવાને-ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છતો, તે પણ પૂર્વના કરતાં અસંખ્યગુણ નિર્જરા પામે છે એ પ્રાણી પૂર્વે-અતીત કાળે જે સમ્યક્ત્વને પામ્યો હતો તે સમ્યક્ત્વને શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક તથા શંકાદિક રહિતપણે ફરીને નિર્મળતાયુક્ત સંપાદન કરતો-મેળવતો, પૂર્વની અપેક્ષાએ અસંખ્યગુણ નિર્જરાને પામે છે. આ સમ્યક્ત્વનામની પ્રથમ ગુણશ્રેણી જાણવી. ત્યારપછી શ્રાદ્ધ-દેશવિરતિને પામેલો, તે બીજી શ્રેણી. એ બીજી શ્રેણી, પછી યતિ-સર્વવિરતિને પામેલો, તે ત્રીજી શ્રેણી. આ ત્રણે શ્રેણીઓ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવને આશ્રીને કહી છે. ત્યારપછી અવિરત, દેશવિરત અને સર્વવિરત એ ત્રણે પ્રકારમાં વર્તતો અનંતાંશ એટલે અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિક ચારે કષાયનો ક્ષપક-સત્તામાંથી જ નાશ કરનારો, એ ચોથી શ્રેણી જાણવી. (આ શ્રેણી અનંતાનુબંધી ક્ષપણરૂપ ક્ષાયિક ભાવને આશ્રીને જાણવી.) પછી દૃષ્ટિમોહનો ક્ષપક-મોહનીય કર્મના મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણે પુંજનો ક્ષપક એટલે તેનો સત્તામાંથી જ વિચ્છેદ કરનારો, એ પાંચમી ગુણશ્રેણી છે. આ પણ (ક્ષા.ઉ.-ભાવને) …

ણુશ્રેણીઓ શ્રેણીપર આરૂઢ નહીં થયેલાને માટે જાણુવી. મોહશમક બાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર એટલે ઉદયના નિરોધને કરનાર નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનકે રહેનારો, એ છઠ્ઠી ગુણશ્રેણી જાણુવી. શાંતમોહ-જેણે સમગ્ર ચારિત્ર મોહનીય કર્મને શાંત કર્યું છે એટલે ઉદયનો અભાવ પમાડ્યો છે એવો અગીયારમા ગુણસ્થાનકે રહેલો, તે સાતમી ગુણશ્રેણી જાણુવી. તથા ક્ષપક-ચારિત્ર મોહનીયની સત્તાનો ક્ષય કરનાર નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનકે રહેલો, તે આઠમી ગુણશ્રેણી તથા ક્ષીણમોહ-ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો જેણે સત્તામાંથીજ વિનાશ કર્યો છે એવો બારમા ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, તે નવમી ગુણશ્રેણી. તથા જિન એટલે રાગાદિકને જીતનાર સયોગીકેવલી, (તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તનાર) તે દશમી ગુણશ્રેણી જાણુવી. તથા અયોગી કેવલી—જેણે સકલ શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર રોકયા છે એવો ચૌદમા ગુણસ્થાનકે રહેલો (સિદ્ધ) થાય છે. એ અગ્યારમી ગુણ શ્રેણી જાણુવી. ૩૨-૩૩-૩૪.

પૂર્વોક્ત અગ્યાર ગુણશ્રેણીઓનું ફલિતાર્થ કહે છે.

यथाक्रममर्मी प्रोक्ता असंख्यगुणनिर्जराः ।
यतितव्यमतोऽध्यात्मवृद्धये कलयापि हि ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યકત્વ વિગેરે અગ્યાર પ્રકારો અનુક્રમે અસંખ્યગુણ નિર્જરાવાળા કહેલા છે, તેથી તેના અભ્યાસે કરીને પણ અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૫.

ટીકાર્થ—અનુક્રમે-પૂર્વોક્ત પરિપાટીને અનુસરીને આ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યાદિક ગુણો પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર અસંખ્ય છે ગુણાકાર જેનો એવી નિર્જરાવાળા—કર્મની પરિશાટના કરવાવાળા તીર્થંકરાદિકે કહેલા છે. તે કારણ માટે નિશ્ચે કરીને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે—જેમ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તેમ વારંવાર તેવા અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પણ યત્ન કરવો. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે—કદિ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિને માટે નિર્મળતા અને માધ્યસ્થ્યાદિકે કરીને આવશ્યક, પ્રત્યુપેક્ષણ, અધ્યયન, અધ્યાપન તથા ભાવનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૫.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ સમર્થન કરે છે.

ज्ञानं शुद्धं क्रिया शुद्धेत्यंशौ द्वाविह संगतौ ।
चक्रे महारथस्येव पक्षाविव पतत्रिणः ॥ ३६ ॥

મૂલાર્થ—મહારથના બે ચક્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાંખોની જેમ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે અંશો મળેલા જ છે. ૩૬

ટીકાર્થ—શુદ્ધ—સંશય વિપર્યાસ, અનધ્યવસાય અને જિનવચનથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા ઇત્યાદિ દોષ રહિત એવું જ્ઞાન-બોધની પરિણતિ તથા શુદ્ધ—નિયાણું, આશંસા, અન્યનો અપકર્ષ અને નિંદાદિક દોષ રહિત એવી ક્રિયા—સાધુ તથા શ્રાવકનો સમગ્ર સામાચારી વ્યવહાર; એ બન્ને અંશો—અવયવો આ અધ્યાત્મ સ્વરૂપને વિષે નિરંતર સંયુક્ત-એકાત્મપણાને પામેલા છે. અર્થાત્ જૂદા નથી. કેમકે તે બન્નેમાંથી એક ન હોય તો બીજાનો પણ અભાવ જાણવો. અને સંપૂર્ણ અંગ ન હોવાથી તે અધ્યાત્મ પણ કહેવાય નહીં. કેમકે જિનશાસનને વિષે કેવળ એકલા જ્ઞાનથી અથવા એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થવાનું કહ્યું નથી. અને આત્માનો આશ્રય નહીં હોવાથી જે મોક્ષસાધક નથી, તે અધ્યાત્મ પણ નથી, તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેથી યુક્ત જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. આ અર્થ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.—મહા—યુદ્ધાદિક ક્રિયામાં સમર્થ એવા રથના બે ચક્રની જેમ. અર્થાત્ જેમ મહારથ બન્ને ચક્રથી યુક્ત હોય, તો જ તે ઇચ્છિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યનો સાધક થઈ શકે છે. પણ એક ચક્રથી કાર્ય સાધી શકતો નથી. તથા પક્ષીની બે પાંખોની જેમ. એટલે જેમ પક્ષી બે પાંખોએ યુક્ત હોય, તો જ આકાશમાં ગતિ વિગેરે કરવારૂપ ક્રિયા કરી શકે છે, તેજ પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત એવું જ અધ્યાત્મ મોક્ષસાધક થાય છે. ૩૬.

હવે પાંચ શ્લોકે કરીને નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયવડે અધ્યાત્મની યોજના બતાવે છે.—

तत्पञ्चमगुणस्थानादारभ्यैवैतदिच्छति ।
निश्चयो व्यवहारस्तु पूर्वमप्युपचारतः ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચય નય પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને આ અધ્યાત્મને ઇચ્છે છે (માને છે) અને વ્યવહાર નય તો તેથી પૂર્વે પણ ઉપચારથી (અધ્યાત્મ) માને છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક નિશ્ચય નય તે પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મને શુદ્ધ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોવાથી પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને જ ઇચ્છે છે. એટલે તેથી પૂર્વે ગુણસ્થાનકને વિષે ઇચ્છતો નથી. કેમકે તે પાંચમે ગુણસ્થાનકે જ શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે, [illegible]

બન્નેની એકપતા એ જ અધ્યાત્મ છે. પરંતુ નૈગમાદિક વ્યવહાર નય તો ઉપચારથી એટલે કર્મરૂપ વ્યાધિના ઔષધરૂપ ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયા દેખવામાં આવે છે તેથી, પહેલાં પણ એટલે ચતુર્થાદિક ગુણસ્થાનકને વિષે પણ અધ્યાત્મ માને છે. ખરેખરો પક્ષ તો એ છે કે—શુદ્ધ એટલે આશંસાદિક દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. કેમકે તે શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા આત્માને જ આશ્રીને પ્રવર્તે છે માટે. અને અશુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાનો કરનાર જો કદાચ કદાગ્રહ રહિત અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અધ્યાત્મ અલ્પાંશે પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે અધ્યાત્મની સમીપે આવ્યો છે એમ જાણવું. અન્યથા એટલે કદાગ્રહરહિત અને ધર્મપ્રિય ન હોય તો તો અધ્યાત્મ છે જ નહીં એમ જાણવું. ૩૭.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે-અવિરતિવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા ન્યાયે કરીને તમે અધ્યાત્મ ઇચ્છો છો? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

चतुर्थेऽपि गुणस्थाने शुश्रूषाद्या क्रियोचिता ।
अप्राप्तस्वर्णभूषाणां रजताभूषणं यथा ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા રહેલી જ છે. જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત ન થયાં હોય, તેને રૂપાનાં આભૂષણો પણ અલંકાર જ છે તેમ. ૩૮.

ટીકાર્થ—સત્ જ્ઞાનાદિક ગુણોના સ્થાનરૂપ ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત-અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ્ય એવી શુશ્રૂષાદિક-દેવગુરૂની સેવા અથવા ધર્મશ્રવણની ઇચ્છા વિગેરે-વિનય, વૈયાવચ્ચ, દાન, તથા પ્રસાદ અને પ્રતિમાનું નિર્માપણ ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયા-કરણી રહેલી છે જ. તેથીકરીને ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ત્યાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા સંભવે છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે કે-જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત થયાં ન હોય તેવા પુરૂષોને રૂપાના અલંકારો પણ ભૂષણરૂપ થાય છે; તેમ જેને રૂડી પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શુશ્રૂષાદિક ઉચિત ક્રિયા પણ અધ્યાત્મરૂપ થાય છે, એમ જાણવું. ૩૮.

જૈન માર્ગમાં પ્રવેશને નહીં પામેલા કોઈક અપુનર્બંધકને દ્રવ્યઅધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મનું કારણ થાય છે, તે બતાવે છે.—

अपुनर्बन्धकस्यापि या क्रिया शमसंयुता ।
चित्रा दर्शनभेदेन धर्मविघ्नक्षयाय सा ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકને પણ જે શમયુક્ત ક્રિયા દર્શનના-મતોના ભેદે કરીને નાના પ્રકારની જોવામાં આવે છે, તે પણ ધર્મમાં થતાં વિઘ્નના ક્ષયને માટે થાય છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—જે ફરીથી તીવ્ર અધ્યવસાયે કરીને પાપકર્મ ન બાંધે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે. આ સ્થળે અપુનરાનુબંધક શબ્દેકરીને ચરમ પુદ્‌ગલપરાવર્તમાં રહેલો (જેનો સંસાર એક પુદ્‌ગલપરાવર્ત અવશેષ રહ્યો છે તેવો) માર્ગાનુસારી સંભવે છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંભવતો નથી. કેમકે આગળ જે અર્થ કહેવાનો છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઘટતો નથી, માટે માર્ગાનુસારી જાણવો. તે માર્ગાનુસારીની જે શમવડે-આંતરવૃત્તિના દમનવડે યુક્ત અથવા અન્વય અને વ્યતિરેકના જોવાથી યુક્ત એવી ક્રિયા-કરણી સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને કણાદાદિક મતના ભેદે કરીને-ક્રિયા-વ્યવહારની ભિન્નતાએ કરીને અનેકપ્રકારે-પંચાગ્નિ વિગેરે નાનાપ્રકારની અનેક ધર્માર્થીઓએ કરાતી જોવામાં આવે છે, તે ક્રિયા પણ મોક્ષને સાધવાવાળા પ્રાણીઓને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિરૂપ ધર્મમાં વિઘ્ન કરનાર એવા ક્લિષ્ટ રાગાદિકનો ક્ષય કરનાર થાય છે. માટે આ ક્રિયા પણ ભાવી-અધ્યાત્મનું કારણ થાય છે. ૩૯.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—તેવી અશુદ્ધ ક્રિયા સર્વજ્ઞે ઉપદેશ કરેલી નહીં હોવાથી વ્યભિચારી (દૂષિત) છે, માટે તે ધર્મના વિઘ્નનો ક્ષય-કરનારી કેમ થઈ શકે? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

अशुद्धापि हि शुद्धायाः क्रियाहेतुः सदाशयात् ।
ताम्रं रसानुवेधेन स्वर्णत्वमधिगच्छति ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આશય (પરિણામ)થી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. કેમકે ત્રાંબુ પારદાદિક રસના અનુવેધેકરીને સુવર્ણ-પણાને પામે છે-સુવર્ણ બની જાય છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—જો કે અશુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલી ન હોવાથી સાવદ્ય (દોષ-વાળી) છે તો પણ અપુનર્બંધકે સ્વીકારેલી ક્રિયા મોક્ષના અભિલાષ-રૂપ સારા અધ્યવસાયથી-સારા પરિણામથી કરાયેલી હોય, તો તે સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. તેપર દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-અશુદ્ધ એવું ત્રાંબું પણ સિદ્ધ પારદરસ વિગેરેના [illegible] થી એટલે અંદર દાખલ થઈને ત્રાંબામાં રહેલા [illegible] ટીપી સુવર્ણપણાને પામે છે. તેજ પ્રમાણે સા[illegible] સંચા-વેલી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનો

પૂર્વે કહેલા અર્થનું સફળપણું બતાવે છે.—

शुद्धमार्गानुरागेणाशठानां या तु शुद्धता ।
गुणवत्परतंत्राणां सा न क्वापि विहन्यते ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ માર્ગના અનુરાગે કરીને શઠતારહિત અને ગુણવાનને પરાધીન રહેલા એવા મનુષ્યોની જે શુદ્ધતા છે, તે કોઈપણ ઠેકાણે હણાતી નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા મુક્તિમાર્ગને વિષે અનુરાગ (પ્રીતિ) વડે માયારહિત અને ગુણવાનને-બહુશ્રુતને આધીન થયેલા માર્ગાનુસારી પુરૂષોની જે મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિકને મંદ કરવારૂપ શુદ્ધતા-નિર્મળતા છે, તે તો કોઈ પણ દર્શનમાં (મતમાં) હણાતી નથી-વિરોધતાને પામતી નથી. તો પછી જિનમતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મપ્રિય જનોની શુદ્ધતા ન હણાય તેમાં તો શું કહેવું ? ૪૫.

પ્રથમ જ્ઞાન બતાવ્યું હવે ક્રિયાનો વિશેષ બતાવે છે.—

विषयात्मानुबन्धैर्हि त्रिधा शुद्धं यथोत्तरम् ।
ब्रुवते कर्म तत्राद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એ ત્રણવડે કરીને કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર (કર્મ) શુદ્ધ છે. તેમાં પહેલું વિષયકર્મ પર્વતાદિકથી પડવું તે પણ મુક્તિને માટે છે, એમ તેઓ કહે છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વિષય-અગ્નિ પ્રવેશ, જળ પ્રવેશ, અને પર્વતાદિકથી ભૃગુપાતાદિક કરવું તે વિષય કર્મ. એ પ્રમાણે કર્મશબ્દનો પ્રત્યેક સાથે સંબંધ કરવો તથા પોતેજ કલ્પેલું—પોતપોતાના મતને અનુસારે લોકસંજ્ઞાએ કરીને મિથ્યા દૃષ્ટિની યમ નિયમાદિ ક્રિયા તે આત્મકર્મ, અને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ શાંત વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વને અનુસરતું તપ, શીલ તથા શુભ ધ્યાનાદિક કરવું તે અનુબંધ કર્મ. એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ સમય લોકને વિષે છે. તેમાં શ્લોકમાં કહેલા ક્રમે કરીને પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે એટલે દોષની હાનીની અપેક્ષાએ નિર્મળ છે. તેમાં પહેલું વિષય કર્મ એટલે પર્વતાદિકથી ભૃગુપાતાદિક કરવું, તે કર્મ પણ તેના મતવાળા મોક્ષને માટે થાય છે એમ કહે છે. ૪૬.

બીજું કર્મ કહે છે.—

अज्ञानिनां द्वितीयं तु लोकदृष्ट्या यमादिकम् ।
तृतीयं शान्तवृत्त्या तत्तत्त्वसंवेदनानुगम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ— બીજું કર્મ લોકદષ્ટિએ કરીને યમ, નિયમ વિગેરે છે. તે અજ્ઞાનીઓને હોય છે. અને ત્રીજું કર્મ શાન્તવૃત્તિએ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરતું હોય છે. અર્થાત્ તે અનુબંધ કર્મ જ્ઞાનીઓને જ હોય છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—બીજું એટલે પૂર્વશ્લોકમાં કહેલી સંખ્યાના અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલું બીજું આત્મકર્મ લોકદષ્ટિએ કરીને એટલે કુપ્રવચન અથવા પરિવ્રાજકાદિકના મતવડે કરીને યમાદિક—યમ (જીવન પર્યંત આત્માને આરંભ થકી નિવૃત્ત કરનાર), નિયમ, ધ્યાન અને આસન વિગેરે કરવું તે આત્મકર્મ કહેવાય છે. તે કર્મ જ્ઞાનના ફળ (મોક્ષાદિક) વર્જિત અજ્ઞાનવાળાઓને હોય છે. અને ત્રીજું કર્મ તો શાન્ત— વિષય અને કષાયાદિકથી રહિત એવી મન અને ઇંદ્રિયોની વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષાદિકના યથાવસ્થિત જ્ઞાનને અનુસરતું એટલે તે જ્ઞાનની અનુકૂળતાએ કરીને ફળવડે સાધ્યમાં (મોક્ષમાં) વ્યાપ્તિ થવી તે ત્રીજું અનુબંધ કર્મ કહેવાય છે. ૪૭.

હવે તે ત્રણે કર્મનું ફળ કહે છે.

आद्यान्नाज्ञानबाहुल्यान्मोक्षबाधकबाधनम् ।
सद्भावाशयलेशेनोचितं जन्म परे जगुः ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનની બહુલતાને લીધે પહેલા કર્મથી મોક્ષના બાધ કરનાર (રાગાદિક)નો બાધ થતો નથી. અને કેટલાએક એમ કહે છે કે સદ્ભાવવાળા પરિણામના લેશે કરીને (વૈરાગ્યાદિક સદ્ભાવનો થોડો પણ પરિણામ હોવાથી) તે (પરિણામ)ને યોગ્ય એવો જન્મ પામે છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન (કુબોધ)નું અત્યંતપણું હોવાને લીધે પહેલા વિષય કર્મથી સકલ કર્મના ક્ષયરૂપી મોક્ષને બાધ કરનારા-વ્યાઘાત કરનારા રાગાદિકનો બાધ—વિનાશ થતો નથી. પણ સારો એવો જે વૈરાગ્યાદિક ભાવ તેના પરિણામના લેશે કરીને તે આશય (પરિણામ)ની સદશ (ઉચિત) જન્મ-વ્યંતરાદિક કે રાજાદિક ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ બીજા કેટલાક આચાર્યો કહે છે. ૪૮.

द्वितीयाद्दोपहानिः स्यात् काचिन्मंडूकचूर्णवत् ।
आत्यन्तिकी तृतीयात्तु गुरुलाघवचिन्तया ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—બીજા કર્મથી મંડૂકના ચૂર્ણની જેવી કાંઇક દોષની હાની થાય છે, અને ત્રીજા કર્મથી તો ગુરૂલાઘવની ચિંતાએ કરીને અત્યંત દોષની હાની થાય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—બીજા આત્મકર્મથી મંડૂક (દેડકા)ના શરીરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની જેમ રાગાદિક દોષની હાની થાય છે, એટલે જેમ મંડૂકના ચૂર્ણમાંથી પાછાં ઘણાં દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ કર્મથી પણ રાગાદિકની હાનીવડે ઉપાર્જન કરેલા પાપાનુબંધિ પુણ્યે કરીને પ્રથમ તો મહર્દ્ધિકપણું પામે છે, પરંતુ પછીથી અભિમાનાદિકે કરીને તેને ઘણી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્રીજા અનુબંધ કર્મ થકી તો ગુરૂલાઘવની ચિંતાએ કરીને એટલે કે 'જે પ્રકારે ગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ અને દોષની હાનીરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું કરૂં' એવા વિચારે કરીને અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્યંતિકી-સત્તા વિનાની (છતાપણાથી જ રહિત-નિર્મૂળ) દોષની હાની થાય છે, જે પ્રવૃત્તિમાં ગુણની વૃદ્ધિ અધિક થાય અને દોષ તો કદાચિત અને અલ્પ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે પણ તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે નહીં તે ગુરૂલાઘવ ચિંતાએ કરીને પ્રવર્ત્યો કહેવાય છે. ૪૯.

ત્રીજા કર્મ થકી કેવળ દોષની હાની થાય એટલું જ નહીં, પણ માર્ગબીજને પણ આરોપણ કરે છે (વાવે છે), તે કહે છે.—

अपि स्वरूपतः शुद्धा क्रिया तस्माद्विशुद्धिकृत् ।
मौनीन्द्रव्यवहारेण मार्गबीजं दृढादरात् ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—જિનેન્દ્રના વ્યવહારે કરીને પ્રવર્તતા મનુષ્યની સ્વરૂપથી જ શુદ્ધ એવી ક્રિયા વિશુદ્ધિ કરનાર હોય છે, તેથી ક્રિયામાં અતિ આદર (બહુમાન)ને લીધે માર્ગબીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાર્થ—મુનીન્દ્રે-જિનેશ્વરે રચેલા અથવા જિનેશ્વરનો કહેલો જે વ્યવહાર એટલે મોક્ષસાધક ક્રિયાનો સમાચાર, તેણે કરીને જે પુરૂષ વિશુદ્ધિકરણને માટે પ્રવૃત્ત થાય તે પુરૂષની સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર જોવાથી જ નિર્મળ-નિર્દોષ અને સર્વ જીવોને સુખકારક એવી જે ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિને કરનારી થાય છે, તેથી કરીને દૃઢ આદરથી-ક્રિયાને વિષે બહુમાન કરવાથી રત્નત્રયરૂપ માર્ગના બીજને-સમકિતના લાભને પામે છે. ૫૦.

હવે જેઓ દ્રવ્યદીક્ષાની અવગણના કરે છે તેમને શિક્ષા આપે અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને જ દૃઢ કરે છે.—

गुर्वाज्ञापारतंत्र्येण द्रव्यदीक्षाग्रहादपि ।
वीर्योल्लासक्रमात्प्राप्ता बहवः परमं पदम् ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી (રહીને) દ્રવ્યદીક્ષાને ગ્રહણ કરવાથી પણ ઘણા ભવ્ય જીવો વીર્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી મોક્ષપદ પામ્યા છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—ગુરૂ એટલે શ્રુતવૃદ્ધોની આજ્ઞાના પરતંત્રપણા-(વશવર્તીપણા) એ કરીને દ્રવ્ય એટલે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકના પરિણામને ન પામ્યા છતાં દીક્ષા લેવાથી-રજોહરણાદિ સાધુવેષને ધારણ કરવાથી પણ ક્રિયાને વિષે અંતઃકરણમાં રહેલી રૂચિરૂપ વીર્યના-પરાક્રમના ઉલ્લાસ (વૃદ્ધિ)ના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાને લીધે ઘણા ભવ્ય જીવો પરમ પદ-અતિ ઉત્કૃષ્ટ આનંદમય મોક્ષપદને પામ્યા છે, તથા મહાવિદેહાદિકને વિષે મોક્ષ પામે છે અને પામશે. ૫૧.

હવે બે શ્લોકવડે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

अध्यात्माभ्यासकालेऽपि क्रिया काप्येवमस्ति हि ।
शुभौघसंज्ञानुगतं ज्ञानमप्यस्ति किंचन ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મના સમીપ કાળને વિષે પણ કાંઈક ક્રિયા રહેલી છે, તથા શુભ એવી ઓઘ (સામાન્ય) સંજ્ઞાને અનુસરતું કાંઈક જ્ઞાન પણ રહેલું હોય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિના સમીપ કાળને વિષે પણ-એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ રહે તે કાળે પણ એટલે કે જ્યારે જીવનો એક પુદ્ગલ પરાવર્ત પરિમાણ સંસાર અવશેષ રહે ત્યારે જ ચેતના આત્માની સન્મુખ થાય છે. કેમકે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ હોય તો જીવ ચિરકાળ સુધી દુર્ગતિમાં જ રહે છે, તેથી તે સમયે ચેતના આત્માભિમુખ થતી નથી, માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ હોય તે સમયે પ્રિય ભાવે કરીને ગુરુદેવ [illegible] ગુરુને નમસ્કારાદિક કરવારૂપ કાંઈક ક્રિયા હોય છે. - [illegible] સુંદર) એવી ઓઘ સંજ્ઞાને-સામાન્ય રીતે ધર્મના [illegible] રાગ્રતિને [illegible] એટલે ઓઘ સંજ્ઞામાં [illegible]

अतो ज्ञानक्रियारूपमध्यात्मं व्यवतिष्ठते ।
एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दंभाचारशालिनाम् ॥ ५३ ॥

॥ इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેરૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે (કહેવાય છે). તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—એથી કરીને-પૂર્વે કહેલા કારણથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને રૂપ-જ્ઞાનક્રિયાત્મક અધ્યાત્મ રહેલું છે. એટલે કે હે શિષ્ય! પૂર્વે તેં જે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ પૂછ્યું તે અધ્યાત્મ બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને વિષે રહેલું છે. અને તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે-ધર્મના વ્યવહારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

। इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः । २ ।

દંભ (કપટ) રહિત એવા મનુષ્યને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી આ અધિકારની સમાપ્તિ પર્યંત દંભથી થતા અનર્થોને બતાવવાપૂર્વક અધ્યાત્મની ઈચ્છાવાળાએ દંભનો ત્યાગ કરવો, તે કહે છે—

दंभो मुक्तिलतावह्निर्दंभो राहुः क्रियाविधौ ।
दौर्भाग्यकारणं दंभो दंभोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—દંભ એ મુક્તિરૂપ લતાને દહન કરવામાં અગ્નિસમાન છે, દંભ એ ક્રિયારૂપી ચંદ્રને વિષે રાહુસમાન છે, દંભ એ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે, અને દંભ એ અધ્યાત્મસુખની અર્ગલા સમાન છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! તું આ પ્રમાણે અનર્થ કરનાર દંભનો ત્યાગ કર કે જે દંભ-માયાવીપણું એ સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્તિલતા-સર્વસુખરૂપ ફળને આપનાર કલ્પલતાને દહન કરવામાં અગ્નિરૂપ છે, તથા ધર્મ-કર્મરૂપી ચંદ્રનેવિષે મલિનતાનું કારણ હોવાથી રાહુરૂપ છે, તથા દુર્ભાગ્યનું કારણ-સાધનરૂપ છે. એટલે કે દંભી માણસ સર્પને દુર્ભાગ્યની જેમ અનિષ્ટ લાગે છે, તથા દંભ એ અધ્યાત્મના સુખનો નિરોધ કરવામાં અર્ગલારૂપ છે. અહીં શ્લોકમાં વારંવાર દંભ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, તે દંભની અતિ દુષ્ટતા જણાવવા માટે ગ્રહણ કર્યું છે. વળી કહ્યું છે કે-" માયાવી પુરૂષ જો કે કાંઈ પણ અપરાધ

કરતો નથી તોપણ પોતાના જ દોષથી હણાયો છતો સર્પની જેમ અવિશ્વાસ્ય (વિશ્વાસને અયોગ્ય) થાય છે." ૫૪.

दंभो ज्ञानाद्रिदंभोलिर्दंभः कामानले हविः ।
व्यसनानां सुहृद्दंभो दंभश्चौरो व्रतश्रियः ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—દંભ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને વજ્રરૂપ છે, દંભ એ કામદેવરૂપી અગ્નિને વિષે હવિ (ઘી)રૂપ છે, દંભ એ દુઃખોનો મિત્ર છે, અને દંભ એ વ્રતરૂપી લક્ષ્મીનો ચોર છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—દંભ-માયાવીપણું એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતનો વિનાશ કરવામાં વજ્રરૂપ છે. જ્ઞાનવાળો માણસ અતિ દૂર રહેલી વસ્તુને પણ જોઈ શકે છે તેથી જ્ઞાનને પર્વતની ઉપમા યોગ્ય છે, અને દંભ જ્ઞાનના ઉદયનો નિવારક હોવાથી તેને વજ્રની ઉપમા આપી છે. તથા દંભ એ કામદેવરૂપી અગ્નિને વધારવામાં ઘૃતસમાન છે. કામદેવ મહા સતાપકારક હોવાથી અગ્નિરૂપ છે, અને તેને વૃદ્ધિ પમાડનાર હોવાથી દંભને ઘૃતરૂપ કહ્યો છે. તથા દંભ એ સર્વ કષ્ટોને આશ્રય આપનાર હોવાથી તેમના મિત્રસમાન છે. દંભ સર્વ કષ્ટની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી તેના મિત્રરૂપ છે. તથા દંભ મહાવ્રતાદિરૂપ લક્ષ્મીનો ચોર છે. વ્રતની શોભાને હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી દંભને ચોરની ઉપમા આપી છે. આ શ્લોકમાં પણ વારંવાર દંભનું ગ્રહણ કર્યું છે તેનું કારણ પૂર્વની જેમ સમજવું. ૫૫.

दंभेन व्रतमास्थाय यो वाञ्छति परं पदम् ।
लोहनावं समारुह्य सोऽब्धेः पारं यियासति ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ દંભવડે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પરમ પદ(મોક્ષ)ની વાંછા કરે છે, તે લોઢાના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રનો પાર પામવા ઇચ્છે છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—દંભવડે એટલે પોતાના કોઈપણ પ્રકારના દોષનું આચ્છાદન કરવાના સ્વભાવવાળા દંભવડે ઉદર પોષણાદિકને માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર કરીને જે કોઈ માણસ મોક્ષપદની વાંછા-મોક્ષપદ પામવાની ઇચ્છા કરે છે, તે મૂર્ખ લોઢાના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રના સામે કાંઠે જવાની ઇચ્છા કરે છે. અર્થાત્ જેમ લોઢાના નાવમાં આરૂઢ થયેલાને સમુદ્રના તીરની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે, તેમ દંભવડે વ્રત ગ્રહણ કરવાથી પણ ભવસાગરના પારની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે. ૫૬.

किं व्रतेन तपोभिर्वा दंभश्चेन्न निराकृतः ।
किमादर्शेन किं दीपैर्यद्यान्ध्यं न दृशोर्गतम् ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—જો દંભનો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો વ્રતવડે અથવા તપસ્યાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ પણ નહીં. જો દૃષ્ટિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો આદર્શ (કાચ) વડે અથવા દીવાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

ટીકાર્થ—જો કદાચ દંભનું નિરાકરણ કર્યું નથી એટલે હૃદયરૂપ ઘરમાંથી દંભને કાઢી મૂક્યો નથી, તો પછી વ્રતવડે-દીક્ષાદિકનું પાલન કરવાવડે પણ શું-કયો ગુણ પ્રાપ્ત થાય? કોઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત ન થાય. અથવા તો ચતુર્થ, ષષ્ઠ અને અષ્ટમાદિક તપસ્યાએ કરીને પણ શું પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ જ પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે—જો નેત્રની અંધતા-અદર્શનપણું નષ્ટ થયું ન હોય, તો આદર્શવડે—દર્પણવડે અથવા દીવાવડે શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

केशलोचधराशय्याभिक्षाब्रह्मव्रतादिकम् ।
दंभेन दूष्यते सर्वं त्रासेनेव महामणिः ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા (ગોચરી) તથા બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો તે સર્વે ત્રાસે કરીને મહામણિની જેમ દંભે કરીને દૂષણ પામે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કેશનો લોચ, પૃથ્વીપર શયન, ભિક્ષા-કરવું કરાવવું ઇત્યાદિક નવ પ્રકારે શુદ્ધ આહારનું ગ્રહણ, તથા બ્રહ્મચર્યાદિક, આદિ શબ્દથી અપરિગ્રહ અને પરિગ્રહ તથા ઉપસર્ગાદિકનું સહન કરવું, એ સર્વે મોક્ષસાધક ધર્મો દંભવડે-માયાવીપણાવડે દૂષણ પામે છે-નિષ્ફળ થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે-રત્નની જાતિમાં કાકપદ વિગેરે રત્નના દોષો નાનુંવિધ છે. તેમાંના ત્રાસ નામના દોષે કરીને અમૂલ્ય રત્નની જેમ અર્થાત્ જેમ ત્રાસે કરીને મહામણિ મૂલ્ય વિનાનો થઈ જાય છે, કાંઈ પણ મૂલ્ય પામતો નથી, એમ જાણીતો બનાવ છે, તેમ દંભે કરીને ક્રિયા પણ કાંઈ ફળ પામતી નથી. ૫૮.

सुत्यजं रसलाम्पट्यं सुत्यजं देहभूषणम् ।
सुत्यजाः कामभोगाश्च दुस्त्यजं दंभसेवनम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—રસની લોલુપતા સુત્યજ (સુખે તજી શકાય તેવી) છે, દેહ (શરીર)નાં આભૂષણ સુત્યજ છે, અને કામભોગો પણ સુત્યજ છે, પરંતુ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ (દુઃખે કરીને તજી શકાય તેવું) છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! રસની લપટતા-સ્વાદિષ્ટ ઘૃત ક્ષીરાદિક રસો ઉપરની આસક્તિ સુત્યજ-સુખે કરીને (અનાયાસે કરીને) તજી શકાય તેવી છે, તથા દેહના સ્નાન શૃંગારાદિક અલંકારો સુત્યજ છે, તથા કામભોગો-મનોહર શબ્દાદિક વિષયોના વિલાસો પણ સુત્યજ છે, પરંતુ દંભસેવન-કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થને લઈને પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવારૂપ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ છે-મહાકષ્ટે તજી શકાય તેવું છે. ૫૯.

તુચ્છ મનુષ્યો પોતાના મનમાં જે ધારીને દંભ કરેછે, તે કહે છે.—

स्वदोषनिह्नवो लोकः पूजा स्याद्गौरवं तथा ।
इयतैव कदर्थ्यन्ते दंभेन बत बालिशाः ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—પોતાના દોષનો નિહ્નવ કરનારા માણસ "(લોકોમાં) આમ કરવાથી મારી પૂજા અને ગૌરવતા થશે" એમ ધારીને દંભ કરે છે. પરંતુ તે મૂર્ખો તેવા દંભવડેજ કદર્થના પામે છે તે ખેદકારક છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—અનાચારાદિક પોતાના દોષોનો આત્મપ્રશંસાદિ સ્વાર્થના રક્ષણ માટે અપલાપ કરનારા મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ ધારે છે કે-"દંભવડે તેને ઢાંકવાથી મારી ગુણી તરીકે ખ્યાતિ થશે, અને ભક્તજનો પાત્ર અને આહારાદિકે કરીને મારો સત્કાર કરશે. કેમકે લોકો ગુણવાનની પૂજા (સત્કાર) કરે છે. તેથી મારૂં પણ લોકોમાં ગૌરવ થશે અથવા મહાપુરૂષોની પંક્તિમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થશે." આટલા જ લાભથી સંતુષ્ટ થયેલા તે મૂર્ખ શિરોમણીઓ તે દંભવડે જ કદર્થના પામે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માને ઉલટી વિડંબના પમાડે છે. એમ કરવાથી કાંઈ તેઓ મહાપુરૂષોની પંક્તિમાં ગણાતા નથી એ મહાખેદજનક છે. ૬૦.

દાંભિક જનોને અવ્રતની જ વૃદ્ધિ થાય છે તે કહે છે.—

असतीनां यथा शीलमशीलस्यैव वृद्धये ।
दंभेनाव्रतवृद्धयर्थं व्रतं वेषभृतां तथा ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અસતી (કુલટા) સ્ત્રીઓનું શીલ અશીલ (દુરાચાર)ની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ માત્ર વેષધારી સાધુનું વ્રત (દીક્ષા) પણ દંભવડે કરીને અવ્રતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જેમ અસતી સ્ત્રીઓનું શીલ-લોકલજ્જાથી અથવા પરિજનાદિકના ઉપરોધથી મૈથુનરહિતપણું અશીલની જ-તીવ્ર મૈથુનેચ્છાની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તે જ પ્રકારે દંભવડે-દોષોના આ-

ચ્છાદન સ્વભાવવડે સાધુલિંગને ધારણ કરનાર મનુષ્યોનું વ્રત-દીક્ષા-પાલન પણ અવ્રતની વૃદ્ધિને માટે-અવિરતિભાવને વધારનાર જ થાય છે. ૬૧.

તેઓની દંભ ઉપરની શ્રદ્ધા અને તેનું પરિણામ બતાવે છે.—

जानाना अपि दंभस्य स्फुरितं बालिशा जनाः ।
तत्रैव धृतविश्वासाः प्रस्खलन्ति पदे पदे ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—અહો મૂર્ખજનો દંભના વિચેષ્ટિતને જાણતાં છતાં પણ તે દંભ ઉપર જ શ્રદ્ધા રાખીને પગલે પગલે સ્ખલના પામે છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—અહો ! મૂર્ખજનો દંભના-માયાવીપણાના વિચેષ્ટિતને-તેણે વારંવાર આપેલી વિડંબનાને પોતાની બુદ્ધિથી જાણતાં છતાં પણ તેવી જ ખળવૃત્તિમાં વિશ્વાસ ધારણ કરીને એટલે 'દંભમાં જ સુખ છે' એમ ધારીને શ્રદ્ધા રાખતાં છતાં (દંભ કરવાથી) પગલે પગલે-સ્થાને સ્થાને સ્ખલના પામે છે—એટલે આ દાંભિક માણસ ધર્મભ્રષ્ટ છે એમ કહીને લોકો તેનો અપમાનાદિકવડે તિરસ્કાર કરે છે. ૬૨.

હવે મોહનો આશ્ચર્યકારક મહિમા કહે છે.—

अहो मोहस्य माहात्म्यं दीक्षां भागवतीमपि ।
दंभेन यद्विलुंपन्ति कज्जलेनेव रूपकम् ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ? કે જેથી કાજળ-(મેશ) વડે ચિત્રની જેમ દંભવડે ભગવંત સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાને પણ નષ્ટ કરે છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મનો કેવો પ્રભાવ છે ? કે જેથી મૂર્ખ લોકો ભગવત સંબંધી—શ્રીજિનેશ્વરે ઉપદેશેલી પ્રવ્રજ્યાનો પણ તેને અંગીકાર કર્યા પછી દંભવડે-માયાવીપણાવડે લોપ કરે છે—નષ્ટ કરે છે. કાજળેકરીને-મેશના કુચાએ (પીંછીએ) કરીને ચિત્રને જેમ નષ્ટ કરે તેમ. ૬૩.

अब्जे हिमं तनौ रोगो वने वह्निर्दिने निशा ।
ग्रन्थे मौर्ख्यं कलिः सौख्ये धर्मे दंभ उपप्लवाः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—કમળને વિષે હિમ, શરીરને વિષે રોગ, વનને વિષે અગ્નિ, દિવસને વિષે રાત્રી, ગ્રંથને વિષે મૂર્ખતા, સુખને વિષે કલહ અને ધર્મને વિષે દંભ એટલાં વાનાં ઉપદ્રવરૂપ છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—જેમ કમળને વિષે હિમ-બરફ ઉપદ્રવરૂપ છે, એ પ્રમા સર્વત્ર ઉપદ્રવ શબ્દનો સબંધ જાણવો. જેમ શરીરને વિષે વ્યાધિ, જે વનને વિષે-વૃક્ષસમૂહને વિષે અગ્નિ, જેમ દિવસને વિષે રાત્રી, જે શાસ્ત્રને વિષે મૂર્ખતા એટલે શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં જડતા તથા જેમ સુખ વિષે કલહ (કંકાસ) ઉપદ્રવકારક છે; તેમ ધર્મને વિષે એટલે ધર્મ ફળની પ્રાપ્તિને વિષે દંભ-માયાવીપણું ઉપદ્રવકારક છે—વિનાશ કારણરૂપ છે. ૬૪.

આરંભની પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ દંભ ત્યાજ્ય છે, તે કહે છે.—

अत एव न यो धर्तुं मूलोत्तरगुणानलम् ।
युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दंभेन जीवनम् ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે જે સાધુ મૂળ તથા ઉત્તર ગુણો ધારણ કરવા સમર્થ ન હોય, તેને સત્ શ્રાવકપણું જ યુક્ત છે, પ દંભવડે જીવવું યુક્ત નથી. ૬૫

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-દંભવડે ધર્મ ફળીભૂત થતો ન એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે (પરમાર્થ છે) માટે જે મુનિ ધર્મવૃક્ષ મૂળભૂત-સ્કંધભૂત પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂળ ગુણોનું તથા ધર્મવૃક્ષની શાખ રૂપ મૂળગુણની વૃદ્ધિ કરનારા પિંડવિશુદ્ધયાદિક ઉત્તર ગુણોનું પાલ કરવામાં સમર્થ ન હોય, તેને દોષરહિત શ્રાવકપણું-દેશવિરતિપ અંગીકાર કરવું યુક્ત છે. પરંતુ દંભવડે-કપટ વૃત્તિએ એટલે પોતાન દોષના આચ્છાદનવડે જીવવું—મુનિપણાના વેશમાં રહીને આજીવિ કરવી યોગ્ય નથી. અર્થાત ભ્રષ્ટપણે ચારિત્ર પાળવા કરતાં શ્રાવ ધર્મ પાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે. ૬૫.

અહીં કોઇને શંકા થાય કે—એમ કરવાથી વ્રતના પાલન અશક્ત એવા સર્વેને દીક્ષાનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે ? તે ઉપર સમાધા કરે છે કે-એમ નહીં થાય, તેજ બતાવે છે—

परिहर्तुं न यो लिंगमप्यलं दृढरागवान् ।
संविज्ञपाक्षिकः स स्यान्निर्दंभः साधुसेवकः ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—જિનશાસનને વિષે અત્યંત રાગવાળો જે મુનિ લિંગ (વેષ)નો ત્યાગ કરી ન શકે તો તેણે દંભરહિત, સાધુનો સેવક થ સંવિજ્ઞ પાક્ષિક થવું. ૬૬.

ટીકાર્થ—જે મુનિજન દૃઢરાગી—જિનેશ્વર અને જિનશાસનને વિષે બહુ ભક્તિમાન છતો પચ્ચખ્ખાણ કરેલા હોવાથી શાસનની હીલ

નાના ભયથી મુનિના વેષનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય, તો તે મુનિએ દંભરહિત, તથા વિશેષ સંયમવાળા સાધુઓના સેવક થઈને સંવિગ્નના મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યત વિહારવાળાના પક્ષી થવું એટલે તેના ગુણ ને ધર્મના પ્રરૂપક થવું. અર્થાત્ જે મુનિ લજ્જાને લીધે અથવા શાસનની હીલનાના ભયને લીધે મુનિવેષને ત્યાગ કરવા અસમર્થ હોય, તેણે સુસાધુઓ પાસે પોતાનું વૃત્તાંત દંભરહિત નિવેદન કરીને સાધુસેવામાં તત્પર થઈ સંવિગ્નપાક્ષિક થવું. આમ કરવાથી સર્વને વેષનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૬૬.

પૂર્વે કહેલા સંવિગ્નપાક્ષિકને જે ગુણલાભ થાય છે તે કહે છે.—

निर्दंभस्यावसन्नस्याप्यस्य शुद्धार्थभाषिणः ।
निर्जरां यतना दत्ते स्वल्पापि गुणरागिणः ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—મંદક્રિયાવાન્ છતાં પણ નિર્દંભ, શુદ્ધ અર્થને કહેનાર તથા ગુણના રાગી એવા મુનિની થોડી પણ યતના નિર્જરાને આપે છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—નિર્દંભ-માયા પ્રપંચરહિત જો કદાચ અવસન્ન-ક્રિયાને વિષે મંદ ઉદ્યમવાન હોય તો પણ તે પૂર્વે કહેલા ગુણરાગી સંવિગ્નપાક્ષિકને યથાર્થ મુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી થોડી પણ યતના-થોડો પણ વ્રતપાલનનો પ્રયત્ન નિર્જરાને એટલે કર્મહાનીને આપે છે-કરે છે. અર્થાત્ તે દંભરહિત હોવાથી થોડીપણ કર્મની નિર્જરાને પામે છે. ૬૭.

તેથી વ્યતિરેકમાં (ઉલટું કરવામાં) દોષ કહે છે.—

व्रतभारासहत्वं ये विदन्तोऽप्यात्मनः स्फुटम् ।
दंभाद्यतित्वमाख्यान्ति तेषां नामापि पाप्मने ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પ્રગટપણે જ પોતાનું વ્રતપાલનમાં અસામર્થ્ય જાણતાં છતાં પણ દંભથી પોતાનું મુનિપણું કહે છે, તેમનું નામ લેવું તે પણ પાપને માટે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાવ્રતોનું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસારે અતિચારરહિત પાલન કરવામાં પોતાના અસામર્થ્યપણાને જે કોઈ જડ પુરુષ પ્રગટપણે જાણતાં છતાં પણ દંભથી-માયાનો આશ્રય કરીને પોતાનું મુનિપણું કહે છે એટલે 'અમે સાધુઓ જ છીએ' એમ કહે છે, તે જડ અતિચારીઓનું-દંભીઓનું નામ પણ-તેમના નામનો ઉચ્ચાર પણ પાપને માટે થાય છે. તો પછી તેમને વંદના, સ્તુતિ કે સેવા કરવાથી પાપ થાય તેમાં શું કહેવું? ૬૮.

कुर्वते ये न यतनां सम्यक्कालोचितामपि ।
तैरहो यतिनाम्नैव दाम्भिकैर्वञ्च्यते जगत् ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાળને યોગ્ય એવી યતનાને સારી રીતે કરતા નથી, તે દાંભિકો અહો! યતિના નામે કરીને જ આ જગતને છેતરે છે. ૬૯

ટીકાર્થ—જેઓ—સાધુવેષધારી દાંભિકો સારી અને પાંચમા આરાને અથવા વર્ષને ઉચિત-યોગ્ય એવી યતનાને સમ્યક્ રીતે એટલે યતના પ્રમાણે કરતા નથી. અહો મોટું આશ્ચર્ય છે! આ સાધુવિનાનું રાજ્ય જુઓ કે એવી તે દાંભિકો-કપટીઓ માત્ર સાધુના નામે કરીને જ આ જગતની-જગત્ જીવોની વંચના કરે છે. એટલે તેઓને છેતરીને આમ વસ્ત્ર, અને દ્રવ્યાદિકનું હરણ કરી તેમને લુટે છે. ૬૯.

धर्मीति ख्यातिलोभेन प्रच्छादितनिजाश्रवः ।
तृणाय मन्यते विश्वं हीनोऽपि धृतकैतवः ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—ધર્મવાન એવા પ્રકારની પ્રસિદ્ધિના લોભથી પોતાના દોષોને જેણે ઢાંકી દીધા છે એવો, ગુણહીન દાંભિક સાધુ પણ ધૂર્તપણા ઉપર ધારણ કરીને આખા વિશ્વને તૃણસમાન માને છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—આ (પૂર્વોક્ત) સાધુ, ધર્મી-ત્યાગાદિક ધર્મવાન હું છું એવી ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિના લોભથી-તેનું રક્ષણ કરવાની પ્રીતિથી પ્રચ્છન્નપણે પોતાના આશ્રવ-દોષસમૂહને જેણે આચ્છાદિત કર્યો છે-ઢાંકી દીધા છે એવો હીન-ગુણરહિત છતાં કપટ ધારણ કરીને એટલે ગુણદાયક ભાવથી હૃદયમાં કપટ રાખીને જગતના જનોને તૃણસમાન માને છે. ૭૦

आत्मोत्कर्षात्ततो दम्भी परेषां चापवादतः ।
बध्नाति कठिनं कर्म बाधकं योगजन्मनः ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી તે દાંભિક પોતાના ઉત્કર્ષથી અને બીજાના અપવાદથી યોગોત્પત્તિનું બાધક એવું કઠિન-ભારે કર્મ બાંધે છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે જગતને તૃણસમાન માન્યા પછી અથવા પોતાનું ધર્મિત્વ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અભિમાન પામેલો તે દંભી-કપટપ્રિય પોતાના ઉત્કર્ષથી-ગુણીપણાની પ્રસિદ્ધિથી અને બીજા સર્વે ગુણીજનોના પણ અપવાદથી-નિંદાથી જ્ઞાનાદિક ગુણોની પ્રાપ્તિના સંબંધરૂપ યોગના જન્મનું-ઉત્પત્તિનું અથવા આગળ કહેવામાં આવશે એવા

ઇચ્છા યોગાદિક યોગની ઉત્પત્તિનું બાધક-નિવારણ કરનાર એવું કઠિન એટલે મહાતપોવડે પણ દુર્લંઘ નરકાદિક પ્રાપ્તિને યોગ્ય અશુભ કર્મ બાંધે છે-આત્મપ્રદેશની સાથે જોડી દે છે. ૭૧.

आत्मार्थिना ततस्त्याज्यो दंभोऽनर्थनिबन्धनम् ।
शुद्धिः स्यादृजुभूतस्येत्यागमे प्रतिपादितम् ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—તેથીકરીને આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સરલ માણસની જ શુદ્ધિ થાય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને એટલે દંભવાન માણસ ઘણું કઠિન દુષ્કર્મ બાંધે છે તે હેતુમાટે આત્મસ્વરૂપના અર્થી-પ્રયોજનવાળા એટલે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છનારાએ અનર્થ નિબંધન-માયાવીને પણ અનિષ્ટ એવા નરકાદિક દુઃખોના ઉપદ્રવરૂપ અનર્થોના કારણભૂત દંભનો-માયાવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કેમકે યથાર્થ રીતે સરળ મનવાળાની જ શુદ્ધિ-પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે. ૭૨.

આગમ (સિદ્ધાન્ત)માં જે કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

जिनैर्नानुमतं किंचिन्निषिद्धं वा न सर्वथा ।
कार्ये भाव्यमदंभेनेत्येषाज्ञा पारमेश्वरी ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરોએ સર્વથા (એકાંતપણે) કાંઈ (કોઈની) પણ અનુજ્ઞા કરી નથી, તેમ જ કાંઈ (કોઈનો) પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો નથી. પરંતુ 'કાર્યને વિષે દંભરહિત થવું' એવી જ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તીર્થંકરોએ કાંઈપણ અહિંસાદિક કાર્યની સર્વ પ્રકારે એકાંતપણે 'અમુક કાર્ય જ કરવું' એમ અનુજ્ઞા આપી નથી. અથવા કાંઈપણ આધાકર્માદિક કાર્યનો એકાંતપણે નિષેધ પણ કર્યો નથી. એટલે 'અમુક કાર્ય સર્વથા નજ કરવું' એમ કહ્યું નથી. ત્યારે જિનેશ્વરોએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે. કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છતે-નિષેધ કરેલું અથવા અનુમતિ આપેલું કાર્ય કરતી વખતે દંભરહિત-સરળ ચિત્તવાળા થવું-કપટ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરની-જિનેશ્વરની આજ્ઞા-આગમ વાણી છે.૭૩.

હવે બે શ્લોકવડે પરમાર્થ કહેવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

अध्यात्मरतचित्तानां दंभः स्वल्पोऽपि नोचितः ।
छिद्रलेशोऽपि पोतस्य सिन्धुं लंघयतामिव ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરનારને વહાણના લેશમાત્ર પણ છિદ્રની

જેમ અધ્યાત્મને વિષે જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, એવા પુરૂષોને અલ્પ પણ દંભ ઉચિત નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—જેમનું મન અધ્યાત્મને વિષે આસક્ત છે, તેઓને થોડો પણ દંભ (કપટ) કરવો યોગ્ય નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે-સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને જનારા લોકોને વહાણનું અલ્પ પણ છિદ્ર જેમ યોગ્ય નથી તેમ. એટલે કે જેમ સમુદ્રને ઉતરતા લોકોને જરા પણ છિદ્રવાળું વહાણ ડુબાવવાનું કારણ થાય છે, તેમ અધ્યાત્મને વિષે કરેલો થોડો પણ દંભ આત્મસ્વરૂપની મલીનતા ઉત્પન્ન કરીને ભવસાગરમાં ડુબાવે છે. ૭૪.

दंभलेशोऽपि मल्यादेः स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्यं महात्मना ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—દંભનો લેશ પણ મલ્લીનાથ સ્વામી વિગેરેને સ્ત્રીભવરૂપ અનર્થનું કારણ થયો છે, માટે મહાત્મા પુરૂષે તેનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરવો. ૭૫.

ટીકાર્થ—દંભનો-શઠવૃત્તિનો અંશમાત્ર પણ મલ્લીનાથ સ્વામીના પૂર્વભવનો જીવ કે જે મહાબલ નામે રાજા હતો તેમને તથા આદિ શબ્દે કરીને પીઠ, મહાપીઠ વિગેરેને પરાધીનપણે સ્ત્રીગોત્ર બંધનરૂપ અનર્થનું-અનિચ્છિતનું કારણ થયો હતો. તેથીકરીને-આ દેખાડેલા હાનીના કારણથી મહાત્માએ-શિષ્ટપુરૂષે એટલે ધર્મના ફળને ઇચ્છતા પુરૂષે તે દંભના ત્યાગને માટે ઉદ્યમ કરવો. કહ્યું છે કે—“ પીઠવડે સૂર્યનું સેવન કરવું, જઠરવડે અગ્નિનું સેવન કરવું, સર્વ ભાવવડે સ્વામીનું સેવન કરવું અને કપટરહિતપણે પરલોકનું સેવન કરવું.” તથા—“ ગુરૂએ આપેલા શેષ અન્નનું ભોજન કરવું તેજ ભોજન જાણવું, જે પાપ ન કરે તેજ જ્ઞાન (પંડિતાઈ) જાણવું, જે પરોક્ષમાં પણ કાર્ય કરે તેજ મિત્ર જાણવો, અને જે દંભરહિત કરાય તે જ ધર્મ જાણવો.” ૭૫.

॥ इति दंभत्यागाधिकारः ॥ ३ ॥

અધિકાર ૪ થો.

ભવસ્વરૂપની ચિંતા.

પૂર્વ અધિકારમાં અધ્યાત્મની જન્મભૂમિ જેવી દંભત્યાગરૂપી શુદ્ધિ કહી. તે શુદ્ધિ થવાથી ભવસ્વરૂપનો યથાર્થ ભાસ થાય છે, માટે આ ચોથા અધિકારમાં ભવસ્વરૂપનું ચિંતવન બતાવે છે.—

तदेवं निर्दम्भाचरणपटुना चेतसि भव-
स्वरूपं संचिन्त्यं क्षणमपि समाधाय सुधिया ।
इयं चिन्ताध्यात्मप्रसरसरसीनीरलहरी
सतां वैराग्यास्थाप्रियपवनपीना सुखकृते ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—તે માટે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે નિર્દંભપણે આચરણ કરવામાં નિપુણ એવા બુદ્ધિમાને એક ક્ષણવાર પણ મનને સ્થિર રાખીને ચિત્તમાં સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (ચિંતવન) અધ્યાત્મના વિસ્તારરૂપ સરોવરના જળકલ્લોલ જેવી છે. તે વૈરાગ્યની આસ્થારૂપ સુંદર વાયુથી પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોને સુખદાયી થાય છે. ૭૬

ટીકાર્થ—તેમાટે—દંભનો દોષ જાણવાથી દંભરહિત ધર્મનું આચરણ કરવામાં નિપુણ-કુશળ એવા બુદ્ધિમાને એટલે સારી રીતે આત્માનું હિત વિચારનારા પુરૂષે એક ક્ષણવાર પણ એટલે ચિરકાળ સુધી ચિંતન કરવામાં જો અશક્ત હોય, તેણે અલ્પકાળ પણ ભવનું સ્વરૂપ—ચાર ગતિરૂપ સંસારનું-જન્મ, જરા, વિપત્તિ વિગેરેનું સ્વરૂપ મનને વિષે સમાધિપૂર્વક-સારી રીતે મનને સ્થિર કરીને એટલે વિચારવડે ગ્રહણ કરીને ચિંતવન કરવું-સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (વિચાર) અધ્યાત્મના વિસ્તાર-ઉદ્ભવરૂપી નાના તળાવના જળતરંગરૂપ છે. તે ચિંતા વૈરાગ્યની-સંસાર ઉપરની ઉદાસીનતાની આસ્થા-ચિરસ્થાયી સ્થિરતારૂપ મનોહર વાયુવડે પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોના સુખને માટે-પરમ જ્ઞાનાનંદની ઉત્પત્તિને માટે થાય છે. એટલે સત્પુરૂષોને પરમાનંદદાયી થાય છે. ૭૬.

આ સંસાર મહાભયંકર સમુદ્ર જેવો છે, એમ વિચારવું. તે કહે છે.—

इतः कामौर्वाग्निर्ज्वलति परितो दुःसह इतः
पतन्ति ग्रावाणो विषयगिरिकूटाद्विघटिताः ।
इतः क्रोधावर्तो विकृतितटिनीसंगमकृतः
समुद्रे संसारे तदिह न भयं कस्य भवति ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ એક તરફ દુઃસહ એવો કામરૂપી વડવાનલ ચોતરફ બળ્યા કરે છે, આ બીજી બાજુએ વિષયરૂપી પર્વતના શિખરપરથી વટીપડેલા પથ્થરો પડે છે, અને આ તરફ વિકારરૂપી નદીઓના સંગમથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધરૂપી આવર્તો (જળભ્રમણ) દેખાય છે. તો આવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય? ૭૭.

રૂપી અગ્નિમાં રતિ-ભોગની અભિલાષારૂપ સંતાપવડે-ઉષ્ણતાવડે તરલ-ચપળ અથવા વિસ્તીર્ણ એવી પ્રિયા-સ્ત્રીરૂપી જ્વાળા-ઉન્નત અગ્નિશિખા રહેલી છે. સ્ત્રીઓ ઘણા વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્વાળા જેવી કહી છે. તે સ્ત્રીરૂપ જ્વાળા કુવલયના-શ્યામ કમળના પર્ણ જેવી શ્યામ કાંતિવાળા કટાક્ષરૂપી-સ્ત્રીઓનાં કુટિલ નેત્રના પ્રાંતભાગરૂપી ધૂમાડાના સમૂહને-ગોટાને મૂકે છે. અર્થાત્ તેવા ધૂમાડાવડે પ્રાણીને અંધ કરે છે. સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા મનુષ્ય અંધ જ બની જાય છે, તેથી તેના કટાક્ષોને ધૂમની ઉપમા આપી છે. તથા જેમણે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોરૂપી અંગારા શ્રોતાદિક ઇંદ્રિયોના સમૂહરૂપ અંગોને-અવયવોને બાળે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. માટે સંસાર પ્રત્યક્ષ અગ્નિરૂપ છે. ૭૮

સંસાર એ હિંસાનું સ્થાન (કસાઈખાનું)જ છે, તે કહે છે.—

गले दत्वा पाशं तनयवनितास्नेहघटितं
निपीड्यन्ते यत्र प्रकृतिकृपणाः प्राणिपशवः ।
नितान्तं दुःखार्ता विषमविषयैर्घातकभटै-
र्भवः सूनास्थानं तदहह महासाध्वसकरम् ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે આ સસાર મહા ભયંકર, સૂના સ્થાન (હિંસાનું સ્થાન) છે. કેમકે તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના સ્નેહથી રચેલા પાશને ગળામાં બાંધીને અત્યંત દુઃખાર્ત અને સ્વભાવથી જ કૃપણ (દીન) એવા પ્રાણીરૂપી પશુઓ શબ્દાદિક વિષમ વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડા પામે છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! મહા અઘટિત-અયોગ્ય એટલે ખેદકારક એ છે કે આ સંસાર મહાભયંકર હિંસાનું સ્થાન છે. કેમકે જે [1]સૂનાસ્થાનને વિષે સ્ત્રી અને પુત્રપરના સ્નેહ—રાગરૂપી તંતુઓવડે રચેલા પાશને-મજબૂત દોરીને ગળામાં નાંખીને-બાંધીને પ્રકૃતિથી જ કૃપણ એટલે અસાર પદાર્થ ઉપર પણ અત્યંત મોહ બાંધેલો હોવાથી તુચ્છ અથવા દીન એવા પ્રાણી (જીવો)રૂપી પશુઓ-બકરાં વિગેરે તુચ્છ જંતુઓ નાના પ્રકારની વ્યથાથી પીડા પામ્યા છતાં વિષમ-અતિ ભયંકર દુઃખરૂપ ફળને આપનારા પૂર્વોક્ત શબ્દાદિક વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડાય છે-અનેક જન્મમરણોથી કષ્ટ પામે છે. ૭૯.

---

૧ પશુઓનું કતલખાનું.

सरस्वेदक्लेदग्लपितगुणमेदस्यनुदिनं
भवग्रीष्मे भीष्मे किमिह शरणं तापहरणम् ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળમાં અતિ ઉગ્ર ક્રોધરૂપી સૂર્યથી શમતારૂપ સરોવર શોષણ પામે છતે-સૂકાઈ ગયે છતે વિષયને પરાધીન થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓ તૃષાવડે પીડા પામીને ખેદયુક્ત થાય છે, તથા જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળે નિરંતર કામદેવરૂપી સ્વેદ (પરસેવા)ની આર્દ્રતાથી ગુણરૂપી મેદરસને ગ્લાની પમાડી છે એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપનું હરણ કરનાર કયું શરણ-આશ્રય છે? ૮૮.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! નિરંતર કામવિકારરૂપ પરસેવાની આર્દ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસ-ધર્મધાતુઓને જેણે ગ્લાની-દુર્બળતા પમાડ્યા છે, એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપને હરણ કરનાર એટલે મનના ઉદ્વેગનું તથા ક્રોધરૂપ સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનું નિવારણ કરવા માટે કઈ વસ્તુ શરણ-આશ્રય કરવા યોગ્ય છે ? કોઈ પણ નથી. કેમકે તે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળને વિષે અતિ ઉગ્ર-દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી ભયાનક એવા ક્રોધરૂપી અર્કથી-સ્વપરને તાપનું કારણ હોવાથી જેને સૂર્યની ઉપમા ઘટે છે એવા ક્રોધાર્કથી શાંતવૃત્તિરૂપ સરોવર સંતાપનું હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી જેને જળાશયની ઉપમા ઘટે છે એવું જળાશય શોષ પામે સતે-શાંતરસરૂપી જળરહિત થયે સતે તે વિષયોને પરાધીન થયેલા ભવ્યો-મોક્ષે જવાયોગ્ય ભવ્ય જીવો, તૃષાથી પીડા પામ્યા છતા જ કલેશ પામે છે. એટલે શમતારૂપ રસના અભાવને લીધે તૃષ્ણાની અપૂર્ણતા થવાથી તરસ્યાને તરસ્યા જ મરી જાય છે. ૮૮.

આ સંસારમાં સર્વ સ્વજનો સ્વાર્થના જ સગા છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

पिता माता भ्राताऽप्यभिलषितसिध्धावभिमतो
गुणग्रामज्ञाता न खलु धनदाता च धनवान् ।
जनाः स्वार्थस्फातावनिशमवदाताशयभृतः
प्रमाता कः ख्यातावित्थ भवसुखस्यास्तु रसिकः ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસાર સુખનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરૂષ પણ પ્રમાતા (માપ કરનાર) છે ? કોઈ જ નથી. કેમકે પિતા, માતા અને ભ્રાતા પણ સ્વઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્ત થાય તો જ માન્ય થાય

છે. તથા તેમના ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને જાણતો છતો અને પોતે ધનવાન છતાં પણ તેમને ધન આપતો નથી. કેમકે આ જગતમાં સર્વે જનો પોતાના સ્વાર્થની જ વૃદ્ધિમાં નિરંતર અત્યંત ગાઢ પરિણામવાળા રહે છે. ૮૯.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! સંસાર સુખની બાબતમાં એટલે આ મનુષ્યાદિક જન્મમાં જે સુખ છે તેનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરૂષ પ્રમાતા છે ? એટલે સંસારમાં આટલું સુખ છે એમ તેનું પ્રમાણ કરી શકે તેવો કોણ છે ? કોઇ જ નથી. કેમકે સંસાર સુખના અનિયમિત સ્વભાવે કરીને તેનું માન થઇ શકે તેવું નથી. જે ભવમાં પિતા, માતા અને બંધુ પણ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય તોજ આ પ્રાણીને અભિમત-માન્ય થાય છે. અને તેમના પૂર્વે કરેલા ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને જાણતો છતો એટલે કે આણે મારાપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે એમ જાણતો છતો તથા ધનવાન-સમૃદ્ધિમાન છતો પણ તેમને ધન આપીને પ્રત્યુપકાર કરતો નથી. કારણ કે સર્વે મનુષ્યો સ્વાર્થની-પોતાના પ્રયોજનની વૃદ્ધિ-સિદ્ધિ કરવામાં જ નિરંતર—રાત્રિદિવસ ઉજ્વળ-અતિ ગાઢ પરિણામને ધારણ કરનારા હોય છે. એટલે સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં જ વધતા પરિણામવાળા રહે છે. પણ પ્રત્યુપકાર કરનારા થતા નથી. ૮૯.

આ સંસાર વિશ્વાસઘાતી છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

पणैः प्राणैर्गृह्णात्यहह महति स्वार्थ इह यान्
त्यजत्युर्वीलोकस्तृणवदगुणांस्तानपरथा ।
विषं स्वान्ते वक्त्रेऽमृतमिति च विश्वासहतिकृद्-
भवादित्युद्वेगो यदि न गदितैः किं तदधिकैः ॥ ९० ॥

મૂલાર્થ—અહો ! લોકો પોતાનો મોટો સ્વાર્થ હોય ત્યારે જેઓ (સ્વજનાદિકો)ને સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પોતાના પ્રાણોએ કરીને પણ ગ્રહણ કરે છે, તેઓને જ અન્યથા-સ્વાર્થ ન હોય ત્યારે અતિ નિર્દયપણું તૃણની જેમ તજી દે છે. વળી હૃદયમાં વિષને અને મુખમાં અમૃતને ધારણ કરે છે. માટે આ પ્રમાણે વિશ્વાસનો ઘાત કરનાર આ ભવથકી જો તને ઉદ્વેગ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અધિક કહેવાથી શું ફળ ? કાંઈ જ નહીં. ૯૦.

ટીકાર્થ—અહો ! હે પ્રાણી ! આ પ્રમાણે-હમણા કહેવામાં તે પ્રકારે વિશ્વાસઘાતકારક-અદ[illegible] નાશકારક એવા આ

જો તારા આત્માને ઉદ્વેગ-વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેથી અધિક કહેવાથી શું ફળ થાય ? કાંઈજ નહીં. આ ભવ વિશ્વાસઘાતી શી રીતે છે ? તે બતાવે છે.-આ સંસારને વિષે લોકો મોટો સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે જે સ્વજનાદિકને ઘણી સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પ્રાણો એટલે આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયાદિકવડે પણ ગ્રહણ કરે છે-સ્વીકાર કરે છે, તેજ સ્વજનાદિકને જ્યારે સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે અત્યંત નિર્દય (નિર્લજ્જ) થઇને પગે લાગેલા તૃણની જેમ તજી દેછે. તેથીકરીને તેના હૃદયમાં હલાહલ વિષ અને મુખમાં અમૃત રહેલું છે. કેમકે સ્વાર્થતત્પર મનુષ્ય મનમાં સર્વનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, તેથી અંતરમાં વિષને ધારણ કરે છે; અને મુખે મિષ્ટ વચનો બોલે છે, તેથી મુખમાં અમૃત ધારણ કરે છે. ૯૦.

ભવરૂપી ગૃહનું વિષમપણું ચિંતવવું, તે કહે છે.—

दृशां प्रान्तैः कान्तैः कलयति मुदं कोपकलितै-
रमीभिः खिन्नः स्याद् घनधननिधीनामपि गुणी ।
उपायैः स्तुत्याद्यैरपनयति रोषं कथमपी-
त्यहो मोहस्यैवं भवभवनवैषम्यघटना ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—ગુણીજન પણ મોટા ધનના નિધિવાળા (ધનિક)ના મનોહર એવા દૃષ્ટિના પ્રાંત ભાગે કરીને હર્ષ પામે છે, અને તેમની રોષયુક્ત દૃષ્ટિથી ખેદ પામે છે, તથા તે વખતે સ્તુતિ વિગેરે ઉપાયો-કરીને મહા પ્રયત્ને તેમનો રોષ દૂર કરે છે. માટે અહો ! આ મોહનીય કર્મની કરેલી જ આ પ્રકારની ભવગૃહના વૈષમ્યની રચના છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મે કરેલી નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેની ભવરૂપ ગૃહના વૈષમ્યની-દારૂણતાની રચના કેવી છે કે જે સંસારરૂપ ગૃહમાં કલા, વિજ્ઞાન અને વિવેકાદિક ગુણવાન પણ કાંચના-દિક પ્રચુર ધનના નિધિવાળા ગૃહસ્થના પ્રસન્ન મનોહર નેત્રપ્રાંતવડે-કટાક્ષોવડે એટલે પ્રસન્ન દૃષ્ટિવડે જોવાયાથી આનંદ પામે છે, અને તે-(ગૃહસ્થ)ના જ કોપયુક્ત નેત્રપ્રાંતેકરીને ખેદયુક્ત-દુઃખી થાય છે. અને તે વખતે એટલે જ્યારે તેમની કોપયુક્ત દૃષ્ટિ જુએ છે ત્યારે મહા પ્રયત્ને તેના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવારૂપ એટલે 'અહો ! આપ તો મહા ઉદાર છો' ઇત્યાદિક સ્તુતિ અને પ્રણામાદિ કરવારૂપ ઉપાયોવડે તેનો દૂર કરે છે. ૯૧.

વી પુત્રાદિક બાહ્ય કુટુંબમાં મોહ પામેલા મનુષ્યોને અભ્યન્તર કુટુંબનું દર્શન પણ થતું નથી એમ વિચારવું, તે કહે છે—

प्रिया प्रेक्षा पुत्रो विनय इह पुत्री गुणरति-
र्विवेकाख्यस्तातः परिणतिरनिन्द्या च जननी ।
विशुद्धस्य स्वस्य स्फुरति हि कुटुंबं स्फुटमिदं
भवे नान्यो दृष्टं तदपि यत संयोगगुणधीः ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—આ અભ્યન્તર કુટુંબમાં પ્રેક્ષારૂપી પ્રિયા, વિનયરૂપી પુત્ર, ગુણરતિ નામની પુત્રી, વિવેક નામનો પિતા અને શુદ્ધ પરિણતિ નામની માતા છે. [illegible]

ટીકાર્થ—[illegible]

[illegible]

पुरा प्रेमारंभे तदनु तदविच्छेदघटने
तदुच्छेदे दुःखान्यथ कठिनचेता विषहते ।
विपाकादापाकाहितकलशवच्चातुरगतौ
जनो दत्तिसाहित्य[illegible] सुखं [illegible] ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવને વિષે પ્રાણી પ્રથમ પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે, ત્યારપછી તે પ્રેમની સ્થિરતાને માટે દુઃખોને સહન કરે છે, અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે કઠિન ચિત્તવાળો પ્રાણી અત્યંત સંતાપને લીધે કુંભારના નિભાડા (ભઠ્ઠી)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ તપતો સતો દુઃખોને સહન કરે છે અને છેવટ તે દુષ્કર્મના વિપાકને લીધે ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિક દુઃખોને પામે છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે જીવ! ઘણી ખેદકારક વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારમાં કોઈપણ ઠેકાણે સુખ-શાન્તિ નથી. કેમકે જે સંસારમાં પ્રાણી પ્રથમ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં-પ્રથમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને—પ્રેમ મેળવવા માટે પ્રયાસાદિક કરવાનાં કષ્ટોને વિશેષે કરીને સહન કરે છે-પામે છે (અનુભવે છે). ત્યારપછી-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રેમનો અવિચ્છેદ-સ્થિરતા કરવામાં-તેના મનની અનુકૂળતાએ વર્તવામાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરે છે, કેમકે પ્રતિકૂળ વર્તવાથી પ્રેમના ભગનો સંભવ રહે છે. અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિયોગ મરણાદિકને લીધે થાય ત્યારે પણ કઠોર મનવાળો થઇને તે પ્રાણી ઘણા સંતાપને લીધે કુંભારની ભઠ્ઠી (નિભાડા)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ આ જન્મમાં સંતાપ સબંધી દુઃખો પામે છે અને પ્રાંતે તેના વિપાકથી-પ્રેમના પરિણામે બાંધેલાં કર્મ ઉદય આવે ત્યારે તે કર્મોદયથી ભવાંતરમાં પણ નરકાદિકનાં દુઃખો સહન કરે છે-પામે છે. ૯૩.

આ સંસાર મહામોહરાજાની રણભૂમિ છે એમ વિચારવું, તે બતાવે છે.

मृगाक्षीदृग्बाणैरिह हि निहतं धर्मकटकं
विलिप्ता हृद्देशा इह च बहुलै रागरुधिरैः ।
भ्रमन्त्यूर्ध्वं क्रूरा व्यसनशतगृध्राश्च तदियं
महामोहक्षोणीरमणरणभूमिः खलु भवः ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (કટાક્ષ) રૂપી બાણોએ કરીને ધર્મરૂપી સૈન્ય હણાયું છે, તેથીકરીને એ ભવરૂપી રણભૂમિમાં ઘણા રાગરૂપી રૂધિરવડે હૃદયરૂપી પ્રદેશો લિપ્ત થયા છે, તથા સેંકડો વ્યસનોરૂપી ક્રૂર ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ઉડે છે, તેથીકરીને ખરેખર આ ભવ-સંસાર મહામોહરાજાની રણભૂમિ જ છે. ૯૪.

ટીકાર્થ—આ સંસાર ખરેખર હમણાં કહેવામાં આવશે એવા સદૃશપણાને લીધે આ-દૃશ્યમાન યુદ્ધના લક્ષણવાળી મિથ્યાત્વ અને

વિષયકષાયાદિરૂપ મહા મોહનીય કર્મની એટલે મોહ પૃથ્વીપતિની યુદ્ધ કરવાની ભૂમિ છે. મોહને વિષે કામદેવનું જ મુખ્યપણું હોવાથી તેને જ અનુસારે વર્ણન કરે છે કે-હરણ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ-(કટાક્ષો)રૂપી બાણોએ કરીને આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે બ્રહ્મવ્રતાદિક ધર્મના કટકને-પરસૈન્યનો જય કરવામાં હેતુભૂત શુભભાવનાદિ સૈન્યને હણી નાખ્યું છે-મૂળસહિત નાશ પમાડ્યું છે. તેથી ઘણા રાગરૂપી રૂધિરે કરીને-સ્ત્રી વિગેરેની આસક્તિના પરિણામરૂપ રૂધિરવડે કરીને મનના પ્રદેશો-મનરૂપી સ્થાનો અત્યંત લિપ્ત થયેલા છે એટલે રાગરૂપી રૂધિરના પ્રવાહવડે પરિપૂર્ણ થયા છે, ખરડાઈ ગયા છે. અને સેંકડો કષ્ટરૂપી ક્રૂર સ્વભાવવાળા ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ભ્રમણ કરે છે. માટે ખરેખર આ ભવ મોહરાજાની રણભૂમિ જ છે. ૯૪.

સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓનું અપૂર્વ ગ્રહિલપણું[1] છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

हसन्ति क्रीडन्ति क्षणमथ च खिद्यन्ति बहुधा
रुदन्ति क्रन्दन्ति क्षणमथ विवादं विदधते ।
पलायन्ते मोदं दधति परिनृत्यन्ति विवशा
भवे मोहोन्मादं कमपि तनुभाजः परिगताः ॥ ९५ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં મોહના અપૂર્વ ઉન્માદને પામેલા પ્રાણીઓ પરાધીનપણે ક્ષણવાર હસે છે, ક્ષણવાર ક્રીડા કરે છે, ક્ષણવાર ઘણો ખેદ પામે છે, ક્ષણવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણવાર આક્રંદ કરે છે, ક્ષણવાર વિવાદ કરે છે, કોઈવાર નાશી જાય છે, કોઈ વખત હર્ષ પામે છે અને કોઈવાર નૃત્ય કરે છે. ૯૫.

ટીકાર્થ—આ સંસારમાં પ્રાણીઓ કોઈ—કહી ન શકાય તેવા અપૂર્વ મોહના ઉન્માદને-ઉન્મત્તતાને પામેલા દેખાય છે. તેઓ શું કરે છે ? તે કહે છે.-પરાધીન-મોહને પરવશ થયેલા તે પ્રાણીઓ થોડીવાર હસેછે એટલે હાસ્યનું નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ મુખ, કપોલ અને નેત્રોનો વિકાસ કરે છે, ક્ષણવારમાં કામક્રીડાદિકનો વિનોદ કરે છે, ક્ષણવારમાં બહુ પ્રકારે ખેદ પામે છે એટલે નાના પ્રકારની મન, વાણી અને કાયાની અરતિને લીધે દીનતા પામે છે, ક્ષણવાર રૂદન કરે છે, ક્ષણવાર આક્રંદ કરે છે એટલે નિરંતર અશ્રુપાત કરીને મોટા શબ્દથી પોકાર કરે છે, ક્ષણવારમાં ધનાદિકને કારણે વિવાદ-કજીયા કરે છે,

[1] ભૂતપ્રેતાદિકના આવેશવાળુ બેભાનપણું.

કોઈવાર ભય પામીને આમતેમ નાશી જાય છે, ક્ષણવાર હર્ષિત થાય છે અને ક્ષણવારમાં નૃત્ય-નાટક કરે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા પ્રાણીઓ શું અહિલ ન કહેવાય ? કહેવાય જ. ૯૫.

આ ભવ તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા મનુષ્યોના હૃદયને દાહકારક લાગે છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

अपूर्णा विद्येव प्रकटखलमैत्रीव कुनय-
प्रणालीवास्थाने विधववनितायौवनमिव ।
अनिष्णाते पत्यौ मृगदृश इव स्नेहलहरी
भवक्रीडा व्रीडा दहति हृदयं तात्त्विकदृशाम् ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—અપૂર્ણ વિદ્યાની જેમ, પ્રકટ જાણેલી ખળની મિત્રાઈની જેમ, સભામાં અન્યાયની પરંપરાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ અને અકુશળ પતિને વિષે મૃગાક્ષીની સ્નેહલહરીની જેમ આ ભવક્રીડારૂપી લજ્જા તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા પુરૂષોના હૃદયને બાળે છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુના પરમાર્થને વિષે દૃષ્ટિવાળા પુરૂષોના મનને, સંસારને વિષે કરેલી ક્રીડાઓ એટલે જળાશયાદિકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કરેલી વિનોદની ચેષ્ટાઓ તેથી ઉત્પન્ન થયેલી લજ્જા દાહકારક થાય છે—ખેદયુક્ત કરે છે. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અપૂર્ણ ભણેલી વિદ્યા જેમ પંડિતોની સભામાં દાહકારક થાય છે. એટલે કે વાદીથી પરાજય પામેલો પુરૂષ સંતાપયુક્ત થઈને વિચારે છે કે "મને ધિક્કાર છે, મેં આ શું કર્યું ? કે જેથી તે વખતે પૂર્ણ અભ્યાસ ન કર્યો." એજ પ્રમાણે સંસારના વિલાસો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંતાપદાયી થાય છે. તથા સ્પષ્ટપણે જાણેલી ખળ-માયાવી પુરૂષની મૈત્રીની જેમ, એટલે કે જેમ મિત્રની ખળતા જાણ્યેથી દાહ-ખેદ થાય છે, તેમ ભવક્રીડાનું નિર્ગુણપણું જાણ્યાથી સંતાપ થાય છે. તથા સત્પુરૂષોની સભામાં નિંદવા લાયક ન્યાયની પરંપરાની જેમ, એટલે કે જેમ સજ્જનની સભામાં અન્યાય થવાથી મનમાં સંતાપ થાય તેમ અન્યાયરૂપ ભવક્રીડા પણ સંતાપકારક થાય છે. તથા વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, એટલે જેમ વિધવા સ્ત્રીની યુવાવસ્થા પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે તેમ ભવક્રીડા પણ પ્રતિક્ષણે સંતાપકારક થાય છે. તથા અનિપુણ-મૂર્ખ પતિના ઉપર મૃગાક્ષી સ્ત્રીના સ્નેહના તરંગની જેમ, એટલે કે જેમ મૂર્ખ પતિને વિષે નિપુણ સ્ત્રીના પ્રેમકટાક્ષ નિષ્ફળ જવાથી દાહકારક થાય છે તેમ નિષ્ફળ ભવક્રીડા પણ તત્ત્વવેત્તાઓના હૃદયને દાહકારી થાય છે. ૯૬.

હવે સંસારના સર્વે સંબંધો મિથ્યા (અસત્ય) છે, તે કહે છે.—

प्रभाते संजाते भवति वितथा स्वापकल्पना
द्विचन्द्रज्ञानं वा तिमिरविरहे निर्मलदृशाम् ।
तथा मिथ्यारूपः स्फुरति विदिते तत्त्वविषये
भवोऽयं साधूनामुपरतविकल्पस्थिरधियाम् ॥ ९७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નની કલ્પના-રચના નિષ્ફળ થાય છે, અથવા તિમિર જાતિના નેત્રવ્યાધિનો નાશ થયેથી નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાને બે ચંદ્રનું જ્ઞાન મિથ્યા ભાસે છે, તેમ તત્ત્વનો વિષય જાણવાથી જેમના વિકલ્પો શાંત થઈને સ્થિર બુદ્ધિ થયેલી છે, તેવા સાધુઓને આ સંસાર મિથ્યારૂપ ભાસે છે. ૯૭.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! આત્માદિકના પારમાર્થિક તત્ત્વનો વિષય યથાર્થપણે જાણવાથી જેમના મમતાસંબંધી સંકલ્પવિકલ્પો શાંત થયા છે અને તેથીકરીને જ આત્મસ્વભાવને વિષે જેમની નિશ્ચળ બુદ્ધિ થઈ છે એવા સાધુઓને-મોક્ષસાધનમાં જ એક નિષ્ઠાવાળા મુનિજનોને આ સંસાર મિથ્યારૂપ ભાસે છે. કેવી રીતે ? તે કહે છે. જેમ સૂર્યોદયવડે પ્રભાતકાળ થયેથી સ્વપ્નવાળી નિદ્રાની કલ્પના-સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદાર્થોના દર્શનવાળી બુદ્ધિ અવિદ્યમાન-મિથ્યા ભાસે છે, અથવા તિમિર નામના નેત્રરોગનો વિરહ થવાથી-નષ્ટ થવાથી જેમનાં નેત્રો નિર્મળ થયાં છે એવા મનુષ્યોને બે ચંદ્રનું જ્ઞાન-આકાશમાં બે ચંદ્ર જોવારૂપ ભ્રાંતિજ્ઞાન મિથ્યા-અસત્ ભાસે છે, તેમ આ સંસારનું સ્વરૂપ અવિદ્યમાન ભાસે છે. કેમકે સર્વે સંબંધો કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમાર્થે તો કોઈ પણ સંબંધ છે જ નહીં. ૯૭.

હવે ગ્રંથકાર પોતાની પૂર્વ અને પર અવસ્થાએ કરીને સંસારની અસારતા દેખાડતા કહે છે.—

प्रियावाणीवीणाशयनतनुसंवाधनसुखै-
र्भवोऽयं पीयूषैर्घटित इति पूर्वं मतिरभूत् ।
अकस्मादस्माकं परिकलिततत्त्वोपनिषदा-
मिदानीमेतस्मिन्न रतिरपि तु स्वात्मनि रतिः ॥ ९८

મૂલાર્થ—આ સંસાર પ્રિયા, મનોહર વાણી, વીણા, શરીરનું સંવાહન એ સર્વ પ્રકારના સુખરૂપી અમૃતવડે પ્રમાદિ[illegible] પ્રથમ બુદ્ધિ (માન્યતા) હતી; ર[illegible]

સ્માત્ અમને આત્મતત્ત્વનું ઉપનિષદ્ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી એ સંસારમાં કાંઈ પણ રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ માત્ર આત્માને વિષે જ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે-ભવસ્વરૂપની અજ્ઞાન દશામાં અમારા ચિત્તને વિષે એવી બુદ્ધિ હતી કે આ મનુષ્યાદિ ગતિરૂપ સંસાર, પ્રિયાઓ-સુંદરરૂપ અને સ્નેહવડે વહાલી સ્ત્રીઓ, વાણી-વિલાસવડે મનોહર સુંદર વચનની રચના, શયન-સુંદર સુકોમળ શય્યા તથા તનુસંબાધન-શરીરને સુંદર તૈલાદિક આનસામગ્રીવડે મર્દનાદિ કરવું ઇત્યાદિ પદાર્થોના સુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે; અને હવે તો અકસ્માત્-સહસા જેમને તત્ત્વનું-સંસારના પરમાર્થનું અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપનું ઉપનિષદ્-જ્ઞાન રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એવા અમોને આ સંસારમાં કિંચિત્ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આત્મા-આત્મસ્વરૂપને વિષે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

दधानाः काठिन्यं निरवधिकमाविद्यकभव-
प्रपञ्चाः पञ्चालीकुचकलशवन्नातिरतिदाः ।
गलत्यज्ञानाभ्रे प्रसृमररुचावात्मनि विधौ
चिदानन्दस्यन्दः सहज इति तेभ्योऽस्तु विरतिः ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—હવે પાંચાલીના સ્તનરૂપી કલશની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરતા એવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભવના પ્રપંચો-વિસ્તારો પ્રીતિદાયક થતા નથી. કેમકે અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં વિખરાઈ જવાથી અને પ્રચાર પામતી કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી સ્વાભાવિક ચિદાનંદ રસ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી તે સસારના પ્રપંચોથકી વિરતિ જ હો. ૯૯

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન દશામાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસારના પ્રપંચો-માતા, પિતાદિક સંબંધો નિઃસીમ-મર્યાદારહિત કઠોરતા ધારણ કરે છે, તેથી અમોને કાષ્ઠ અને પાષાણાદિકની બનાવેલી પુતળીના સ્તનરૂપી અત્યંત કઠન કલશની જેમ હવે પ્રીતિદાયી થતા નથી. અને અજ્ઞાન-ભ્રાંતિ જ્ઞાનરૂપી અભ્ર-વાદળાંનો સમૂહ વિનાશ પામવાથી તથા વિસ્તૃત કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી ચિદાનંદનો-જ્ઞાનના આનંદનો સ્યંદ-રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી હવે તો તે ભવના પ્રપંચોથકી નિવૃત્તિ જ હો. ૯૯.

સાંસારિક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનારને આભ્યંતર લક્ષ્મીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

भवे या राज्यश्रीर्गजतुरगगोसंग्रहकृता
न सा ज्ञानध्यानप्रशमजनिता किं स्वमनसि ।
बहिर्याः प्रेयस्यः किमु मनसि ता नात्मरतय-
स्ततः स्वाधीनं कस्त्यजति सुखमिच्छत्यथ परम् ॥१००॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં હાથી, અશ્વ અને ગાય (બળદ) વિગેરેના સમૂહથી બનેલી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તો શું જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી યોગીજનોના મનને વિષે નથી હોતી ? હોય જ છે. તથા જેમ બાહ્ય સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં છે, તેમ શું યોગિના મનમાં રહેલી આત્મરતિ (આત્માપરની પ્રીતિ) તે સ્ત્રીરૂપ નથી ? છે જ. તેથી કોણ વિદ્વાન આવું સ્વાધીન સુખ તજે અને બાહ્ય સુખ ઇચ્છે ? કોઈ જ નહીં. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—આ ભવને વિષે જેમ દેવ અને મનુષ્ય જન્મને વિષે હાથી, ઘોડા, ગાયો અને વૃષભોના સમૂહવડે બનેલી સાંભળવામાં તથા જેવામાં આવતી એવી રાજલક્ષ્મી છે, તેમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-શ્રતના અભ્યાસરૂપ હાથીની ગર્જનાવાળી, ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-ધર્મ ધ્યાન શુકલ ધ્યાન અને દ્વાદશ ભાવનારૂપ અશ્વોના તરંગથી ઉછળતી, તથા પ્રશમથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતિ શાંતિ અને સ્થિરતાથી સુંદર ગતિવાળી ગાયો અને વૃષભોથી શોભતી એવી લક્ષ્મી શું રાજલક્ષ્મીનો ત્યાગ કરનારા યોગીજનોના મનને વિષે રહેલી નથી ? છે જ. તથા બહાર-મનુષ્યાદિક રાજ્યમાં જેમ રૂપાદિના અભિમાનવાળી સુંદર પ્રિયાઓ છે, તેમ શું યોગીઓના મનમાં રહેલી આત્મરતિ-સકલ કર્મમળ રહિત એવા આત્માપરની પ્રીતિરૂપી પ્રિયાઓ ઇંદ્રાણી વિગેરેથી પણ અધિક હર્ષદાયક નથી ? છેજ. તેથી આવા સ્વાધીન સુખનો કોણ વિદ્વાન ત્યાગ કરે ? અને પરાધીન સુખની વાંછા કરે ? કોઇ જ ન કરે. ૧૦૦.

હવે સાંસારિક સુખની નિંદા બતાવે છે.—

पराधीनं शर्म क्षयि विषयकांक्षौघमलिनं
भवे भीतिस्थानं तदपि कुमतिस्तत्र रमते ।
बुधास्तु स्वाधीनेऽक्षयिणि करणौत्सुक्यरहिते
निलीनास्तिष्ठन्ति प्रगलितभयाध्यात्मिकसुखे ॥ १०१ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં જે સુખ છે તે પરાધીન, ક્ષણિક, વિષયોની ઇચ્છાના સમૂહથી મલીન અને ભીતિદાયક છે, તો પણ તેમાં કુબુદ્ધિવાળો પ્રાણી આનંદ માને છે; પરંતુ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન, અવિનાશી, ઇંદ્રિયોની ઉત્સુકતા રહિત અને ભયરહિત એવા અધ્યાત્મના સુખને વિષે જ મગ્ન રહે છે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—આ સંસારને વિષે સઘળા દેવ અને મનુષ્યોને જે સુખ છે તે સર્વે પરાધીન-પુષ્પ, ચંદન, ખાનપાન તથા સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થોને આધીન રહેલું છે, વિનશ્વર છે, તથા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોની અભિલાષાના સમૂહથી મલિન-અપવિત્ર છે, તથા સ્વપરજાતિથી ઉત્પન્ન થતા ભયોનું સ્થાન છે. તો પણ-એ સુખ એવું અનિત્ય અને તુચ્છ છતાં પણ દુર્બુદ્ધિવાળો જન્તુ તે સુખમાં રમણ કરે છે-પ્રમોદ પામે છે. પણ પંડિત પુરૂષો તો સ્વાધીન-આત્માને આધીન એટલે આત્મસ્વભાવના ઉદ્દ્ભવથી પોતાને જ આધીન, તથા આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી નાશરહિત, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલી ઉત્સુકતાવડે-વિષયના અભિલાષની ઉત્કંઠાવડે રહિત તથા જેનાથી ભય અતિ દૂર રહે છે એવા અધ્યાત્મને વિષે રહેલા સુખમાં—આનંદમાં જ નિરંતર મગ્ન રહે છે-તલ્લીન રહે છે. ૧૦૧.

હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

तदेतज्ज्ञापन्ते जगदभयदानं खलु भव-
स्वरूपानुध्यानं शमसुखनिदानं कृतधियः ।
[illegible]
[illegible] ॥१०२॥

। इत्यध्यात्मसारे प्रथमः प्रबन्धः ।

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે નિપુણ બુદ્ધિવાળા પંડિતો આ ભવ સ્વરૂપના ચિંતનને શમસુખના કારણરૂપ તથા ત્રણ જગતને અભયદાન દેવારૂપ કહે છે. કે જે ભવસ્વરૂપનું ધ્યાન સ્થિર થવાથી જિનાગમના તત્ત્વોની સ્થિતિને જાણનાર પુરૂષોને ચંદ્રનાં કિરણો તથા કર્પૂરની જેવી નિર્મળ યશરૂપી લક્ષ્મી અથવા મોક્ષલક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંયમાદિકવડે તથા નિર્મળ સૂક્ષ્મ બોધવડે જેમની બુદ્ધિ નિપુણ થયેલી છે, એવા સત્પુરૂષો સંસારસ્વરૂપનાં ધ્યાનને તેના ધ્યાતાને શમસુખનું-સર્વ વિક્ષેપરહિતપણાએ કરીને શાન્ત સ્વભાવમય એવા

આનંદનું મૂળ કારણ કહે છે તથા ત્રણ ભુવનમાં વર્તતા પ્રાણીઓને અભયદાન આપનારૂં કહે છે. તે ધ્યાનનું શું ફળ? તે કહે છે.–જે ભવસ્વરૂપનું ધ્યાન મનમાં સ્થિર થવાથી-નિશ્ચળ થવાથી ચંદ્રનાં કિરણો અને કર્પૂરના જેવી યશઃશ્રી–નિર્મળ કીર્તિ અર્થાત્ મોક્ષ લક્ષ્મી તે સર્વજ્ઞ અર્હતના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોની–જીવાદિક નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક વાક્યોની સ્થિતિને એટલે સ્યાદ્વાદની શૈલીવડે પદાર્થના સ્વરૂપને જાણનારા એવા પુરૂષોને વૃદ્ધિ પામે છે (પ્રાપ્ત થાય છે). આ શ્લોકમાં 'યશ' શબ્દ મૂક્યો છે તેથી કર્ત્તાએ 'યશોવિજય' એવું પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે એમ જાણવું. ૧૦૨.

क्वार्थगंभीरवाणीयं सुमन्दधीरहं क्व च ।
गुरुप्रसादतः सद्यः प्रबन्धः प्रथमोऽजनि ॥ १ ॥

અર્થની ગંભીરતાવાળી આ વાણી ક્યાં? અને અત્યંત મન્દબુદ્ધિવાળો હું ક્યાં? તો પણ ગુરૂની કૃપાથી આ પહેલો પ્રબંધ તત્કાળ પૂર્ણ થયો છે. ૧.

॥ इत्यध्यात्मसारे शब्दभावोक्तिटीकायां प्रथमः प्रबन्धः ॥

---

૧ આ શ્લોકમાં ટીકાકાર પન્યાસજી ગંભીરવિજયજી ગણીએ 'ગંભીર' શબ્દવડે પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે.

। अथ द्वितीय-प्रबंधः ।

વૈરાગ્યના ભેદ.

પહેલો પ્રબંધ કહ્યો. હવે બીજો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—પહેલા પ્રબંધમાં શાસ્ત્રમહિમા, અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ, નિર્દંભ આચરણ અને ભવસ્વરૂપનું ચિંતવન કહ્યું છે. તેનું ચિંતવન કરવાથી જીવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહીંઆ વૈરાગ્યના ભેદો બતાવે છે. આ સંબંધવડે આવેલા વૈરાગ્યનો આ પ્રથમ શ્લોક છે.—

भवस्वरूपविज्ञानाद्द्वेषान्नैर्गुण्यदृष्टिजात् ।
तदिच्छोच्छेदरूपं द्राग्वैराग्यमुपजायते ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—ભવસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અને નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી તત્કાળ તે (ભવ)ની ઇચ્છાના ઉચ્છેદરૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ-સંસારના સ્વરૂપનો-સ્વભાવનો વિશેષ બોધ થવાથી તથા નૈર્ગુણ્ય એટલે સંસારમાં વસતા જીવોને પોતાના આત્મપક્ષે કાંઈ અણુમાત્ર પણ જેમાં ગુણ દેખાતો નથી, અને સોજાથી થયેલી શરીરની પુષ્ટતાની જેમ વ્યર્થ આડંબરને ધારણ કરનાર છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી-દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી એટલે સંસારના સુખની અરૂચિ થવાથી તે સંસાર સંબંધી સુખના અભિલાષની નિવૃત્તિ-ઉદાસીનતારૂપ વૈરાગ્ય શીઘ્રતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બે કારણથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે. ૧.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી બીજે પ્રકારે જેઓ વૈરાગ્ય કહે છે, તેમનો નિષેધ કરતા કહે છે.—

सिद्ध्या विषयसौख्यस्य वैराग्यं वर्णयन्ति ये ।
मतं न युज्यते तेषां यावदर्थाप्रसिद्धितः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વિષય સુખની સિદ્ધિવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્તનું વર્ણન કરે છે, તેમનો મત યાવદર્થની અપ્રસિદ્ધિને લીધે યોગ્ય નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ ભોગલંપટ પુરૂષો પૂર્વોક્ત પાંચ વિષયોના સુખની સિદ્ધિએ કરીને એટલે ભોગની ઇચ્છા તૃપ્ત થવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું વર્ણન કરે છે-કહે છે, તેઓનો મત-સિદ્ધાન્ત ન્યાયની યુક્તિથી જોતાં યોગ્ય ભાસતો નથી. કારણ કે યાવદર્થની પ્રસિદ્ધિ નથી

માટે. એટલે કે જ્યાંસુધી વિષયી વિષયોમાં પ્રવૃત્તિના પ્રયોજ
છે (પ્રવૃત્તિ કરે છે) ત્યાંસુધી કામાભિલાષની તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ (
થતી નથી, તે કારણથી તેમનો મત યોગ્ય નથી. ૨.

અહીં તેઓ કદાચ એમ કહે કે-"અમારો મત યોગ્ય નથી,
કેમ કહો છો? કારણ કે ચિરકાળ સુધી સુંદર ભોગ ભોગવનાર
ષ્યનાં મન અને ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થવાથી વિષયોથકી પાછાં ફરે છે,
તેને અત્યંત વૈરાગ્ય થશે, માટે અમારૂં કહેવું યોગ્ય જ છે." આવું તે
માનવું અસત્ય છે, તે અસત્યપણું સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

अप्राप्तत्वभ्रमादुच्चैरवाप्तेष्वप्यनन्तशः ।
कामभोगेषु मूढानां समीहा नोपशाम्यति ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—મૂઢ પ્રાણીઓને કામભોગો અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં
પણ કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયા એવા ભ્રમને લીધે તેમની
ઇચ્છા શાંત થતી જ નથી. ૩.

ટીકાર્થ—પરમાર્થને નહીં જાણનારા અને મોહના ઉદયવડે વ્યાકુળ
થયેલા અર્થાત્ કામને વિષે જ એક ચિત્તવાળા મૂઢ પ્રાણીઓને અનંતી-
વાર એટલે જીવ અનાદિ હોવાથી અને ગયેલો કાળ અનંત હોવાથી
જન્મમરણની સંખ્યા ઘણી (અનંત) છે, કેમકે દરેક કાળે જીવ પૂર્વ
જન્મમાંથી જ આવેલો છે, તેથી અનંતીવાર પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલા એટલે
અનુભવેલા કામ-શબ્દ અને રૂપ તથા ભોગ-ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ
અથવા કામ એટલે મનોહર એવા ભોગ એટલે સ્ત્રીવિલાસ. અથવા
કામદેવના ભોગ-વિલાસોમાં અતિશે કરીને અપ્રાપ્તિની ભ્રાંતિથી એટલે
પૂર્વે મને આવા ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી, માત્ર આ ભવમાં જ પ્રાપ્ત
થયા છે, એવી ભ્રાંતિથી તે કામભોગ વિષેની અભીષ્ટ બુદ્ધિવાળી તીવ્ર
તૃષ્ણા શાંત થતી જ નથી. ૩.

પૂર્વે કહેલો અર્થ જ કહે છે.—

विषयैः क्षीयते कामो नेन्धनैरिव पावकः ।
प्रत्युत प्रोल्लसच्छक्तिर्भूय एवोपवर्धते ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—કાષ્ઠવડે અગ્નિની જેમ વિષયોવડે કામ ક્ષીણ થતો જ
નથી, પરંતુ ઉલટો વિસ્તાર પામતી છે શક્તિ જેની એવો તે કામ
વારંવાર વૃદ્ધિ જ પામે છે. ૪.

ટીકાર્થ—કામ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો કામવિકાર
વિષયોવડે-ભોગોવડે ક્ષીણ થતો નથી-નિવૃત્તિ પામતો નથી. કોની

જેમ? તે કહે છે.—જેમ અગ્નિ કાષ્ઠવડે તૃપ્તિ પામતો નથી તેમ વિષયી પ્રાણી પણ ભોગવડે તૃપ્તિ પામતો નથી. પરંતુ તેથી ઉલટો જેમ જેમ વિષયોને ભોગવે છે તેમ તેમ વૈરાગ્યરહિત હોવાથી પ્રકૃષ્ટ પણે વિસ્તાર પામતી છે શક્તિ એટલે ભોગની ઇચ્છા જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૪.

ફરીથી પણ તેજ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.—

सौम्यत्वमिव सिंहानां पन्नगानामिव क्षमा ।
विषयेषु प्रवृत्तानां वैराग्यं खलु दुर्वचम् ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—સિંહોની સૌમ્યતાની જેમ અને સર્પોની ક્ષમાની જેમ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરૂષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. ૫.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે કરીને વિષયોમાં-શબ્દાદિકના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને એટલે વિષયના સેવનમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓને પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. કેમકે તેવા પ્રાણીને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ જ નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.-જેમ સિંહની શાંતપ્રકૃતિ એટલે 'આ શાંતપ્રકૃતિવાળો સિંહ છે' એમ કહેવું, તથા સર્પોની ક્ષમા એટલે 'આ સર્પ ક્ષમાવાન છે' એમ કહેવું, તે અશક્ય છે તેમ. એટલે જેમ સિંહની શાંતતા અને સર્પની ક્ષમા અઘટિત છે (અસંભવિત છે) તેમ વિષયભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ અઘટિત છે. ૫.

પૂર્વોક્ત વાત જ કહે છે.—

अकृत्वा विषयत्यागं यो वैराग्यं दिधीर्षति ।
अपथ्यमपरित्यज्य स रोगोच्छेदमिच्छति ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય વિષયનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય કુપથ્યનો ત્યાગ કર્યાવિના રોગનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. ૬.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કામી પુરૂષ પૂર્વોક્ત વિષયોનો ત્યાગ કર્યાવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મૂર્ખ કુપથ્યનો એટલે રોગી મનુષ્યને હિતકારક અનુકૂળ ભોજનાદિકથી વિપરીત એવા અહિતકારી ભોજનાદિકનો ત્યાગ કર્યાવિના અર્થાત્ રસમાં લંપટ થઇને કુપથ્યને ખાધા કરવાથી રોગના ઉચ્છેદને એટલે દુષ્ટ સનિપાતાદિકના નાશને ઇચ્છે છે. જેમ કુપથ્યને સેવતો રોગી અજ્ઞાનપણાથી રોગના નાશનો ઉપાય નહીં જાણવાથી રોગરહિત થતો નથી, ઉલટો રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ

ભોગલંપટ પ્રાણી પણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણ્યાવિના સંસારથી મુક્ત થતો નથી. ૬.

હવે વિષયમાં આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્યની સ્થિતિ જ થતી નથી (વૈરાગ્ય ટકી જ શકતો નથી), તે કહે છે.—

न चित्ते विषयासक्ते वैराग्यं स्थातुमप्यलम् ।
अयोघन इवोत्तप्ते निपतन् बिन्दुरंभसः ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ વિષયવડે આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને પણ સમર્થ નથી.૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને એટલે એક મુહૂર્તાદિક સમય સુધી પણ સ્થિર થવાને સમર્થ નથી, તો ચિરકાળ સુધી વૈરાગ્યની સ્થિતિ તો ક્યાંથી જ રહે ? કોની જેમ ? તે કહે છે.—અત્યંત અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ, એટલે જેમ તપાવેલા લોઢાના ઘણ ઉપર પડેલું જળબિંદુ કાળના વિલંબ વિના (તરત જ) સૂકાઈ જાય છે, તેમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વચનો પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં રહી (ટકી) શકતાં નથી. ૭.

ફરીથી પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો અસંભવ બતાવે છે.—

यदीन्दुः स्यात् कुहूरात्रौ फलं यद्यवकेशिनि ।
तदा विषयसंसर्गिचित्ते वैराग्यसंक्रमः ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જો અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રનો ઉદય થાય, અને જો અવકેશિ (વંધ્ય) વૃક્ષને ફળ આવે, તો વિષયના સંસર્ગવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ થાય. ૮.

ટીકાર્થ—જેમને વિષયોનો એટલે કામભોગનો સંસર્ગ-પરિચય હોય તેવા પુરૂષોના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય વાસનાનો અવતાર-પ્રવેશ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે અસંભવ છતાં કોઈક કાળે કદાચ અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રોદય થાય, અને જો કદાચ વંધ્ય વૃક્ષને ફળનો સંયોગ થાય. આ બે અસંભવિતનો સંભવ થાય તો વિષયના પરિચયવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય પણ સંભવે. અર્થાત્ ન સંભવે. ૮.

ત્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે.—

भवहेतुषु तद्रूपाद्विषयेष्वप्रवृत्तितः ।
वैराग्यं स्यान्निराबाधं भवनैर्गुण्यदर्शनात् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—ભવના કારણોપર દ્વેષ થવાથી, વિષયોમાં અપ્રવૃત્તિ થવાથી અને ભવની નિર્ગુણતા જોવાથી બાધારહિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્ય જીવોને જન્માદિક ભવના હેતુ એટલે તેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ તેને વિષે અરૂચિ (દ્વેષ) થવાથી તથા કામભોગને વિષે અપ્રવૃત્તિ થવાથી (કામસેવન બંધ થવાથી) તથા ભવનું નિર્ગુણપણું એટલે નિર્ગુણપણાવડે અશુભ કરનારાપણું જોવાથી-જ્ઞાનચક્ષુવડે જાણવાથી, આ ત્રણ પ્રકારના હેતુસમૂહથી બાધાતરહિત એવું વિરક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

તે સાંભળીને શિષ્ય કહે છે.—

चतुर्थेऽपि गुणस्थाने नन्वेवं तत्प्रसज्यते ।
युक्तं ह्यत्र प्रमातॄणां भवनैर्गुण्यदर्शनम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—જો એમ છે તો ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણ જાણનારાઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન યોગ્ય છે-થઈ શકે છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—શિષ્ય શંકા કરે છે કે-હે પૂજ્ય! જો એમ છે એટલે ભવની નિર્ગુણતાથી વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન થાય છે તો ભોગની પ્રવૃત્તિવાળા અવિરતિસમ્યગ્દૃષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાતૃ એટલે યથાસ્થિતપણે જીવાદિક જિનવચનવડે વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન યુક્ત-ઘટિત છે. તેથી કરીને ચોથા ગુણસ્થાની જીવોનું પ્રમાતૃપણું હોવાથી ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તેને હોય છે, માટે ત્યાં (ચોથે ગુણસ્થાનકે) પણ વૈરાગ્યનો લાભ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

[illegible] તેનું સમાધાન કરે છે.—

सत्यं चारित्रमोहस्य महिमा कोऽप्ययं खलु ।
यदन्यहेतुयोगेऽपि फलायोगोऽत्र दृश्यते ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—[illegible] ૧૧.

ટીકાર્થ—[illegible]

નાર બાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ મોહનો પ્રભાવ વર્તે છે. કેમકે આ ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે અન્વયના એટલે પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિના જ્ઞાનરૂપ હેતુનો યોગ-સંબંધ છતાં પણ અર્થાત્ ભવની નિર્ગુણતાના દર્શનરૂપ હેતુ છતાં પણ ફળનો એટલે જ્ઞાનના કાર્યરૂપ ભોગાદિકની નિવૃત્તિનો અયોગ-અપ્રાપ્તિ દેખાય છે. તે તું ચારિત્રમોહનો મહિમા જાણ. અર્થાત્ ચારિત્રમોહના ઉદયથી જ ત્યાં (ચોથે ગુણસ્થાને) ભોગની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે ત્યાં સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૧૧.

આ પ્રમાણે ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તથા ભોગની પ્રવૃત્તિ છતાં પણ ત્યાં (ચોથે ગુણસ્થાને) કદાચિત્ વૈરાગ્ય હોય પણ છે, તે કહે છે.

दशाविशेषे तत्रापि न चेदं नास्ति सर्वथा ।
स्वव्यापारहृतासंगं तथा च स्तवभाषितम् ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે વૈરાગ્ય સર્વથા નથી એમ નહીં, પરંતુ ત્યાં પણ દશાનો વિશેષ છતે પોતાના વ્યાપારે જેમાં આસક્તિનું હરણ કરેલું છે એવો વૈરાગ્ય વર્તે છે. તેજ પ્રકારે શ્રીવીતરાગ સ્તવમાં પણ કહ્યું છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ આ વૈરાગ્ય સર્વથા-મૂળથી જ નથી એમ નહીં. કિંતુ ત્યાં પણ દશાવિશેષે એટલે કર્મહાનિથી ઉત્પન્ન થયેલી આત્માને યોગ્ય બોધની અવસ્થારૂપ દશાનો વિશેષ એટલે પોતપોતાના આવરણની હાનિની અપેક્ષાએ બોધનું તરતમપણું છતે વિષયાદિક ભવના હેતુઓની ત્યાજ્યતાની શ્રદ્ધાવડે તથા જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપવાળા વ્યાપારવડે એટલે ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયાવડે હરણ કરેલો એટલે ન્યૂનતા પમાડ્યો છે આસંગ એટલે આસક્તિરૂપ પરિચય તથા અભિલાષની તીવ્રતા જેમાં એવો વૈરાગ્ય છે. આજ પ્રકારે સ્તવમાં એટલે વીતરાગ સ્તવમાં શ્રીહેમચંદ્ર સૂરિએ કહેલું છે. ૧૨.

સ્તવમાં જે કહ્યું છે તે કહે છે.—

यदा मरुन्नरेन्द्रश्रीस्त्वया नाथोपभुज्यते ।
यत्र तत्र रतिर्नाम विरक्तत्वं तदापि ते ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—હે નાથ! જે જન્મમાં તમે દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગવી હતી, તે વખતે પણ જે કોઈ સ્થળે તમારે રતિ (પ્રીતિ) હતી, તે પણ તમારૂં વૈરાગ્યપણું જ હતું. ૧૩.

ટીકાર્થ—હે વીતરાગ ! જે પૂર્વ જન્મોમાં દેવ અને મનુષ્યોના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તી વિગેરેની લક્ષ્મી તમે ભોગવી એટલે વજ્રનાભ ચક્રી અને સર્વાર્થસિદ્ધિક દેવાદિ ભવોમાં શ્રીઋષભસ્વામીએ તથા નંદન રાજપુત્રના તથા પ્રાણત દેવાદિકના પૂર્વ ભવોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ હે સ્વામી ! તમારી જે વિલાસાત્મક રતિ સાંભળવામાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અર્હતના ભવમાં વૈરાગ્ય હોય તેમાં તો શું કહેવું ? આ શ્લોકવડે અરિહંતને ગૃહસ્થાવાસમાં ચોથે ગુણસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષતા બતાવે છે.—

भवेच्छा यस्य विच्छिन्ना प्रवृत्तिः कर्मभावजा ।
रतिस्तस्य विरक्तस्य सर्वत्र शुभवेद्यतः ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—જેને ભવની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી છે તેને ભોગાદિકમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવંતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુને ભવેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને ઋદ્ધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સંસારની ઇચ્છા એટલે જો હું દેવાદિક થાઉં તો સારૂં એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરૂષની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે એકવીશ પ્રકારના મોહનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમને લીધે ભોગસુખજ સારભૂત છે એવી બુદ્ધિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને શંકા થાય કે ભોગના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોગ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે શંકાપર કહે છે કે–તે વૈરાગ્યવંતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર–ભોગ અને ભોગના અંગભૂત રતિનાં સર્વ સ્થાનોમાં સાત વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મ હર્ષાદિકથી જ ભોગવાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે જોવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે–કર્મના વશથી પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ શી રીતે રહી શકે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જાણીને તે ભોગોનેવિષે ગાઢ આસક્તિ રહિત થઈ તે ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ પૂર્વે સંયમ કરેલો હોવાથી ભરતાદિકની જેમ શુભ ભાવનાવડે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તથા અન્ય (પૂર્વે જેણે સંયમ નથી કર્યો તે) સર્વે સંયમને પામીને પરંપરાએ પરમપદ-મોક્ષ- સ્થાન પામે જ છે. ૧૬,૧૭.

એ પ્રમાણે ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાની ભોગપ્રવૃત્તિ જે પ્રકારે છે તે પ્રકાર દેખાડ્યો. હવે તેથી વ્યતિરેકનેવિષે કહે છે.—

भोगतत्त्वस्य तु पुनर्न भवोदधिलंघनम् ।
मायोदकदृढावेशात्तेन यातीह कः पथा ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—ભોગને વિષેજ તત્ત્વબુદ્ધિવાળાને માયાના જળમાં દૃઢ આવેશ હોવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. તેથી કરીને આ મનુષ્યલોકમાં તેવા (કુત્સિત) માર્ગે કોણ જાય? કોઇજ નહીં. ૧૮.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તું ચિત્તમાં વિચાર કર. વ્યતિરેક સાંભળ. ભોગોજ તત્ત્વ એટલે જન્માદિકનો સાર છે એમ જેના મનમાં છે તેવા પુરૂષને ઇંદ્રજાળના જળમાંજ ગાઢ જળપણાનો આગ્રહ હોવાથી ભવરૂપી સમુદ્રનું અતિક્રમણ સુકર (સહેલું) નથી. એ કારણથી આ મનુષ્યલોકમાં તે કુત્સિત માર્ગે કરીને કોણ ઇષ્ટ સ્થાને જાય? કોઈજ નહીં. અર્થાત્ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ તે કુમાર્ગે કરીને સદ્ગતિરૂપ સ્થાનને પામતો નથી. ૧૮.

હવે તે બન્નેની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

स तत्रैव भवोद्विग्नो यथा तिष्ठत्यसंशयम् ।
मोक्षमार्गेऽपि हि तथा भोगजंबालमोहितः ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ તે ગૃહવાસમાં પણ ભવને વિષે ઉદ્વિગ્ન થઇનેજ રહે છે, તેમ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ ભોગરૂપી જંબાલથી મોહિત થઈને રહે છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ ગૃહવાસને વિષે ભોગક્રિયામાં પ્રવર્તતાં છતાં પણ નિઃશંક ઉદાસપણેજ રહે છે-નિવાસ કરે છે, તેજ પ્રકારે ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિષે પણ એટલે મુનિવેષ ધારણ કરીને સંયમનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ ભોગની તૃષ્ણા-રૂપી શેવાલ અથવા સમુદ્રવેળાવડે મોહ પામીને એટલે સંયમને વિષે ઉદ્વેગ પામીને રહે છે. ૧૯.

જે ભોગી હોય તે ઉદ્વિગ્ન શી રીતે થાય? તે શંકાપર કહે છે.—

धर्मशक्तिं न हन्त्यत्र भोगयोगो बलीयसीम् ।
हन्ति दीपापहो वायुर्ज्वलन्तं न दवानलम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો યોગ મોટી એવી ધર્મશક્તિને હણતો નથી. જેમ દીવાને બુઝવનારો વાયુ દેદીપ્યમાન દાવાનળને હણી શકતો નથી-બુઝવતો નથી તેમ. ૨૦.

ટીકાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો સંયોગ બળવાન એટલે અતિ મોટી એવી ધર્મશક્તિને એટલે શ્રદ્ધાવડે યુક્ત એવી વૈરાગ્યની પરિણતિને હણતો નથી-નાશ કરતો નથી. આ વાતને દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.-દીવાને બુઝવનારો વાયુ દીવાને જ હણે છે, પણ વાયુના સંસર્ગથી ઉલટા વધારે દીપ્ત થનારા દાવાનળને હણતો નથી. અર્થાત્ ભોગનો સંયોગ અલ્પ ધર્મશક્તિને હણી શકે છે, પણ બળવાન-મોટી ધર્મશક્તિને હણી શકતો નથી. ૨૦.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

बध्यते बाढमासक्तो यथा श्लेष्मणि मक्षिका ।
शुष्कगोलवदश्लिष्टो विषयेभ्यो न बध्यते ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—શ્લેષ્મને વિષે મક્ષિકાની જેમ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્ત થયેલો પુરૂષ બધાય છે. અને શુષ્ક માટીના પિંડની જેમ વિષયોથી આશ્લેષ નહીં પામેલો મનુષ્ય બંધાતો નથી. ૨૧.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! અત્યંત આસક્ત એટલે વિષયોના વિપાકને નહીં જાણવાથી ભોગતૃષ્ણાવડે પીડાયેલો મનુષ્ય તેના હેતુભૂત વિષયોવડે પાપકર્મથી બધાય છે-સંશ્લિષ્ટ થાય છે. જેમ મુખમાંથી નાસિકાદ્વારે નીકળેલા કફપિંડમાં માખી ચોંટે છે તેમ માખી જેવો અજ્ઞાની ભોગી શ્લેષ્મસમાન ગાઢ સ્નિગ્ધ અને દુર્ભેદ્ય એવા કર્મને વિષે બંધાય છે. અને પરિણામનેવિષે દારૂણ એવા વિષયોથી નહીં આશ્લેષ પામેલો એટલે વાસનાની નિવૃત્તિ થવાથી ભોગતૃષ્ણાની મંદતાને લીધે અંતરાત્માવડે આસક્તિ નહીં પામેલો પુરૂષ પાપકર્મરૂપ મજબુત દોરડાવડે બંધાતો નથી. કોની જેમ? તે કહે છે. જેમ શુષ્ક માટીનો પિંડ ભીંત વિગેરેપર લગાડ્યા છતાં પણ ચોંટતો નથી—જૂદો રહે છે, તેમ શુષ્ક માટીના પિંડસદૃશ વિષયના વિપાકને જાણનાર રક્ષ પરિણામવાળો જીવ જાણવો. તેને કર્મનો બધ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં વ્યાઘાતનું કારણ થતો નથી. પરંતુ વેદોદયના સ્પર્શવડે કાંઈક પ્રદેશ ઉદયાદિકને યોગ્ય જ કર્મબંધ થાય છે. ૨૧.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આમ કહેવાથી તો વિપાકના જાનનારા પ્રાણીઓને ભોગો ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય એવું સિદ્ધ થશે. તે ઉપર જવાબ આપે છે.—

बहुदोषनिरोधार्थमनिवृत्तिरपि क्वचित् ।
निवृत्तिरिव नो दुष्टा योगानुभवशालिनाम् ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણીનેવિષે ઘણા દોષના નિરોધને માટે અનિવૃત્તિ પણ યોગના અનુભવવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની નિવૃત્તિની જેમ દુષણવાળી નથી. ૨૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય ! કોઈક પ્રાણીને વિષે ઘણા દોષોના એટલે ભોગકર્મના ઉદયથી વ્રત (ચારિત્ર)નો ભગ, આજ્ઞાની વિરાધના તથા આર્તધ્યાનાદિક અતિચારોના રોધને માટે-ઉત્પન્ન નહીં થવા દેવામાટે કરાતી અનિવૃત્તિ—ભોગનેવિષે પ્રવૃત્તિ પણ યોગોના-મોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિ વ્યાપારોના અનુભવવડે-પરિપક્વ જ્ઞાનવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની ત્યાગવૃત્તિની જેમ દૂષણ રહિતપણાએ કરીને પ્રમાણરૂપ કહેલી છે. કેમકે તે બહુદોષની નિવૃત્તિ કરનાર છે (આ નિયમ સર્વત્ર નથી.) તેથી તેમને પૂર્વોક્ત દોષ લાગતો નથી. ૨૨.

કોઈ શંકા કરે કે-ભોગ કરવાથી દોષની હાનિ શી રીતે થાય ? તેનો જવાબ આપે છે.—

यस्मिन्निषेव्यमाणेऽपि यस्याशुद्धिः कदाचन ।
तेनैव तस्य शुद्धिः स्यात्कदाचिदिति हि श्रुतिः ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસને જે ભોગાદિક સેવવાથી કદાપિ અશુદ્ધિ થાય છે, તે માણસને તે જ ભોગાદિક સેવવાવડે કદાચિત્ શુદ્ધિ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે બહુશ્રુતની ઉક્તિ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જે કામાદિક ભોગનું સેવન કરવાથી-અત્યંત ભોગવવાથી કદાચિત્—તત્ત્વની અજ્ઞાત અવસ્થામાં અતિ આસક્તિવડે, સન્નિપાતના જ્વરમાં ઘીની જેમ અશુદ્ધિ-આત્માને વિષે દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ વિરક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યને તેજ ભોગવડે-રૂક્ષ પરિણામવાળા ભોગવડે કદાચિત્-નિવૃત્તિની સન્મુખ રહેવાને સમયે પિત્તજ્વરમાં ઘૃતની જેમ શુદ્ધિ-દોષની હાનિ પણ થાય છે. કેમકે તેથી ભોગના ફળરૂપ કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે બહુશ્રુત પુરૂષોની ઉક્તિ-વચન છે. ૨૩.

તેનું જ સ્પષ્ટ કહે છે -

विषयाणां ततो बन्धजनने नियमोऽस्ति न ।
अज्ञानिनां ततो बन्धो ज्ञानिनां तु न कर्हिचित् ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વિષયોના સેવને કરીને બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં નિયમ નથી. તે માટે અજ્ઞાનીને બંધ છે, અને જ્ઞાનીને તેથી કદાપિ બંધ થતો નથી. ૨૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને પૂર્વે કહેલા દેખના સમૂહે કરીને વિષયોનો કામાદિક ભોગોનો કર્મબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં નિયમ—એકાંત પણ નથી. એટલે-વિષયભોગોથી બંધના સ્વરૂપને અને તેના ફળને નહીં જાણનારા, ચંદનથી ઉત્પન્ન થયેલા અને નિગોદાદિ એવા અજ્ઞાનીઓને જ નિકટ કર્મબંધ થાય છે, અને ભુવનની તૃષ્ણાનો સ્વભાવ જેઓએ દૂર કરી દીધો છે તેવા જ્ઞાનીઓને એવો નિકટ કર્મબંધ થતો નથી. અહીં જે જ્ઞાનીને કર્મબંધનો નિષેધ કર્યો છે તે નરકાદિક અયોગ્ય કર્મના બંધનો નિષેધ સમજવો, પણ દેવ અને મનુષ્ય ગતિને યોગ્ય એવા બંધનો નિષેધ નથી. કેમકે દેવ અને મનુષ્ય ગતિનો બંધ તો છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાને રહેલા જીવને પણ થાય છે. તો પછી ઉંચા બંધ ચોથે ગુણસ્થાને રહેલા જીવને થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ૨૪.

પૂર્વે કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

सेवतेऽसेवमानोऽपि सेवमानो न सेवते ।
कोऽपि पारजनो न स्यादाश्रयन् परजनानपि ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણી ભોગને નહીં સેવતાં છતાં પણ સેવે છે, તથા કોઈ પ્રાણી સેવન કરતાં છતાં પણ નથી સેવતો. જેમ કોઈ માણસ પરજનનો આશ્રય કરે તોપણ તે પરજન થતો નથી. અર્થાત્ સ્વજન જ કહેવાય છે તેમ. ૨૫.

ટીકાર્થ—કોઈ મોહ પામેલો પ્રાણી ભોગને નહીં સેવતો એટલે દ્રવ્ય દીક્ષાને ગ્રહણ કરવાથી સ્ત્રી વિગેરે ન હોવાથી સાક્ષાત્ કાયાવડે મૈથુનાદિકને નહીં ભોગવતો છતો પણ મન, વચન તથા આર્તધ્યાનવડે તે ભોગને સેવવાનું કર્મબંધરૂપી ફળ તંદુલીયા મત્સ્યની જેમ પામે છે. અને કોઈ જીવ ગૃહવાસને ભોગવતો છતો પણ જિનેશ્વરાદિકની જેમ તે તેને સેવતો જ નથી એમ સમજવું. કેમકે તે ગૃહવાસને ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તેને પાપબંધ થતો નથી. જેમ કોઈ માણસ કોઈ કારણને લીધે પોતાના કુટુંબને છોડીને પરજનોનો આશ્રય

કરે એટલે તેમની સાથે રહે, તોપણ તે પરજન-પારકો માણસ થતો નથી. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાન પુરૂષ ભોગને ભોગવતાં છતાં પણ ધર્મને વિષે અત્યંત આગ્રહવાળો હોવાથી પાપકર્મનો બંધક થતો નથી. અને મોહવાન પ્રાણી તો ગુણને વિષે વસતાં છતાં પણ ભોગ ઉપર આગ્રહી હોવાથી પુણ્ય કર્મનો બંધક થતો નથી. ૨૫.

પુણ્યફળના ઉપભોગને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.—

अत एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।
गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણમાટે જેમને મહાપુણ્યના વિપાકે કરીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથીજ આરંભીને વૈરાગ્ય હણાતો નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા હેતુવડે મહાપુણ્યના-સારા આચરણથી સંચિત કરેલા શુભકર્મના વિપાકવડે-સ્થિતિના પાકથી પ્રાપ્ત થયેલા ફળના ઉદયવડે જેમના કરતલમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તીર્થંકર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે ઉત્તમ પુરૂષોને ગર્ભથી આરંભીને-ગર્ભમાં અવતાર થયો તે દિવસથી આરભીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત વૈરાગ્ય-આસક્તિના ત્યાગરૂપ વિરક્તપણું હણાતું નથી-વૈરાગ્યમય ચિત્તની વિઘટના થતી નથી. ૨૬.

તેમાં બે શ્લોકવડે યુક્ત પક્ષ કહે છે —

विषयेभ्यः प्रशान्तानामश्रान्तं विमुखीकृतैः ।
करणैश्चारुवैराग्यमेष राजपथः किल ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા ભવ્યોને વિષયો થકી પરાઙ્મુખ કરેલા ઇન્દ્રિયોવડે જે સુંદર વૈરાગ્ય નિરતર ઉપજે છે તે જ રાજમાર્ગ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા એટલે કષાયના ઉદયનો નિરોધ કરવાથી ઉપશમ ભાવને પામેલા ભવ્યોને પાંચ વિષયો અને રાગાદિક થકી પરાઙ્મુખ કરેલા-નિવૃત્ત થયેલા એવા ઇંદ્રિયોવડે વિશ્રાંતિરહિત-નિરંતર જે મનોહર-દૂષણરહિત વૈરાગ્ય થાય છે તે જ રાજમાર્ગ-કંટક રહિત પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૨૭.

स्वयं निवर्तमानैस्तैरनुदीर्णैरयन्त्रितैः ।
तृप्तज्ञानवतां तस्मादमार्गेकदरी मता ॥ २८ ॥

[illegible] નિવૃત્તિ પામેલા. [illegible] નહીં કહેવા [illegible] [illegible] ૨૮

ટીકાર્થ — [illegible] [illegible] નહીં કરેલા [illegible] [illegible] નથી. ૨૮

[illegible] કહે છે —

यत्नेन प्रयमाणानि [illegible] [illegible] ।

न जातु [illegible] [illegible] प्रज्ञानंधकण्ठे ॥ २९ ॥

ભાવાર્થ — [illegible] હાથીની જેમ [illegible] નથી. [illegible] બુદ્ધિને [illegible] ૨૯

ટીકાર્થ — [illegible] કરીને [illegible] હાથીની [illegible] નથી [illegible] બુદ્ધિનારે [illegible] [illegible] નથી. ૨૯

[illegible] કહે છે —

[illegible] [illegible] तीर्थ[illegible] च प्रयुञ्जते ।

आत्मानं पापि[illegible] क्षिपन्ति नरकावटे ॥ ३० ॥

ભાવાર્થ — [illegible] [illegible] પોતાના આત્માને નરકરૂપી [illegible] છે. ૩૦.

ટીકાર્થ—ધાર્મિકાભાસ એટલે વ્રતાદિક ધર્મને વિષે કુશળ એવા ધાર્મિકની જેવા દેખાતા અર્થાત્ બહારના આકાર માત્રથી ધાર્મિક અને અંદરથી અધર્મી એવા જનો લજ્જાએ કરીને એટલે વ્રતનું પાલન કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તથા હઠ અને લોભાદિકને કારણે દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી પછી તે વ્રતનો ભંગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લજ્જાવડે નમ્ર મુખ રાખીને અધોદૃષ્ટિવડે જુએ છે, પણ આર્ત્ત અને રૌદ્રાદિક દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી ખાડામાં એટલે દુર્ગતિરૂપ દુર્લંઘ્ય એવા ખાડામાં નાંખે છે. ૩૦.

હવે ઇંદ્રિયોના જયનું યોગ્યપણું દેખાડે છે.—

वञ्चनं करणानां तद्विरक्तः कर्तुमर्हति ।
सद्भावविनियोगेन सदा स्वान्यविभागवित् ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—નિરંતર સ્વપરના વિભાગને જાણનાર તથા તે વિષયોથી વિરક્ત થયેલા ભવ્ય પ્રાણીએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોનું વંચન કરવું યોગ્ય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—સદા-નિરંતર પોતાના એટલે જીવસ્વરૂપના અને પરના એટલે પુદ્‌ગલ તથા દેહાદિકના જડચેતનપણા વિગેરે વિભાગને-ભેદને જાણનારા તથા તે ઇન્દ્રિયવિષયના ભોગથી વિમુખ થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓએ રૂડા પરિણામના ઉપયોગવડે એટલે આ કાર્ય જ મારા આત્માને હિતકારી છે તેથી આજ કાર્ય મારે કરવા લાયક છે, અને તેથી અન્ય સર્વ કાર્ય મારે તજવા લાયક છે એવી નિશ્ચયતાના ઉપયોગવડે ઇંદ્રિયોની વંચના કરવી-પોતપોતાના વિષયોથી તેમને છેતરવી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧.

હવે વૈરાગ્યનું અદ્‌ભુતપણું બતાવે છે.—

प्रवृत्तेर्वा निवृत्तेर्वा न संकल्पो न च श्रमः ।
विकारो हीयतेऽक्षाणामिति वैराग्यमद्भुतम् ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—જે વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિથી સંકલ્પ નથી અને નિવૃત્તિથી શ્રમ નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો જાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્‌ભુત કહેવાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જે વૈરાગ્યને વિષે કામાદિકના હેતુરૂપ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી, અને વિષયો થકી ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં કલેશ થતો નથી, તથા ઇંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો

પ્રભાવવાળી લીલા અર્થાત્ યોગમાયા એવા નામથી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. તે પણ મનુષ્યાદિક જીવોના અનુગ્રહનું—ધર્મનો મહિમા શ્રવણ કરવાથી ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મની સન્મુખપણાનું કારણ હોવાથી એ યોગમાયાનેવિષે પણ દૂષણ નથી. તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે–"सम्यग्दर्शनया बुद्धया योगवैराग्ययुक्तया । मायाविरचिते लोके चरेज्यस्य कलेवरम् ॥ १ ॥"—"યોગ અને વૈરાગ્યવડે યુક્ત એવી સમ્યગ્દર્શનવાળી બુદ્ધિએ કરીને આ માયાથી રચેલા લોક (દુનિયા)માં શરીર ધારણ કરીને અટન કરવું." ૩૪.

આ ઉપર જિનાગમની સંમતિ દેખાડે છે.—

सिद्धान्ते श्रूयते चेयमपवादपदेष्वपि ।
मृगपर्षत्परित्रासनिरासफलसंगता ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી દેશના અપવાદના વાક્યોનેવિષે પણ અજ્ઞ પુરૂષોની સભાના ત્રાસને લીધે નિરાસ કરવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે એમ સિદ્ધાંતનેવિષે સંભળાય છે. ૩૫.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર દેશના અપવાદનાં સ્થાનકોને વિષે પણ એટલે કારણ આવે છતે કરવાને કહેલા વિશેષ વિધિના વાક્યોનેવિષે પણ અર્થાત ઉત્સર્ગ માર્ગ તો દૂર રહો, અપવાદના સ્થાનનેવિષે પણ મૃગ જેવા તુચ્છ–અજ્ઞ પ્રાણીઓની એટલે સૂક્ષ્મ વિચારને નહીં પામેલા જીવોની સભાનો જે પરિત્રાસ એટલે તેને યોગ્ય ધર્મના ત્યાગરૂપ ભય–તે ધર્મનો નિરાસ–તે ધર્મથી દૂર થવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે; એટલે એવી સભાનેવિષે અર્થાત અજ્ઞોની સભામાં તે દેશના અયોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લલિતવિસ્તરા વિગેરે જૈન સિદ્ધાંતમાં સંભળાય છે. કહ્યું છે કે–"शुद्धदेशना हि क्षुद्रसत्त्वमृगयूथसंत्रासनसिंहनादः" શુદ્ધ દેશના એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીરૂપ મૃગના સમૂહને ત્રાસ પમાડવામાં સિંહનાદ સમાન છે. તથા–"अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् । दोषायाभिनवोदीर्णे शमनीयमिव ज्वरे ॥ १ ॥" "જેની મતિ શાંત થઈ નથી એવા પ્રાણીને શાસ્ત્રના સદ્ભાવ (તત્ત્વ)નો ઉપદેશ આપવો એ નવા ઉદય પામેલા જ્વરનેવિષે ઔષધ આપ્યાની જેમ દોષની ઉત્પત્તિનેમાટે થાય છે." આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ દેશના અલ્પબુદ્ધિવાળાને અપવાદ સ્થાને પણ ન આપવી. કેમકે તેનું કાંઈ પણ સારૂં ફળ નથી. ૩૫.

હવે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

औदासीन्यफले ज्ञाने परिपाकमुपेयुषि ।
चतुर्थेऽपि गुणस्थाने तद्वैराग्यं व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥
॥ इति वैराग्यसंभवाधिकारः ॥

મૂલાર્થ—ઉદાસીનતાના ફળવાળું જ્ઞાન પરિપાકને પામવાથી ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્ય રહેલું છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—ઔદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્ય પરિણામીપણું એટલે સંસારના સુખ દુઃખને વિષે ઉપેક્ષા તેજ છે ફળ-સાધ્ય જેનું એવું જ્ઞાન પરિપાકને-યથાસ્થિત વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં નિપુણપણાને પામે છે તે ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ એટલે અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા જનને વિષે પણ તે પૂર્વે કહેલું વિરક્તપણું વિધિપૂર્વક રહેલું છે. ૩૬.

ઇતિ વૈરાગ્યસંભવ અધિકાર સંપૂર્ણ.

પૂર્વ અધિકારમાં કહેલા વૈરાગ્યના ભેદો કહે છે—

तद्वैराग्यं स्मृतं दुःखमोहज्ञानान्वयात्त्रिधा ।
तत्राद्यं विषयाप्राप्तेः संसारोद्वेगलक्षणम् ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—તે પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારે કહેલો છે. તેમાં પ્રથમ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સંસાર ઉપરના ઉદ્વેગરૂપ હોય છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા વૈરાગ્ય જીવોને દુઃખ એટલે આજીવિકાની દુર્લભતારૂપ, મોહ એટલે અસર્વજ્ઞે રચેલા વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારા કુશાસ્ત્રના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલો મતિનો ભ્રમ અર્થાત્ અજ્ઞાન, તથા જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસારે યથાર્થ જીવાદિક પદાર્થસમૂહના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનાર બોધ એ-ત્રણના સંબંધથી દુઃખાન્વિત, મોહાન્વિત અને જ્ઞાનાન્વિત એવા ત્રણ પ્રકારે પૂર્વાચાર્યોએ કહેલો છે. તે ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં ઉક્ત સંખ્યાના અનુક્રમે પહેલો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય પોતાને ઇષ્ટ એવા અન્ન, પાન, સ્ત્રી અને ધન વિગેરે વિષયોની પ્રાપ્તિ-લાભ નહીં થવાથી ગૃહવાસથી ઉદ્વેગ પામવારૂપ થાય છે. ૩૭.

હવે ૭ શ્લોક સુધી તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું વર્ણન કરે છે.—

अत्रांगमनसोः खेदो ज्ञानमाप्यायकं न यत् ।
निजाभीप्सितलाभे च विनिपातोऽपि जायते ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—આ દુઃખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને મનનો ખેદ જ કારણ છે, ત્યાં તૃપ્તિ કરનાર જ્ઞાન છે જ નહીં, અને તેને ઇચ્છિત

પણ નથી, એટલે કે જેઓ પ્રથમ ઉદ્યત વિહારવડે વ્રતનું પાલન કરીને પછી કેટલેક કાળે પડે-ભ્રષ્ટ થાય (વ્રતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત નિપાતી કહેવાય છે એવા પણ તેઓ નથી, માટે તેઓ ગૃહસ્થીઓથી કાંઇપણ અધિક નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરે છે.—

गृहेऽन्नमात्रदौर्लभ्यं लभ्यन्ते मोदका व्रते ।
वैराग्यस्यायमर्थो हि दुःखगर्भस्य लक्षणम् ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—ગૃહવાસને વિષે કેવળ અન્નની પણ દુર્લભતા છે, અને વ્રતમાં તો મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૪૩.

ટીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત થયેલાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પરમાર્થ આ પ્રમાણે હોય છે.-ગૃહવાસને વિષે ઘી, શાક વિગેરેની અપેક્ષાવિના માત્ર અન્નની પણ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તો લાડુ મળે છે, માટે ચાલો દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ શ્લોકેકરીને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

कुशास्त्राभ्याससंभूतं भवनैर्गुण्यदर्शनात् ।
मोहगर्भं तु वैराग्यं मतं बालतपस्विनाम् ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્ગુણતા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કુત્સિત-સદ્ભૂત ભાવને અપ્રમાણ કહેનાર અને અસદ્ભૂત ભાવને પ્રમાણ માનનાર અસર્વજ્ઞનાં કહેલાં જે શાસ્ત્રો, તેના અભ્યાસથી એટલે ભણવા કે સાંભળવાથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્ગુણતા દેખવાથી એટલે ગૃહવાસ અને જન્માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્ગુણતા એટલે સુખરહિતના તે એવા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો બાળતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત પરમાર્થવાળા અને પંચાગ્નિસાધન વિગેરે તપમાં રક્ત એવા તાપસાદિકોએ પ્રમાણ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભ અર્થાત્ અજ્ઞાનસંભવ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વ શ્લોકમાં અન્યદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે સ્વદર્શનીઓના મોહગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

सिद्धान्तमुपजीव्यापि ये विरुद्धार्थभाषिणः ।
तेषामप्येतदेवेष्टं कुर्वतामपि दुष्करम् ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ સિદ્ધાંતનો આશ્રય કરીને પણ વિરૂદ્ધ અર્થને કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય, તો પણ તેઓનો વૈરાગ્ય મોહગર્ભ વૈરાગ્ય જ કહેલો છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કદાગ્રહરૂપી ગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલા જનો સિદ્ધાંત એટલે જિનાગમનો આશ્રય કરીને પણ તેના વિરૂદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય એટલે કે કોઈપણ જાતનો પોતાનો સ્વાર્થ મનમાં રાખીને જેઓ જિનપ્રવચનની અન્યથા પ્રરૂપણા કરીને વ્યવહાર કરતા હોય તે નિહ્નવાદિકોનો પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જ કહેલો છે-પ્રમાણભૂત કરેલો છે. જોકે તેઓ ઉગ્ર-દુષ્કર તપસ્યાદિકને કરતા હોય તોપણ તેઓને એ મોહાન્વિત વૈરાગ્ય જ હોય છે, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૪૫.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જિનેશ્વરે કહેલી ક્રિયા કરનારને જીવદયાદિક શુભપરિણામ હોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કેમ હોય? તે શંકાનું સમાધાન કરે છે.—

संसारमोचकादीनामिवैतेषां न तात्त्विकः ।
शुभोऽपि परिणामो यज्जाता नाज्ञारुचिस्थितिः ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સંસારમોચકાદિકની જેમ તાત્ત્વિક નથી. કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે શ્રદ્ધાની સ્થિરતા નથી. ૪૬.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તેઓનો-નિહ્નવાદિકોનો શુભ-જીવદયાદિરૂપ

અર્થાત્ તેમની દયા પણ નિર્દયતા જ છે. તેથી જ રીતે નિહ્નવાદિકનો પણ શુભ પરિણામ પારમાર્થિક નથી. કેમકે તેઓને સર્વ પ્રાણીના હિતકારક જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે-અવિરૂદ્ધ આગમને વિષે પ્રીતિની-વિશ્વાસની સ્થિતિ-આસ્થા (સ્થિરતા) થઈ નથી. તેઓ પોતાના વિક-

૧ એ પ્રકારને ધર્મ માનવાવાળા.

લ્પવડે કલ્પિત કરેલા અર્થને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો જીવદયાદિક શુભપરિણામ તો લોકોમાં પૂજા, પ્રશંસા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ હોય છે, તેથી તે નિરર્થક છે. ૪૬.

अमीषां प्रशमोऽप्युच्चैर्दोषपोषाय केवलम् ।
अन्तर्निलीनविषमज्वरानुद्भवसन्निभः ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને વિષે અત્યંત ગુપ્ત રહેલા વિષમ જ્વરના અપ્રકાશની જેવો તેઓનો પ્રશમ પણ કેવળ મોટા દોષોનું પોષણ કરવા માટેજ છે.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરનાર નિહ્નવાદિકોનો પ્રશમ પણ-બાહ્ય ઇંદ્રિયોના વિષય અને કષાયોની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિ પણ કેવળ સંસારની હાનિ વિગેરેની અપેક્ષા રાખ્યાવિના જ અત્યંત દોષના પોષણને માટે જ-દુર્લભબોધિત્વ, મિથ્યાત્વ અને જન્મ મરણાદિકની વૃદ્ધિને માટે જ જાણવો. તે પ્રશમ કેવો છે? તે કહે છે.-શરીરમાં અસ્થિમજ્જા પર્યંત અત્યંત વ્યાપી ગયેલા અને વૈદ્યનાં ઔષધોવડે પણ અસાધ્ય એવા વિષમ જ્વરનો અનુદ્ભવ-બહાર પ્રગટપણે નહીં જણાવું તેના જેવો અર્થાત્ તેવો વિષમ જ્વર જેમ શરીરની ધાતુઓનું શોષણ કરનાર છે, તેમ પૂર્વે કહેલો પ્રશમ પણ મોક્ષને અનુસરનારી રસિકતાનું શોષણ કરનાર છે. ૪૭.

હવે ચાર શ્લોકોવડે મોહગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહે છે.—

कुशास्त्रार्थेषु दक्षत्वं शास्त्रार्थेषु विपर्ययः ।
स्वच्छन्दता कुतर्कश्च गुणवत्संस्तवोज्झनम् ॥ ४८ ॥
आत्मोत्कर्षः परद्रोहः कलहो दंभजीवनम् ।
आश्रवाच्छादनं शक्त्युल्लंघनेन क्रियादरः ॥ ४९ ॥
गुणानुरागवैधुर्यमुपकारस्य विस्मृतिः ।
अनुबन्धाद्यचिन्ता च प्रणिधानस्य विच्युति ॥ ५० ॥
श्रद्धामृदुत्वमौद्धत्यमधैर्यमविवेकिता ।
वैराग्यस्य द्वितीयस्य स्मृतेयं लक्षणावली ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અર્થને વિષે કુશળતા, સત્ય શાસ્ત્રના અર્થને વિષે વિપર્યય, સ્વચ્છન્દપણું, કુતર્ક, ગુણીજનોના સંગનો ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ, બીજાનો દ્રોહ, કલહ, દંભવડે આજીવિકા કરવી, આશ્રવોનું આચ્છાદન કરવું, શક્તિ કરતાં અધિક ક્રિયાનો આદર કરવો; ગુણને

ા ત્યાગ, બીજાના કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ, અનુબંધાદિકનો પ્રણિધાનનો વિનાશ; શ્રદ્ધાની કોમળતા, ઉદ્ધતપણું, અધૈર્ય અને ણુ એ બીજા વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી કહેલી છે. ૪૮,૪૯,૫૦,૫૧.

ર્થ—કુશાસ્ત્રોના અર્થને વિષે કુશળતા, સર્વજ્ઞોક્ત શાસ્ત્રના અર્થ- પદાર્થને વિષે વિપર્યય-પૂર્વ પુરૂષોથી વિપરીતપણું અર્થાત્ અજ્ઞા- સ્વચ્છંદતા-ગુરૂની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તર્ક કરવા જેમકે—આ જગત્ ઈશ્વર રહિત નથી, કાર્ય હોવાથી જેમ, એટલે જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા કુંભકાર છે, ગત્ પણ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા ઈશ્વર હોવો જોઇએ, ઇત્યાદિ રવા, તથા સતજ્ઞાન, સમ્યકત્વ અને વિરક્તિ વિગેરે ગુણવાળાની ા ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ-પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા પરનો ોતાથી બીજા સર્વનો ઘાત-અન્યની કીર્તિહાનિ વિગેરે કરવું, તથા કારણવિના કોઇપણ વખત જેનીતેની સાથે વાણીથી યુદ્ધ કરવું, દંભવડે-પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરીને આજીવિકા કરવી, તથા ોનું-વ્રતભંગાદિક અપરાધોનું આચ્છાદન-ગુરૂ પાસે આલોચના ન તે, તથા શક્તિના ઉલ્લંઘનવડે-પોતાનો આડંબર દેખાડવા માટે ની યોગ્યતા જોયાવિના ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો એટલે મનુષ્યોને ન કરવાના હેતુથી તપસ્યાદિક કષ્ટનો સ્વીકાર કરવો; તથા ગુણને પ્રીતિ એટલે ગુણગ્રાહીપણું, તેનો ત્યાગ એટલે ગુણઉપરના કરીને તેનાં છિદ્રો જોવાં, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ ટલે કૃતઘ્નીપણું, તથા અનુબંધ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક દોષનું સેવન રવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્કર્મને લીધે જન્માંતરમાં થનારી દુર્લભબોધિ વગેરેનો વિચાર કર્યાવિના જ અકાર્ય કરવું, તથા પ્રણિધાનનો નાશ એટલે વૈરાગ્યાદિક ધર્મકૃત્યોમાં ઉપયોગપૂર્વક મનની એકાગ્રતા ન રાખવી તે, તથા શ્રદ્ધાને વિષે-ધર્મને ધર્મના ફળ ઉપરના આસ્તિકપણાને વિષે કોમળતા-અનિશ્ચળપણું, તથા ઉદ્ધતપણું એટલે સ્વભાવની ચપ- ળતા અને અનમ્રતા, તથા અધૈર્ય એટલે વિપત્તિને વિષે સ્થિરતા રહિત- પણું, તથા અવિવેકીપણું એટલે કાર્ય અને અકાર્યને વિષે વિચાર- રહિતપણું. આ મોહગર્ભ વૈરાગ્યની લક્ષણાવલી-લક્ષણોની શ્રેણી તીર્થં- કરાદિકે કહેલી છે. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧.

હવે ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

ज्ञानगर्भं तु वैराग्यं सम्यक्तत्त्वपरिच्छिदः ।
स्याद्वादिनः शिवोपायस्पर्शिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનવાળા અને મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શ કરનાર એવા તત્ત્વદૃષ્ટિમાન પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જેના ગર્ભને વિષે-અંતઃકરણને વિષે જ્ઞાન પરિણમ્યું છે એવું જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય, સમ્યક્ તત્ત્વને-યથાસ્થિત જીવાજીવાદિ પદાર્થ-સમૂહને પરિચ્છેદ કરનાર એટલે ઇયત્તાનો નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનવડે પ્રમાણ કરનાર-જાણનાર તથા સ્યાદ્વાદી-સ્યાત્ એ નિત્ય અનિત્ય વિગેરે વસ્તુના અનંત ધર્મને જણાવનાર અવ્યય છે, તેવડે જે (પુરૂષ) વસ્તુની પ્રરૂપણા કરે તે સ્યાદ્વાદી, તથા મોક્ષના જે ઉપાયો-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયવાળા વ્યાપારો, તેમનો સ્પર્શ કરનાર એટલે અંગીકાર કરીને પાલન કરનાર, એવા તત્ત્વદર્શિ-તત્ત્વને એટલે સકલ કર્મની ઉપાધિરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપી આત્માને જોનાર એવા જીવને થાય છે. ૫૨.

मीमांसा मांसला यस्य स्वपरागमगोचरा ।
बुद्धिः स्यात्तस्य वैराग्यं ज्ञानगर्भमुदञ्चति ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—જેને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી અને સ્વપર આગમના વિષયવાળી બુદ્ધિ હોય, તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—જે યોગીને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી એટલે વિશાળતાને પામેલી-માધ્યસ્થ્યપણાવડે ગરિષ્ઠ થયેલી તથા સ્વ આગમ -જૈનસિદ્ધાન્ત અને પર આગમ-કપિલાદિકનાં શાસ્ત્ર, તે બન્ને જેને ગોચર છે એટલે તેને યથાર્થ જાણવાવડે ક્રીડાની ભૂમિ સમાન છે, એવી બુદ્ધિ-મતિ જેની હોય તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

હવે વ્યતિરેકવડે તે વૈરાગ્યની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

न स्वान्यशास्त्रव्यापारे प्राधान्यं यस्य कर्मणि ।
नासौ निश्चयसंशुद्धं सारं प्राप्नोति कर्मणः ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—જે મુનિને સ્વપરશાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય, પણ માત્ર ક્રિયાને વિષે જ પ્રાધાન્ય હોય, તેવા મુનિ પોતાના શુભ કર્મના પરમાર્થશુદ્ધ ફળને પામતા નથી. ૫૪.

ટીકાર્થ—જે મુનિને સ્વમતનાં શાસ્ત્રો તથા પરમતનાં શાસ્ત્રોને વિષે વ્યાપાર એટલે અભ્યાસ અને તેના અર્થનો વિચાર તેના ઉદ્યમને વિષે

. હોય એટલે જે મુનિ સ્વપર શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની
હિત હોય, તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયામાત્રમાં પ્રાધાન્યવાળો
મવત હોય એવા પ્રકારનો મુનિ કર્મના-ચરણ સમતિકા
ુ સમતિકારૂપ ક્રિયાના નિશ્ચયવડે-પરમાર્થવડે શુદ્ધ-નિર્મળ
પવરૂપ કલંકથી રહિત અને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતા એવા
ક્રિયાની સફળતાને અને અતિ દૃઢતાને પામતો નથી. અહીં સૂત્રનું
ાણે પ્રમાણ છે " चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा ।
नस्स सारं निच्छयसुद्ध न याणति ॥ १ ॥"—ચરણ અને કરણ સમ-
વિષે પ્રધાન પણ સ્વસમય અને પરસમયના વ્યાપાર રહિત એવા
નિશ્ચયવડે શુદ્ધ એવા ચરણ અને કરણના સારને જાણતા નથી. ૫૪.

આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને વિષે સૂક્ષ્મ ભાવને અવલોકન કરનારતું
અન્વય (સંબંધ)વડે કહેવાને ઇષ્ટ છે, પરંતુ સ્થૂલદૃષ્ટિપણારૂપ
ઇષ્ટ નથી, કેમકે તેવું જ્ઞાન તો અન્યત્ર પણ હોઈ શકે છે. તેથી
શ્લોકવડે સૂક્ષ્મ ભાવદર્શીપણું દેખાડે છે.—

सम्यक्त्वमौनयोः सूत्रे गतप्रत्यागते यतः ।
नियमो दर्शितस्तस्मात् सारं सम्यक्त्वमेव हि ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—જે હેતુ માટે સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણાનો ગત-
ત્યાગત એટલે પરસ્પર સંબંધ છે એવો નિયમ દેખાડ્યો છે; તેથી
રીને સમ્યક્ત્વ જ સારભૂત છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—જે હેતુ માટે શ્રીઆચારાંગ સૂત્રમાં-સમ્યક્ત્વ એટલે
વીતરાગે કહેલા યથાસ્થિત જીવાદિક સમગ્ર જ્ઞેય પદાર્થોનું પ્રમાણ, નય,
નિક્ષેપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવવડે હેય (ત્યાગ કરવા લાયક), જ્ઞેય
(જાણવા લાયક) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા લાયક) પણાએ કરીને
જાણવું અને તેજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખવી તે. (અહીંઆં કારક સમ્યક્ત્વ
વિવક્ષિત છે.) તથા મુનિપણું એટલે આશ્રવાદિક સર્વે હેય પદાર્થોથી
નિવૃત્તિ પામવી તે. આ બે (સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણું)નો ગતપ્રત્યા-
ગત એટલે પરસ્પર સંબંધ-વ્યાપ્તિ છે. અર્થાત્ સર્વે હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ
પામવી તેજ મૌન, અને તે મૌન પરમાર્થપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક જ થાય છે,
એટલે તે (મૌન) સમ્યક્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા હોવાથી જ થાય છે. અને
સમ્યક્ત્વ જે પ્રમાણે તીર્થંકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેજ પ્રમાણે મૌન
કરવાથી જ થાય છે, માટે સમ્યક્ત્વ છતે મૌન અને [illegible] સમ્ય-
ક્ત્વ એવી બન્નેની પરસ્પર વ્યાપ્તિ છે. એ

મૌન એ બેનો નિશ્ચય સંબંધ બતાવ્યો છે. તેથીકરીને ક્રિયાનો સાર-સફળતાનું કારણ સમ્યક્ત્વ જ છે. અર્થાત્ તે સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ છતે જ ચારિત્ર પણ શુદ્ધ થાય છે. તે વિષે આચારાંગમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—" जं सम्मं ति पासह, तं मोणं ति पासह, जं मोणं ति पासह, तं सम्मं ति पासह " જે સમકિત છે તે મૌન જાણ, અને જે મૌન છે તેને સમકિત જાણ. ઇત્યાદિ. ૫૫.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

अनाश्रवफलं ज्ञानमव्युत्थानमनाश्रवः ।
सम्यक्त्वं तदभिव्यक्तिरित्येकत्वविनिश्चयः ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાન એ અનાશ્રવરૂપી ફળવાળું છે (જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે.) અને અનાશ્રવ એ અવ્યુત્થાન (વિષયોપર અનાસક્તિ) છે. તે બન્નેની સ્પષ્ટતા એ જ સમ્યક્ત્વ છે. એ પ્રમાણે તેમના એકત્વનો-અભેદપણાનો નિશ્ચય છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન-બોધ એ અનાશ્રવ-નવા કર્મના બંધના અભાવરૂપ ફળવાળુ છે તેથી જે આશ્રવનો નિરોધ કરનાર ન હોય તે જ્ઞાન પણ કેમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. તે કારણ માટે જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે, અને તેજ સમ્યક્ત્વ છે એમ જાણ. તથા અનાશ્રવ-જીવનું આશ્રવરહિતપણું એ અવ્યુત્થાન એટલે આત્મસ્વભાવના વિરૂદ્ધ ભાવોમાં નહીં જવાપણું-રાગાદિક વિષયોની અનુત્પત્તિરૂપ જાણવું. અર્થાત્ આત્માના હિતકારક કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાશ્રવ, અને તે અનાશ્રવ છતે જ મૌન (મુનિપણું) અને તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. તે અનાશ્રવ [illegible] જ્ઞાન અને અવ્યુત્થાનની ઉત્પત્તિ-પ્રગટતા એ સમ્યક્ત્વ જાણવું એ પ્રમાણે-જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ અને અનાશ્રવ એ સમ્યક્ત્વ એ [illegible]. અનાશ્રવ સ્વભાવ હોવાથી એકપણાનો નિશ્ચય છે. [illegible] આત્માપ્રત્યે અનાશ્રવને ઉત્પન્ન કરનાર છે [illegible] પત્તિ તે ચારિત્ર છે, અને તે આત્માને [illegible] જીવને સમકિતની પ્રગટતા છે. એ [illegible] અને ચારિત્રના એકપણાનો નિશ્ચય કરેલ [illegible] થાય છે. ૫૬.

र्दर्शनिवृत्तिमात्रं स्याचारित्राद्व्यावहारिकात् ।
अन्त प्रवृत्तिसारं तु सम्यक्प्रज्ञानमेव हि ॥ ५७ ॥

[illegible] ચારિત્રથી માત્ર બાહ્ય પદાર્થની જ નિવૃત્તિ

થાય છે. પરંતુ અન્તઃકરણની પ્રવૃત્તિએ કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક સાર તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—વ્યવહારનેવિષે એટલે મનુષ્યોના ચર્મચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવ્યાપારમાં દૃશ્યમાનપણાવડે થયેલા ચારિત્ર થકી-ક્રિયાત્મક સંયમ થકી બાહ્ય પદાર્થોની-બાળકાદિક જોઈ શકે તેવા જીવવધાદિક અને સ્ત્રીધનાદિકના સંબંધની કેવળ નિવૃત્તિ-ત્યાગ જ થાય છે. પરંતુ અંતઃકરણના આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી અને અંતઃકરણનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ એટલે શુભ ધર્મ ધ્યાન તથા શુભ ઉપયોગાદિકમાં પ્રવર્તન, તેણે કરીને શ્રેષ્ઠ ફળદાયક સાર તો જિનેશ્વરે કહેલું સમ્યક્જ્ઞાન જ છે-કેવળ એક પ્રકર્ષ જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

एकान्तेन हि षट्कायश्रद्धानेऽपि न शुद्धता ।
संपूर्णपर्ययालाभाद्यन्न याथात्म्यनिश्चयः ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—એકાંતે કરીને છકાય જીવનેવિષે શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ શુદ્ધતા થતી નથી. કેમકે સંપૂર્ણ પર્યાયોનો લાભ નહીં થવાથી યથાર્થપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. ૫૮.

ટીકાર્થ—એકાંતે કરીને એટલે સર્વથા બીજા નયોએ કહેલા ભાવની અપેક્ષારહિતપણાએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છકાય જીવોની શ્રદ્ધા રાખવાથી પણ એટલે કે-"આ જીવો છે, તેમને હણવા નહીં." એવી શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ (અર્થાત્ શ્રદ્ધા ન હોય તો શુદ્ધતા ક્યાંથી જ હોય એ અપિ શબ્દનું તાત્પર્ય છે.) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા ચારિત્રની નિર્મળતા થતી નથી. કેમકે હજુ સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા છે. તેથી સંપૂર્ણ-સ્વપરના સંબંધે કરીને સમગ્ર પર્યાયોનો-પદાર્થસમૂહના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ ધર્મોનો અલાભ-જ્ઞાનવિષયમાં અપ્રાપ્તિ એટલે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી યાથાત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પોતાના અને પરના સર્વ પર્યાયોના અંશના મળવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સંપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાળો થાય છે તે પ્રકારે યથાર્થપણાનો નિશ્ચય એટલે 'આનું આવું જ સ્વરૂપ છે' એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી. ૫૮.

પૂર્વોક્ત અર્થની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

यावन्तः पर्यया याचां यावन्तश्चार्थपर्ययाः ।
सांप्रतानागतातीतास्तावद्द्रव्यं किलैककम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જેટલા વચનના પર્યાયો છે અને જેટલા અર્થના પર્યાયો છે, તે સર્વે મળીને એક દ્રવ્ય જાણવું. ૫૯.

ટીકાર્થ—જેટલી સંખ્યાવાળા વાણીના પર્યાયો-સમગ્ર વાચ્ય રાશિના વાચકો-શબ્દના પ્રકાર અર્થાત્ વસ્તુના નામ ભેદો છે. જેમકે જીવના જીવ, જન્તુ, જન્ય, જન્મી, શરીરિ, શરીરભૃત, શરીરભાક્, શરીરધારી, શરીરવાન્, દેહી, દેહભૃત, દેહભાક્, દેહધારી, દેહવાન, તનુમાન, તનુભાક્, તનુધર, અસુમાન, અસુભૃત, અસુભાક્, પ્રાણી, પ્રાણભૃત, પ્રાણભાક્, ચેતન, ચિદ્દભૃત, ચિદ્દઘન, ચિદાનંદ, ચિદ્વિલાસી, વિત્, વેત્તા, જ્ઞાતા, જ્ઞાની, દૃષ્ટા ઈત્યાદિક વાચ્ય ધર્મના વાચક વચનના પર્યાયો છે. તથા જેટલા-જેટલી સંખ્યાવાળા જીવાદિક સર્વે પદાર્થોના પર્યાયો-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સ્વભાવે કરેલા નર, નારક, બાલ, યુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ, પંડીત અને મૂર્ખ ઈત્યાદિક વિશેષ ધર્મના પ્રકારો અર્થાત્ પૂર્વે પૂર્વના નાશવડે ઉત્તર ઉત્તર સ્વભાવપણે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયો. તે પણ વર્તમાન કાળના-અનુભવાતા, ભાવી-આગામીકાળે થવાના તથા અતીત-ભૂતકાળે થઈ ગયેલા જે સર્વે પર્યાયો છે તેટલા પરિમાણવાળા-સર્વે વચન અને અર્થના પર્યાયોની જેટલી સખ્યાવાળા અંશોના મળવાથી એક દ્રવ્ય-સર્વ અંશે સંપૂર્ણ એવી જીવાદિક એક વસ્તુ થાય છે-પોતાના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. આ દિગ્માત્ર અર્થ જાણવો. ૫૯.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સિદ્ધિને માટે કહે છે.—

स्यात्सर्वमयमित्येवं युक्तं स्वपरपर्ययैः ।
अनुवृत्तिकृतं स्वत्वं परत्वं व्यतिरेकजम् ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે સ્વપર પર્યાયોવડે યુક્ત એવું તે એક જ દ્રવ્ય સર્વે પદાર્થમય થાય છે. તેમાં અનુવૃત્તિવડે કરેલું સ્વત્વ અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું પરત્વ જાણવું. ૬૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે દેખાડેલી દિશા પ્રમાણે એજ પ્રમાણે-કહેલા અને કહેવાતા પ્રકારવડે પોતાના-જીવના અથવા પરમાણુના તથા પરના-આત્માથી રહિત એવા જીવાજીવાદિક પદાર્થોના પૂર્વાપર વર્તનારૂપ પર્યાયોવડે-ધર્મના પ્રકારોવડે યુક્ત-સબંધવાળુ એક જ જીવાદિક દ્રવ્ય સર્વમય-સર્વપદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થાય અને તે સર્વે એકને વિષે વ્યાપ્ત થાય. અહીં કોઇને શકા થાય કે-આ પ્રમાણે એકતા થવાથી જે પર દ્રવ્ય હવે તે પોતાનું જ થશે, અને તેથી કરીને પરપણાનો જ અભાવ

થશે, એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહે છે.—હે વત્સ ! અનુવૃ એટલે વ્યાપ્તિ-અન્વય અર્થાત્ અનાદિ પ્રવાહે કરીને જે જે વર્ત પોતાને વિષે સબંધવાળી છે તેણે (અનુવૃત્તિએ) કરેલું સ્વપર્યાયપ જાણુવા લાયક થાય છે. જેમકે જીવને વિષે નારકી વિગેરેપણું સયોગ વાળું પ્રથમ હતું તે સ્વત્વ જાણવું. અને વ્યતિરેકવડે-નિવૃત્તિદ્વારાએ એટલે અસંબંધપણાએ કરીને જે ઉત્પન્ન થયું તે પરત્વ-પરભાવપણું જાણુવા લાયક છે. જેમકે જીવને દેહાદિક અનાદિકાળથી અનંત ભેદવાળા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વત્વરહિત છે, તેથી તે પરકીય-પારકા છે તે પરત્વ જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે-અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બે ધર્મ આત્માને વિષે સંબંધવાળા હોય તો તે સ્વકીય (પોતાના) જાણુવા. જેમકે લંબાઈ અને કોમળતાદિક સ્વધર્મની વ્યાપ્તિવાળું વસ્ત્ર કઠિનતા, ગોળાઈ અને ઉંચાઈ વિગેરે ઘટના ધર્મથી પોતાની જાતે જ નિવૃત્તિ પામે છે, માટે તે ઘટ સ્વકીય કહેવાય નહીં. તેથીકરીને જે પોતાથી નિવૃત્તિ પામે તે જ પરત્વ કહેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે. ૬૦.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

ये नाम परपर्यायाः स्वास्तित्वायोगतो मताः ।
स्वकीया अप्यमी त्यागस्वपर्यायविशेषणात् ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જે પરપર્યાયો આત્માનેવિષે અસ્તિત્વના (વિદ્યમાન-પણાના) અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગરૂપી સ્વપ-ર્યાયના વિશેષણથી સ્વકીય-સ્વપર્યાય કહેવાય છે. ૬૧

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે દેખાડેલા પરપર્યાયો-પરપર્યાયના વ્યપદેશવડે કહેલા છે તે આત્માનેવિષે અથવા આત્માનું જે અસ્તિપણું એટલે વિદ્યમાનપણું તેના અયોગથી-અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગ-વર્જન અથવા વ્યતિરેકરૂપ સ્વપર્યાયના વિશેષણ થકી-ત્યાગ રૂપી આત્માના પર્યાયે કરીને વ્યપદેશ કરવાથી સ્વપર્યાય (આત્માના પર્યાય) જાણુવા. જેમ કે ઘટના સ્વપર્યાયના ત્યાગવાળો પટ (વસ્ત્ર) છે, તેથી નિવૃત્તિ પામેલો હોવાથી પટ પણ ઘટના સ્વત્યાગરૂપ પર્યાયે કરીને સ્વકીય જ છે, તાત્પર્ય એ છે કે-જેઓ આત્માના સબંધે કરીને ત્યાગ કરાયેલા છે તેમનેવિષે જે ત્યાગ તે સ્વકીય છે, માટે સ્વત્યાગ સ્વભાવે કરીને પરપર્યાયો સ્વકીય છે—ત્યાગરૂપ સંબંધે કરીને આત્મા-વિષે સંબંધવાળા છે, માટે તે પણ સ્વપર્યાય કહેવાય છે. ૬૧.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોનો અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે શંકાનો પરિહાર કરે છે.—

अतादात्म्येऽपि संबन्धव्यवहारोपयोगतः ।
तेषां स्वत्वं धनस्येव व्यज्यते सूक्ष्मया धिया ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્રૂપતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે વ્યવહારના ઉપયોગ થકી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જો કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ જીવાદિક અથવા પરમાણુવાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેનો ભાવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ [1]અભેદ સંબંધરૂપ વ્યવહારના ઉપયોગથી-પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપપણું સૂક્ષ્મ ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. ૬૨.

હવે સાધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદપણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

पर्यायाः स्युर्मुनेर्ज्ञानदृष्टिचारित्रगोचराः ।
यथा भिन्ना अपि तथोपयोगाद्वस्तुनो ह्यमी ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સાધુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગને લીધે વસ્તુના આ પર્યાયો થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદે કરીને સાધુને જ્ઞાન-સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર બોધ; અહીં જ્ઞાન શબ્દે કરીને દર્શનપણ વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) જૂદુ કહ્યું નથી. તથા દૃષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળુ સમકિત, તથા ચારિત્ર-પરભાવના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિરતિ, એ ત્રણે જેનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે આત્માની રસિકતા છે તેના કેવળીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા [2]નિર્વિભાગ અંશો ભિન્ન હોય-જ્ઞાનાદિકના વિભાગે

૧ જેને વિષે જે ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અસ્તિત્વ, અને સ્વત્વસબંધ નાસ્તિપણાએ છે તેથી પરનું નાસ્તિપણું એ આત્માનેવિષે અભેદપણે રહેલું છે.
૨ જેનો વિભાગ ન થઇ શકે તે; અર્થાત્ નાનામાં નાનો વિભાગ.

કરીને ભેદવાળા-અન્ય હોય, તો પણ નિશ્ચે કરીને તે પ્રકારે-જ્ઞાનાદિ-
કમાંથી એકના મુખ્ય ઉપયોગપણાના પ્રકારે કરીને એકજ જ્ઞાનાદિક
વસ્તુના એ પર્યાયો થાય છે, કેમકે ઉપયોગનો અભેદ છે માટે. ૬૩.
જો તે ત્રણમાંથી એકમાં અભેદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો બાધ
આવે છે, તે કહે છે.—

नो चेदभावसंबन्धान्वेषणे का गतिर्भवेत् ।
आधारप्रतियोगित्वे द्विष्ठे न हि पृथग् द्वयोः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો અભાવના સંબધનું અન્વેષણ કર-
વામાં શી ગતિ થાય ? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બન્નેને વિષે
તે સંબંધ રહે છે, પણ તે બન્નેમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેતો નથી. ૬૪.

ટીકાર્થ—જો પરપણાએ કરીને બતાવેલા પર્યાયો કોઈપણ પ્રકારે
સ્વકીય (આત્માના) ન થાય તો અભાવનો-અવિદ્યમાનપણાનો સંબંધ
શોધવામાં શી ગતિ-શો આશ્રય થાય ? જેમ ઘટના અભાવનો સંબંધ
ઘટમાં હોઈ શકે નહીં. કેમકે તે ઘટ તો ઘટના ભાવનો આધાર છે,
તેથી જો તે ઘટરહિત ભૂતલને વિષે પણ ન રહે તો તે ક્યાં રહે ?
માટે તે અભાવનું સ્થાન બતાવે છે.—ભૂતલાદિક આધાર અને ઘટાદિક
પ્રતિયોગી એ બન્નેના વિષયમાં સંબંધ રહે છે, તેથી તે સંબંધ આધાર
અને પ્રતિયોગી એ બેમાં જૂદો જૂદો રહેતો નથી. આધારમાં ઘટના
અભાવપણાએ કરીને અને પ્રતિયોગીને વિષે ઘટાભાવના અભાવપણાએ
કરીને એમ બન્નેને વિષે રહે છે. કેમકે સંબધ હમેશાં બેનો જ હોઇ શકે છે. ૬૪.

પૂર્વોક્ત અર્થમાં સિદ્ધાંતની સંમતિને દેખાડતાં સ્વપર્યાય અને
પરપર્યાયવડે વસ્તુની એકતાને સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

स्वान्यपर्यायसंश्लेषात् सूत्रेऽप्येवं निदर्शितम् ।
सर्वमेकं विदन् वेद सर्वं ज्ञानं तथैककम् ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આશ્લેષ (સંબંધ)થકી સૂત્રને
વિષે પણ એજ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે કે-એક દ્રવ્યને જાણનાર સર્વ
દ્રવ્યને જાણે છે, તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર એક દ્રવ્યના સપૂર્ણ જ્ઞાનને
જાણે છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આત્માના અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજા પદાર્થો પર્યા-
ના પરસ્પર મિશ્રણ થવાથી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એજ
ઉપદેશ કરેલો છે. શું ઉપદેશ કર્યો છે ? તે કહે

દ્રવ્યને પરિપૂર્ણ જાણનાર સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણે છે. તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર જ એક જીવાદિકના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનને જાણે છે. અર્થાત્ સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણનાર એક જીવાદિક દ્રવ્યને પરિપૂર્ણરીતે જાણે છે. અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિના જ્ઞાનનો અભાવ છે માટે. તે ભગવતી સૂત્રનો પાઠ આ પ્રકારે છે.—"जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ। जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ" જે એક દ્રવ્યને જાણે છે તે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે; અને જે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે તે એક દ્રવ્યને જાણે છે. ૬૫

ઉપર કહેલા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહે છે.—

आसत्तिपाटवाभ्यास स्वकार्यादिभिराश्रयन् ।
पर्यायमेकमप्यर्थं वेत्ति भावाद्बुधोऽखिलम् ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—આસત્તિ, પાટવ, અભ્યાસ અને સ્વકાર્યાદિકે કરીને એક પર્યાયનો પણ આશ્રય કરનાર પંડિતપુરૂષ ભાવથી સમગ્ર પદાર્થને જાણે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—આસત્તિ એટલે પ્રકૃત અર્થના સંબંધના જ્ઞાનનેમાટે નિરંતર અનુકૂળ બોધ કરનાર અભ્યાસવડે સંસર્ગ (સબંધ) કરવો તે, પાટવ એટલે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ કરીને જિનવચનના બોધથી ઉત્પન્ન થયેલી ચતુરાઈ, અભ્યાસ એટલે ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરેલા અર્થને વિષે વારંવાર યુક્ત અયુક્તનો વિચાર, અને સ્વકાર્ય એટલે તે વસ્તુનું જે સ્વાર્થક્રિયા કરવાપણું તે અથવા જેનાથી જે સ્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે તેનો નિર્ધાર કરવો તે, એ વિગેરેવડે-હેતુ, સંબંધ અને પ્રમાણાદિકવડે એકપણ પર્યાય-વસ્તુધર્મનો આશ્રય કરતો-વિધિપૂર્વક ધારણ કરતો અથવા વિચારતો એવો પંડિતપુરૂષ ભાવથી-ચિત્તના શુદ્ધ પરિણામથી સમગ્ર અર્થને-પદાર્થસમૂહને જાણે છે. ૬૬.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે-છદ્મસ્થને સમગ્ર પર્યાયોનું ગ્રહણ થતું નથી, તો તેને સંપૂર્ણ અર્થનો બોધ કઈ યુક્તિથી થાય? તે શંકાનો જવાબ આપે છે.—

अन्तरा केवलज्ञानं प्रतिव्यक्तिर्न यद्यपि ।
क्वापि ग्रहणमेकांशद्वारं चातिप्रसक्तिमत् ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—જો કે કેવળજ્ઞાનવિના દરેક પદાર્થની વ્યક્તિ થતી નથી, અને કોઈક ઠેકાણે એકાંશના દ્વારવાળું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ છદ્મસ્થોને ઘણું કરીને અતિવ્યાપ્ત થાય છે. ૬૭

ટીકાર્થ—જો કે કેવળજ્ઞાન-હાથમાં રહેલા આમળાના ફળની જેમ સર્વ ભાવને પ્રગટ કરનારા આવરણરહિત જ્ઞાન વિના બીજાં મતિ શ્રુતાદિક જ્ઞાને કરીને દરેક પર્યાયની વ્યક્તિ-ભેદવડે પ્રગટતો બોધ અથવા કથન થતું નથી. અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનવિના બીજા મત્યાદિક જ્ઞાનો એકેએક (સર્વે) પર્યાયને જાણતા નથી. તથા કોઇક વિષયમાં એકાંશ દ્વારવાળું-એક પર્યાયરૂપ દ્વાર એટલે મુખ્યતા અથવા ઉપાયવાળું ગ્રહણ-જ્ઞાન થાય છે, તે પણ છદ્મસ્થોને અતિ પ્રસક્તિવાળું-બહુ પર્યાયોની પ્રાપ્તિથી યુક્ત થાય છે, જેમકે જીવ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને વિષે અરૂપીપણું અને પરમાણુને વિષે રૂપીપણું, એવું બહુ પર્યાયની પ્રાપ્તિવાળું જ્ઞાન થાય છે. ૬૭.

अनेकान्तागमश्रद्धा तथाप्यस्खलिता सदा ।
सम्यग्दृशस्तयैव स्यात्संपूर्णार्थविवेचनम् ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—તોપણ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાંત (સ્યાદ્વાદ) આગમની શ્રદ્ધા નિરંતર અસ્ખલિત હોય છે, તેથી તે શ્રદ્ધાવડે જ સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન થઈ શકે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—તોપણ-એમ છતાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા પુરૂષને અનેકાંત આગમની શ્રદ્ધા-કેવળ નિત્યત્વાદિક એક જ પક્ષનો આશ્રય કરીને પદાર્થનો નિશ્ચય નહીં કરનાર એવા અનેકાંત (સ્યાદ્વાદ) આગમ-સિદ્ધાન્તની શુદ્ધ વાસના સર્વદા-સર્વકાળે અખંડિત-અતિચાર રહિત હોય છે, તે સુદૃષ્ટિવાળાને તે જ અનેકાંત આગમની શ્રદ્ધાવડે સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન-યથાર્થપણાએ કરીને વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. ૬૮.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

आगमार्थोपनयनाज्ज्ञानं प्राज्ञस्य सर्वगम् ।
कार्यादेर्व्यवहारस्तु नियतोल्लेखशेखरः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—આગમના અર્થનો આશ્રય કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સર્વગામી જ્ઞાન હોય છે, અને કાર્યાદિકનો વ્યવહાર તો તેને નિશ્ચય કરેલા ઉલ્લેખના શેખરરૂપ છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જિનોક્ત સિદ્ધાંતને વિષે કહેલા અર્થનો-પૂર્વાપર શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનો જે સંબંધ તેનો સ્મૃતિપૂર્વક બોધવડે આશ્રય કરવાથી-તેનું ધ્યાન કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વિગેરે સર્વ ભાવોને વિષે અનુસરનારૂં જ્ઞાન થાય છે. એટલે સામાન્યે કરીને આગમમાં કહેલા

અર્થનો આશ્રય કરવાથી સર્વગામી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાત્મક બોધ થાય છે. તથા પરોપદેશાદિક ક્રિયા અને તપસ્યા, વિહાર વિગેરેનો વ્યવહાર-પ્રવૃત્તિ તો તે બુદ્ધિમાનને અવશ્ય કર્તવ્યપણાએ કરીને આગમમાં બતાવેલા ઉલ્લેખ-વચન વિશેષરૂપી શેખરસમાન ઉત્તમ જ છે, એમ જાણવું. ૬૯.

હવે શિષ્યને શિક્ષા આપે છે.—

तदेकान्तेन यः कश्चिद्विरक्तस्यापि कुग्रहः ।
शास्त्रार्थबाधनात् सोऽयं जैनाभासस्य पापकृत् ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે વિરક્તને પણ એકાંતપણે જો કોઈ એકનો કદાગ્રહ થાય, તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો બાધક હોવાથી જૈનની જેવા દેખાતા તે પુરૂષને પાપકારક થાય છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—હે શિષ્ય! તે કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા પરમાર્થનો વિચાર કરવાથી જો કોઈ ક્રિયાત્મક અથવા જ્ઞાનાત્મક કદાગ્રહ વૈરાગ્યવાનને પણ (અર્થાત્ સ્નેહરાગાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મનુષ્યને થાય તેમાં તો શું કહેવું? એ અપિ શબ્દનો અર્થ જાણવો.) એકાંતપણે-સર્વથા ક્રિયાની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને અથવા સર્વથા જ્ઞાનની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને કદાગ્રહ-હઠભાવ થાય તો તે એકાંત કદાગ્રહ પાપકારી-દરેક જન્મમાં પાપ તથા તેના ફળરૂપ દુઃખનું કારણ થાય છે. કેમકે તેથી શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનો બાધ-વિનાશ થાય છે. કોને પાપકારી થાય છે? તે કહે છે.—તેવા જૈનાભાસને એટલે લોકોત્તર મિથ્યાત્વવડે યુક્ત હોવાથી પરમાર્થથી જૈન નહીં છતાં પણ જૈનસદૃશ જણાતા મનુષ્યને તે (કદાગ્રહ) પ્રવર્તે છે, પરંતુ શુદ્ધ જૈનને તે (કદાગ્રહ) હોતો નથી. કારણકે જે કદાગ્રહી હોય તે જૈન જ કહેવાતો નથી. ૭૦.

વિશેષ જ કહે છે.—

उत्सर्गे वापवादे वा व्यवहारेऽथ निश्चये ।
ज्ञाने कर्मणि वायं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—જો આ (કદાગ્રહ) ઉત્સર્ગને વિષે, અપવાદને વિષે, વ્યવહારને વિષે, નિશ્ચયને વિષે, જ્ઞાનને વિષે અથવા કર્મ (ક્રિયા)ને વિષે હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં. ૭૧.

ટીકાર્થ—ઉત્સર્ગને વિષે-સામાન્યપણાથી આજ્ઞાપાલનાદિને વિષે, [illegible]
[illegible]
[illegible]

અથવા વ્યવહારને વિષે-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને વિષે અથવા પ્રવર્તનાત્મક વસ્તુના ઉત્પાદાદિક વ્યવહારને વિષે અથવા નિશ્ચયને વિષે-જીવના પરમ નિરંજન આત્મમય શુદ્ધ સત્તાના અવલંબનવાળા માત્ર દ્રવ્યપણાના જ આશ્રયનેવિષે અથવા અલ્પતર ધ્યાનાદિકના નિશ્ચયનેવિષે અથવા જ્ઞાનનેવિષે-સકલ કાર્યને સાધન કરનારૂં જ્ઞાન જ સત્ય છે. ક્રિયાવડે શું ફળ? એવા જ્ઞાનનેવિષે અથવા ક્રિયાનેવિષે-ક્રિયાજ સમગ્ર અર્થને સાધનારી છે, જ્ઞાનથી શું ફળ? એમ ધારી કેવળ ક્રિયાને વિષે આ કદાગ્રહ જો હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં, તે મોહગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૭૧.

ઉપદેશજ આપે છે.—

नयेषु स्वार्थसत्येषु मोघेषु परचालने ।
माध्यस्थ्यं यदि नायातं न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—પોતાના અર્થનેવિષે સત્ય અને પરનો વિચાર કરવામાં અનર્થક (અસત્ય) એવા નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણું આવ્યું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૨.

ટીકાર્થ—પોતાના પક્ષનેવિષે સત્ય-પોતાના યથાર્થ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારા તથા બીજા-પોતાથી વ્યતિરિક્ત નયોના પક્ષનો વિચાર કરવામાં નિરર્થક-અયથાર્થ એવા નૈગમાદિક નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણું-પક્ષપાતરહિતપણું અર્થાત્ તત્ત્વની પરીક્ષા કરવાપણું ન થયું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, પણ મોહગર્ભિત જ છે. ૭૨.

વળી ફરીને ઉપદેશ આપે છે.—

स्वागमेऽन्यागमार्थानां शतस्येव परार्धके ।
नावतारबुधत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—પરાર્ધનેવિષે સોની જેમ જો પોતાના (જૈનના) આગમનેવિષે અન્ય દર્શનીના આગમના અર્થોનો અવતાર કરવામાં પાંડિત્ય ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—પોતાના-જૈનના આગમનેવિષે-શાસ્ત્રનેવિષે રહેલા અન્ય દર્શનીઓના આગમોના અર્થોની, પરાર્ધની સંખ્યાનેવિષે (લૌકિકમાં છેલ્લા આવુતા અંકનેવિષે) સોની સંખ્યાની જેમ ઘણી અલ્પતા છે. તે ઘણા અલ્પ અન્ય શાસ્ત્રના ભાવાર્થોનું અવતરણ કરવામાં—પર સમયપણાએ કરીને સ્વસમયની યોજના કરવામાં જો પંડિતાઈ ન હો તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં, પણ મોહગર્ભ વૈરાગ્યજ જાણવો.

ફરીથી પણ ઉપદેશજ આપે છે.—

आज्ञयागमिकार्थानां यौक्तिकानां च युक्तितः ।
न स्थाने योजकत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—આગમવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને જિનેશ્વરની આજ્ઞા (વચન)વડે અને યુક્તિવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને યુક્તિવડે કરીને પોતપોતાના સ્થાનનેવિષે યોજકપણું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—કેવળ આગમવડે ગ્રહણ કરાતા એટલે હેતુ અને યુક્તિ વિગેરેથી ગ્રહણ ન કરાતા એવા ભવ્ય, અભવ્ય વિગેરે અર્થો-પદાર્થોને આજ્ઞાવડે-જિનેશ્વરના ઉપદેશવડે સ્થાનનેવિષે-પોતપોતાના ભાવનેવિષે યોજકપણું-સંયોગ કરવાપણું ન હોય, તથા હેતુ, દષ્ટાંત વિગેરે યુક્તિથી ગ્રહણ કરવા લાયક સંસારીપણું, કર્મસહિતપણું, અનાદિપણું વિગેરે પદાર્થોને હેત્વાદિક યુક્તિવડે યથાર્થ સ્થાને યોજના કરવાપણું ન આવ્યું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં. ૭૪.

હવે આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને યોગ્ય પાત્ર બતાવે છે.—

गीतार्थस्यैव वैराग्यं ज्ञानगर्भं ततः स्थितम् ।
उपचारादगीतस्याप्यभीष्टं तस्य निश्रया ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને જ વિષે રહેલો છે, અને અગીતાર્થને વિષે પણ ઉપચારથી તે(ગીતાર્થ)ની નિશ્રાવડે માનેલો છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે હેતુ માટે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને-સૂત્ર અને અર્થના વ્યાખ્યાનના જાણનારને વિષે જ રહેલો છે, તથા અગીતાર્થને પણ ઉપચારથી-વ્યવહારથી કે અપેક્ષાથી તે ગીતાર્થની નિશ્રાએ કરીને-તેની આજ્ઞાના પ્રાધાન્યવડે તેમનો આશ્રય કરવાવડે કરીને માનેલો છે-માષ તુષાદિકની જેમ પ્રમાણ કરેલો છે. ૭૫.

હવે ચાર શ્લોકે કરીને એ (જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય)નાં લક્ષણો કહે છે.—

सूक्ष्मेक्षिका च माध्यस्थ्यं सर्वत्र हितचिन्तनम् ।
क्रियायामादरो भूयान् धर्मे लोकस्य योजनम् ॥ ७६ ॥
चेष्टा परस्य वृत्तान्ते मूकान्धबधिरोपमा ।
उत्साहः स्वगुणाभ्यासे दुःस्थस्येव धनार्जने ॥ ७७ ॥

मदनोन्मादवमनं मदसंमर्दमर्दनम् ।
असूयातन्तुविच्छेदः समतामृतमज्जनम् ॥ ७८ ॥
स्वभावान्नैव चलनं चिदानन्दमयात् सदा ।
वैराग्यस्य तृतीयस्य स्मृतेयं लक्षणावली ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ, મધ્યસ્થપણું, સર્વત્ર હિતનું ચિંતવન, ક્રિયાને વિષે અત્યંત આદર, લોકોને ધર્મને વિષે જોડવા; તથા અન્ય જનોના વૃત્તાંતને વિષે મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી ચેષ્ટા, તથા ધન ઉપાર્જન કરવામાં દરિદ્રીની જેમ આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમાં ઉત્સાહ; તથા કામદેવના ઉન્માદનું વમન, તથા આઠ મદની સકીર્ણતાનું મર્દન, તથા અસૂયાના તન્તુનો નાશ, તથા સમતારૂપી અમૃતને વિષે મજ્જન (સ્નાન); તથા નિરંતર ચિદાનંદમય એવા આત્મસ્વભાવથી નહીં ચળવાપણું એ સર્વે ત્રીજા (જ્ઞાનગર્ભ) વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની શ્રેણી કહેલી છે. ૭૬–૭૭–૭૮–૭૯.

ટીકાર્થ—સૂક્ષ્મ એટલે નિપુણતાવડે ગ્રહણ કરવા લાયક જે નિગોદનું અનાદિ અનંતપણું તથા ભવ્યત્વ અભવ્યત્વાદિક ભાવો, તેનું જે જોવાપણું અર્થાત્ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ તથા મધ્યસ્થપણું–તત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે પક્ષપાત રહિતપણે રાગદ્વેષની વચ્ચે રહેવાપણું, તથા સર્વે પ્રાણીઓને-વિષે હિતનું ચિંતવન એટલે તેમના કલ્યાણ અને સુખની વૃદ્ધિ તથા સંસારના પારની પ્રાપ્તિમાટે ભાવના કરવી તે, તથા ક્રિયાને વિષે–સંયમાદિક વ્યાપારને વિષે મોટો આદર–બહુમાનપૂર્વક ઉદ્યમ, તથા ધર્મધનને નહીં પામેલા લોકોની જિનેશ્વરે કહેલા સમ્યક્ત્વાદિક ધર્મને વિષે યોજના કરવી તે–તેમને ઉપદેશાદિકવડે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે, તથા પોતાથી અતિરિક્ત સર્વ જનોની સાંસારિક પ્રવૃત્તિને વિષે મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી એટલે કે મૂકની જેમ વચનરહિતપણું, અંધની જેમ નહીં જોવાપણું અને બધિરની જેમ નહીં સાંભળવાપણું તેના જેવી ચેષ્ટા–પ્રવૃત્તિ, તથા જ્ઞાનાદિક અને વિનય, ધ્યાન, વૈયાવૃત્ત્ય તથા ભાવનાદિક આત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસને વિષે–વારંવાર મનન કરવાને વિષે ઉત્સાહ–ઉત્કંઠા અર્થાત્ હર્ષપૂર્વક ઉદ્યમ, કોની જેમ? તે કહે છે.—દુઃસ્થ–દુઃખી એટલે નિર્ધનને દ્રવ્ય ઉપાર્જનને વિષે જેમ હોય તેમ (અર્થાત્ જેમ નિર્ધન મનુષ્યનો ધન ઉપાર્જન કરવાને વિષે પ્રબળ ઉદ્યમ હોય છે, તેમ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યવંતને આત્માના ગુણ ઉપાર્જન કરવામાં તીવ્ર ઉદ્યમ હોય છે);

તથા કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ઉન્માદનું-પરાધીનતાનું વમન એટલે હૃદયમાંથી બહાર કાઢવું, અર્થાત્ કામવિકારનો ત્યાગ, તથા જાતિ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, બળ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને શ્રુત એ આઠથી ઉત્પન્ન થયેલા મદોની અતિ સંકીર્ણતાનું મર્દન-મૂળમાંથી ઉચ્છેદન, તથા અસૂયા એટલે અન્યના ગુણોપરના દ્વેષના તન્તુ-પરંપરાનો વિચ્છેદ-નાશ અથવા અસૂયારૂપી તન્તુનો-સૂત્રનો નાશ એટલે હૃદયમાંથી કાઢી નાખવું તે, તથા સમતા-સર્વ પ્રાણીપર તુલ્ય દૃષ્ટિપણારૂપ અમૃતને વિષે મગ્નતા, તથા સર્વદા ચિદાનંદમય-જ્ઞાનનો આનંદ એટલે સમગ્ર રાગદ્વેષાદિક દ્વંદ્વરહિત આત્માના સ્વાભાવિક આહ્લાદમય આત્મસ્વરૂપ થકી નહીં ચળવાપણું-નહીં પડવાપણું. આ ચાર શ્લોકમાં કહેલા ત્રીજા-જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની શ્રેણી (સમૂહ) મેં તથા બીજા અનેક આચાર્યોએ કહેલી છે. ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯.

પૂર્વે કહેલા ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્યને વિષે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે અને ન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે? તેનો વિભાગ બતાવે છે.—

ज्ञानगर्भमिहादेयं द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः ।
उपयोगः कदाचित् स्यान्निजाध्यात्मप्रसादतः ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યની મધ્યે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને બીજા બે પ્રકારના વૈરાગ્યનો તો પોતપોતાના ઉપમર્દને લીધે પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ૮૦.

ટીકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાંથી મુમુક્ષુ જનોએ જ્ઞાનગર્ભ નામનો ત્રીજો વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય-સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને બીજા બે એટલે દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ વૈરાગ્યથી તો પોતાના એટલે દુ:ખગર્ભ અને મોહગર્ભ પરિણામના નાશવડે બીજા પરિણામને (જ્ઞાનગર્ભપણાને) પામવાથી પોતાના અધ્યાત્મના-પોતાના મનની પરિણતિ અથવા અનુભવના પ્રસાદથી-શુદ્ધતા થવાથી કદાચિત્—કોઇક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પામીને ઉપયોગ-ઇષ્ટ કાર્યને સિદ્ધ કરવાપણું થઈ શકે છે. ૮૦.

॥ इति वैराग्यभेदाधिकारः ॥

પૂર્વે અધિકારમાં વૈરાગ્યના પ્રકારો બતાવ્યા. અને તેમાં જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહ્યો. હવે તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે, તે બતાવે છે.—

विषयेषु गुणेषु च द्विधा, भुवि वैराग्यमिदं प्रवर्तते ।
अपरं प्रथमं प्रकीर्तितं, परमध्यात्मबुधैर्द्वितीयकम् ॥८१॥

મૂલાર્થ—વિષયોનેવિષે અને ગુણોનેવિષે એમ બે પ્રકાર આ વૈરાગ્ય પૃથ્વીપર પ્રવર્તે છે. તેમાં આધ્યાત્મના પંડિતોએ પહેલાને અપર અને બીજાને પર (પ્રધાન-મુખ્ય) કહેલો છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—પૃથ્વીપર બે પ્રકારે આ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય પ્રવર્તે છે. તેમાં આ લોક અને પરલોક સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દાદિક પાંચ પ્રકારના વિષયોનેવિષે નિઃસ્પૃહપણું હોય તે પ્રથમ અને ગુણોનેવિષે એટલે તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ચારણ, પુલાક, આમર્ષ ઔષધી વિગેરે લબ્ધિઓનેવિષે મદરહિતપણું હોય તે બીજો. આ બેમાં ઉક્ત સંખ્યાના અનુક્રમવડે પ્રથમના વિષય વૈરાગ્યને અપર-અપ્રધાન-અમુખ્ય કહેલો છે. એટલે વિષયોનેવિષે વિરક્તતા તો સામાન્ય પુરૂષોને પણ સિદ્ધ હોવાથી સુલભ છે, માટે તે અપ્રધાન છે. અને બીજા ગુણવૈરાગ્યને પર-પ્રધાન-મુખ્ય કહેલો છે. કેમકે ગુણવૈરાગ્યનો વિષય મહાત્માઓને પણ પૂજ્ય છે, તથા દુર્નિવાર એવા રાગાદિકની નિવૃત્તિ કરનાર છે. એમ આત્મજ્ઞ અધ્યાત્મ વિષયના પંડિતોએ વર્ણન કરેલું છે-કહેલું છે. ૮૧.

તેમાંના પ્રથમ વિષયવૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

विषया उपलंभगोचरा अपि चानुश्रविका विकारिणः ।
न भवन्ति विरक्तचेतसां विषधारेव सुधासु मज्जताम् ॥८२॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્તિના વિષયવાળા (આ લોકના) તથા શાસ્ત્રાદિકમાં શ્રવણ કરેલા એવા વિષયો અમૃતમાં નિમગ્ન થયેલાને વિષધારાની જેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરૂષોને વિકાર કરનારા થતા નથી. ૮૨.

ટીકાર્થ—ઉપલભ-ઈંદ્રિયોને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય એવા સ્થાનને વિષે પ્રાપ્તિરૂપ ગોચર-વિષય અર્થાત્ આશ્રયવાળા એટલે આ લોકમાં વર્તતા વિષયો તથા ગુરૂમુખના ઉચ્ચારથી આગમનેવિષે સાંભળેલા સ્વર્ગાદિક સંબંધી ભૂત તથા ભવિષ્યકાળના ઈંદ્ર, ચક્રવર્તી વિગેરેના વિષયો વિરક્ત એટલે યથાસ્થિત વિષય સંબંધી વિપાકના જ્ઞાનથી જેનું ચિત્ત ઉદાસીન થયેલું છે એવા પુરૂષોને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા-સ્વભાવને અન્યથા કરનારા થતા નથી—જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણેલી હોવાથી તે બન્ને પ્રકારના વિષયોમાં તેમને કૌતુક નહીં હોવાથી તે તેમને વિકાર-

કારી થતા નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—અમૃતના સમૂહમાં નિમગ્ન થયેલા માણસને વિષનો પ્રવાહ જેમ વિકાર કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જેમ અમૃતના કુંડમાં નિમગ્ન થયેલા મનુષ્યની ઉપર વિષની વૃષ્ટિ પડે તો પણ તે વિષવેગની વ્યાપ્તિનું સામર્થ્ય ત્યાં નહીં હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળાને ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો પણ વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે. ૮૨.

હવે ત્રણ શ્લોકવડે તેમને શબ્દના વિષયનો અભાવ દેખાડે છે.—

सुविशालरसालमञ्जरीविचरत्कोकिलकाकलीभरैः ।
किमु माद्यति योगिनां मनो निभृतानाहतनादसादरम् ८३

મૂલાર્થ—સ્થિર અને આઘાત રહિત એવા ઓંકારાદિકના ધ્વનિને વિષે આદરવાળું યોગીજનોનું મન વિશાલ આમ્રવૃક્ષની મંજરીનેવિષે ફરતા એવા કોકિલના મધુર ધ્વનિવડે શું આનંદ પામે? ન જ પામે. ૮૩.

ટીકાર્થ—અત્યંત વિસ્તારવાળી આમ્રવૃક્ષની મંજરીથી એટલે સૂક્ષ્મ એવા તેના નવાંકુરોના વિલાસથી આમ તેમ ફરતી એવી કોકિલાએ કરેલા 'કુહુ' 'કુહુ' એવા મધુર ધ્વનિની પરંપરાવડે, એકાગ્ર સમાધિમાં નિશ્ચળ રહેલા અને નિરંતર બ્રહ્મરંધ્રમાં શ્રવણ થતા ઓંકારાદિકના અનાહત નાદને વિષે આસક્ત થયેલા એવા યોગીઓનું ચિત્ત શું આનંદને પામે? અર્થાત્ ન જ પામે. ૮૩.

रमणीमृदुपाणिकंकणक्वणनाकर्णनपूर्णघूर्णनाः ।
अनुभूतिनटीस्फुटीकृतप्रियसंगीतरता न योगिनः ॥८४॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી નટીએ પ્રગટ કરેલા મનોહર સંગીતમાં આસક્ત થયેલા યોગીઓ, સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તના કંકણોના ધ્વનિના શ્રવણથી કદિ પણ પૂર્ણ ઘેઘૂર (પ્રીતિવાળા) થતા નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—અનુભવ-હૃદયરૂપી લક્ષ્યમાં આવેલું બ્રહ્મસ્વરૂપાદિકને દેખાડનારૂં જ્ઞાન, તે રૂપી નટીએ-સર્વે નૃત્યકળામાં કુશળ નર્તકીએ સ્પષ્ટરીતે પ્રગટ કરેલા પ્રિય-શ્રવણ અને હૃદયને સુખકારક સંગીત-નૃત્ય અને વાજિત્ર સહિત શ્રવણ, નેત્ર અને મનને વિનોદ આપનારી ક્રિયા તેને વિષે આસક્ત થયેલા યોગીઓ—મુનિઓ, યુવતી સ્ત્રીઓના કોમળ હસ્તનેવિષે રહેલા રત્નજડિત સુવર્ણમય કંકણોથી ઉત્પન્ન થતા કાનને સુખ આપનાર રણરણ શબ્દના શ્રવણવડે કરીને તેમના કર્ણરંધ્ર પરિપૂર્ણ ભરાઈ જાય તો પણ, તેઓ અનુભવરૂપી નટીના સંગીતમાં આસક્ત થયેલા હોવાથી તેમાં પ્રીતિવાળા થતા નથી. ૮૪.

स्खलनाय न शुद्धचेतसां ललनापञ्चमचारुघोलना ।
यदियं समतापदावलीमधुरालापरतेर्न रोचते ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરૂષોની સ્ખલના માટે થતો નથી. કેમકે સમતાનાં વાક્યોની શ્રેણીના મધુર આલાપને વિષે પ્રીતિવાળા તે મુનિને આ (સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ) રૂચિકારક (આનંદદાયક) થતો નથી. ૮૫.

ટીકાર્થ—રાગાદિક દોષરૂપ મળના અભાવને લીધે શુદ્ધ-નિર્મળ ચિત્તવાળા યોગીજનોને, ક્રીડા કરતી એવી સ્ત્રીઓએ પંચમ સ્વરવડે કરેલી મનોહર ઘોલના-અમંદ નાદની મૂર્છના, સ્ખલનને માટે-ધર્મધ્યાનના વ્યાઘાતને માટે થતી નથી. કેમકે તેઓ સર્વ પ્રાણીઓને વિષે તુલ્ય વર્તનારૂપ સમતાના સ્વરૂપ અને ફલાદિકના પ્રતિપાદક એવા પદો-શાસ્ત્રનાં વાક્યોની શ્રેણીના મધુર-શાંતરસમય આલાપને વિષે ચિત્તની પ્રીતિને ધારણ કરનારા હોય છે. તેવા યોગીઓને આ-સ્ત્રીઓના પંચમસ્વરની સુંદર ઘોલના કદાપિ રૂચિકારક થતી નથી-પસંદ પડતી જ નથી. ૮૫.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને રૂપ વિષયમાં વિરક્તપણું બતાવે છે.—

सततं क्षयि शुक्रशोणितप्रभवं रूपमपि प्रियं न हि ।
अविनाशिनिसर्गनिर्मलप्रथमानस्वकरूपदर्शिनाम् ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—અવિનાશી, સ્વભાવથીજ નિર્મળ અને વિસ્તીર્ણ એવું આત્માનું સ્વરૂપ જોનારા યોગીઓને નિરંતર ક્ષય પામતું તથા વીર્ય અને રૈતસથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ (શરીરનું સૌન્દર્ય) પણ પ્રિય લાગતું નથી. ૮૬.

ટીકાર્થ—વિનાશના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે પરાભવ નહીં પામવાથી તથા અનાદિ અનંત હોવાથી અવિનાશી, તથા પોતાના સહજ સ્વભાવે કરીને નિર્મળ એટલે કર્મરૂપ પંકમળના અભાવથી પવિત્ર અર્થાત્ પંકાદિકવડે સ્પર્શ કરવાને અશક્ય હોવાથી જળાદિકવડે શોધવાપણું નહીં હોવાને લીધે નિર્મળ, તથા વિસ્તીર્ણ, એવા પ્રકારના આત્મસ્વરૂપને નિર્મળ જ્ઞાનચક્ષુવડે જોનારા યોગીઓને, નિરંતર (ક્ષણે ક્ષણે) ક્ષયના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિનશ્વર, તથા પિતાના વીર્ય અને માતાના રૈતસથી ઉત્પન્ન થયેલું, અશુચિ હોવાથી ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય એવું આ શરીરનું રૂપ પણ પ્રીતિકારક થતું નથી. ૮૬.

परदृश्यमपायसंकुलं विषयो यत्खलु चर्मचक्षुषः ।
न हि रूपमिदं मुदे यथा निरपायानुभवैकगोचरम् ॥८७॥

ભાવાર્થ—જે પ્રકારે અપાય રહિત અને અનુભવને જ એક ગોચર એવું આત્મસ્વરૂપ યોગીઓને હર્ષ-પ્રીતિ માટે થાય છે, તે પ્રકારે અન્ય જનોએ જોવાનું અને અપાયોથી વ્યાપ્ત તથા જે ચર્મચક્ષુના વિષયરૂપ છે એવું આ (શરીરસંબંધી) રૂપ પ્રીતિને માટે થતું નથી. ૮૭.

વિશેષ—જે પ્રકારે અપાય એટલે વિનાશ અથવા વિઘ્નરહિત અને આત્માનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે માટે અપા[illegible] [illegible] આત્મરૂપ રહિત એવા પૂર્ણ સાત્વ[illegible] [illegible] માત્ર અનુભવથી જ જાણી (જોઈ) [illegible] આત્માનું સ્વરૂપ છે એવું યોગીઓના આનંદને માટે થાય છે, [illegible] અન્ય જનોએ જોવા લાયક અને સર્વ [illegible] વિનાશથી અથવા પાપ પ્રકૃતિ સ્વભાવ [illegible] (રૂપ) [illegible] છે [illegible] છે એવું આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું શરીરનું [illegible] માટે થતું નથી. ૮૭.

[illegible] ॥८८॥

[illegible] ૮૮.

[illegible]

ક્ને વિષે વિરક્ત-કામનાથી નિવૃત્તિ પામેલા મુનિઓની દૃષ્ટિઓ પ્રસરતી નથી. એટલે કે તેઓ તેમના સામી દૃષ્ટિ પણ કરતા નથી, તો પછી આસક્તિ ક્યાંથી જ રાખે? ૮૮.

હવે બે શ્લોકવડે ગન્ધને વિષે નિવૃત્તિને દેખાડે છે.—

न मुदे मृगनाभिमल्लिकालवलीचन्दनचन्द्रसौरभम् ।
विदुषां निरुपाधिबाधितस्मरशीलेन सुगन्धिवर्ष्मणाम् ८९

મૂલાર્થ—ઉપાધિ રહિતપણે કામદેવનો બાધ કરનાર શીળવડે સુગંધી શરીરવાળા વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, મલ્લિકા, લવલી, ચંદન અને ઘનસારની સુગંધ હર્ષને માટે થતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—યથાર્થપણે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનોના શરીર ઉપાધિ રહિત-સમગ્ર ક્લેશના સમૂહ રહિત અને કામદેવનો બાધ કરનાર એવા શીલવડે-સર્વ શુદ્ધ આચારવડે અથવા બ્રહ્મચર્યવડે સુગંધી હોય છે, તેથી તે વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, માલતી પુષ્પો, લવિંગની લતા, ચંદન અને ઘનસાર-કપૂરની સુગંધી આનંદને માટે થતી નથી. ૮૯.

તેવી સુગંધ કેમ હર્ષને માટે થતી નથી? તેપર કહે છે.—

उपयोगमुपैति यच्चिरं हरते यन्न विभावमारुतः ।
न ततः खलु शीलसौरभादपरस्मिन्निह युज्यते रतिः ॥९०॥

મૂલાર્થ—જે ચિરકાળ સુધી ઉપયોગને પામે છે, અને જેને વિભાવરૂપી વાયુ હરણ કરતો નથી, તે શીલરૂપી સૌરભ-સુગંધ વિના આ જગતમાં બીજા કોઇને વિષે રતિ-પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી. ૯૦.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલું શીળરૂપી સૌરભ ચિરકાળ સુધી ભોગના વ્યવહારને પામે છે. અર્થાત્ નિર્દોષ શુદ્ધ આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા શીળસૌરભનું અક્ષયપણું હોવાથી તે કાયમ ઉપયોગમાં આવે છે. તથા જે શીળરૂપી સૌરભને વિભાવ-આત્માના હિતને વિષે શત્રુરૂપ એવો જીવના રાગાદિક પરિણામરૂપી વાયુ હરણ કરી શકતો નથી-પુષ્પના સૌરભની જેમ દેશાંતરમાં લઈ જઈ શકતો નથી. કેમકે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું સૌરભ આત્મસ્વરૂપમય હોવાથી વિભાવવડે હરણ કરાવું અશક્ય છે. તેવા શીળરૂપી સૌરભ વિના એટલે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવામાં પ્રીતિમાન શુદ્ધ પરિણામ તથા બ્રહ્મચર્યરૂપી સમગ્ર ગુણરૂપ સુગંધમય હોવાથી સુગંધી એવા [1]કુંકુમ વિના

૧. કેસર.

ઓને ચંદનના લેપનો વિષે આનંદને માટે થતો નથી. તથા નિરંતર નિર્મળગુણને પામેલા હોવાથી તેમને જગઆનની કળા પણ નિરૂપાજ છે. ૪૯

ટીકાર્થ—મનને વિષે નિવૃત્તિને-મોક્ષસુખને આપતા પરમાત્માના દર્શનરૂપ ગુણિપતિને જ કેવળ એકાગ્રપણાએ ધારણ કરતા મુનિઓને ચંદનરસના વિલેપનનો વિષે આનંદની વૃદ્ધિ માટે થતો નથી. તથા નિરંતર તપ, સંયમ અને શુભ ભાવનાદિક નિર્મળગુણને-કર્મમળ અભાવને પામેલા હોવાથી તેમને જગઆનની કળા-કુશળતા પણ નથી છે. કેમકે આત્માને વિષે રહેલા મળને શુદ્ધ કરવામાં જળ સમર્થ નથી. ૪૯.

આ પ્રસંગ જ વિષયમાં ભોગી અને યોગીના પરિણામનો ભેદ દેખાડે છે.—

[illegible] भोगिनः ।
[illegible] योगिनः ॥५१॥

[illegible] ૫૧.

[illegible] ૫૧.

[illegible]

[illegible]
[illegible]

ચિત્તવાળા મુનિઓને આનંદ માટે થતા નથી કેમકે આ યોગીઓ પરમ એટલે પોતાના (આત્માના) સર્વ અંશોવડે પરિપૂર્ણ હોવાથી તથા સ્વાભાવિક હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવો જે આનંદ-પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો આહ્લાદ, તદ્રૂપ રસવડે-પરમ નિવૃત્તિરૂપ સંતોષવડે અત્યંત શોભતા અથવા આળસુ-બીજા વિષયમાં મંદ આદરવાળા હોવાથી પરલોકના-દેવલોકના સુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ -અભિલાષા રહિત હોય છે. ૯૭.

તે યોગીઓ દેવોને પણ સુખી માનતા નથી, તે કહે છે.—

मदमोहविषादमत्सरज्वरबाधाविधुराः सुरा अपि ।
विषमिश्रितपायसान्नवत् सुखमेतेष्वपि नेति रम्यताम् ॥ ९८ ॥

મૂલાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિષાદ અને મત્સરરૂપ જ્વરની પીડાથી વિધુર થયેલા હોય છે, તેથી તે વિષયોથી મળતું તેમનું સુખપણ વિષથી મિશ્રિત થએલા પાયસાન્નની જેમ સુંદરપણાને પામતું નથી. ૯૮.

ટીકાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ-મોટી ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલો ગર્વ, મોહ-વિમાન, અલંકાર અને દેવાંગનાદિક ઉપરની મૂર્છા, વિષાદ-પોતાથી મોટી ઋદ્ધિવાળાએ કરેલા અપમાનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ અથવા બીજા મહર્દ્ધિકને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દીનતા, તથા મત્સર-અન્યની સંપદાને નહીં સહન કરવાના પરિણામ-આટલા દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરની-દાહની પીડાએ કરીને વ્યાકુળ થયેલા હોય છે, તેથી એ પૂર્વે કહેલા વિષયોમાં પણ સાતારૂપ સુખ, વિષથી મિશ્રિત કરેલા પાયસાન્ન-દૂધપાકની જેવું છે. જેમ વિષ મિશ્રિત પાયસાન્ન ખાવાથી જીવિતને હરણ કરે છે, તેજ રીતે દેવલોકનું સુખ પણ ધર્મરૂપ જીવનને હરણ કરનાર થાય છે. કેમકે ત્યાર પછી પણ સ્રીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે. તેથી આવા પ્રકારનું સુખ રમણીયતાને પામતું નથી. ૯૮.

દેવનાં સુખ પણ દુઃખરૂપજ છે, તે કહે છે.—

रमणीविरहेण वह्निना बहुवाष्पानिलदीपितेन यत् ।
त्रिदशैर्दिवि दुःखमाप्यते घटते तत्र कथं सुखस्थितिः ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—ઘણા અશ્રુરૂપી વાયુએ પ્રદીપ્ત કરેલા સ્રીઓના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ સ્વર્ગમાં પણ દુઃખ પામે છે, તો ત્યાં (દેવલોકમાં) સુખનું સ્થાન કેમ ઘટે-કેમ યોગ્ય કહેવાય? ૯૯.

ટીકાર્થ—નેત્રના ઘણા અશ્રુજળના પ્રવાહરૂપી વાયુના કલ્લોલવડે પ્રદીપ્ત થયેલા દેવાંગનાના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ દેવલોકમાં પણ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તો તે દેવલોકમાં અથવા દેવોને વિષે સુખનું સ્થાન કયા પ્રકારે ઘટે-યુક્તિયુક્ત કેમ થાય? નજ થાય. ૯૯.

દેવોના દુઃખને જ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

प्रथमानविमानसंपदां च्यवनस्यापि दिवो विचिन्तनात् ।
हृदयं न हि यद्विदीर्यते द्युसदां तत्कुलिशाणुनिर्मितम् ॥१००॥

મૂલાર્થ—દેવલોકમાંથી ચ્યવન થવાનું છે એમ વિચારવાથી મોટા વિમાનની સંપત્તિવાળા દેવોનું હૃદય જે વિદીર્ણ થતું નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તેમનું તે હૃદય વજ્રના પરમાણુવડે નિર્માણ થયેલું છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—દેવલોક થકી ચ્યવન-દેવભવમાંથી ચ્યવીને બીજી ગતિમાં જવાનું સ્મરણમાં આવવાથી વિસ્તાર પામેલી વિમાનની સંપત્તિ-લક્ષ્મીવાળા દેવતાઓનું હૃદય જે કારણ માટે વિદીર્ણ થતું નથી-ભેદાતું નથી, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે-તે દેવોનું હૃદય વજ્રના પરમાણુઓવડે રચાયેલું છે. કેમકે એવા દુઃખવડે મનુષ્યોનું તો મરણ થતું જોવામાં આવે છે. અને દેવતાઓનું જોવામાં આવતું નથી, તેથી દેવતાઓનું હૃદય વજ્રની જેવું દુર્ભેદ છે, એમ જણાય છે. ૧૦૦.

હવે બે શ્લોકોવડે અનુત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય કહેવાનો આરંભ કરે છે.—

विषयेषु रतिः शिवार्थिनो न गतिष्वस्ति किलाखिलास्वपि ।
घननन्दनचन्दनार्थिनो गिरिभूमिष्वपरद्रुमेष्विव ॥ १०१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઘણા નંદન વનના ચંદન વૃક્ષોની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને પર્વતની ભૂમિને વિષે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળા યોગીજનને સર્વ (ચારે) ગતિમાં રહેલા વિષયોપર પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—મોક્ષના અભિલાષી પુરૂષને મનુષ્યાદિક સર્વ ગતિને વિષે રહેલા કામભોગાદિક વિષયોપર રતિ-અભિલાષરૂપ પ્રીતિ થતી નથી. કોની જેમ? તે કહે છે—જેમ ઘણા કલ્પવૃક્ષાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મેરૂપર્વતપર રહેલા નન્દનવનના ચંદનવૃક્ષની અભિલાષાવાળાને સામાન્ય પર્વતની પૃથ્વીમાં રહેલા અન્ય વૃક્ષોપર પ્રીતિ-સંતોષ થતો નથી, તે જ રીતે મોક્ષાર્થીને પણ સાંસારિક વિષયોપર પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

इति शुद्धमतिस्थिरीकृतापरवैराग्यरसस्य योगिनः ।
स्वगुणेषु वितृष्णतावहं परवैराग्यमपि प्रवर्तते ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જેણે શુદ્ધબુદ્ધિવડે અપર વૈરાગ્યનો રસ સ્થિર કર્યો છે, એવા યોગીઓને આત્માના ગુણોને વિષે નિઃસ્પૃહતાને પ્રાપ્ત કરનારો પર વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-થાય છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ-ભોગાશાદિ દોષરહિત બુદ્ધિવડે કરીને જેણે અનુકૃષ્ટ વૈરાગ્યનો રસ-શાંત પરિણામનો સ્થાયી ભાવ સ્થિર-નિશ્ચળ કર્યો છે, એવા યોગીને-મુનિને આત્માના તપ, જ્ઞાન અને સંયમાદિક ગુણોથી ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિઓના પ્રભાવને વિષે નિઃસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રધાન વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૨.

પ્રધાન વૈરાગ્યનું જ વર્ણન કરે છે.—

विपुलर्द्धिपुलाकचारणप्रबलाशीविषमुख्यलब्धयः ।
न मदाय विरक्तचेतसामनुषंगोपनताः पलालवत् ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—અનુષંગથી પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ, પુલાક, ચારણ અને પ્રબલાશીવિષ વિગેરે લબ્ધિઓ અનાજની ઉપરના ફોતરાંની જેમ વૈરાગ્યવતના મદને માટે થતી નથી. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—અનુષંગ એટલે બીજાનો ઉદ્દેશ છતાં, નહીં ઈચ્છેલા બીજા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ ધાન્યને માટે ખેતી કરતાં નહીં ઈચ્છેલાં ફોતરાં, પરાળ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય તે. તેજ રીતે મોક્ષના ઉદ્દેશે કરીને જ્ઞાન, તપ અને સયમની ક્રિયા કરતા લબ્ધિ વિગેરેની જે પ્રાપ્તિ થાય તે અનુષંગ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. તે અનુષંગવડે પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ-વિસ્તારવાળી ઋદ્ધિ એટલે સમગ્ર મનના ભાવને જોવામાં સમર્થ એવી શક્તિરૂપ સંપત્તિ અર્થાત્ વિપુલમતિવાળું મનપર્યવ જ્ઞાન, પુલાક લબ્ધિ-જેનાથી ચક્રવર્તીના સૈન્યને પણ ચૂર્ણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, ચારણ લબ્ધિ-જેનાથી કરોડો યોજનસુધી આકાશ માર્ગે જવા આવવાની શક્તિ-જંઘાચારણ વિદ્યાચારણ વિગેરે લબ્ધિઓ થાય તે, તથા પ્રબલાશીવિષા-અતિ ઉગ્ર દંષ્ટ્રાનેવિષે વિષની જેવી વિષવાળી એટલે માત્ર શાપ જ આપવાથી ભસ્મસાત્ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, આ વિગેરે લબ્ધિઓ તથા મુખ્ય શબ્દવડે સૂચન થયેલ મણિ, મંત્ર અને ઔષધીઓ જાણવી. આ સર્વે વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિઓને ઉન્માદ-ગર્વ કરનાર થતી નથી.

આત્મસ્વરૂપને વિષે મમતાના કારણભૂત વસ્તુનો સંબંધ નહીં છતાં પણ મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી તે વસ્તુના સંબંધને જુએ છે, તે કહે છે.—

एकः परभवे याति जायते चैक एव हि ।
ममतोद्रेकतः सर्वं संबन्धं कलयत्यथ ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—જીવ પોતે એકલો જ પરભવનેવિષે જાય છે અને એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ મમતાના ઉદ્રેકથી સર્વ સંબંધને જુએ છે. ૫.

ટીકાર્થ—ધન અને પરિવારાદિકથી રહિત એકલો જ સંસારી જીવ પરભવનેવિષે બીજા જન્મમાં જાય છે, અને સર્વ સંબંધ રહિત એકલો જ મનુષ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે; એમ જાણતાં છતાં પણ મમતાના ઉદ્રેકથી-તેની વૃદ્ધિને લીધે માતા, પિતા, ભાર્યા અને પુત્રાદિરૂપ સર્વ સંબંધને અવિદ્યમાન-અસત્ય છતાં પણ સત્ય હોય, તેમ જુએ છે-જાણે છે. ૫.

દૃષ્ટાંતસહિત મમતાનો પ્રચાર દેખાડે છે.—

व्याप्नोति महतीं भूमिं वटबीजाद्यथा वटः ।
तथैकममताबीजात् प्रपञ्चस्यापि कल्पना ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વટવૃક્ષના એક બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ એક મમતારૂપ બીજથી આ સર્વ પ્રપંચની કલ્પના થાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—જેમ એક વટવૃક્ષના બીજથી એટલે વટવૃક્ષના ફળની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ કણીયાથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીમાં વ્યાપે છે—પોતાની શાખા, પ્રશાખા અને વડવાઈઓવડે ઘણી જગ્યાને રોકે છે, તે વટના દૃષ્ટાંતની જેમ જન્માદિક અંકુરના કારણરૂપ એક મમતારૂપી બીજમાંથી આ (જગતના) પ્રપંચની-માતાપિતાદિક સંબંધના સમૂહની સર્વ કલ્પના-રચના થાય છે. ૬.

હવે મમતાનો પ્રકાર દેખાડે છે.—

माता पिता मे भ्राता मे भगिनी वल्लभा च मे ।
पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારા ભાઈ, આ મારી બ્હેન, આ મારી ભાર્યા, આ મારા પુત્રો, આ મારી પુત્રીઓ, આ મારા મિત્રો, આ જ્ઞાતિબંધુઓ અને આ મારા પૂર્વપરિચિત જનો છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે, આ મારો સહોદર ભાઈ છે, આ મારી બ્હેન છે, આ મારી ભાર્યા છે, આ મારા પુત્રો છે, આ મારી પુત્રી છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા સન્તતિ બંધુઓ છે, અને આ મારા પૂર્વના પરિચયવાળા જનો છે. આ પ્રમાણે મમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. ૭.

इत्येवं ममताव्याधिं वर्धमानं प्रतिक्षणम् ।
जनः शक्नोति नोच्छेत्तुं विना ज्ञानमहौषधम् ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—આપ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી વ્યાધિનું માણસ જ્ઞાનરૂપી મહા ઔષધિવિના ઉચ્છેદન કરવા શક્તિમાન થતો નથી. ૮.

ટીકાર્થ—આ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે-મમતાના ઉદયવડે સર્વ પદાર્થ-સમૂહનેવિષે સંબધની રચના કરવાથી ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી મહા(કુષ્ઠાદિક) વ્યાધિનો, મનુષ્ય-પ્રાણીસમૂહ જ્ઞાન એટલે વસ્તુના મૂળથી આરંભીને અન્તપર્યંત યથાસ્થિત સ્વરૂપને દેખાડનાર બોધ તે રૂપી મહાઔષધ-અનેક પ્રભાવથી યુક્ત અને કર્મરૂપી રોગને હરણ કરવામાં સમર્થ એવા ઔષધવિના વિનાશ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી. ૮.

મમતા જ પ્રાણીઓને પાપકર્મમાં પ્રવર્તાવે છે, તે કહે છે.—

ममत्वेनैव निःशंकमारंभादौ प्रवर्तते ।
कालाकालसमुत्थायी धनलोभेन धावति ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાણી મમતાવડે કરીને જ નિઃશંક રીતે આરભાદિકમાં પ્રવર્તે છે, તથા ધનના લોભે કરીને યોગ્ય કાળે અને અયોગ્ય કાળે પણ ઉઠીને દોડે છે. ૯.

ટીકાર્થ—પ્રાણી મમતાએ કરીને જ એટલે બીજા કોઈપણ હેતુવિના કેવળ એક મમતાએ કરીને જ અર્થાત્ "આ મારી સ્ત્રી અને આ મારા પુત્રો વિગેરે છે, તેથી તેમનો નિર્વાહ મારે જ કરવો જોઇએ" એવા પરિણામે કરીને આરંભાદિકમાં-દુર્ગતિના હેતુરૂપ ખેતી અને વેપાર વિગેરેમાં-જીવહિંસા, મૃષાવાદ અને ચોરી વિગેરેના વ્યાપારમાં તથા આદિ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી અનર્થદંડાદિક અકાર્યોમાં નિઃશંક રીતે-પાપબંધની અપેક્ષા રહિત જ પ્રવર્તે છે-તેવાં કાર્યોમાં તત્પર થાય છે. તથા ધનના લોભે કરીને કાળે એટલે દિવસનો બીજો પ્રહર વિગેરે અથવા યુવાવસ્થા વિગેરે યોગ્ય સમયે અને અકાળે એટલે રાત્રી વિગેરેમાં અથવા બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થાદિક

અયોગ્ય સમયે ઉઠવાના સ્વભાવવાળો થઇને તે પ્રાણી દોડે છે-મહા સમુદ્ર અને મોટા અરણ્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને દેશાંતરે જાય છે. ૯.

મમતા કરવા છતાં પણ તે સ્વજનોથી તેની કાંઇપણ સ્વાર્થસિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

स्वयं येषां च पोषाय खिद्यते ममतावशः ।
इहामुत्र च ते न स्युस्त्राणाय शरणाय वा ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—પોતે મમતાને આધીન થઇને જેઓના પોષણને માટે ખેદ પામે છે, તેઓ આ લોક કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણને માટે કે શરણને માટે થતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—વળી મમતાને વશ થયેલો મૂર્ખ પ્રાણી જે પુત્રાદિકના પાલણપોષણને માટે ખેદ પામે છે-ઉત્કટ કષ્ટની પરંપરાને સહન કરે છે, તે પુત્રાદિક આ જન્મ તથા પરજન્મને વિષે રક્ષણને માટે-કોઈ પણ પ્રકારના વિપરિત દૈવયોગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી વિપત્તિથી બચાવી લેવાને માટે થતા નથી, અથવા તો શરણને માટે-સ્વસ્થતા પમાડવા માટે પણ થતા નથી. આ પ્રમાણે જાણતાં છતાં પણ મમતાને પરાધીન થયેલો પ્રાણી તેઓને માટે અનેક પ્રકારના ક્લેશોને સહન કરે છે. ૧૦.

મમતાવાળાને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ હોય છે, તે કહે છે.—

ममत्वेन बहूँल्लोकान् पुष्णात्येकोऽर्जितैर्धनैः ।
सोढा नरकदुःखानां तीव्राणामेक एव तु ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—એકલો જ મનુષ્ય મમતાને લીધે પોતે ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યવડે ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરકનાં તીવ્ર દુઃખોને સહન કરવાનો છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—મમતાએ કરીને એટલે 'આ પુત્રાદિક મારાં છે' એવી પરિબુદ્ધિના નિમિત્તમાત્રથી જ એકલો-સહાય રહિત મનુષ્ય ઘણાં પાપનાં આચરણવડે પોતે ઉપાર્જન કરેલા પુષ્કળ દ્રવ્યે કરીને પોતાના આશ્રિત ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે-ભરણ પોષણ કરવા લાયક સ્ત્રીઆદિને અન્ન વસ્ત્રાદિકે કરીને તથા ક્લેશને સહન કરવાવડે કરીને પોષણ કરે છે. અર્થાત આ પ્રમાણે મમતાને વશ થયેલો મનુષ્ય પાપકર્મે કરીને ઘણા લોકોનું પાલન કરે છે. પરંતુ પરલોકમાં જઈને તે પોતાના અનુક્રમે તીવ્ર-ઘણાં કડવાં નરકનાં દુઃખો-રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીમાં વર્તતા-પરમાધામીને ભોગવવાનાં કષ્ટનાં સ્થાનોને વિષે રહેલાં [illegible] ભાલા, કુંત, શૂળ, કરવત અને તરવારથી વિદારણ

થવું, તથા વૈતરણી નદી અને કુંભીપાક વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોને સહન કરનાર-તેવાં દુઃખોનો ભોક્તા તે પાપ કરનાર એકલો જ થાય છે, પરંતુ તેના પુત્રાદિક તેના સહાયકારક થતા નથી. માટે સર્વ દુઃખોને આપનારી મમતાનો હિતાર્થી પુરૂષે ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૧૧.

હવે મમતાથી અન્ધ થયેલાનું અને જન્મથી અંધનું વિલક્ષણપણું બતાવે છે.—

ममतान्धो हि यन्नास्ति तत्पश्यति न पश्यति ।
जात्यन्धस्तु यदस्त्येतन्नेद इत्यनयोर्महान् ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—મમતાથી અંધ થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ હોતી નથી તેને જુએ છે, અને જન્માંધ પ્રાણી તો જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને જોતો નથી, એ પ્રમાણે એ બન્નેમાં મોટો ભેદ-તફાવત છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જુઓ કે આ મમતાથી અંધ થયેલો-વિવેકરૂપ નેત્રથી રહિત થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ત્રણ ભુવનમાં નથી એટલે પરવસ્તુને વિષે મમતા માત્ર સંબંધથી અવસ્તુને પણ જુએ છે, એટલે કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મને વિષે સુદેવ, સુગુરૂ અને સુધર્મની જેમ, તથા પોતાની કુલટા સ્ત્રીને વિષે સતીપણાની જેમ, મમતાંધ પુરૂષ સર્વ અવિદ્યમાન સંબંધોને વિદ્યમાનપણાવડે જુએ છે. અને જાત્યંધ એટલે જન્મથી અંધ થયેલો પુરૂષ તો જે ઘટાદિક વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તેને જ માત્ર જોતો નથી. એ પ્રમાણે આ મમતાંધ અને જાત્યંધમાં અતિ મોટો ભેદ-તફાવત છે. ૧૨.

હવે આઠ શ્લોકે કરીને મમતાંધ પુરૂષ અવિદ્યમાન વસ્તુને શી રીતે જુએ છે, તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

प्राणानभिन्नताध्यानात् प्रेमभूम्ना ततोऽधिकाम् ।
प्राणापहां प्रियां मत्वा मोदते ममतावशः ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી પ્રાણોનો નાશ કરનારી સ્ત્રીને પોતાથી અભેદપણે ધારીને પ્રાણરૂપ તથા અતિ પ્રેમને લીધે પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—મમતાવાળી બુદ્ધિવડે વ્યાકુલ થયેલો મનુષ્ય ધર્મના જીવનરૂપ વ્રતાદિક ભાવપ્રાણોનો તથા આયુષ્ય ઇંદ્રિયાદિક દ્રવ્યપ્રાણોનો નાશ કરનારી એવી પ્રિયાને પોતાના આત્માથી અભેદપણે એટલે કે 'આ સ્ત્રીજ મારૂં જીવિત છે' એમ વિચારીને પોતાના પ્રાણરૂપ માને છે, તથા પ્રેમના અધિકપણાએ કરીને તેને પ્રાણો કરતાં પણ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચયે નાશ કરીને નિશ્ચળ થવું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિશ્ર પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણાનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારની જે વર્તમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય નયનું તાત્પર્ય જોવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેની કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય નયથી જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કાંઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચળ પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વ ગુરૂવર્ય તીર્થંકરોએ કહી છે. ૨૯.

ફરી બીજી રીતે કરીને તે સમતાના લક્ષણની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.

तेष्वेव द्विषतः पुंसस्तेष्वेवार्थेषु रज्यतः ।
निश्चयात् किंचिदिष्टं वानिष्टं वा नैव विद्यते ॥ ३० ॥

મૂળાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોને વિષે રાગ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ છે જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—જે, [illegible], આભરણ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થ [illegible] તે જ પદાર્થો ઉપર [illegible] [illegible] છે, તથા તે જ પદાર્થોને [illegible] [illegible] [illegible]. ૩૦.

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચયે નાશ કરીને નિશ્ચળ થવું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિશ્ર પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેવું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણાનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારની જે દૃશ્યમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય નયનું તાત્પર્ય જોવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેવી કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય નયથી જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કાંઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચળ પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વત્ર તુલ્યતા તીર્થંકરોએ કહી છે. ૨૯.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને તે સમતાના લક્ષણની જ સ્પષ્ટતા કરેછે.

तेष्वेव द्विषतः पुंसस्तेष्वेवार्थेषु रज्यतः ।
निश्चयात् किञ्चिदिष्टं वानिष्टं वा नैव विद्यते ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોનેવિષે પ્રીતિ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કાંઈ પણ ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ છે જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થો પ્રથમ પ્રયોજનના સાધક હતા તે જ પદાર્થો પોતાને નિષ્પ્રયોજન થવાથી તેમનાપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જ પદાર્થોનેવિષે ફરીથી પ્રયોજનને લીધે [illegible] રાગ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ક[illegible] વશથી જ પદાર્થો [illegible] ષ્ટના લાગે છે, પણ સ્વભાવથી [illegible] કહ્યું છે કે-પરમાર્થ[illegible] પણ વસ્તુ જગ[illegible] [illegible]ષ્ટ હોતી જ નથી. [illegible] ઇષ્ટ [illegible] પુરૂષો [illegible]

एकस्य विषयो यः स्यात् स्वाभिप्रायेण पुष्टिकृत् ।
अन्यस्य द्वेष्यतामेति स एव मतिभेदतः ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—વળી જે વિષય એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને પુષ્ટિકારક-પ્રીતિકારક લાગે છે તેજ વિષય બીજા માણસને અભિપ્રાયના ભેદે કરીને દ્વેષપણાને-અપ્રીતિપણાને પામે છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—જે શબ્દાદિક વિષય કોઈ એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના અનુકૂળ અભિપ્રાયે કરીને પોતાના શત્રુને આપેલી ગાળના ચવણુની જેમ આનંદની વૃદ્ધિકારક થાય છે, તે જ શબ્દાદિક વિષય બીજા કોઈ પુરૂષને તેનાપરના મિત્રાદિપણારૂપ અભિપ્રાયના ભેદથી સમાન કાળે દ્વેષપણાને પામે છે. એપ્રમાણે એકજ કાળે એક જ માણસને આપેલી ગાળો પોતપોતાના અભિપ્રાયે કરીને એકને ઇષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ થાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. ૩૧.

विकल्पकल्पितं तस्माद्द्वयमेतन्न तात्त्विकम् ।
विकल्पोपरमे तस्य द्वित्वादिवदुपक्षयः ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને એ બન્ને (ઇષ્ટાનિષ્ટ) મનથી કલ્પિત કરેલાં છે, પણ પરમાર્થપણે સત્ય નથી; કેમકે વિકલ્પનો ઉપરમ થવાથી તે (ઇષ્ટાનિષ્ટ)નો દ્વિત્વ વિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—તે કારણ માટે એ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટરૂપ બન્ને પ્રકારના સંકલ્પ મનના વિતર્કથી કલ્પેલા છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સત્ય-વસ્તુરૂપ નથી. કેમકે તે ઇષ્ટાનિષ્ટ અવસ્તુનો વિષય છે. તે વિકલ્પના-મનના સંકલ્પની ઉપરમ એટલે નિવૃત્તિ થવાથી તે ઇષ્ટાનિષ્ટપણાનો બેપણા વિગેરેની જેમ ક્ષય થાય છે. એટલે કે જેમ રક્ત અને પીત રંગથી રંગેલા વસ્ત્રમાં એક ભાગમાં રક્તપણાનો સંકલ્પ થાય છે, અને બીજા ભાગમાં પીતપણાનો સંકલ્પ થાય છે એમ બેપણાનો સંકલ્પ થાય છે, પરંતુ તે વસ્ત્રને ધોવાથી પછી બેપણાનો વિકલ્પ થતો નથી. એક રંગ જ થઈ જાયછે. તેજપ્રમાણે જુદા જુદા એકપણાના સ્વભાવનો આશ્રય કરનાર ઇષ્ટાનિષ્ટપણારૂપ બેપણું પણ ક્ષય પામે છે. ૩૨.

હવે ચાર શ્લોકે કરીને સમતાની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દેખાડવાપૂર્વક સમતાનું સ્વરૂપ કહેવાને માટે પ્રથમ સંકલ્પની જ ઉત્પત્તિનું નિરાકરણ કરવાનું કહે છે.—

स्वप्रयोजनसंसिद्धिः स्वायत्ता भासते यदा ।
बहिरर्थेषु संकल्पसमुत्थानं तदा हतम् ॥ ३३ ॥

થવાથી કોઈક કહેવાને અશક્ય એવી વિષયગ્રહશૂન્યતા એટલે શબ્દાદિક અને ઇચ્છાદિક વિષયોનેવિષે જે નિર્બંધ એટલે તેનું સુખ આપનારા તરીકે જે વેદવું, તેની શૂન્યતા-અભાવપણું એટલે અભિલાષ રહિતતા થાય છે, કે જે શૂન્યતાએ કરીને નિર્મળ યોગવાળા-જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ વિગેરે મોક્ષસાધક વ્યાપારોવાળા અથવા મન, વચન અને કાયાની મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિઓવાળા યોગીઓને કુઠારવડે કોઈ શરીરનું છેદન કરે અથવા ચંદનવડે કોઈ પૂજા કરે-તે બન્નેવિષે તુલ્યતા એટલે શોક કે હર્ષના અભાવથી સમાનતા જ હોય છે, કેમકે તેઓને રાગદ્વેષની પરિણતિનો અભાવ થઈ જાય છે. ૩૭.

किं स्तुमः समतां साधो या स्वार्थप्रगुणीकृता ।
वैराणि नित्यवैराणामपि हन्त्युपतस्थुषाम् ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—હે સાધુ! અમે સમતાની કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કે જે સમતા આત્માને અર્થે સજ્જ કરવાથી પાસે રહેલા નિત્ય વિરોધી જીવોના વૈરનો પણ નાશ કરે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિકવડે મોક્ષને સાધ્ય કરનાર હે સાધુ! પૂર્વે કહેલી સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કેમકે તેનો અચિંત્ય પ્રભાવ હોવાથી સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. જે સમતા આત્માનું પ્રયોજન જે મુક્તિરૂપ કાર્ય, તેનેમાટે પ્રગુણ કરેલી એટલે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, ધ્યાન, ભાવના, સંયમ અને તપનેવિષે સજ્જ થવાથી સમીપે રહેલા નિત્ય વિરોધી એટલે હંસ ને બિલાડી, સર્પ ને મોર, તથા સિંહ અને મૃગ ઇત્યાદિ સહજ વૈરવાળા (જાતિ વૈરવાળા) પ્રાણીઓનાં વૈર પણ અર્થાત્ કૃત્રિમ વૈરવાળાનેમાટે તો શું કહેવું? જાતિવૈર પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સમતાવંત પ્રાણી અન્યના વૈરને શમાવી દેછે; તો પછી પોતાના વૈરાદિકનો નાશ કરે તેમાં તો શું આશ્ચર્ય? ૩૮.

આવા પ્રભાવવાળી સમતાને જાણીને તેનેજવિષે પ્રયત્ન કરવો, તે કહે છે.—

किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।
एकैव समता सेव्या तरी संसारवारिधौ ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—દાનવડે અથવા તપવડે કરીને શું? તથા યમ અને નિયમે કરીને પણ શું? માત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણ સમાન એક સમતાનું જ સેવન કરવું. ૩૯.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! સમતા વિનાના દાને કરીને શું? એટલે કે ધનના ત્યાગરૂપ અન્ન, પાન, વસ્ત્રાદિક દિન જનોને આપવાથી શું કર્મ નિર્જરારૂપ ફળ થાય? ન જ થાય. તથા બાર પ્રકારનાં તપવડે પણ શું ફળ? તથા યમ એટલે મહાવ્રત અને અણુવ્રતવડે કરીને પણ શું ફળ? તથા સ્વાધ્યાય, સંતોષ વિગેરે નિયમવડે પણ શું ફળ? અર્થાત્ દાનાદિક કરો અથવા ન કરો. સમતાવિના તેનું કાંઈ ફળ નથી ત્યારે મુક્તિને માટે શું કરવું તે કહે છે.—ચારગતિવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણરૂપ એક સમતા જ સર્વ કાર્યોમાં મુખ્ય કરીને સેવવા લાયક છે. ૩૯.

સમતાનું સુખ પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, તે કહે છે.—

दूरे स्वर्ग सुखं मुक्तिपदवी सा दवीयसी ।
मनःसंनिहितं दृष्टं स्पष्टं तु समतासुखम् ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—સ્વર્ગનું સુખ તો દૂર છે, અને મોક્ષસ્થાન તો વળી અતિ દૂર છે, પરંતુ મનની સમીપે જ રહેલું સમતાનું સુખ તો સ્પષ્ટ રીતે જ જોયેલું છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય જીવો! તમારે અને અમારે સ્વર્ગ એટલે દેવલોકમાં વસતા દેવોનું પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ-આનંદ તેતો દૂર છે એટલે ચક્ષુરાદિક ઇંદ્રિયોથી અગ્રાહ્ય એવા દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી દેખાય તેમ નથી; તથા જે મુક્તિ પદવી-અનંત સુખમય મોક્ષસ્થાન છે, તે તો વળી અત્યંત દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી; પરંતુ મનની સમીપે રહેલું સમતાનુ સુખ એટલે રાગ દ્વેષાદિ રહિત મનની પરિણતિથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્વાભાવિક અને સ્વાધીન એવું સુખ-આનંદ સાક્ષાત્ જોયું છે. અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ પરોક્ષ છે, તેથી તેનો અનુભવ થતો નથી. પણ સમતાનું સુખ તો સાક્ષાત્ પોતાના (અમારા) હૃદયમાં જોયું છે, તેથી તે અમારા પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૪૦.

જોયેલા સમતાના સુખનું જ અમૃતની ઉપમાવડે વિવરણ કરે છે.—

दृशोः स्मरविषं शुष्येत् क्रोधतापः क्षयं व्रजेत् ।
औद्धत्यमलनाशः स्यात्समतामृतमज्जनात् ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—સમતારૂપ અમૃતમાં મજ્જન કરવાથી દ્રષ્ટિનું કામરૂપી વિષ સુકાઈ જાય છે, ક્રોધરૂપી તાપ ક્ષય પામે છે, અને ઉદ્ધતપણારૂપી મળનો નાશ થાય છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જો એક ક્ષણવાર પણ મનને સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને એક સમતાનો જ સ્વીકાર કરાય, તો તેથી એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, કે જે બીજાને શ્રવણ કરાવી શકાય-કહી શકાય તેમ નથી. ૪૬.

સમતાના આનંદને સમતાવાન જ જાણે છે, બીજો કોઈ જાણી શકતો નથી, તે દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે.—

कुमारी न यथा वेत्ति सुखं दयितभोगजम् ।
न जानाति तथा लोको योगिनां समतासुखम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુમારી કન્યા પતિના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ જાણતી નથી, તેમ જ લોકો યોગીજનોના સમતાના સુખને જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જેમ કુમારી-પાંચ સાત વર્ષની અવિવાહિત કન્યા ભર્તાની સાથે મૈથુનાદિકનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખને-આનંદને જાણતી નથી, તેમ જ લોકો-વિષય સુખમાં મગ્ન થયેલા મૂર્ખ જનો યોગીઓના સમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને-આનંદના સમૂહને પોતે અનુભવેલું નહીં હોવાથી જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

સમતાવાન પુરૂષને પોતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે થાય એવી ઇચ્છા હોતી નથી, તે કહે છે.—

नतिस्तुत्यादिकाशंसाशरस्तीव्रः स्वमर्मभित् ।
समतावर्मगुप्तानां नार्तिकृत्सोऽपि जायते ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—નમસ્કાર અને સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છારૂપી બાણ તીવ્ર અને આત્માના મર્મસ્થાનને ભેદનારૂં છે, તે પણ સમતારૂપી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલાને પીડાકારી થતું નથી. ૪૮.

ટીકાર્થ—નતિ એટલે મને રાજાદિક ભક્તિથી નમસ્કાર કરો, તથા સ્તુતિ એટલે ઘણા લોકો મારી પ્રશંસા કરો, એ વિગેરે એટલે આહાર, ઉપધિ, શિષ્ય વિગેરેથી મારો સત્કાર થાઓ ઇત્યાદિક ઇચ્છારૂપી બાણ કે જે આત્માના મર્મસ્થાનને-ધર્મરૂપી જીવનસ્થાનને અર્થાત્ નિઃસ્પૃહપણાને ભેદનાર તથા તીવ્ર-અત્યંત દુઃખ એટલે દુઃસહ છે એ બાણ પણ સમતારૂપી બખ્તરથી રક્ષણ કરાયેલા એટલે સમતારૂપી બખ્તરને ધારણ કરનારા યોગીઓને પીડાકારી થતું નથી. અર્થાત્ તેવા યોગીઓને નમસ્કારાદિકની ઇચ્છા જ થતી નથી. ૪૮.

સમતાવડે મોટી કર્મની નિર્જરા થાય છે, તે કહેછે.—

प्रचितान्यपि कर्माणि जन्मनां कोटिकोटिभिः ।
तमांसीव प्रभा भानोः क्षिणोति समता क्षणात् ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સૂર્યની પ્રભા અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ કોટી કોટી જન્મવડે બાંધેલાં કર્મોનો પણ સમતા એક ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—જન્મ એટલે જીવના ભવો તેની કોટી કોટીવડે એટલે કોટીને કોટીએ ગુણીએ તેટલા જન્મોએ કરીને-તેટલા ભવોમાં બાંધેલાં અત્યંત એવાં જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો સમતા-સર્વત્ર સમદષ્ટિપણું એક ક્ષણવારમાં-અલ્પ કાળની ચેવાથી જ નાશ કરે છે, તે પર દષ્ટાંત આપે છે કે-સૂર્યની પ્રભા-કિરણસમૂહ અંધકારમાત્રનો જેમ ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે, તેમ. ૪૯.

સમતા એ અન્ય દર્શનીઓને પણ ભાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ થાય છે, તે કહે છે.—

अन्यलिंगादिसिद्धानामाधारः समतैव हि ।
रत्नत्रयफलप्राप्तेर्यया स्याद्भावजैनता ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—અન્ય લિંગાદિકે કરીને સિદ્ધ થયેલા જીવોને એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે, કે જે સમતાવડે ત્રણ રત્નના ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—જૈનથી રહિત એવાં બીજાં દંડ, કમંડલુ તથા વસ્ત્રાદિક લિંગે (વેષે) તથા ગૃહસ્થીને લિંગે અને સ્વયંબુદ્ધાદિક જેઓ સિદ્ધ થયા છે એટલે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેમને સિદ્ધપણું પામવામાં એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે. કે જે સમતાવડે રત્ન જેવાં એટલે પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોના ફળની-સિદ્ધપણારૂપ કૃતાર્થપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે શુદ્ધ ઉપયોગથી જિનેશ્વરપ્રણીત શાસ્ત્રના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેઓને એક સમતાનો જ આધાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦.

જ્ઞાનનું ફળ પણ સમતા જ છે, તે

ज्ञानस्य फलमेषैव [illegible]
[illegible] स्यात् [illegible] स वद् ॥ ५१ ॥

યોગ નામનો આત્માનુભવ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉ-
પાયનો જે અનુભવ-પરિપૂર્ણ સત્તાનો જ્ઞાનરૂપ બોધ તે તો સાક્ષાત્
જીવની સત્તાદિકને દેખાડનારો થાય છે, તેથી તે પારને-ભવસાગરના
તીરને અથવા સર્વ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ સમૂહના અંતને અવગાહન
કરે છે-પામે છે. તેથી કરીને જ સમતાનું પ્રાધાન્ય છે. (અહીં બતા-
વેલો સામર્થ્ય નામનો યોગ શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યો નથી, કેમકે તેમાં
શાસ્ત્રનો વિષય નથી. પરંતુ તે યોગ બારમે ગુણસ્થાનકે પ્રાતિભ જ્ઞા-
નની ઉત્પત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારપછી તરત કેવળ-
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સમતાના પ્રકર્ષવડે જ તે સાધ્ય
થાય છે.) ૫૫.

હવે સમતાના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

परस्मात्परमेषा यन्निगूढं तत्त्वमात्मनः ।
तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्यामेव निर्भरः ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ સમતા આત્માનું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને અતિ ગૂઢ તત્ત્વ છે, તેથી કરીને આ સમતાને વિષે જ અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે કરીને અતિ ઉદ્યમ કરવો. ૫૬.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત કારણોથી આ સમતા આત્માનું-જીવનું નિગૂઢ એટલે પોતાના સર્વ પ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત એવું પરમ રહસ્ય છે, તથા સર્વ થકી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપ છે, તેથી કરીને અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે એટલે મનની પ્રસન્નતાવડે આ સમતાને વિષે જ પંડિત પુરુષોએ સર્વ પ્રકારે ઉદ્યમ કરવો. (તે સમતા આ પ્રમાણેના ચિંતન (વિચાર) વડે ઉત્પન્ન કરવી—[illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે, તેથી [illegible] જ [illegible] જ [illegible] આ [illegible] નથી.) ૫૬.

। इति समताधिकारः ।

[illegible]—

[illegible] समतावान् ।
[illegible] ॥ ५७ ॥

[illegible]

થાય છે, તેમ સમતાના યોગથી અનુષ્ઠાન પણ પરિશુદ્ધ થાય છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—સમતાના સંયોગથી-સમતાપૂર્વક કરવાથી અનુષ્ઠાન-વ્રતાદિકનું પાલન શુદ્ધ-સર્વ દોષરહિત થાય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ કતક વૃક્ષના ફળના ચૂર્ણનો પ્રક્ષેપ કરવાથી-નાંખવાથી મલિન જળ નિર્મળ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમતાપૂર્વક કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ અત્યંત શુદ્ધ થાય છે; સમતાવિના કરેલું અનુષ્ઠાન સર્વ દોષરહિત થઈ શકતું નથી. ૫૭.

હવે તે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર કહે છે—

विषं गरोऽननुष्ठानं तद्धेतुरमृतं परम् ।
गुरुसेवाद्यनुष्ठानमिति पञ्चविधं जगुः ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુ તથા ઉત્કૃષ્ટ અમૃત એ પ્રમાણે ગુરુસેવા વિગેરે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—વિષ એટલે તત્કાળ પ્રાણનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના જેવું ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનારૂં જે અનુષ્ઠાન તે પણ વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા ગર (ગરલ) એટલે ખરાબ દ્રવ્યના સંયોગવડે થયેલું કાળાંતરે પ્રાણનો નાશ કરનારૂં ઝેર, તેના જેવું પરિણામે ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનારૂં અનુષ્ઠાન પણ બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા અનનુષ્ઠાન-એટલે જે અનુષ્ઠાન ધર્મ સેવારૂપ ન હોય તે, અર્થાત્ ઓઘસંજ્ઞાએ કરેલું અનુષ્ઠાન તેને આશ્રીને આ વ્યુત્પત્તિ જાણવી. પણ જે શાસ્ત્રની અપેક્ષાવિના લોકસંજ્ઞાને અનુસરતું હોય તે તો અન્યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા ચોથું તદ્ધેતુ એટલે મોક્ષના હેતુથી-મોક્ષની ઇચ્છાથી ભવ્ય પ્રાણીઓ જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા પાંચમું અમૃતાનુષ્ઠાન એટલે અમૃતની જેમ જન્મમરણાદિક રોગનો નાશ કરનારૂં ઉત્કૃષ્ટ-સૂત્રને અનુસરીને વિધિ-શુદ્ધ અને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જે મુમુક્ષુઓ કરે છે, તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. (આ પ્રમાણે ગુરુની સેવા-ભક્તિ, દેવવંદન, ષડાવશ્યક તથા દાનાદિક ક્રિયાઓ જે મોક્ષને માટે-મોક્ષને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કર્તાના આશયની ભિન્નતાને લીધે પાંચ પ્રકારની તીર્થંકરાદિકે કહી છે.) ૫૮

તે પાંચ પ્રકારને અનુક્રમે વિસ્તારથી કહે છે.—

आहारोपधिपूजर्द्धिप्रभृत्याशंसया कृ[illegible]
शीघ्रं सच्चित्त[illegible]षानुष्ठान[illegible] ॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા[illegible] [illegible]આદિ વિગેરેની

ઈચ્છાથી કરેલું જે અનુષ્ઠાન, તે તત્કાળ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આહાર-ઈષ્ટ ભોજનાદિકની પ્રાપ્તિ એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાનું પાલન કરવાથી તમને ભક્ત જનો ઇચ્છિત વસ્તુ આપશે એવા અભિપ્રાયથી જે ધર્મક્રિયા કરે, (આ પ્રમાણે સર્વત્ર અભિપ્રાયની યોજના કરવી.) તથા ઉપધિ-વસ્ત્ર પાત્રાદિકનો લાભ, પૂજા-ધાર્મિષ્ઠ જનોથી કરાતી ભક્તિ, તથા ઋદ્ધિ-શિષ્યાદિકની પ્રાપ્તિ. એ વિગેરેની ઇચ્છાએ કરે તે અનુષ્ઠાન તરત જ શુભ ચિત્તને હણનાર હોવાથી વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે તરતજ શુભ પરિણામરૂપ ધર્મના પ્રાણનો નાશ કરનાર હોવાથી તે અનુષ્ઠાન વિષતુલ્ય જ છે. ૫૯.

એજ વાતને કહે છે.—

स्थावरं जंगमं चापि तत्क्षणं भक्षितं विषम् ।
यथा हन्ति तथेदं सच्चित्तमैहिकभोगतः ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્થાવર કે જંગમ વિષનું ભક્ષણ કર્યું હોય તો તે તત્કાળ ખાનારને હણે છે, તેજ પ્રમાણે આ લોકનો ભોગ કરવાથી તે અનુષ્ઠાન શુભ ચિત્તને હણે છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—જેમ અફીણ, સોમલ, વચ્છનાગ વિગેરે સ્થાવર વિષ અને સર્પાદિકના મુખમાંથી નીકળેલું વિગેરે જંગમ વિષ ભક્ષણ કર્યું હોય-ખાધું હોય તો તે તત્કાળ ભક્ષણ કરનારને હણે છે, તેજ પ્રકારે આ વિષાનુષ્ઠાન ઐહિક ભોગથી એટલે આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થતા મનને અનુકૂળ ખાનપાનાદિકની ઇચ્છાથી-તેટલું જ ફળ મેળવવાની આકાંક્ષાથી-આશાના દોષથી કર્તાના શુભચિત્તને-મનના ભાવને હણે છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. ૬૦.

હવે બીજું ગરાનુષ્ઠાન કહે છે—

दिव्यभोगाभिलाषेण कालान्तरपरिक्षयात् ।
स्वादृष्टफलसंपूर्तेर्गरानुष्ठानमुच्यते ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—દિવ્ય ભોગની અભિલાષાએ કરીને પોતાના પુણ્યબંધ [illegible] કાળાંતરે ક્ષય થવાથી એવી ઇચ્છાવાળું અનુષ્ઠાન ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—દેવલોકનાં દિવ્ય ભોગો-દેવાંગનાના આલિંગન વિગેરે [illegible] (એટલે આ મેં કરેલા તપ અને ચારિત્ર [illegible]

દોષ તો મને અમુક દેવ તરફથી બાનની પ્રાપ્તિ થજો એ રીતે કરાતી પ્રાર્થનારૂપ) પોતાના પુણ્યકર્મના ફળરૂપ માનેલા રાજ્ય અને સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિની પૂર્ણતાએ દિવ્યાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિ થયા પછી કાળાન્તરે-ભવાંતરે ક્ષય થવાથી-કરેલાં પુણ્યકર્મનો નાશ થવાથી, એવી રીતે કરેલું અનુષ્ઠાન ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૧૧.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

यथा कुद्रव्यसंयोगजनितं गरसंज्ञितम् ।
विषं कालान्तरे हन्ति तथेदमपि तत्त्वतः ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુદ્રવ્યના યોગથી ઉત્પન્ન કરેલું ગર નામનું વિષ કાળાંતરે હણે છે, તેમ આ ગરાનુષ્ઠાન પણ પરમાર્થપણે કાળાંતરે આત્માને હણે જ છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ કાચના કકડા વિગેરે પ્રાણઘાતક પદાર્થનું મિશ્રણ કરીને ઉત્પન્ન કરેલું ગર નામનું વિષ કાળાંતરે એટલે મહિના છ મહિના કે બાર મહિને કમે કમે ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેનો નિદાન (નિયાણું) કરવામાં આવે છે તેવું આ ગરાનુષ્ઠાન સદનુષ્ઠાનનું [illegible] વિનાશકારક હોવાથી પરમાર્થપણે કાળાંતરે આત્માનો જ નાશ કરે છે. ૧૨.

આ ઉપર કહેલા બન્ને અનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરીને [illegible] કહે છે.—

निषेधायानयोरेव विचित्रानर्थदायिनोः ।
सर्वत्रैवानिदानत्वं जिनेन्द्रैः प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—વિચિત્ર પ્રકારના અનર્થને આપનારા આ [illegible] અનુષ્ઠાનના જ નિષેધને માટે જિનેશ્વરોએ સર્વત્ર નિદાનનો નિષેધ કર્યો છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—નરક અને તિર્યંચની ગતિમાં [illegible] વિવિધ પ્રકારના અનર્થને-દુઃખાદિક ઉપદ્રવોને કરનારા આ બે ઉપર કહેલા વિષાનુષ્ઠાન અને ગરાનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરવામાટે જ જિનેશ્વરોએ સર્વે [illegible] નિદાન એટલે આશંસાપૂર્વક કરવાનું [illegible] ૧૩.

હવે ત્રીજું અનનુષ્ઠાન કહે છે.—

प्रणिधानाद्यभावेन कर्मानध्यवसायिनः ।
संमूर्छिमप्रवृत्याभमननुष्ठानमुच्यते ॥ १४ ॥

[illegible]

જ કરવું એમ જો કહેતા હો, તો પછી મિથ્યાદૃષ્ટિઓથી કરાતો ધર્મ કદાપિ ત્યાજ્ય (ત્યાગ કરવા લાયક) નહીં જ થાય. ૭૦.

ટીકાર્થ—જો સૂત્રની અપેક્ષા રહિત ઘણા લોકોએ જે કાર્યનું આચરણ કર્યું હોય તેજ ધર્મમાં ઉદ્યમવંત પુરૂષે આચરણ કરવું, એમ કહેતા હો તો કોઈપણ કાળે બૌદ્ધાદિક મિથ્યાદૃષ્ટિનો ધર્મ ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય, કેમકે તે ઘણા લોકોએ સેવ્યો છે. જૈનોની અપેક્ષાએ બીજા ધર્મીઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે માટે જો તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓના કરેલા ધર્મનો તું ત્યાગ કરતો હોય, તો તે ઘણાઓએ આચરેલા કાર્યનું પ્રમાણ ન કર્યું એમ તારી કૃતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને જો તું એમ કહેતો હોય કે તે જિનેશ્વરના મતથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ કર્યું છે, તો સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો જ તેં અંગીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦.

તેથી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

तस्मात्त्वानुगत्या यत् क्रियते सूत्रवर्जितम् ।
ओघतो लोकतो वा तदननुष्ठानमेव हि ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ગતાનુગતિવડે સૂત્રરહિત જે ક્રિયા ઓઘસંજ્ઞાએ અથવા લોકસંજ્ઞાએ કરવામાં આવે છે, તે અનનુષ્ઠાનજ કહેવાય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૧.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુથી જે સૂત્રવર્જિત-સૂત્રમાં કહેલા આચારરહિત ઓઘસંજ્ઞાથી અથવા લોકસંજ્ઞાથી ગતાનુગતિએ કરીને-પરંપરા લોકોની દેખાદેખીએ કરીને કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન તે અનનુષ્ઠાનજ છે એમ જાણવું. તેવું અનુષ્ઠાન મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપ નહીં હોવાથી ત્યાગ કરવાલાયક છે. ૭૧.

એ અનનુષ્ઠાન કરવાથી શું ફળ થાય? તે કહે છે.—

अकामनिर्जरांगत्वं कायक्लेशादिहोदितम् ।
सकामनिर्जरा तु स्यात् सोपयोगप्रवृत्तितः ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનને વિષે કાયાનો ક્લેશ થતો હોવાથી તેને અકામ નિર્જરાનું નિમિત્ત કહેલું છે, સકામ નિર્જરા તો ઉપયોગસહિત (શુભ) પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનને વિષે કાયાને ક્લેશ પમાડનારું [illegible] શરીરે ડાંસ, ભૂખ, અગ્નિ [illegible] [illegible]
[illegible] હોવાથી તે [illegible]

કરીને એટલે ચાર શરણ કરવે કરીને, સુકૃતની અનુમોદનાએ કરીને તથા દુષ્કૃતની નિંદા કરવાએ કરીને ઉત્પન્ન ન થયલા સમકિતની પ્રાપ્તિરૂપ બીજ તથા આદિ પદે કરીને અંકુર, કાંડ, નાળ, પુષ્પ તથા ફળના ક્રમવડે–પરિપાટીવડે યુક્ત એવું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તનેવિષે થાય છે. તે બીજાદિકનો અનુક્રમ આપ્રમાણે બતાવ્યો છે—विधिनोप्ताद्यथा बीजादङ्कुराद्युदयः क्रमात् । फलसिद्धिस्तथा धर्मबीजादपि विदुर्बुधाः ॥ १ ॥ वपनं धर्मबीजस्य सत्प्रशंसादि तद्गतम् । तच्चिन्ताद्यङ्कुरादि स्यात् फलसिद्धिस्तु निर्वृतिः ॥२॥ चिन्ता सच्छ्रुत्यनुष्ठानदेवमानुषसंपदः । क्रमेणाङ्कुरसत्कांडनालपुष्पसमा मताः ॥३॥ જેમ વિધિપૂર્વક વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિકનો ઉદય થાય છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ થકી પણ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે. ધર્મનેવિષે રહેલા સત્પુરૂષોની પ્રશંસા વિગેરે કરવી, તે ધર્મરૂપી બીજનું વાવવું છે, અને પછી તે ધર્મનું ચિંતવન વિગેરે કરવું, તે અંકુરાદિક છે, અને તેથી થયેલી મુક્તિ, એ ફળની સિદ્ધિ છે. તેમાં ધર્મનું ચિંતવન એ અંકુર છે, સતશાસ્ત્રનું શ્રવણ એ સતકાંડરૂપ છે, શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવી એ નાળ છે અને તેથી દેવ તથા મનુષ્યની સંપદા પ્રાપ્ત થાય એ તેના પુષ્પસમાન માનેલાં છે. ૭૬.

કહેલા જ ક્રમને ચાર શ્લોકવડે બતાવે છે.—

वीजं चेह जनान् दृष्ट्वा शुद्धानुष्ठानकारिणः ।
वहुमानप्रशंसाभ्यां चिकीर्षा शुद्धगोचरा ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા)ને કરનારા મનુષ્યોને જોઇને તેના બહુમાન અને પ્રશંસા (સ્તુતિ)વડે શુદ્ધ વિષયવાળી ક્રિયા કરવાની જે ઇચ્છા, તેજ બીજ કહેલું છે. ૭૭.

ટીકાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે તદ્ધેતુ નામના અનુષ્ઠાનના ઉદય કાળે શુદ્ધ–સર્વજ્ઞે કહેલા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન–મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તદ્રૂપ ક્રિયા કરનારા ભવ્ય મનુષ્યોને જોઇને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બહુમાન-આભ્યંતર પ્રીતિ અને પ્રશંસા–શુદ્ધ ક્રિયાની સ્તુતિ, તેવડે કરીને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાના વિષયવાળી જે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ બીજરૂપ છે એટલે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજારોપણ કરવામાં કારણભૂત છે. એ સત્પ્રશંસારૂપ બીજ કહ્યું. ૭૭.

હવે અંકુર ને સ્કંધ બતાવે છે.–

तस्या एवानुबन्धश्चाकलंकः कीर्त्यतेऽङ्कुरः ।
तद्धेत्वन्वेषणा चित्रा स्कन्धकल्पा च वर्णिता ॥ ७८ ॥

મૂલાર્થ—તે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છાનો જ કદાગ્રહ રહિત ભેદ એને અંકુર કહેલ છે, અને વિવિધ પ્રકારની તેના હેતુની ગવે- ષણાને સ્કન્ધરૂપ કહેલી છે. ૭૮.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છાનો જ [illegible] રહિત-આશંસાદિક દોષ રહિત અનુબંધ-અભાવ (મનન) [illegible] ની ચોગીનું પ્રવર્તન અથવા સદ્ધર્મગ્રાહિતું એ ધર્મવૃક્ષનો અંકુર થાય છે, તથા નાના પ્રકારની તેના હેતુની ગવેષણા [illegible] તે [illegible] ધ્યાનની શુદ્ધિની પ્રાપ્તિના હેતુઓ કાળ, વિનય વિગેરે [illegible] ત ઉત્પત્તિનાં સાધનોની ગવેષણા તેના અન્વયવાળા [illegible] [illegible] નો વિચાર પ્રવર્તે તે ધર્મરૂપી વૃક્ષના સ્કંધરૂપ કહેલ છે આ [illegible] માં અંકુર અને સ્કંધ-થડ એ બે કહ્યા. ૭૮.

હવે પત્ર અને પુષ્પ બતાવે છે—

प्रवृत्तिस्तेषु चित्रा च पत्रादिसदृशी मता ।
पुष्पं च गुरुयोगादिहेतुसंपत्तिलक्षणम् ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—તેવા અનુષ્ઠાનને વિષે [illegible] પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પત્ર સદૃશ માનેલી છે, તથા ગુરુ યોગાદિ વિગેરે કારણની સંપત્તિને પુષ્પ રૂપ કહેલ છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—તેમનેવિષે-પ્રયોજન અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિના હેતુરૂપ [illegible] ક પ્રકારના કાળ, વિનયાદિક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના [illegible] [illegible] શ્રદ્ધા, આસેવના આદિ અનેક પ્રકારની જે પ્રવૃત્તિ તે [illegible] [illegible] અને પ્રતિલાભનાદિકની શુદ્ધ ભાવના-કહેલા [illegible] [illegible] ગીતાર્થ આચાર્યાદિકનો સંબંધ-સમાગમ [illegible] [illegible] [illegible] વિગેરે રૂપ શુદ્ધ કારણની સર્વોત્તમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાદિક અનુષ્ઠાન સેવન કરવામાં સમર્થ થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વૃક્ષના પુષ્પોની સમૃદ્ધિ કહેલી છે. ૭૯

હવે તેનું ફળ બતાવે છે—

भावधर्मस्य संपत्तिर्या च सद्देशनादिना ।
फलं तदत्र विज्ञेयं नियमान्मोक्षसाधकम् ॥ ८० ॥

મૂલાર્થ—તથા સત્ દેશનાદિકે કરીને જે ભાવધર્મની [illegible] [illegible] અહીં નિયમથી મોક્ષને સાધનાર ફળ જાણવું. ૮૦.

ટીકાર્થ—તથા ગીતાર્થ આચાર્યાદિકના સમ્યક્ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ટીકાર્થ—હમણાં ઉપર જેમનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે એવા આ ઇચ્છાદિકયોગો-ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિયોગના અનુક્રમે અનુકંપાદિક અનુભાવો-તે થકી ઉત્પન્ન થયેલા ફળરૂપ પ્રભાવો હોય છે. તેમાં દ્રવ્યથી અનુકંપા તે દુઃખી જીવના દુઃખનો પ્રતીકાર કરવો અને ભાવથી અનુકંપા તે ધર્મરહિતને ધર્મ પમાડવો, તથા નિર્વેદ એટલે સંસારનેવિષે ઉદાસીનતા, તથા સંવેગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા અને આસ્તિકતા તે દેવ, ગુરૂ તથા ધર્મનેવિષે આસ્તિકપણું, અને પ્રશમ એટલે સામર્થ્ય છતાં પણ અપરાધી ઉપર ક્ષમા, એ પ્રભાવો હોય છે-થાય છે. ૯૦.

હવે તેમનીજ સૂત્રસ્થાનના અવલંબનવડે સફળતા કહે છે.—

कायोत्सर्गादिसूत्राणां श्रद्धामेधादिभावतः ।
इच्छादियोगे साफल्यं देशसर्वव्रतस्पृशाम् ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—કાયોત્સર્ગાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા, મેધાદિક ભાવનાથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતીવાળાને ઇચ્છાદિક યોગમાં સફળતા જાણવી. ૯૧.

ટીકાર્થ—કાય એટલે શરીર, તેનો જે વ્યાપાર (ક્રિયા) તે પણ શરીરથી અભિન્ન હોવાથી કાય કહેવાય છે. તે કાયનો જે ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તથા આદિ શબ્દને લીધે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારા 'वंदणवत्तियाए' ઇત્યાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા-જિનવચનમાં કહેલી ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા તથા આસ્તિકપણું, તે મિથ્યાત્વમોહનીના ક્ષયોપશમથી જીવને ધર્મપર રૂચિ થવાના પરિણામવિશેષ છે, તે શ્રદ્ધાની ઇચ્છાયોગનેવિષે સફળતા જાણવી. તથા મેધા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ અર્થને ગ્રહણ કરનાર ચિત્તનો ધર્મ, તે મેધાવડે સર્વ વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાપણું હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિયોગનેવિષે સફળતા છે. આદિ શબ્દ હોવાથી ધૃતિ તથા ધારણા જાણવી. તેમાં ધૃતિ એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા, તે ધૃતિવડે કરીને અતિચારાદિકની ઉત્પત્તિ નહીં થવાથી તેની સ્થિરયોગનેવિષે સફળતા જાણવી. અને ધારણા એટલે પૂર્વાપર ગુણોનું નિરંતર સ્મરણ તથા ઉપયોગ, તે ધારણાવડે ઉત્તમ અર્થ (મોક્ષ) સાધવામાં સમર્થ ગણાતું હોવાથી સિદ્ધિયોગને વિષે તેની સફળતા જાણવી. તે શ્રદ્ધાદિકના ભાવથી એટલે શ્રદ્ધાદિક પરિણામની પ્રાપ્તિથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિવાળાને ઇચ્છાદિક યોગનેવિષે ઉપર કહેલા ક્રમે સફળતા જાણવી. ૯૧.

તેમના પરિણામનું તરતમપણું છતાં પણ તેમાં દોષનો અભાવ દેખાડે છે.—

रुचितमाकलयन्ननुपस्थितं स्वमनसैव हि शोचति मानवः।
उपनते स्मयमानमुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् ९८॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી જાણીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં બીજાને કારણભૂત શીરીતે કહેવાય? ૯૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ સુખાદિક વસ્તુને ઉપાય કર્યા છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી જાણીને પોતાના ચિત્તવડેજ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં બીજાનું એટલે પોતાના મન સિવાય બીજા દેવદત્તાદિકનું શું કારણપણું છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ બીજું કોઈ કારણભૂત નથી. ૯૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

चरणयोगघटान् प्रविलोठयन् शमरसं सकलं विकिरत्यधः।
चपल एष मनःकपिरुच्चकै रसवणिग्विदधातु मुनिस्तु किम् ॥९९॥

મૂલાર્થ—આ અત્યંત ચપળ મનરૂપી કપિ (વાનર) ચારિત્રના યોગરૂપી ઘડાઓને ઉંધે મુખે દોડવીને સમગ્ર શમતારૂપી રસને નીચે ઢોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસવ્યાપારી તેનો શો ઉપાય કરે? ૯૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મર્કટ (વાનર) અત્યંત ચપળ છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.- સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રના યોગો એટલે ક્ષમા, મૃદુતા અને સ્થિરતાદિક સાધકભાવોરૂપી ઘડાઓને-સમગ્ર અર્થને સાધનારા શાંત રસથી ભરેલા પૂર્ણ કલશોને ઉન્મત્ત થઇને ઉંધે મોઢે પાડી દઈ તેમાંથી સમગ્ર શાંત રસરૂપી ઘૃતાદિકને નીચે એટલે વિષય, કષાય, તૃષ્ણા, મોહ અને મદરૂપ નાઠ પડવાળા કુગતિમાર્ગરૂપ ભૂતલને વિષે ઢોળી નાંખે છે-તેને રસરહિત કરી દે છે તો (તે વખતે) સાધુરૂપી રસનો વ્યાપારી શું કરે? એટલે તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ સ્વાધ્યાયાદિકને વિષે નિરંતર રાખે તો તે (ચિત્ત કપિ) કાંઇક સ્થિર થાય, બાકી તે સિવાય બીજું તો કાંઇપણ તેના નિવારણનું કારણ નથી. ૯૯.

रुचितमाकलयन्ननुपस्थितं स्वमनसैव हि शोचति मानवः ।
उपनते सयमानमुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् ९८॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી જાણીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં બીજાને કારણભૂત શીરીતે કહેવાય? ૯૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ સુખાદિક વસ્તુને ઉપાય કર્યા છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી જાણીને પોતાના ચિત્તવડેજ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં બીજાનું એટલે પોતાના મન સિવાય બીજા દેવદત્તાદિકનું શું કારણપણું છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ બીજું કોઈ કારણભૂત નથી. ૯૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

चरणयोगघटान् प्रविलोठयन् शमरसं सकलं विकिरत्यधः ।
चपल एष मनःकपिरुच्चकै रसवणिग्विदधातु मुनिस्तु किम् ॥९९॥

મૂલાર્થ—આ અત્યંત ચપળ મનરૂપી કપિ (વાનર) ચારિત્રના યોગરૂપી ઘડાઓને ઉંધે મુખે દોડવીને સમગ્ર શમતારૂપી રસને નીચે ઢોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસવ્યાપારી તેનો શો ઉપાય કરે? ૯૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મર્કટ (વાનર) અત્યંત ચપળ છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.- સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રના યોગો એટલે ક્ષમા, મૃદુતા અને સ્થિરતાદિક સાધકભાવોરૂપી ઘડાઓને-સમગ્ર અર્થને સાધનારા શાંત રસથી ભરેલા પૂર્ણ કલશોને ઉન્મત્ત થઈને ઉંધે મોઢે પાડી દઈ તેમાંથી સમગ્ર શાંત રસરૂપી ઘૃતાદિકને નીચે એટલે વિષય, કષાય, તૃષ્ણા, મોહ અને મદરૂપ આઠ પ્રકારના દુર્ગતિમાર્ગરૂપ ખાડાનેવિષે ઢોળી નાખે છે-તેને રસરહિત કરી દે છે. તો (તે વખતે) સાધુરૂપી રસનો વ્યાપારી શું કરે? એટલે તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ સ્વાધ્યાયાદિકનેવિષે તત્પર થાય તો તે (ચિત્ત કપિ) ક્ષણવાર સ્થિર થાય, બાકી તે સિવાય બીજું તો કાંઈપણ તેના નિવારણનું સાધન નથી. ૯૯.

થાય છે, કદાગ્રહ રહેતો નથી, પ્રકૃષ્ટ રૂચિ (શ્રદ્ધા) ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ન્યાય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોની જેમ? તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે– બન્ને નેત્રોમાં કીકીની જેમ તે સમકિત સારભૂત છે, કારણ કે કીકી વડે જ પદાર્થો જોવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પુષ્પમાં સુગંધની જેમ; એટલે સુગંધ વિનાના પુષ્પને કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી, પુષ્પનો સાર સુગંધ જ છે તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત છે. ૫

નિસર્ગ (સ્વભાવથી જ) રૂચિ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે શ્રદ્ધાનાં પરિણામ તે સમકિત કહેવાય છે. રૂચિ દશ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે–નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ. આ દશ રૂચિમાંથી કેટલીકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પણ પ્રથમ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત કહે છે.—

तत्त्वश्रद्धानमेतच्च गदितं जिनशासने ।
सर्वे जीवा न हन्तव्याः सूत्रे तत्त्वमितीष्यते ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—આ સમકિતને જિનેશ્વરના શાસનમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કહ્યું છે, અને તે તત્ત્વ સર્વે જીવો ન હણવા એમ સૂત્રને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬.

ટીકાર્થ— આ સમગ્ર ધર્મક્રિયાનું સારભૂત સમકિત જિનાગમને વિષે તત્ત્વશ્રદ્ધાન-તત્ત્વની અભિલાષારૂપ તીર્થંકરાદિએ કહેલું છે. અને તે તત્ત્વ-યથાર્થ વસ્તુ જિનેશ્વરે કહેલા આચારાંગાદિક સૂત્રને વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—સર્વે જીવો ન હણવા યોગ્ય છે, એટલે કોઈપણ જીવ હણવો નહીં. સર્વે એટલે ત્રસ અને સ્થાવર ભેદવાળા જીવો, જેઓએ યથાયોગ્ય દશ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કર્યા કરે છે અને કરશે એવા લક્ષણવાળા જીવો હણવા યોગ્ય નથી. પોતાની જેમ સર્વને સુખ પ્રિય છે, અને દુઃખથી સૌ કોઈ ભય પામે છે, માટે તેવા જીવને કોઈએ હણવા નહીં. હિંસા એ આત્માનો સ્વભાવ નહીં હોવાથી મહા અધર્મ છે, અને જે વસ્તુસ્વભાવ છે–આત્માનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે. અને તે સર્વે પરભાવની નિવૃત્તિમાં તત્પર થઇને કરવા યોગ્ય છે. હિંસા તો પરભાવની પ્રવૃત્તિ જ છે. માટે "જીવો હણવા લાયક નથી." એ પ્રતિજ્ઞાનું વાક્ય છે, "કારણ કે તે સ્વ અને પરને ...ડ દુઃખ આપવાના હેતુરૂપ છે," એ હેતુ વચન છે, "આત્મધા- જેમ." એ દૃષ્ટાન્ત છે. "જે સ્વ અને પરના દુઃખનું હેતુ

છે તે તજવા લાયક છે," એ ઉપનય છે, "તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ છે." એ નિગમન છે. આ પ્રમાણે પાંચ વાક્યવાળું અનુમાન જાણવું. ૬.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે.—

शुद्धो धर्मोऽयमित्येतद्धर्मरुच्यात्मकं स्थितम् ।
शुद्धानामिदमन्यासां रुचीनामुपलक्षणम् ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ (અહિંસારૂપ) ધર્મ શુદ્ધ (નિર્દોષ) છે. અને એજ (શ્રદ્ધાન) ધર્મરૂચિરૂપ છે. આ જ ધર્મરૂચિરૂપ શ્રદ્ધાન બીજી શુદ્ધ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ ધર્મ-સર્વે જીવોની અહિંસારૂપ આત્મપરિણતિ શુદ્ધ છે, એટલે સર્વ નિવૃત્તિના મૂળપણાવડે આત્મરૂપ હોવાથી નિર્દોષ છે. એપ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલું જીવનું શ્રદ્ધાન ધર્મરૂચિરૂપ છે. ધર્મ એટલે નિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વભાવ, અથવા છ જીવનિકાયના વધનો નિષેધ થવાથી ચારિત્ર ધર્મ અથવા પોતાના ઘાતના દુઃખની જેમ પરના ઘાતના દુઃખનો બોધ થવાથી સામાયિક ધર્મ. આ પ્રકારના ધર્મને વિષે જે રૂચિ-અભિલાષ, તેજ જેનું સ્વરૂપ છે એવું જે સમકિત તે ધર્મરૂચિ સમકિત કહેવાય છે. આ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત બીજી નિર્દોષ રૂચિઓનું એટલે નિસર્ગ, ઉપદેશ, આજ્ઞા, સૂત્ર, બીજ, અભિગમ, વિસ્તાર અને સંક્ષેપક્રિયારૂપ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ એટલે જણાવનારૂં થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈક લઘુકર્મી જીવ ક્ષયોપશમની પટુતાથી પોતાની જાતેજ કહેલા તત્ત્વનો અભિલાષી થાય છે તેને નિસર્ગરૂચિ જાણવો, જે જીવ ગુરૂનો ઉપદેશ સાંભળીને તત્ત્વાભિલાષી થાય, તેને ઉપદેશરૂચિ જાણવો. જે પ્રાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત એવા જિનેશ્વરને વિષે પ્રતીતિના વશથી તત્ત્વની રૂચિવાળો થાય, તેને આજ્ઞા રૂચિ જાણવો. જે અંગ તથા ઉપાંગાદિક સૂત્ર ભણવામાં અનુરક્ત હોય, તેને સૂત્ર રૂચિ જાણવો. જે અંગ અને ઉપાંગાદિક સૂત્રને ભણવામાં લીન થાય, તેને અભિગમ રૂચિ જાણવો. જે પ્રાણીને એક દેશ (અમુક ભાગ) પ્રાપ્ત થવાથી વટવૃક્ષના બીજની જેમ અનેક પ્રકારે તત્ત્વને અવગાહન કરનારી મતિ થાય, તેને બીજરૂચિ જાણવો અને નય નિક્ષેપ વિગેરેના વિસ્તારથી જીવોની અહિંસા જાણીને જેની તેવી મતિ થાય, તેને વિસ્તાર રૂચિ જાણવો. આ રીતે બીજી રૂચિઓ પણ જાણી લેવી. ૭.

મૂલાર્થ—અક્રોધ, ગુરૂશુશ્રૂષા, શૌચ, આહારની લઘુતા તથા અપ્રમાદ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—અક્રોધ-ક્ષમા, ગુરૂશુશ્રૂષા-ગુરૂની સેવા, શૌચ-શરીરાદિકની પવિત્રતા, આહારની લઘુતા-અલ્પ આહાર કરવો તે, તથા અપ્રમાદ-અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યથી નિવૃત્તિ અથવા અસાવધાનપણારૂપ પ્રમાદનો ત્યાગ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. એટલે નિયમમાં રખાય-અમુક કાળ સુધી સેવન કરાય તે નિયમ કહેવાયછે. ૧૭.

હવે બે શ્લોકોવડે બૌદ્ધે માનેલો ધર્મ કહે છે.—

वौद्धैः कुशलधर्माश्च दशेष्यन्ते यदुच्यते ।
हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृतम् ॥ १८ ॥
संभिन्नालापव्यापादमभिध्यादृग्विपर्ययम् ।
पापकर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધલોકો દશ કુશળ ધર્મને ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા, ચોરી, અન્યથાકામ, પૈશુન્ય, પરૂષાનૃત, સંભિન્નાલાપ, વ્યાપાદ, અભિધ્યા અને દગ્‌વિપર્યય એ દશ પ્રકારના પાપકર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ટીકાર્થ—બૌદ્ધો-બૌદ્ધ દર્શનને માનનારા પુરૂષો દશ કુશળ ધર્મ-કલ્યાણને માટે ધર્મ અથવા કુશળ એટલે કાર્ય કરવામાં ચતુર માણસના કહેલા ધર્મો-સાધનો ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા-પ્રાણિનો વધ ૧, ચોરી ૨, અન્યથા કામ-દુષ્ટ પરિણામવડે પરસ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું તે ૩, પૈશુન્ય-બીજાના છાના દોષો પ્રગટ કરવા તે ૪, પરુષાનૃત-મન અને વચનવડે કઠોર અને અસત્ય બોલવું તે ૫-૬, સંભિન્નાલાપ-પરના મર્મનો ભેદ કરનાર અસંબદ્ધ પ્રલાપ ૭, વ્યાપાદ-દ્રોહનું ચિંતવન ૮, અભિધ્યા એટલે પરના ધનને હરણ કરવાની ઇચ્છા ૯, અને દગ્‌વિપર્યય એટલે કુશળ ધર્મ થકી વિપરીત દષ્ટિપણું ૧૦, આ પ્રમાણે દશ પ્રકારના પાપ કર્મને-પાપનો બંધ કરનારા કર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ब्रह्मादिपदवाच्यानि तान्याहुर्वैदिकादयः ।
अतः सर्वैकवाक्यत्वाद्धर्मशास्त्रमदोऽर्थकम् ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—વૈદિક મતવાળા વિગેરે તે અહિંસાદિકને બ્રહ્માદિ પદવડે

વાચ્ય કહે છે. તે સર્વેનો એક વાક્યાર્થ હોવાથી આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—વેદને વિષે કુશળ વૈદિકો વિગેરે એટલે જૈમિનીય વિગેરે તે પૂર્વે કહેલાં અહિંસાદિક વ્રતોને બ્રહ્માદિ પદના વાચ્ય એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, લક્ષ્ય બ્રહ્મ, શબ્દ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ તત્ત્વ એવા પદ-શબ્દોવડે કહેવા લાયક છે એમ કહે છે. એ પ્રમાણે નવ શ્લોકવડે કહ્યા પ્રમાણે સર્વેની એક વાક્યતા હોવાને લીધે-સર્વેનો ધર્મપણાએ કરીને એક સરખો વાક્યાર્થ થાય છે માટે આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક-સહેતુક છે. ૨૦.

ઉપર કહેલા નવ શ્લોકોમાં કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધર્મોનું વિધાન કર્યું છે, માટે તે શાસ્ત્રો ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાય છે, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તે કહે છે.—

क्व चैतत्संभवो युक्त इति चिन्त्यं महात्मना ।
शास्त्रे परीक्षमाणेनाव्याकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસાદિક ધર્મ કયા શાસ્ત્રમાં કહેલો યુક્ત છે? તે માટે પરીક્ષા કરનાર મહાત્માએ અવ્યગ્ર ચિત્તવડે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો.

ટીકાર્થ—આ અહિંસાનો સંભવ-પરમાર્થથી પ્રાણીવધના ત્યાગની ઉત્પત્તિ કયા શાસ્ત્રમાં અથવા દર્શનમાં ઘટે છે? એ પ્રમાણે અહિંસાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર-ગ્રંથનો પરીક્ષા કરનારા-સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરનારા મહાત્મા પુરૂષે વ્યાકુળતા રહિત-પોતાના મત ઉપરના દૃષ્ટિરાગવડે તથા પરમત પરના દ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના વ્યાક્ષેપ રહિત અર્થાત્ મધ્યસ્થપણામાં વર્તતા અન્તરાત્માવડે-ધર્મની અર્થી આંતરવૃત્તિવડે વિચાર કરવો કુશાગ્ર બુદ્ધિથી તેનું પર્યાલોચન કરવું. ૨૧.

જેમ લોકમાં સુવર્ણની પરીક્ષા કષ, છેદ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેમ શાસ્ત્રની પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા થાય છે. તેમાં અવિરૂદ્ધ કાર્યનો ઉપદેશ કરનારૂં જે વાક્ય તે કષ કહેવાય છે. જેમ કે-"સ્વર્ગ અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, સમિતિ, ગુપ્તિ અને દાનાદિકવડે શુદ્ધ થયેલી ક્રિયા કરવી." આ પ્રમાણે વિધિ વાક્યોનો ઉપદેશ જે ગ્રંથમાં સ્થાને સ્થાને હોય, તથા નિષેધનાં વાક્યો એટલે કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ઇત્યાદિક વિધિ અને નિષેધનાં વાક્યો જે ગ્રંથમાં બહુધા જણાતાં હોય, તે કષશુદ્ધ કહેવાય છે. તથા જેમાં વિધિ અને નિષેધને સફળ કરનારી અને

અનિત્ય નથી." આ પ્રમાણે એકાંત મતવાળા દર્શનો આત્માને વિષે સર્વથા એક નિત્ય પક્ષનુંજ સમર્થન કરેછે. તેમના મતમાં હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિક શી રીતે સંભવે? કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહીં. કારણ કે તેઓના મતમાં કોઈપણ પ્રકારે-કોઈપણ પરિણામથી જીવનો કદાપિ નાશ નહીં થવાથી અર્થાત્ પૂર્વના સ્વરૂપથી વિકાર રહિત હોવાથી એ સર્વે સંભવતા નથી. કહ્યું છે કે-"જીવના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તેને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી તથા તેને ક્લેશ આપવો તેનું નામ જીવવધ છે. આવા પ્રકારનો જિનેશ્વરે કહેલો વધ (હિંસા) પ્રયત્નવડે વર્જવો." આ પ્રમાણે કહેલો વધ જીવના એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કોઈપણ રીતે સંભવતો નથી. તેથી હિંસાદિક શી રીતે સંભવે? ન જ સંભવે. ૨૪.

આનો એકાંત નિત્યવાદી જવાબ આપેછે કે—

मनोयोगविशेषस्य ध्वंसो मरणमात्मनः ।
हिंसा तच्चेन्न तत्त्वस्य सिद्धेरार्थसमाजतः ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—મનનો અને તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે, માટે હિંસાદિક સંભવે છે. તે જવાબ પર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે-જો તું તેવી હિંસા કહેતો હોય તો તે તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણકે તેથી તો આર્થ સમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ. ૨૫.

ટીકાર્થ—હે જૈન! અહંકારને માનનારી મતિવાળા અને સુખ દુઃખસંબંધી જ્ઞાનના આધારભૂત મનનો અથવા તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ જીવનું મરણ-વધ કહેવાય છે માટે હિંસાદિક સંભવે છે. આવો તેનો જવાબ સાંભળીને સિદ્ધાંતી કહે છે કે—જો તે મનોયોગના નાશ રૂપ આત્માનું મરણ એ જ હિંસા-પ્રાણિવધ તમોને ઇષ્ટ હોય તો તે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે તેથી તો સદ્ભૂત (પરમાર્થ) હિંસાભાવ રૂપ તત્ત્વની આર્થ સમાજથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે અર્થ પણાનો સમાજ-હિંસક અને હિંસનીયનો સંયોગ થવાથી થતી હિંસાની ઉત્પત્તિથી તેની સિદ્ધિ છે, અને તેની સિદ્ધિ થવાથી સદ્ભૂત હિંસા સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાર્થ હિંસા મનોયોગનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે મન જડ છે, અને તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તે મનનો નાશ થવાથી આત્માને શું? કાંઈ જ નહીં. કારણ કે તે તો માત્ર કપોલ કલ્પિત જ છે. જડ વસ્તુની હિંસા કહેવાય નહીં, તેને વિષે શસ્ત્રાદિકનો પ્રહાર થતો નથી. વળી

..]

તેના નિમિ-
યોગ હિંસ્ય અથવા હિંસક શી રીતે થઈ શકે? એમ કહેવાશે નહીં. કેમકે
તેને (મનને) પાપ કર્મનો બંધ છે, હિંસ્ય અને હિંસક કહી શકાય,
જડ છે. જો કદાચ જડ વસ્તુ પણ ધર્મા-ધર્મવાળાનો મોક્ષ થાય
કોઈનો પણ મોક્ષ થશે નહીં. કેમકે ઉપભોગ કરે છે, તેથી
અને તે ધર્મી અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિકનો પણ મનના નાશની જેમ
અચિત્ત અન્ન વસ્ત્રાદિક જડ પદાર્થો થકી તથા મન રહિત એકેંદ્રિયા-
સાપણું પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ થશે નહીં તેમને મનોયોગના નાશનો અ-
કનું મરણ જ થશે નહીં, કારણ કે સમગ્ર જગતનું જ જીવનું
ાવ છે. અને જો મનને હિંસક કહેશો તો એ સિદ્ધ છે. ૨૫
ુંભ થશે. કેમકે સર્વનું મન જડ જ છે, મનોયોગના નાશથી આ-

ફરીથી વાદી જવાબ આપે છે.—ભલે, કરવારૂપ બુદ્ધિથી હિંસા
ત્માનું મરણ ન હો. પરંતુ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન
થાય છે, તે આશંકા પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે.—

नैति बुद्धिगता दुःखोत्पादरूपेयमौचितीम् ।
पुंसि भेदाग्रहात्तस्याः परमार्थाव्यवस्थितेः ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિમાં રહેલી આ હિંસા પણ ઉચિતપણાને પામતી નથી-યોગ્ય નથી. કારણ કે તમે તે બુદ્ધિનો જીવને વિષે ભેદનો આગ્રહ-અત્યંત ભેદ માનેલો છે, તેથી પરમાર્થે હિંસાની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! બુદ્ધિમાં રહેલી-બુદ્ધિમાં પરિણામ પામીને રહેલી આ હિંસા દુઃખને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ થઈ શકશે એમ તમારો મત છે, તે પણ ઉચિત પણાને પામતો નથી. કારણ કે તમારા મતમાં તે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિ પ્રાણીથી તદન ભિન્ન છે એવો ભેદનો આગ્રહ છે. ભેદ એટલે તદ્રૂપપણાથી રહિત આત્માથી જૂદું રહેવું તે. તેવા ભેદનો અત્યંત આગ્રહ છે, તેથી પરમાર્થે—મુખ્ય હિંસાતત્ત્વરૂપ પ-દાર્થ અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે જીવના નાશની ઉત્પત્તિ અને તે નિમિત્તે પાપકર્મનો બંધ, તે રૂપ હિંસાતત્ત્વની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી-બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને પોતાના જ વિષયમાં રહેવું તે વ્યવસ્થા કહેવાય છે, તેવી વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે-તમારા મતમાં બુદ્ધિને આત્મસત્તાથી ભિન્ન કહેલી છે. માટે તે બુદ્ધિએ કરેલી હિંસા જીવના પાપબંધ માટે 'પ [illegible]ી. કેમકે દે-
વદત્તે કરેલા ભોજનથી યજ્ઞદત્તને તૃપ્તિ [illegible]તી [illegible]ત્યાના ફળનો

અભાવ થયો. અને તેમ થવાથી સર્વ ક્રિયાઓ વ્યર્થ થઈ, અને તેથી મોક્ષનો પણ અભાવ થયો. માટે બુદ્ધિમાં રહેલી દુઃખાદિકને ઉત્પન્ન કરનારી હિંસા ઉચિત-યોગ્ય નથી. ૨૬.

તે જ ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટરીતે કહે છે.—

न च हिंसापदं नाशपर्यायं कथमप्यहो ।
जीवस्यैकान्तनित्यत्वेऽनुभवाबाधकं भवेत् ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અહો! જીવને એકાંત નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાય રૂપ હિંસા શબ્દ કોઈપણ પ્રકારે અનુભવને અબાધક નહીં થાય, અર્થાત્ અનુભવને બાધક જ થશે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અહો! જીવને એકાંતપણે-સર્વથા કોઈપણ પ્રકારે કદી પણ અપરિણામી સ્વભાવવડે એક પરિણામથી બીજા પરિણામને નહીં પામવાથી નિત્ય-નિરંતર એક સ્વભાવવાળો માનવાથી "હિંસા છે" એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવો, તે નાશના પર્યાયરૂપ-નાશનો વાચક હિંસા શબ્દ અનુભવનો-સર્વ કોઈને પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અબાધક નહીં થાય, કિંતુ બાધકજ થશે. નાશના પર્યાયને કહેનારો હિંસા શબ્દ જો નિત્ય આત્માને વિષે યોજીએ, તો તે અનુભવનો જ બાધક થાય અને જો કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નાશ માનશો, તો મરેલાને વિષે આત્મા રહિતપણું દેખાવાથી નિત્યપણાની ક્ષતિ-હાનિ થશે. કારણ કે હિંસાદિક પરિણામી આત્માને વિષે જ તે સંભવે છે. અને જે પરિણામી હોય તે દ્રવ્યથી અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ સત્તાની અપેક્ષાએ હાનિ વૃદ્ધિ વિનાજ પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યો છતો બીજા પર્યાયને પામે છે. કહ્યું છે કે-"પરિણામ એટલે બીજા પદાર્થ પ્રત્યે જવું તે, પણ સર્વથા સ્થિરતા કે સર્વથા વિનાશ ન થાય. આવો પરિણામ વિદ્વાનોને ઇષ્ટ છે." ૨૭.

એકાંત નિત્યપણાના પક્ષમાં પાંચ શ્લોકોવડે બીજાં દૂષણો કહે છે—

शरीरेणापि संबन्धो नित्यत्वेऽस्य न संभवी ।
विभुत्वे न च संसारः कल्पितः स्यादसंशयम् ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—આ જીવ નિત્ય હોય તો તેનો શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી. અને તે જીવનું વિભુપણું-સર્વવ્યાપક પણું હોય તો આ સંસાર ખરેખર કલ્પિત નહીં થાય. ૨૮.

ટીકાર્થ—આ આત્માનું નિત્યપણું-સર્વથા જન્મમરણ રહિત એક

ઈશ્વરસ્વભાવપણું સિદ્ધ થાય તો તે આત્માને શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી, તો પછી બીજા ધન, કુટુંબ અને ભવન વિગેરેની સાથે તો ક્યાથી જ સંભવે? વળી શરીરની સાથે સંબંધ જ સંભવતો નથી, તો પછી હિંસાદિકની તો શી વાત કરવી? એટલે હિંસાદિક તો ક્યાંથી જ સંભવે? કારણ કે શરીરનો સંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે અ-નિત્ય અને ક્રિયાવાળો જે હોય તેને જ સિદ્ધ છે. તથા એક જ આ-ત્માનું વિભુપણું–સમગ્ર વ્યાપકપણું સિદ્ધ થવાથી ખરેખર ઘણા જન્મ-મરણના પરાવર્તરૂપ સંસાર કલ્પિત નર નારક વિગેરે ભેદવાળો નહીં થાય. સકલ લોકમાં વ્યાપીને રહેલા એકજ આત્માને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થવાથી સમગ્ર જગતનાં એક સાથે જ જન્મમરણ થશે. કારણ કે વ્યાપકપણાએ કરીને સર્વદા સર્વત્ર રહેલો હોવાથી તેનો વિભાગ જ થઈ શકશે નહીં. ૨૮.

શરીરના સંબંધાદિકનો અભાવ કેમ કહો છો? એ શંકાનું નિરા-કરણ કરવા માટે કહે છે.—

आत्मक्रियां विना च स्यान्मिताणुग्रहणं कथम् ।
कथं संयोगभेदादिकल्पना चापि युज्यते ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની ક્રિયા વિના (તે આત્માને) પરિમિત પર-માણુઓનું ગ્રહણ શી રીતે થાય? ન જ થાય. તથા સંયોગ અને ભેદ વિગેરેની કલ્પના પણ શી રીતે યુક્ત થાય? ન જ થાય. ૨૯.

ટીકાર્થ—હે પ્રાજ્ઞ! શરીરના સંબંધનો અભાવ આ કારણથી જા-ણવો.—આત્મક્રિયા એટલે જીવની ક્રિયા વિના-રાગાદિકના અધ્યવસાય વડે જીવપ્રદેશોના સ્ફુરણારૂપ વ્યાપાર વિના પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણ-શરીરના ઉપાદાન કારણરૂપ પરિમિત એટલે નીપજાવવા લાયક શરીરને યોગ્ય પ્રમાણવાળા પરમાણુઓનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે? પરિમિત અણુઓને ગ્રહણ કરવામાં કોઈ નિયામક ન હોય તો પર-માણુઓનો સમુદાય પોતે જ ઘણો મોટો અથવા ઘણો નાનો પ્રાપ્ત થઈ જાય. તથા સંયોગ-ગ્રહણ કરેલા પરમાણુઓના પરસ્પર મળવાથી મસ્તક વિગેરે અંગની રચના અને ભેદ-પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા પરમાણુ-ઓનો વિયોગ, એ વિગેરે એટલે વેદનાદિકની કલ્પના-રચના પણ જીવના વ્યાપાર વિના શી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ પ્રકારે થાય નહીં. અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—જેવો જીવપ્રદેશની સ્ફુરણારૂપ વ્યાપા
થાય છે તેવા પુદ્ગળના રાશિઓ ગ્રહણ થાય છે, અને તેઓ તે
આત્માના વ્યાપારથી શરીરને વિષે અંગોપાંગપણે પરિણામ પામે

અને તેનાવડે જ વારંવાર પ્રતિક્ષણે ગ્રહણ કરાતા તે પરમાણુઓ પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગવાળા થાય છે, અને પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓમાંથી કેટલાક અસારરૂપ થયેલા પુદ્ગલો તેજ આત્મવ્યાપારથી છુટા પડે છે, આ પ્રમાણે આત્મક્રિયાવિના શરીરનો સંબંધ થતો નથી, ને આત્મક્રિયા આત્માને એકાંત નિત્ય માનવાથી હોઈ શકતી નથી, જો કદાચ હોય એમ માનીએ તો નિત્યપણાની ક્ષતિ (નાશ) થાય છે. ૨૯.

આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઈ શંકા કરે છે.—

अदृष्टाद्देहसंयोगः स्यादन्यतरकर्मजः ।
इत्थं जन्मोपपत्तिश्चेन्न तद्योगाविवेचनात् ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—અદૃષ્ટથી કોઇ પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહનો સંયોગ થઈ શકે છે. (માટે આત્મક્રિયાની કાંઇ પણ અપેક્ષા નથી.) તે પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે-જો આ પ્રમાણે જન્મની ઘટના કરશો તો તે થઈ શકશે નહીં. કેમકે તે શરીરના યોગનું જ્ઞાન નથી માટે. ૩૦.

ટીકાર્થ—" હે વિદ્વાન ! આત્મક્રિયા વિના જ કોઇએક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો-અનેક પ્રકારનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી કોઇ એક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહસંયોગ-આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ અદૃષ્ટથી જ-પૂર્વે કરેલા પુણ્યપાપના સંસ્કારથી જ થઇ શકે છે, માટે તેમાં આત્મક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? " આમ કહેનારને સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે-તારા કહેવા પ્રમાણે જો તું જન્મની ઘટના-શરીરની ઉત્પત્તિ માનતો હો તો તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે તેના યોગનું વિવેચન નથી માટે, એટલે તે અદૃષ્ટનો જે યોગ-પોતાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યાપાર તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કર્મો પણ જીવની ક્રિયા-વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે શરીરના યોગનું-ઉચિત ઉપાયનું તે કર્મોને જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કેવળ કર્મ જડ હોવાથી જીવના વ્યાપારવિના તે અંગોપાંગ વિગેરે વિભાગપ્રમાણે રચવાને અશક્તિમાન છે. ૩૦.

ફરીથી વાદી કહે છે.—

कथंचिन्मूर्ततापत्तिर्विना वपुरसंक्रमात् ।
व्यापारायोगतश्चैव यत्किंचित्तदिदं जगुः ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન થવાથી આત્માને

કોઈપણ પ્રકારે મૂર્તપણાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે આ વાદીએ નિઃસાર કહ્યું છે. કારણકે તે આત્માને વ્યાપારનો જ અયોગ છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—"હે જૈનમતવાળા! આત્માને શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન હોવાથી-પ્રવેશ કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી કોઈપણ અચિંત્ય મહિમાવડે મૂર્તપણાની-સાકારતાની પ્રાપ્તિ છે. આત્મવ્યાપાર નહીં છતાં પણ આત્માની સાકારતા થશે, તેથી શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે." આ કથનનો જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે વાદીએ જે કાંઈ કહ્યું તે નિઃસાર-તુચ્છ છે. કારણ કે આત્માના વ્યાપારનો અયોગ-અસંબંધ છે, તેથી વ્યાપારને અભાવે સાકારતાની પણ અપ્રાપ્તિ જ છે. જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર હોય તે જ સાકારપણું પામી શકે છે. અને જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર નથી તે આકાશના પુષ્પની જેમ અસત્ છે, માટે તે આત્માને સાકારતાની પ્રાપ્તિ ક્યાં છે? નથી જ. ૩૧.

એકાંત નિત્ય પક્ષનો ઉપસંહાર કરે છે.—

निःक्रियोऽसौ ततो हन्ति हन्यते वा न जातुचित् ।
किंचित्केनचिदित्येवं न हिंसाऽस्योपपद्यते ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કદાપિ કોઇને હણતો નથી, તેમ જ કોઈથી હણાતો પણ નથી. માટે આ (નિત્ય) આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૩૨.

ટીકાર્થ—આ સર્વથા નિત્ય આત્મા માનનારનો આત્મા નિષ્ક્રિય-સ્વાર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી કદાપિ કોઈપણ પદાર્થને (જીવને કે જડને) હણતો નથી, તેમ જ કોઈપણ શસ્ત્રાદિકથી અથવા પુરૂષથી કદાપિ હણાતો પણ નથી. એટલે કોઈપણ અંશે હાનિ પામતો નથી. કારણ કે તે (આત્મા) નિષ્ક્રિય હોવાથી શરીર રહિત છે, અને તેથી તેના પર શસ્ત્રાદિકનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થશે નહીં. કારણ કે જે પદાર્થ દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન હોય, તેને જ હિંસા ઘટે છે. પણ આ આત્મા તો સર્વથા દેહથી ભિન્ન છે, તેથી હિંસાની જ ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના મતમાં અહિંસા ક્યાં ઘટે! ન જ ઘટે. ૩૨.

હવે એકાંત અનિત્ય પક્ષ વિષે કહે છે.—

अनित्यैकान्तपक्षेऽपि हिंसादीनामसंभवः ।
नाशहेतोरयोगेन क्षणिकत्वस्य साधनात् ॥ ३३ ॥

મૂલાર્થ—એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ હિંસાદિકનો અસંભવ છે,

કારણ કે ક્ષણિકપણાને સિદ્ધ કરવાથી નાશના કારણનો અયોગ છે, એટલે કે નાશનું કારણ રહેતું નથી માટે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પણ પ્રકારે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી નથી અર્થાત્ જે એકાંતપણે દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી પણ સર્વથા અન્વય રહિત નાશને ભજે છે તે રૂપ પક્ષ, પ્રતિજ્ઞા કે સ્વીકાર કરવાથી હિંસાદિકનો-હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિકનો અસંભવ છે. કારણકે "જગતમાં સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે" એ પ્રમાણે જે બોલવું તે ક્ષણિક વાદ. એ રીતે ક્ષણિક પણાને સિદ્ધ કરવાથી-પ્રમાણ કરવાથી નાશના-હિંસાના કારણ હિંસ્ય હિંસકરૂપ વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનો અયોગ-પરસ્પર સંબંધનોજ અભાવ છે, તેથી હિંસાદિક ઘટતાં નથી. ૩૩.

તે સાંભળીને બીજો (ક્ષણિક વાદી) કહે છે.—

न च सन्तानभेदस्य जनको हिंसको भवेत् ।
सांवृतत्वादजन्यत्वान्नावत्वनियतं हि तत् ॥ ३४ ॥

મૂલાર્થ—સંતાન-પરંપરાના ભેદને એટલે નાશને કરનારો હિંસક થશે એમ જો તું કહેતો હો, તો તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે તે (હિંસક) માત્ર છતાપણામાં જ વર્તે છે, તથા અજન્ય એટલે સંતાનનો જનક-ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિશ્ચિત છે માટે. ૩૪.

ટીકાર્થ—"હે જૈનમતવાળા! નિરંતર ઉત્પન્ન થતા સદશ સદશ જ્ઞાનના ક્ષણોની પરંપરારૂપ સંતાનના નાશને ઉત્પન્ન કરનાર-સંતાનનો વિચ્છેદ કરનાર હિંસક થશે. એટલે કે આત્માનો અભાવ છતાં પણ હિંસક થઈ શકે છે, માટે હિંસા ઘટે છે." એમ જો તું કહેતો હો તો તે ઘટતું નથી. કારણ કે તેનું [illegible] વર્તના ભાવમાં વર્તવાપણું છે, તથા તે અજન્ય છે એટલે સંતાનને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. કેમકે તે (સંતાન) અતિ કલ્પિત હોવાથી અવસ્તુ-મિથ્યા છે. આકાશના પુષ્પની જેમ તેને કોઈપણ [illegible] ઉત્પન્ન કરતો નથી. તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિયત-નિશ્ચિત છે. અર્થાત્ તે [illegible] (નષ્ટ) નથી, તેથી ઉત્પન્ન થવાના ક્ષણ પછી તરત જ [illegible] થવાથી હિંસાનો હિંસક હોતો નથી. ૩૪.

તેમ બીજો કહે છે.—

[illegible] ॥ ३५ ॥

મૂલાર્થ—હણના હેતુરૂપ મનુષ્યાદિક શકરાદિકનાં હિંસક થશે નહીં કારણકે શુકરના અન્ય ક્ષણની સાથે મનુષ્યના ક્ષણને વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે. ૩૫.

ટીકાર્થ—નરાદિક-મનુષ્ય, સિંહ વિગેરે ક્ષણનો હેતુ છે-ક્ષણમાત્ર વિપત્તિના કારણરૂપ છે, માટે તે શુકરાદિકનો-વરાહ, મૃગાદિક પણ સમૂહનો હિંસક નહીં થાય. કારણ કે મનુષ્યાદિક ક્ષણરૂપથી છે માટે તેને શુકરના અન્ત્યક્ષણની સાથે-શુકરનો જે અંતમાં વર્તતો ક્ષણ એટલે સમીપ કાળ, તેની સાથે વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે-વિરોધ આવશે. કેમકે પ્રહાર કરવાના કામમાં ઘણો લાંબો કાળ છે, અને શુકરાદિક પદાર્થની સ્થિતિ ક્ષણિક છે, તેથી પ્રહારને સમયે કદાચિત્ બન્ને જણ હણે નહીં, અને કદાચિત્ બેમાંથી એક હણે નહીં, તે રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે. માટે હિંસ્ય અને હિંસકના અભાવને લીધે કોની હિંસા થશે? અને તે હિંસાના પ્રતિપક્ષરૂપ અહિંસા પણ કોની થશે? ૩૫.

ફરીથી બીજું દૂષણ આપે છે.—

अनन्तरक्षणोत्पादे बुद्धलुब्धकयोस्तुला ।
नैवं वधविरतिः क्वापि ततः शास्त्राद्यसंगतिः ॥ ३६ ॥

મૂલાર્થ—અનંતર ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ માનવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક (શિકારી)ની સમાનતા થશે, અને એમ થવાથી કોઈપણ સ્થાને વિરતિ થશે નહીં, અને તેથી કરીને શાસ્ત્રાદિક અસંગત થશે. ૩૬.

ટીકાર્થ—જેની વચ્ચે બીજો ક્ષણ નથી તે અનંતર ક્ષણને વિષે ઉત્પત્તિ, એટલે મરણ તથા ઉત્પત્તિરૂપ ક્ષણને છેડે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછી તરત જ મરણની સિદ્ધિ થવાથી સુગત અને ધીવર અથવા વ્યાધની સમાનતા થશે. એટલે મારવામાં દયા ન હોવાથી બન્ને સરખા કહેવાશે, કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે મરણ થવાથી બુદ્ધ અને લુબ્ધક એ કોઈને વિષે વિરતિ-ક્ષણ વિનાશનો વિરામ નહીં થાય, અને તેથી એટલે પ્રતિક્ષણે મરણ અને ઉત્પત્તિ થવાથી શાસ્ત્રાદિક પણ અસંગત થશે. એટલે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, તેનું અધ્યયન, શ્રવણ, ધર્મકૃત્ય, બંધ, મોક્ષ વિગેરે સર્વની અયોગ્યતા થશે, માટે એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ હિંસાની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી અહિંસાદિક ધર્મ ઘટશે નહીં. ૩૬.

એકાંત નિત્ય અને એકાંત અનિત્ય પક્ષને આશ્રીને હિંસાદિકનો અસંભવ કહ્યો. હવે તે બન્ને પક્ષમાં સત્યાદિક પણ ઘટતા નથી, તે કહે છે.—

घटन्ते न विनाऽहिंसां सत्यादीन्यपि तत्वतः ।
एतस्या वृतिभूतानि तानि यद्भगवान् जगौ ॥ ३७॥

મૂલાર્થ—અહિંસા વિના સત્યાદિક પણ તત્ત્વથી ઘટતાં નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક એ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—અહિંસાની ઉત્પત્તિ વિના સત્યાદિક–સત્ય, અચૌર્ય બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે વાસ્તવિક રીતે ઘટતા નથી–યુક્તિ યુક્ત જણાતા નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક આ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એટલે કે અહિંસા રૂપી ઉદ્યાનનું રક્ષણ કરનાર વાડ છે; એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ક્ષેત્ર વિના વાડ કોને કરવી, તેજ પ્રમાણે અહિંસા વિના સત્યાદિક કોના રક્ષણમાટે થાય? વ્યર્થ હોવાથી કોઇનું રક્ષણ કરે નહીં. માટે સત્યાદિક પણ ઘટતાં નથી. ૩૭.

હવે સ્યાદ્વાદપક્ષમાં હિંસાદિક સંભવે છે, તે કહે છે.—

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।
नित्यानित्ये स्फुटं देहाद्भिन्नाभिन्ने तथात्मनि ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—જિનેંદ્રના પ્રવચનને વિષે આત્મા નિત્ય તથા અનિત્ય છે, અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન છે, માટે અહિંસાદિક સર્વ સ્પષ્ટ રીતે ઘટે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—આ જગતને જેઓ ત્રણે કાળની અવસ્થામાં યથાર્થ પણે માને છે–જાણે છે, તે મુનિઓ કહેવાય છે. તે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા હોય છે. તેવા મુનિઓના ઇન્દ્ર એટલે સર્વ અતિશયોવડે યુક્ત કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય સમાન જિનેશ્વર છે. તેનું રચેલા પ્રવચનને વિષે–સર્વ દોષ રહિત યથાર્થ વસ્તુના સ્વરૂપને કહેનાર આગમને વિષે જ સર્વે હિંસા અહિંસાદિ અને સત્ય અસત્યાદિક ઘટે છે. કારણ કે આત્માને નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેથી સ્પષ્ટ રીતે હિંસાદિક સર્વ ઘટે છે. અહીં આ પ્રમાણે આશય છે–જિનાગમને વિષે આત્મા [illegible] કરીને કથંચિત્ (કોઈક પ્રકારે) નિત્ય છે, [illegible] કરીને અને ચૈતન્યપણે કરીને [illegible] છે. [illegible] (કદાચિત્) અને [illegible] અનિત્ય છે. તથા [illegible]

રૂપ ભિન્ન સત્તાની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી કથંચિત્ દેહથી ભિન્ન છે, કારણ કે મૃતકના શરીરમાં તે દેખાતો નથી. તથા કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે, કારણ કે દુધ અને પાણીની જેમ તથા અગ્નિ અને લોહના ગોળાની જેમ સર્વ શરીરમાં તે વ્યાપીને રહ્યો છે, તથા પુષ્પમાળા, ચંદન, સ્ત્રી વિગેરે અને કાંટા, ખડ્ગ, જ્વર વિગેરે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોના સ્પર્શને લીધે સાત અને અસાત (સુખ દુઃખ)ને શરીરને વિષે અનુભવે છે. માટે આવા પ્રકારના આત્માને વિષે પૂર્વે કહેલું સર્વ ઘટે છે. ૩૮.

તે જ અર્થની ભાવના કરે છે.—

आत्मा द्रव्यार्थतो नित्यः पर्यायार्थाद्विनश्वरः ।
हिनस्ति हिंस्यते तत्तत्फलान्यप्यधिगच्छति ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્વર (અનિત્ય) છે, તેથી તે બીજાને હણે છે, તથા પોતે બીજાથી હણાય છે. વળી તે તે ફળને પણ પામે છે-ભોગવે છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આત્મા-જીવ દ્રવ્યાર્થથી-તે તે પર્યાયો પ્રત્યે ગમન કરનાર દ્રવ્યના અર્થથી-ચૈતન્યપણું, સત્પણું (છતાપણું), અસંખ્યાત પ્રદેશીપણું ઇત્યાદિવડે શાશ્વતપણાથી નિત્ય છે, એટલે અવિનશ્વર અને અનુત્પન્નરૂપે રહેલો છે. તથા પર્યાયાર્થથી-નર નારકાદિક, બુદ્ધિવાળાપણું, મૂર્ખપણું વિગેરે ઉત્પાદ અને વ્યયના સ્વભાવરૂપ પર્યાયોના અર્થથી વિનશ્વર-અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન વિવિધ પરિણામવાળો હોવાથી તે આત્મા પોતાના સિવાય બીજા વનસ્પતિ વિગેરે જીવોનો વિનાશ કરે છે. તથા કોઈ દેવદત્તાદિકવડે નાશ પામે છે. તથા તે હિંસા અહિંસાદિકના ફળને પણ-અનુક્રમે પરના વિનાશ અને પોતાના વિનાશથી નરક સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિને પણ આ ભવ તથા પરભવમાં પામે છે. ૩૯.

એ જ વાતને મજબૂત કરે છે.—

इह चानुभवः साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचरः ।
एकान्तपक्षपातिन्यो युक्तयस्तु मिथो हताः ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—અહીં અન્વય અને વ્યતિરેકના વિષયવાળો અનુભવ જ સાક્ષી છે, અને એકાંતવાદનો પક્ષપાત કરનારી ( ) પરસ્પર હણાયેલી છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—આ જિનેશ્વરે કહેલા નિત્યાનિત્ય અને ભિન્નાભિન્ન અનેકાંતસ્વરૂપના નિશ્ચયમાં વ્યાવૃત્તિ-બીજા પર્યાયની ઉત્પત્તિએ કરીને પૂર્વ પર્યાયથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ ઉત્પાદ વ્યયરૂપ વ્યતિરેક દર્શન તથા અન્વય એટલે ધ્રુવ સત્તાવડે સર્વત્ર સંબંધ રાખીને રહેવું, તે (અન્વય-વ્યતિરેક) બન્ને જેના વિષયો છે એવો અનુભવ એટલે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાવાનું જે જ્ઞાન તે જ સાક્ષી છે—સાક્ષાત્ દેખનાર છે. જિનાગમને વિષે જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે પોતાને અને પરને જ્ઞાનાદિકની તરતમતારૂપ વ્યાવૃત્તિ અને કાલાંતરે પોતે કરેલા કાર્યની સ્મૃતિરૂપ પ્રવૃત્તિને સર્વ કોઈ અનુભવે છે, માટે સ્યાદ્વાદપક્ષ જ યુક્તિવાળો ભાસે છે. પરંતુ એકાંત એટલે સર્વથા નિત્ય અથવા સર્વથા અનિત્ય એવા પક્ષના સ્વીકારમાં પ્રવેશ કરતી યુક્તિઓ એટલે સાધક બાધક પ્રમાણના સ્થાપનવડે અર્થને નિશ્ચય કરવાના પ્રકારો પરસ્પર-પૂર્વાપર સંબંધ રહિત હોવાથી હણાયેલા થાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ નિષ્ક્રિયપણાનું કારણ કહીને પછી ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવાથી વ્યર્થતાને પામે છે. ૪૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—જૈનમતમાં પણ આત્માનો સર્વથા નાશ થતો નથી, તેથી તેમાં પણ વાસ્તવિક હિંસા કેમ સંભવે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

पीडाकर्तृत्वतो देहव्यापत्त्या दुष्टभावतः ।
त्रिधा हिंसागमे प्रोक्ता न हीत्थमपहेतुका ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—બીજાને પીડા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ પરિણામથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા જિનાગમને વિષે કહેલી છે. આ પ્રકારે માનવાથી તે હિંસા હેતુવિનાની નથી-સહેતુક છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે રચેલા સિદ્ધાન્તમાં જો કે સર્વથા આત્માનો નાશ કહ્યો નથી, તોપણ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી, તથા શરીરનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ-પરજીવનો ઘાત ચિંતવવારૂપ અશુભ આશયવાળાથી, એમ ત્રણપ્રકારે ઉપઘાતરૂપ હિંસા કહેલી છે—અતિ, ફળ અને વિપાક (ઉદય) ને દેખાડવા પૂર્વક કહી છે. કારણ કે કથંચિત્ નિત્ય તથા [illegible] તથા અભિન્ન એવો આત્મા માનવાથી આ કહેલી [illegible] કે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલી હિંસા કાર [illegible] કલ્પિત છે એમ નથી; પરંતુ

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હિંસાનો સંભવ સાંભળીને કોઈક શંકા કરે છે.—

हन्तुर्जायति को दोषो हिंसनीयस्य कर्मणि ।
प्रसक्तिस्तदभावे चान्यत्रापीति मुधा वचः ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—હિંસ્યનું કર્મ ઉદયમાં આવવાથી તે હણાય છે, તેમાં હિંસકનો શો દોષ છે? વળી તે હિંસકના અભાવે બીજા હિંસકને વિષે પણ તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તે વચન મિથ્યા છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—હિંસ્યનું-વધ કરવા લાયક મૃગાદિક પ્રાણીનું પૂર્વે જન્મે અન્યને પ્રહારાદિ કરવાથી બાંધેલું મૃત્યુરૂપી ફળ આપનારૂં કર્મ જાગૃત થવાથી-તે કર્મ તેને ઉદયમાં આવવાથી-પ્રકટ થયેલું હોવાથી હિંસકનો હિંસા કરનારનો શો દોષ? કાંઇપણ નથી. કારણ કે મરનાર જીવ પોતાના કર્મના ઉદયથી જ મરણ પામ્યો છે. વળી તે દેવદત્તાદિક હણનારને અભાવે અથવા તેણે હિંસા ન કરી હોત તોપણ તેને ઠેકાણે બીજા યજ્ઞદત્તાદિકનેવિષે તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે; અર્થાત્ તેનાથી હણાશે, તેથી મરણ તો અવશ્ય થવાનું જ છે. આ પ્રમાણે રસલંપટનું વચન વ્યર્થ જાણવું. કારણકે હિંસકને જે હિંસા લાગે છે તે પૂર્વે કહેલી ત્રણ પ્રકારે થતી હિંસાપૈકી અધ્યવસાય દુષ્ટ થવા વિગેરેથી લાગે છે.

હિંસા કોને ન લાગે, તે કહે છે.—

हिंस्यकर्मविपाकेयं दुष्टाशयनिमित्तता ।
हिंसकत्वं न तेनेदं वैद्यस्य स्याद्रिपोरिव ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ અધ્યવસાયના નિમિત્તવાળી આ હિંસા હિંસ્ય પ્રાણીના કર્મના વિપાકરૂપ છે, તેથી શત્રુની જેમ વૈદ્યને આ હિંસકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૩.

ટીકાર્થ—આ દુષ્ટાશયના નિમિત્તવાળી-દુષ્ટ એટલે નિર્દયતાને લીધે થયેલ ક્રૂર આશય એટલે અશુભ પરિણામ, તે રૂપ નિમિત્ત એટલે નિષ્પત્તિના કારણરૂપ હિંસા હિંસ્યના કર્મના વિપાકવાળી છે-હિંસ્ય એટલે અન્યે કરેલા શસ્ત્રપ્રહારથી વધ કરવા લાયક દરેક ભવમાં થાય તેવા પ્રકારના કર્મરૂપી-પાપ કર્મના બધરૂપી વિપાકવાળી-ફળના ઉદયવાળી છે. તેથી એટલે ક્રૂર અધ્યવસાયના કારણવાળી હિંસા પણ દુષ્ટાશયવાળી નહીં હોવાથી દૂષિત અવયવોને કાપનાર અથવા કોઈ

વ્યાધિપર ઔષધ આપનાર વૈદ્યને આ પૂર્વે કહેલું હિંસા કર્મનું ફળ શત્રુની જેમ થતું નથી. એટલે શત્રુને દુષ્ટ અધ્યવસાયયુક્ત હોવાથી જેવું અશુભ ફળ આપે છે તેવું અશુભફળ વૈદ્યને પ્રાપ્ત થતું નથી.

કહેલા અર્થનું જ ફલિતાર્થ કહે છે.—

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।
सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्स्वाशयवृद्धितः ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે સદુપદેશાદિથી, સોપક્રમી પાપના નાશથી અને તેથી પોતાના શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી તે હિંસાથકી નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસાનું સ્વરૂપ, ગતિ અને ફળ વિગેરે સમજાવવા પૂર્વક આપેલા સદુપદેશાદિથી—હિતકારક ધર્મોપદેશ કરવાથી તથા તે પર શ્રદ્ધા રાખવાથી, ઉપદેશકર્તા (વક્તા) અને શ્રોતા એ બન્નેને સોપક્રમ-શુભ પરિણામાદિક વડે સાધવા લાયક એટલે વિનાશ કરવા લાયક પાપકર્મનો-અશુભ કર્મનો નાશ થવાથી, અને તેથી કરીને પોતાના કરૂણાદિરૂપ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી એમ ત્રણ કારણથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ પણ-નિષેધ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે, માટે અ-હિંસા પણ (જૈન શાસનમાં) ઘટે છે-યુક્ત છે. ૪૪.

હવે ચાર શ્લોકવડે અહિંસાની સ્તુતિ કરે છે.—

अपवर्गतरोर्बीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते ।
सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पल्लवा नवाः ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસા મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, માટે તે મુખ્ય કહેવાય છે, તથા સત્યાદિક વ્રતોરૂપ આ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો (નવાંકુરો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—આ જેનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તથા જેના ગુણો આગળ કહેવામાં આવશે એવી અહિંસા-પ્રાણી પરની દયા જેમાંથી રાગાદિકનો સમૂહ નષ્ટ થયો છે એવા અપવર્ગ-મોક્ષરૂપી તરૂનું-અક્ષય સુખરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી અપવર્ગરૂપ વૃક્ષનું બીજ-ઉત્પત્તિ કારણ છે, માટે તે અહિંસા મુખ્ય-સર્વમાં પ્રધાન છે એમ તીર્થંકરાદિક કહેછે-ઉપદેશ કરેછે. અને સત્ય એટલે મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ વિગેરે મહાવ્રતો આ મોક્ષરૂપ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો-નવા અંકુરો તુલ્ય છે. કારણ કે તે વ્રતો અહિંસારૂપ વ્રતના પરિવારરૂપ છે.

માટે વૃક્ષના ઉદ્‌ગમથી પત્રાદિક પરિવારની જેમ અહિંસાના પરિણામ (શુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થવાથી સત્યાદિકના પણ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

તેવી અહિંસા પરમાર્થથી જિનશાસનને વિષે જ છે, તે કહેછે.—

अहिंसासंभवश्चेत्थं दृश्यतेऽत्रैव शासने ।
अनुबन्धादिसंशुद्धिरप्यत्रैवास्ति वास्तवी ॥ ४६ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ આ જિનશાસનને વિષે જ જોવામાં આવે છે. તથા અનુબંધ વિગેરેની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે આ જિનશાસનને વિષેજ છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તવિક અહિંસાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ આ જિનાગમને વિષે જ અમો જોઇએ છીએ. કેમકે તેમાં આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નાભિન્ન માનેલો છે. એ પ્રમાણે બીજા કોઇ પણ શાસનને વિષે માનેલ નથી. તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ-અનુબંધ એટલે અહિંસાની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિને અનુસારે બોલવું, જવું, ઉભું રહેવું, બેસવું, આહાર કરવો, વિહાર કરવો વિગેરે ક્રિયામાં યતના પૂર્વક પ્રવર્તવું તે. તથા આદિ શબ્દ હોવાથી પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરે ગ્રહણ કરવા. આવા અનુબંધાદિકની સંશુદ્ધિ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે શોધન-સકળ ધર્મના વ્યવહારને હિંસારૂપ મળનો ત્યાગ કરીને ઉજ્વળ કરવો તે પણ વાસ્તવિક રીતે-સત્ય રીતે આ જૈન મતને વિષેજ છે. કેમકે તેમાં જ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. ૪૬.

આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ જિનાગમને વિષે જ છે, એમ સાંભળીને કોઈ શંકા કરે છે કે-જૈન શ્રાવકો ઘર બાંધવાવિગેરે આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પણ હોય છે, માટે તેમને તે અહિંસાદિક કેમ સંભવે? આ શંકાનો નિરાસ કરવા કહેછે.—

हिंसाया ज्ञानयोगेन सम्यग्दृष्टेर्महात्मनः ।
तप्तलोहपदन्यासतुल्याया नानुबन्धनम् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા મહાત્માને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી તપાવેલા લોઢાપર પગ મૂકવા જેવી હિંસાનો અનુબંધ (સંબંધ) લાગતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન્! શ્રાવકને ગૃહાદિકના આરંભમાં તથા વિહારમાં એટલે નદી વિગેરે ઉતરતા મુનિને પણ એટલે તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાત્માને-શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઉત્તમ પુરૂષને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી-

સ્વપરના સમાન સુખદુઃખરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનની સંબંધ હોવાથી એટલે સર્વત્ર દયાવાન હોવાથી અગ્નિના સંયોગથી તપાવેલા—અગ્નિના વર્ણ જેવા થયેલા લોહપાત્ર ઉપર પગને સ્થાપન કરવા જેવી એટલે કંપસહિત પ્રવૃત્તિવાળી હિંસાના—પ્રાણી વિરાધનાના અનુ-બંધની—સંબંધની એટલે હિંસાને અનુસરનાર દુર્ગતિને આપનાર કર્મના બંધની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તેમાં તેમનો દુષ્ટ આશય ન હોવાથી કરૂણારસવડે તે હિંસાના અનુબંધનો નાશ થાય છે. ૪૭

કહેલા અર્થની જ પુષ્ટિ કરે છે.—

सतामस्याश्च कस्याश्चिद्यतनाभक्तिशालिनाम् ।
अनुबन्धो ह्यहिंसाया जिनपूजादिकर्मणि ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—યતના અને ભક્તિએ કરીને શોભતા સત્પુરૂષોને જિન-પૂજાદિક ક્રિયામાં કદિ કાંઈ હિંસા થાય, તોપણ તેથી તેને અનુબંધ અહિંસાનો જ થાય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—જીવનું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વી તથા જમીનનું શોધન કરવું અને જળનું ગાળવું વિગેરે યતના તથા જિનેશ્વરને વિષે પૂજ્ય બુદ્ધિ એટલે તેમના ગુણ અને ઉપકારનું સ્મરણ, તેનાપર પ્રીતિ અને બહુમાન વિગેરે રૂપ ભક્તિ, એ બન્ને વડે શોભનારા સત્પુરૂષોને-સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને જિનેશ્વરની પૂજા કરવી તથા મુનિને દાન આપવું વિગેરે ક્રિયાને વિષે કોઈ પણ જાતની—પુષ્પ, અગ્નિ, વાયુ કે જળાદિ કને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી હિંસાનો સંભવ થયા છતાં પણ તેમને ખરેખર અહિંસાનો જ—પ્રાણી દયાનો જ અનુબંધ એટલે અહિંસાને અનુસારે ગતિ આપનારો શુભ કર્મનો બંધ થાય છે, પણ હિંસાને અનુસારે કર્મબંધ થતો નથી. અર્થાત્ જો કે પીડા કરવારૂપ તથા દેહનો નાશ કરવારૂપ હિંસાના બે હેતુઓ જણાય છે, તોપણ દુષ્ટ આશયરૂપ ત્રીજા હેતુનો અભાવ હોવાથી અનુબંધ અહિંસાનો થાય છે. ૪૮.

કહેલા અર્થનો પ્રતિપક્ષ કહે છે.—

हिंसानुबन्धिनी हिंसा मिथ्यादृष्टेस्तु दुर्मतेः ।
अज्ञानशक्तियोगेन तस्याहिंसापि तादृशी ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની યજ્ઞારંભાદિકમાં થતી હિંસા હિંસાના અનુબંધવાળી હોય છે, તથા તેની અહિંસા પણ અજ્ઞાન શક્તિના યોગે કરીને તેવીજ (હિંસા સદૃશ જ) હોય છે. ૪૯

ટીકાર્થ—આઠ શંકાદિક દૂષણવડે જેની બુદ્ધિ દૂષિત થયેલી છે, એવા મિથ્યાદૃષ્ટિની—જિનેશ્વરે કહેલા તત્ત્વને વિષે વિપરીત શ્રદ્ધાવાળા જીવોની ક્રિયા-ગૃહાદિકના આરંભમાં તેનાથી થયેલી જીવ વિરાધના હિંસાના અનુબંધવાળી-હિંસાના ફળને અનુસારે દુર્ગતિને આપનારી થાય છે. તથા તે મિથ્યાદૃષ્ટિની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના યોગથી-જેનાથી જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી એવા અજ્ઞાનથી અન્યથા (વિપરીત) વસ્તુના બોધરૂપ શક્તિના સંબંધે કરીને તેવી જ—હિંસા જેવી જ અર્થાત્ મોક્ષને નહીં આપનારી જ થાય છે. એટલે કે તે અહિંસા પ્રથમ કાંઈક શુભરૂપ ફળ આપીને પછી ઘણા જન્મના દુઃખનું કારણ થવાથી હિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે તો પછી હિંસાના ફળ વિષે તો શું કહેવું? ૪૯.

કહેલા અર્થને દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે.—

येन स्यान्निह्नवादीनां दिविषद्दुर्गतिः क्रमात्।
हिंसैव महती तिर्यङ्नरकादिभवान्तरे ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને નિહ્નવાદિકોને દેવતાઓમાં પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે ભવાન્તરમાં તિર્યંચ અને નરક વિગેરેમાં મોટી હિંસા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે જીવો હિંસા કરનારા થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જે અહિંસા છે તે હિંસાના અનુબંધવાળી કેમ થાય? તેનો જવાબ આપે છે કે-જેથી [illegible] એવા ઉદાહરણે કરીને નિહ્નવાદિકોને-જિનેશ્વરના વચનોને વિપરીતપણે કહેનારા તથા યથાસ્થિત પ્રરૂપણા કરનારા અન્ય [illegible] તેને અહિંસાદિક વ્રતોનું પાલન કરતા છતા પણ [illegible] દેવ થાય તો તેમાં પણ દુર્ગતિ-કિલ્બિષિકાદિક દેવપણારૂપ [illegible] પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી બીજી અહિંસાનું ફળ કોઈ રીતે [illegible] જ ફળ છે એમ જાણવું. પછી ત્યાંથી ચ્યવીને અનુક્રમે-[illegible] પશુના રૂપથી ભૂંડ, બકરા, ઊંટ વિગેરે તિર્યંચ અને [illegible] નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને આ સંસારથી [illegible] ભવોમાં મોટી હિંસા-જીવ વિરાધના જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. [illegible] તેમને મિથ્યાત્વના યોગથી પ્રાપ્ત થયેલી [illegible] સંપત્તિમાં પણ [illegible] જ [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦.

સમ્યગ્દષ્ટિની હિંસા પણ અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, તે દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—

साधूनामप्रमत्तानां सा चाहिंसानुबन्धिनी ।
हिंसानुबन्धविच्छेदाद्गुणोत्कर्षो यतस्ततः ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને તે હિંસા અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે. કારણકે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ થવાથી તેમને ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—અપ્રમત્ત-મિથ્યાત્વ વિગેરે સકળ પ્રમાદરહિત સાધુઓને એટલે મોક્ષ સાધનના સાધનાર મુનિઓને તે હિંસા-ધર્મક્રિયા કરતાં કથંચિત્ ચાલતી વખતે પાદન્યાસ કરતાં અત્યંત સમીપે રહેલા જીવ ઉપર પગ મૂકાઈ જાય, અને પછી તે પગ તરત પાછો ઉચકી શકાય તેમ ન હોવાથી કીટાદિકની વિરાધના થઈ જાય, તો તે પણ અહિંસાના જ અનુબંધવાળી-જીવદયાને અનુસરનારી અર્થાત્ જીવરક્ષાને વિષે જ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મોક્ષાદિક સુખને સાધનારી થાય છે. કારણ કે હિંસાના અનુબંધ (સંબંધ) નો વિચ્છેદ થવાથી એટલે હિંસાના કારણોનું નિવારણ થવાથી ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ-જ્ઞાનાદિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને વિષે જોવામાં આવે છે. ગુણોનો પ્રકર્ષ તે અહિંસાનું જ ફળ છે. ૫૧.

કહેલા અર્થને જ વિશેષ પ્રકારે કહે છે. અથવા બીજા મુગ્ધોને પણ અહિંસાનો અનુબંધ હો, એમ કોઈના ધારવામાં આવે, તેનો નિષેધ કરે છે.—

मुग्धानामियमज्ञानात् सानुबन्धा न कर्हिचित् ।
ज्ञानोद्रेकाप्रमादाभ्यामस्या यदनुबन्धनम् ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનને લીધે મૂર્ખ માણસોને આ અહિંસા કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ અધિક જ્ઞાન તથા અપ્રમાદથી જ થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અહિંસા અજ્ઞાનથી-મોક્ષ અને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી તથા હોય તેથી વિપરીત પણે જાણવાથી મુગ્ધજનોને-જિનેશ્વરના વચનરૂપી અમૃતના સ્વાદ રહિત મૂર્ખ જનોને અનુબંધવાળી સંસાર પર્યંત સાથે રહેનારી અને મોક્ષને અનુસરનારી કદાપિ થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ-મોક્ષને સરતી પ્રાપ્ત ભવ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ વસ્તુ જાણનાર સ્યાદ્વાદને

નુસરતા બોધની અત્યંતતાથી તથા અપ્રમાદથી અકર્તવ્યમાં અકર્તવ્યની બુદ્ધિ તથા કર્તવ્યમાં કર્તવ્યની બુદ્ધિરૂપ સાવધાનપણાથી જ થાય છે. અન્યથા થતો નથી. અર્થાત્ મૂર્ખજનોને વિષે જ્ઞાન તથા અપ્રમાદ છે નહીં, માટે તેને અહિંસાનો અનુબંધ થતો નથી. ૫૨.

હિંસા અને અહિંસાના ફળનું તરતમપણું બે શ્લોકવડે બતાવે છે.-

एकस्यामपि हिंसायामुक्तं सुमहदन्तरम् ।
भाववीर्यादिवैचित्र्यादहिंसायां च तत्तथा ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—એક જ જાતની હિંસામાં પણ ભાવ અને વીર્યની વિચિત્રતાને લીધે અત્યંત-ઘણું અંતર (તફાવત) કહેલું છે, તેજ પ્રમાણે અહિંસામાં પણ અંતર જાણવું. ૫૩.

ટીકાર્થ—એક જાતિના જીવના વિષયવાળી અથવા એકજ મૃગાદિક જીવના વિષયવાળી હિંસામાં-જીવ વિરાધનામાં પણ રાગ દ્વેષરૂપી પરિણામ તથા કાર્યની વિશેષ પ્રકારની સિદ્ધિરૂપ ભાવ વીર્ય-ચિત્તનો ઉત્સાહ વિગેરેની વિચિત્રતા હોવાથી-હાનિ તથા વૃદ્ધિએ કરેલી તરતમતાથી અત્યંત મોટું અંતર હોય છે-તેના ફળમાં તથા બંધમાં ઘણો તફાવત પડે છે. તે જ પ્રમાણે તેવું મોટું અંતર અહિંસામાં પણ-અહિંસાના ફળને વિષે પણ જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે-કોઈ પુરૂષ થોડા પ્રેમથી ભોગોને ભોગવે છે, અને કોઈ ઘણા પ્રેમથી ભોગવે છે. તેનાં હિંસા તો બન્નેને સરખી છે, પરંતુ પાપના બંધમાં ઘણો તફાવત છે. હિંસાના ફળની તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામાં ભાવ (મનના પરિણામ)ની વિચિત્રતા હોય છે, તેજ પ્રમાણે વીર્યાદિકની પણ તરતમતા જાણવી. ૫૩.

सद्यः कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिन्नता ।
प्रतिपक्षान्तरालेन तथा शक्तिनियोगतः ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—આ હિંસા તથા અહિંસાના વિપાકે કરીને પણ ભેદ છે. કારણ કે તેવા પ્રકારની શક્તિના નિયોગથી પ્રતિપક્ષના અંતરાયે કરીને તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તેનો ઉદય થાય છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહને લીધે આ હિંસા તથા અહિંસાના વિપાકે કરીને-ઉપાર્જિત કરેલા કર્મની સ્થિતિના પરિપાકથી થયેલા વિપાક ઉદયવડે કરીને પણ ભિન્નતા-ભેદ (તફાવત) છે. કારણ કે પૂર્વે કહેલી બંધને અવસરે ભાવ તથા વીર્યની વિચિત્રતાને અનુરૂપ શક્તિના-કર્મના સામર્થ્યના તથા જીવના પરિણામની વર્તનાના નિયોગથી-વિપાકની સન્મુખ કરવામાં વ્યાપારની વ્યુત્પત્તિરૂપ પ્રેરણાથી

વિના-ખંડિત કર્યા વિના ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું સમ્યક્ત્વ નિશ્ચળપણાને પામે છે. આ સમકિતના અધિકારમાં પ્રથમ જે અન્ય મતવાળાનું તથા તેમનાં શાસ્ત્રનું હિંસા અહિંસાનું અસંભવાદિક કહ્યું, તે તેમણે એકાંતપણે નિત્ય અથવા અનિત્ય એવા આત્માદિક વસ્તુનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિંસાદિક આશયની અનુત્પત્તિ થાય છે તેથી કહ્યું છે. કારણ કે સર્વથા અવિનશ્વર માનવાથી હિંસા કરનારને કરૂણા હોઈ શકતી નથી. જેમકે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે-"આ જીવો મરતા નથી, પણ જીર્ણ શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને પામે છે." તથા સર્વથા અનિત્ય માનવાથી જીવના અભાવની જ બુદ્ધિ થાયછે, તેથી કોને વિષે કરૂણા થાય? ન જ થાય. ૫૮.

॥ इति सम्यक्त्वाधिकारः ॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. તે મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. તેથી આ બીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.—

मिथ्यात्वत्यागतः शुद्धं सम्यक्त्वं जायतेऽङ्गिनाम् ।
अतस्तत्परिहाराय यतितव्यं महात्मना ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણીઓને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે (મિથ્યાત્વ)ના ત્યાગને માટે મહાત્માએ યત્ન કરવો. ૫૯.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરના ઉપદેશથી વિપરીતપણે વસ્તુપર શ્રદ્ધા રાખવી અથવા તેને જાણવી તે રૂપ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી, પ્રાણીઓની સમ્યગ્દષ્ટિ શુદ્ધ થાય છે, માટે મહાત્માએ—સત્પુરૂષે તે મિથ્યાત્વના ત્યાગને માટે—મૂળથી જ ઉખેડી નાંખવા માટે યત્ન કરવો-ઉદ્યમ કરવો. ૫૯.

તે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ આત્મસ્વરૂપને વિષે વિપ્રતિપત્તિને દૂર કરવાથી થાય છે. વિપ્રતિપત્તિઓ છ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે.—

नास्ति नित्यो न कर्ता च न भोक्तात्मा न निर्वृतः ।
तदुपायश्च नेत्याहुर्मिथ्यात्वस्य पदानि षट् ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા નથી, ભોક્તા નથી, મુક્ત નથી તથા તેનો (મોક્ષનો) ઉપાય કાંઈ પણ નથી. એપ્રમાણે મિથ્યાત્વનાં છ પદો (સ્થાનો) કહેલાં છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાભૂતથી વ્યતિરિક્ત ભવાન્તરમાં જનારો કોઈ આત્મા છે નહીં ૧. તથા અનુત્પન્ન, અવિનશ્વર અને એક સ્થિરતાના સ્વભાવવાળો નિત્ય આત્મા છે ૨. તથા આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કોઈપણ ક્રિયાનો-કર્મનો કર્તા-કરનાર નથી ૩. તથા આત્મા અકર્તા હોવાથી ભોક્તા-કરેલા કર્મના ફળને ભોગવનારો નથી ૪. તથા કર્મના બંધનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા મુક્ત પણ થતો નથી ૫. તથા તે મોક્ષ મેળવવાનો કાંઈપણ ઉપાય-સાધન નથી, કારણકે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવાથી તેનો વિયોગ થતો નથી ૬. એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોએ મિથ્યાત્વનાં છ પદો-સ્થાનકો કહેલાં છે. ૬૦.

એમ કહેનારાઓનું મિથ્યાત્વીપણું શી રીતે કહેવાય? તે શંકાપર સમાધાન કરે છે.—

एतैर्यस्मान्नवेच्छुद्धव्यवहारविलंघनम् ।
अयमेव च मिथ्यात्वध्वंसी सदुपदेशतः ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ છ સ્થાનોવડે શુદ્ધ વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાય છે, તથા આ વ્યવહાર જ શુદ્ધ ઉપદેશને લીધે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને-કહેવામાં આવશે તેવા કારણે કરીને આ ઉપર કહેલા "આત્મા નથી." વિગેરે છ સ્થાનોએ કરીને સર્વ જન સંમત ન્યાયની યુક્તિથી યુક્ત એવા વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. મોક્ષાદિ સમગ્ર સુખને પ્રાપ્ત કરનાર દાન શીલ વિગેરે સ્વરૂપવાળા અને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવરૂપ વાસ્તવિક લોકોત્તર વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાયછે, તથા ખેતી, વ્યાપાર વિગેરે લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહારનું પણ ઉલ્લંઘન થાયછે. એમ ત્રણ પ્રકારના વ્યવહારનું વિશેષે કરીને ઉલ્લંઘન—નાશ થાયછે અને આ ઉલ્લંઘન સર્વને અનિષ્ટ છે તથા આ શુદ્ધ વ્યવહાર જ સદુપદેશ થકી-સદ્દેશના વ્યવહારમય હોવાથી યથાર્થ સત્ય પદાર્થનો ઉપદેશ-કહેવું, તે સદ્દેશનાનો ઉપર કહેલા આત્માના વિરોધી અને વ્યવહારનો લોપ કરનારા છએ સ્થાનોમાં અસંભવ છે. તેથી એટલે તે સદુપદેશ અસદ્દેશનાદિરૂપ મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે. માટે એ છ સ્થાનો મિથ્યાત્વમય છે. ૬૧.

એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે.—

नास्तित्वादिग्रहे नैवोपदेशो नोपदेशकः ।
ततः कस्योपकारः स्यात्संदेहादिव्युदासतः ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિત્વાદિકનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ તથા ઉપદેશક ઘટતા નથી. તેથી કરીને સંદેહાદિકના નિરાસથી કોનો ઉપકાર થાય? કોઈનો પણ ઉપકાર ન થાય. ૬૨.

ટીકાર્થ—નાસ્તિત્વ-“જીવાદિક નથી.” એવા પ્રકારની વાણીનો વ્યાપાર તથા આદિ શબ્દ છે તેથી તેના નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વિગેરેનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ-બીજાની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણરૂપ હિતાહિતનું વ્યાખ્યાન ઘટતું નથી. કારણકે આત્માદિકનો અભાવ હોવાથી ઉપદેશનો પણ અભાવ થાય છે. અને તેજ કારણથી ઉપદેશક-દેશના આપનાર પણ ઘટતા નથી, તેથી-નાસ્તિત્વાદિકના ઉપદેશથી સંદેહાદિકનો નાશ કરીને કોનો ઉપકાર-અનુગ્રહ થવાનો છે? શ્રોતાદિકનો અભાવ હોવાથી કોઈનો ઉપકાર થશે નહીં. ૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આ વ્યવહારને ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ કેવા મનુષ્યોમાં હોય છે? એવી આકાંક્ષાપર પાંચ શ્લોકે કરીને કહે છે.—

યેષાં નિશ્ચય એવેષ્ટો વ્યવહારસ્તુ સંગતઃ ।
વિપ્રાણાં મ્લેચ્છભાષેવ સ્વાર્થમાત્રોપદેશનાત્ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જેઓને સ્વાર્થમાત્રના જ ઉપદેશથી નિશ્ચય જ ઈષ્ટ છે, અને બ્રાહ્મણોને નહીં બોલવા લાયક મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ વ્યવહાર સંગત છે એટલે અનાદર કરવા લાયક છે, તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેઓને એટલે આત્માદિક વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા પુરૂષોને સ્વાર્થ માત્રના ઉપદેશથી-પોતાનો અર્થ એટલે છતો અથવા અછતો કેવળ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય અભિધેય છે, એ પ્રમાણેના ઉપદેશથી અથવા પોતાને ઈચ્છિત એવા અર્થના એટલે દ્રવ્ય, ભોગ અને સુખ વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારના ઉપદેશથી નિશ્ચય એટલે સ્વાભાવિક ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્વભાવ માત્ર અથવા કેવળ જગતની સત્તા માત્ર અથવા કેવળ ક્ષણવિનાશિપણાનો જ નિશ્ચય ઈષ્ટ છે-પ્રમાણરૂપ છે, તથા ઉત્પત્તિ, વિનાશાદિક પૂર્વે કહેલો વ્યવહાર અથવા અવતાર વિગેરે કહેવારૂપ વ્યવહાર બ્રાહ્મણોને મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ એટલે “કંઠે પ્રાણ આવે તો પણ બ્રાહ્મણોને યવન ભાષા બોલવા લાયક નથી.” એ પ્રમાણે આદર રહિતપણે સંગત-તુલ્ય છે. એટલે પોતાના ઇચ્છિતને પૂર્ણ કરનાર જળ માટી વિગેરેથી શુદ્ધિ કરવારૂપ કાંઈક છે, પણ પરમાર્થપણે નથી. તેઓને વ્યવહારનું ઉત્થાપન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેમાં કોણ મુખ્ય? તેના જવાબમાં બન્નેનું પ્રધાનપણું કહે છે.—

यथा केवलमात्मानं जानानः श्रुतकेवली ।
श्रुतेन निश्चयात्सर्वं श्रुतं च व्यवहारतः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શ્રુતકેવળી શ્રુતવડે નિશ્ચયથી કેવળ આત્માને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી સર્વ શ્રુતને જાણે છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! આ પ્રકારે બન્ને નયની મુખ્યતા જાણવી. શ્રુત કેવળી એટલે શ્રુત જ્ઞાનને વિષે કેવળી ભગવાનની જેવા, શ્રુતનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી અને સકલ સંશયરહિત થવાથી તેવા મુનિ નિશ્ચયથી અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જ્ઞાનથી એટલે શ્રુત જ્ઞાનના સામર્થ્યથી, કેવળ-કર્મ, શરીર વિગેરેના સંગ રહિત એક-શુદ્ધ સત્તામય અર્થાત્ પરિપૂર્ણ એવા આત્માને-જીવને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી શ્રુતજ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિના બળથી સમગ્ર શ્રુતને-શાસ્ત્રને જાણે છે. કર્મરહિત આત્માને જાણવાથી નિશ્ચયને અને સર્વ શ્રુતના અભ્યાસથી વ્યવહારને એમ બન્નેને જાણે છે અને પ્રમાણરૂપ માને છે. ૬૪.

એકલો નિશ્ચય કહી શકાય તેવો નથી, તે કહે છે.—

निश्चयार्थोऽत्र नो साक्षाद्वक्तुं केनापि पार्यते ।
व्यवहारो गुणद्वारा तदर्थावगमक्षमः ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—આ જગતમાં કોઈ પણ નિશ્ચયના અર્થને સાક્ષાત્ કહેવાને શક્તિમાન નથી. પરંતુ વ્યવહાર નય તે નિશ્ચયના ગુણદ્વારા તે (નિશ્ચય)ના અર્થનો બોધ કરવા સમર્થ છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ મનુષ્ય લોકને વિષે નિશ્ચયાર્થને—આત્માના સહજ સ્વભાવને સાક્ષાત્ કોઇ પણ પંડિત પુરુષ કહી શકે તેમ નથી. કેમકે કેવળ નિશ્ચય નય વાણીનો અવિષય છે. પરંતુ વ્યવહાર નય-શબ્દનો પ્રયોગ સત્ત્વ, ચેતન વિગેરે નિશ્ચયના ગુણદ્વારાએ તે નિશ્ચયના અર્થનો બોધ કરવામાં સમર્થ છે. અર્થાત્ વ્યવહાર જ તે નિશ્ચયના ગુણ કહેવા રૂપ ઉપાયવડે નિશ્ચય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૬૫.

કેવળ વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય કહેવાથી પણ દોષ છે, તે કહે છે.—

प्राधान्यं व्यवहारे चेत्तत्तेषां निश्चये कथम् ।
परार्थस्वार्थते तुल्ये शब्दज्ञानात्मनोर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—જો કોઈ વ્યવહારને વિષે પ્રાધાન્ય કહે, તો તેઓને નિશ્ચયને વિષે તે (પ્રાધાન્ય) કયાંથી થશે ? કારણ કે શબ્દાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક એ બન્નેનું પરાર્થપણું અને સ્વાર્થપણું તુલ્ય જ છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—જો નિશ્ચય રહિત કેવળ વ્યવહારમાં જ-શબ્દાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જ પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું જે કોઈ કરે તેઓને આત્માની ધ્રુવતા અને સત્તારૂપ તથા જ્ઞાનાદિરૂપ નિશ્ચયમાં પ્રાધાન્ય શી રીતે થશે? નહીં જ થાય. કારણ કે શબ્દ અને જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા તે બન્ને નયોનું પરાર્થપણું-પોતાથી બીજાનો અર્થ-કાર્ય પ્રયોજન જેમ શબ્દની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું કાર્ય પરાર્થ તથા સ્વાર્થપણું-પોતાનું એટલે શબ્દનું અથવા જ્ઞાનનું કાર્યપણું તે બન્ને તુલ્ય-સમાન કાર્ય કરનારા છે. અર્થાત્ વ્યવહાર નય ઘટ એવો શબ્દ કહે છે, નિશ્ચય-જ્ઞાન પણ ઘટરૂપ અર્થને જ કહે છે, તથા વસ્તુ પણ ઘટરૂપજ છે; તેમાં શબ્દ એ વ્યવહાર છે, ઘટનું જ્ઞાન અને ઘટરૂપ વસ્તુ એ નિશ્ચય છે. તેથી બન્ને નયનું પોત પોતાના વિષયમાં પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું સિદ્ધ થાયછે. ૬૬.

હવે તેનું ફલિતાર્થ-તાત્પર્ય કહેછે.—

प्राधान्याद्व्यवहारस्य ततस्तच्छेदकारिणाम् ।
मिथ्यात्वरूपतैतेषां पदानां परिकीर्तिता ॥ ६७ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વ્યવહારના પ્રધાનપણાને લીધે તે વ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ કરનારાં તે પૂર્વોક્ત પદોનું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી પૂર્વે કહેલા વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે વ્યવહારનો ઉચ્છેદ-નાશ કરનારાં "આત્મા નથી" ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલાં છ પદો (વાકયો)નું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

હવે 'જેવો ઉદ્દેશ તેવો નિર્દેશ' એ ન્યાયને અનુસારે પ્રથમ નાસ્તિકના મતને જ તેના ઉત્તર પક્ષસહિત એકવીશ શ્લોકવડે કહે છે.-

नास्त्येवात्मेति चार्वाकः प्रत्यक्षानुपलंभतः ।
अहंताव्यपदेशस्य शरीरेणोपपत्तितः ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યક્ષ પણે દેખાતો નથી માટે આત્મા છે જ નહીં, અને અહંતા (અહંકાર-હું એવું અભિમાન) નો વ્યપદેશ તો શરીરથી થઈ શકે છે, એમ ચાર્વાક કહે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—આત્મા અર્થાત્ જીવ છે જ નહીં, એમ ચાર્વાક-સત્ય અર્થનું ચર્વણ-વિનાશ કરનાર કહે છે. કારણ કે તે આત્મા ચક્ષુ વિગેરે

ઇંદ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જે વસ્તુ જગતમાં છે, તે ઘટાદિકની જેમ ઇંદ્રિયોવડે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જો આત્મા હોય તો તે ઇંદ્રિયોથી પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, પણ તે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી આત્મા છે જ નહીં. કદાચ કોઈ એમ કહે કે-" જો આત્મા ન હોય તો હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, એમ કોણ બોલેછે ? " તો તેનો જવાબ એ છે કે અહંપણાનો જે વ્યવહાર છે, તે તો પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ શરીરે કરીને થઈ શકે છે. તેથી આત્મા નથી. ૬૮.

તેની ઉપપત્તિ કેવી રીતે થાય? તે કહે છે.—

मद्यांगेभ्यो मदव्यक्तिः प्रत्येकमसती यथा ।
मिलितेभ्यो हि भूतेभ्यो ज्ञानव्यक्तिस्तथा मता ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મદ્યના અંગો પૈકી પ્રત્યેક અંગમાં મદની સ્પષ્ટતા થતી નથી, (પણ સર્વ અંગો મળવાથી મદ સ્પષ્ટ થાય છે.) તેમ પંચ મહાભૂતો એકત્ર મળવાથી જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા માનેલી છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જેમ મહુડા વિગેરે મદિરાના અંગોમાંથી પ્રત્યેકને એટલે એક એકને ભક્ષણ કરવાથી મદની સ્પષ્ટતા દેખાતી નથી, મદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ તે સર્વે અંગો એકત્ર કર્યાં હોય તો જ મદ પ્રગટ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક મહાભૂતમાં નથી દેખાતી છતાં પણ સમુદાયરૂપ થયેલા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો થકી અહંકાર, મમકાર વિગેરે જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ બૃહસ્પતિ વિગેરે ચાર્વાકો કહેછે. ૬૯.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે—પંચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્યના પક્ષમાં આત્માનો અભાવ હોવાથી કર્મનો અભાવ છે, તેથી જગતની વિચિત્રતા થશે નહીં. એવી શંકા કરવી નહીં. કારણ કે તે વિચિત્રતા તો સ્વાભાવિક છે, તે કહે છે.—

राजरंकादिवैचित्र्यमपि नात्मबलाहितम् ।
स्वाभाविकस्य भेदस्य ग्रावादिष्वपि दर्शनात् ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ આત્માના બળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. કારણ કે એવો સ્વાભાવિક ભેદ તો પાષાણાદિકમાં પણ દેખાય છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—ચક્રવર્તી વિગેરે રાજા તથા રંક-ભિક્ષુ તથા આદિ શબ્દથી સુખી દુઃખી વિગેરે વિચિત્રતા પણ આત્માના-જીવના બળથી શુભાશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા સામર્થ્યથી થયેલી છે, એમ નથી. પરંતુ

પંચ મહાભૂતના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સ્વભાવથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વભાવિક સિદ્ધાંતની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિચિત્રતા પાષાણ અને [illegible]માં પણ એટલે સર્વ અચેતન પદાર્થોમાં પણ જોવામાં આવે છે તો સચેતન મનુષ્યાદિકમાં વિચિત્રતા દેખાય તેમાં શું કહેવું? ૭૦.

વળી આગમથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે—

नागमैर्गम्यते आत्मा परस्परविरोधिभिः ।
दृष्टात्मा न कोऽप्येते प्रमाणं यद्वचो भवेत् ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ- આગમના શાસ્ત્રોથી પણ આત્મા જાણી શકાતો નથી, કારણ કે તે શાસ્ત્ર પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેમજ કોઈએ આત્માને જોયો નથી કે જેથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત થાય. ૭૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર વિરૂદ્ધ [illegible] ૭૧.

[illegible]

[illegible] ॥ ૭૨ ॥

[illegible]

શાસ્ત્રોપદેશ લોકની વંચનાને માટે જ છે. લોકોને સુખે કરીને પ્રાપ્ત સુખોનો ઉપભોગ લેવા દેતા નથી. ૭૨.

હવે પોતાના મતને સિદ્ધ કરેછે.—

त्याज्यास्तन्नैहिकाः कामाः कार्या नानागतस्पृहा ।
भस्मीभूतेषु भूतेषु वृथा प्रत्यागतिस्पृहा ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો (ભોગો) ત્યાગ કરવા લાયક નથી. તથા નહીં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી. કારણ કે પંચ મહાભૂતો ભસ્મસાત્ થવાથી પુનર્જન્મની-ફરી જન્મ થવાની સ્પૃહા વૃથા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી આ લોક સંબંધી-વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો-શબ્દાદિક શુભ યોગો તજવા લાયક નથી. કારણ કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ છે. તથા અનાગત એટલે પરલોકમાં-જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થવાના ભોગોની સ્પૃહા-તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, કારણ કે પરલોક જ છે નહીં. શા માટે આવો ઉપદેશ કરો છો ? એ શંકાપર કહે છે કે—આત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નથી, મહાભૂત માત્ર જ આ દુનિયા છે. માટે શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યના કારણરૂપ મહાભૂતો ભસ્મરૂપ થાય છે ત્યારે ફરીથી મનુષ્યાદિક ભવ પામવાની સ્પૃહા-ઇચ્છા વૃથા-નિષ્ફળ છે. કહ્યું છે કે—" હે સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રી ! મરજી પ્રમાણે ખાન પાન કર. કારણ કે હે મનોહર અંગવાળી ! જે ગયું તે તારૂં નથી, હે બીકણ સ્ત્રી ! જે ગયું તે પાછું આવતું નથી. કેમકે આ કલેવર (શરીર) કેવળ પંચ મહાભૂતના સમુદાય રૂપ જ છે. " ૭૩.

હવે આ ચાર્વાકને સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે.—

तदेतद्दर्शनं मिथ्या जीवः प्रत्यक्ष एव यत् ।
गुणानां संशयादीनां प्रत्यक्षाणामभेदतः ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ (ચાર્વાક)નું દર્શન મિથ્યા છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ-સંશયાદિક ગુણોના અભેદને લીધે જીવ પ્રત્યક્ષજ છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે કહેવામાં આવશે એવા હેતુસમૂહથી આ પૂર્વે કહેલું ચાર્વાકનું દર્શન-મત મિથ્યા-અસત્ છે, તેથી તજવા લાયક છે. કારણ કે તેણે પ્રથમ એવું કહ્યું છે કે 'આત્મા નથી.' પણ તે આત્મા-જીવ પ્રત્યક્ષ-સાક્ષાત્ જણાય છે. પ્રત્યક્ષ [illegible]ને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવા સંશયાદિક-જીવ છે કે [illegible]આ

સંદેહ તથા ભ્રાંતિ વિગેરે ગુણોના-જીવના ધર્મોના અભેદ થકી એટલે ધર્મ તથા ધર્મીની પરસ્પર ભિન્નતા નથી માટે, ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ઘટ પટની જેમ ભિન્નતાએ રહેતા નથી તેથી ધર્મના પ્રત્યક્ષપણાને લીધે ધર્મી જીવ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે. સંશય એ જ્ઞાનની સન્મુખ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન જીવનેવિષે જ હોય છે, પણ અજીવનેવિષે હોતું નથી. કેમકે મૃતક શરીરમાં તે જોવામાં આવતું નથી. ૭૪.

અહંકાર વિગેરે વ્યપદેશ માત્ર શરીરવડે થશે એમ જે કહ્યું તે પણ અસત્ છે, તે જ કહે છે.

न चाहं प्रत्ययादीनां शरीरस्यैव धर्मता ।
नेत्रादिग्राह्यतापत्तेर्नियतं गौरतादिवत् ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—અહંકાર વિગેરેની જે પ્રતીતિ થવી તે શરીરનો જ ધર્મ નથી. કેમકે તેમ હોય તો ગુરૂપણા વિગેરેની જેમ નેત્રાદિક ઇંદ્રિયોથી ગ્રાહ્યતાની આપત્તિ અવશ્ય થવી જોઈએ. ૭૫.

ટીકાર્થ—હું છું એ પ્રમાણે અહંકાર એટલે જ્ઞેય પદાર્થને ગ્રાહ્ય કરનારનું જ્ઞાન તથા મમકાર વિગેરે કેવળ શરીરનો જ-મહાભૂતના સમુદાયરૂપ દેહનો જ ધર્મ છે એમ નથી. કારણ કે જો તે અહંકારાદિક શરીરનો જ ધર્મ હોય તો નિશ્ચે શુક્લ, પીત વિગેરે વર્ણોની જેમ અથવા ગુરૂપણું, ઉંચાપણું, સ્થૂળપણું, લાંબાપણું વિગેરેની જેમ, આદિ શબ્દ હોવાથી લઘુત્વ ઉષ્ણત્વાદિકની જેમ નેત્રાદિક એટલે નેત્ર, નાસિકા વિગેરે ઇંદ્રિયોથી તેનું ગ્રાહ્યપણું-જાણવાપણું પ્રાપ્ત થશે-જાણવારૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થશે. ભાવાર્થ એ છે કે-જો અહંકારનું જ્ઞાન શરીરથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો જેમ વર્ણ, ગંધ, રસ વિગેરે શરીરના ધર્મો ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે તેમ અહંકારનું જ્ઞાન પણ ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થવું જોઈએ, પણ તે તો થતું નથી. તેથી અહંકારની પ્રતીતિ એ શરીરનો ધર્મ જ નથી. ૭૫.

[illegible] અહંકારાદિક જ્ઞાનને શરીરનો ધર્મ કહેવાથી બીજું દૂષણ આવે છે, તે કહે છે.

शरीरस्यैव चात्मत्वे नानुभूतस्मृतिर्भवेत् ।
बालत्वादिदशाभेदादेकस्यैव ह्यनुस्मृतिः ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને જ આત્મા માનવાથી હું અનુભવેલી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિગેરે અવસ્થાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—કેવળ શરીરને જ આત્મા-જીવ માનવાથી પૂર્વે અવસ્થામાં અનુભવેલા સુખ દુઃખાદિકનું બીજે કાળે, બાળકને જન્માંતરમાં માતાના સ્તનપાનના સ્મરણની જેમ સ્મરણ થશે નહીં. કેમકે તે શરીર તો જડ છે. વળી તે એકલા શરીરની બાલત્વાદિક દશાના ભેદથી-બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધત્વાદિ અવસ્થારૂપ ભેદથી અવસ્થિતિ નથી-તેનું અન્યથાપણું થવાથી સર્વે અવસ્થામાં એકપણું રહેતું નથી અને અહંકારની પ્રતીતિ તો સર્વે અવસ્થામાં એક જ રીતની છે. માટે તે શરીરનો ધર્મ થઈ શકતો નથી. ૭૬.

શરીર અને આત્માની એકયતા ન હોવામા ફરીથી યુક્તિ બતાવે છે—

नात्माङ्गं विगमेऽप्यस्य तद्रूपानुस्मृतिर्यतः ।
व्यये गृहगवाक्षस्य तद्रूपार्थाधिगन्तृवत् ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—વળી શરીર આત્મા કહી શકાશે નહીં. કારણ કે તે અંગનો નાશ થયા પછી પણ પૂર્વે તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા (જાણેલા) પદાર્થનું સ્મરણ થઈ શકે છે. જેમ ઘરના ગવાક્ષ (બારી) નો નાશ થવાથી (પડી જવાથી) પણ તે ગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને જાણનાર માણસને તેની સ્મૃતિ થાય છે તેમ. ૭૭.

ટીકાર્થ—અંગ-શરીર જ આત્મા થઈ શકાતો નથી. કેમકે તેમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. જુઓ આ શરીરના ચક્ષુ વિગેરે અંગનો નાશ થવાથી પણ તે ચક્ષુ વિગેરે અંગવડે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક વિષયની સ્મૃતિ કાળાંતરે આ આત્માને થાય છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—શરીરની જેવા ઘરના નેત્રાદિક તુલ્ય ગવાક્ષનો નાશ થવાથી પણ-તે પડી જવાથી પણ તે ગૃહગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપાદિક પદાર્થોના જાણનાર દેવદત્તાદિક પુરૂષની જેમ. અર્થાત શરીરરૂપ ઘરને વિષે રહેલા આત્મા ઇંદ્રિયરૂપ ગવાક્ષના સમૂહવડે પૂર્વે જોયેલા શબ્દાદિક પાંચ વિષયોનું સ્મરણ કરે છે. માટે ગૃહ અને ગવાક્ષથી જેમ પુરૂષ ભિન્ન છે, તેમ શરીર અને ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન એવા આત્માને જ સ્મૃતિ થાય છે ૭૭.

આ પ્રમાણે સાંભળીને વાદી કહે છે કે-ચક્ષુ વિગેરે અંગનો નાશ થવાથી જે અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે, તે દેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને જ સ્મૃતિ થાય છે. પણ દેહથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા આત્માને તે સ્મૃતિ થતી નથી, તે કહે છે—

न दोषः कारणात् कार्ये वासनासंक्रमाच्च न ।
भ्रूणस्य स्मरणापत्तेरंबानुभवसंक्रमात् ॥ ७८ ॥

મૂલાર્થ—કારણ થકી તથા કાર્યને વિષે વાસનાના સંક્રમ થકી સ્મૃતિ થવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તું કહેતો હોય, તો તે તેમ નથી. કારણ કે માતાના અનુભવનો ગર્ભમાં રહેલા બાળકને વિષે સંક્રમ થવાથી તે બાળકને પણ તેના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૮.

ટીકાર્થ—કારણ એટલે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ પંચ મહાભૂતના સમુદાય થકી તથા કાર્ય એટલે દેહ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને વિષે વાસનાના સંક્રમથી એટલે સ્મૃતિ થવાના કારણરૂપ જે દર્શન, ભોગ વિગેરે સંસ્કાર, તેના સંક્રમથી-પ્રવેશથી અર્થાત્ અંગનો નાશ થવાથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થવામાં કાંઈ પણ દોષ છે નહીં, એમ જો તું માનતો હો તો તે તેમ નથી. કારણ કે જો દેહને વિષે અનુભવના સંક્રમને લીધે અંગનો નાશ થયા છતાં પણ દેહને તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય, તો માતાએ અનુભવેલા વિષય સુખાદિક પદાર્થોનો અનુભવ એટલે માતાને તે વિષયાદિક જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેનો સંક્રમ-પ્રવેશ ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને હોય છે, માટે તે ગર્ભગત બાળકને પણ તે પદાર્થના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જો દેહથી વ્યતિરિક્ત બીજો કોઈ જાણનારો આત્મા ન હોય તો નેત્રાદિક અંગ દેહ છે, અને આખું શરીર પણ દેહ જ છે. તે નેત્રાદિક દેહે અનુભવેલો અર્થ તે નેત્રાદિકનો નાશ થયા છતાં પણ દેહ (શરીર)ને વિષે સંક્રમિત થતો હોય, તો માતાના દેહના સંબંધવાળા ગર્ભના દેહમાં પણ માતાના શરીરના અનુભવનો સંક્રમ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે દેહરૂપ હેતુ સમાન છે, માટે તે બન્નેમાં સમાન ન્યાય પ્રવર્તે છે, અને તે પ્રકારે થતું નથી, તેથી દેહથી ભિન્ન બીજો કોઈ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાયછે ૭૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહેછે.—

नोपादानादुपादेयवासनास्थैर्यदर्शने ।
करादेरतथात्वेनायोग्यत्वाप्तेरणुस्थितौ ॥ ७९ ॥

મૂલાર્થ—હસ્તાદિકનું અતથાપણું હોવાથી તથા પરમાણુની સ્થિતિને વિષે અયોગ્ય પણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની બુદ્ધિ થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

ટીકાર્થ—દેહને ઉત્પન્ન કરનાર પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ ઉપાદાન કારણ થકી ઉપાદેય-વિશિષ્ટતાવાળી વાસના એટલે સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કાર તથા નિશ્ચિત ધારણાવાળી બુદ્ધિ એ બન્ને અયોગ્ય

કારણને લીધે થશે નહીં. કારણ કે હસ્ત, પાદ, આંગળીઓ વિગેરેનું અતથાપણું હોવાથી એટલે ઉપાદાન કારણ નહીં હોવાથી તેનું સ્મરણ થશે નહીં. તથા પરમાણુઓની સ્થિતિને વિષે એટલે સ્વ સ્વરૂપમાં રહેવાને વિષે અયોગ્યપણાની–અનુચિતપણાની પ્રાપ્તિ છે. તેથી અન્વય અને વ્યતિરેકે કરીને અનનુરૂપ હોવાથી તે કારણરૂપ થશે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે—જો અચેતનના સ્વભાવવાળા મહાભૂતના સંયોગરૂપ ઉપાદાન કારણથી પૂર્વે કહેલી જ્ઞાન સ્વભાવવાળી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની બુદ્ધિ થશે, તો હસ્તાદિક પણ સ્મૃતિવાળા કહેવાશે. કારણ કે તે (હસ્તાદિક) પણ ભૂત સમુદાય છે. અને તેથી કરીને અચેતનાવાળા પરમાણુઓ હસ્તાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં. કેમકે અચેતન ચેતનાવાળાનું કારણ થઈ શકતું નથી, કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ચૈતન્ય દેહથી ઉત્પન્ન થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી જોતાં દેહ ચૈતન્યનું અનુકરણ કરતો નથી. મદોન્મત્ત, મૂર્છા પામેલા અને સુતેલાને તેવા પ્રકારનું શરીર છતાં પણ તેવા પ્રકારનું ચૈતન્ય જણાતું નથી, અને કેટલાકનું શરીર અતિ કૃશ છતાં પણ તેમાં ચૈતન્યની અત્યતતા દેખાય છે તથા કેટલાએક સ્થૂળ દેહવાળાને પણ તે ચૈતન્યની હીનતા દેખાય છે. માટે શરીર અને ચૈતન્યના કાર્ય કારણપણામાં અન્વય વ્યતિરેક ઘટી શકતા નથી, તેથી શરીરનું કાર્ય ચૈતન્ય કહી શકાશે નહીં. ૭૯.

વળી જે મદ્યના અંગોથી મદનીસ્પષ્ટતા દૃષ્ટાંતપણે કહી, તે પણ યોગ્ય નથી, તે કહે છે.—

मद्यांगेभ्यो मदव्यक्तिरपि नो मेळकं विना ।
ज्ञानव्यक्तिस्तथा भाव्याऽन्यथा सा सर्वदा भवेत् ॥ ८० ॥

મૂળાર્થ—મદ્યના અંગોથકી મદની સ્પષ્ટતા (પ્રગટતા) પણ મેળક વિના થઈ શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા પણ જાણવી. નહીં તો તે જ્ઞાનની વ્યક્તિ સર્વદા થવી જોઈએ. ૮૦.

ટીકાર્થ—જેમ મદિરાના અંગો એટલે મદિરાને ઉત્પન્ન કરનારાં ઉપકરણરૂપ ગોળ, આટા વિગેરેથી મદની વ્યક્તિ એટલે ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા રસની સ્પષ્ટતા–આવિર્ભાવ પણ મેળક વિના એટલે તે ગોળ, આટા વિગેરેને એક પાત્રમાં એકઠા કરનાર પુરુષ વિના થતી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની–ચૈતન્યની વ્યક્તિ એટલે દેહનેવિષે પ્રગટતા પણ મેળકના સ્થાને રહેલા જીવ વિના થતી નથી એમ જાણવું. નહીં

તો એટલે જો કદાચ ભૂતોથકી તે વ્યક્તિ માનીએ તો તે ચેતના સર્વ કાળે એટલે મૃતકના દેહને વિષે પણ હોવી જોઇએ. કારણ કે તેમાં બીજો કોઈ હેતુ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ મેલક વિના કેવળ ઉપકરણના સમુદાયથીજ મદિરા થતી નથી તેમ ભૂતોના સમુદાય માત્રથી દેહ પણ જીવના વ્યાપાર વિના થઈ શકતો નથી, તો પછી સચેતનપણાની તો વાત જ શી કરવી ? ૮૦

વળી પ્રથમ કહ્યું કે રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ પાષાણાદિકની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, તે પણ મિથ્યા છે, તે કહે છે.—

राजरंकादिवैचित्र्यमप्यात्मकृतकर्मजम् ।
सुखदुःखादिसंवित्तिविशेषो नान्यथा भवेत् ॥ ८१ ॥

મૂલાર્થ—રાજા રંક વિગેરેની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નહીં તો સુખ દુઃખાદિકનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. ૮૧.

ટીકાર્થ—એક માણસ રાજા અને એક માણસ ભીખારી એવી જગતના જનોને વિષે જે ન્યૂનાધિકપણાથી વિચિત્રતા દેખાય છે, તે પણ જીવે કરેલાં–શુભાશુભ વ્યાપારના હેતુથી બંધને વિષે પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય પ્રકૃતિ અને પાપ પ્રકૃતિરૂપ કર્મોએ કરીને જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે તે વિચિત્રતા પણ હેતુ સહિત છે, પણ હેતુ વિનાની નથી. જો કદાચ હેતુ વિનાની જ માનીએ તો સાતારૂપ સુખ અને અસાતારૂપ દુઃખ વિગેરે—બળવાન અને નિર્બળ, સુરૂપવાન અને કુરૂપવાન, બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખત્વ વિગેરે જે મોટો તફાવત દુનિયામાં દેખાય છે, તે તફાવત દેખાત નહીં. કેમકે તેવા તફાવતમાં કાંઈ પણ કારણ ન હોય તો સર્વે પ્રાણીઓ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. માટે આવી વિચિત્રતા જીવે કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પ્રમાણે પાષાણાદિક પણ સચેતન છે તેથી તેમાં થતી વિચિત્રતા પણ કર્મ જન્ય છે એમ જાણવું. ૮૧.

વળી પ્રથમ કહ્યું હતું કે આગમથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે પણ તેનું કહેવું અસત્ય છે, તે બતાવે છે.—

आगमाद्गम्यते चात्मा दृष्टेष्टार्थाविरोधिनः ।
तद्वक्ता सर्वविच्चैनं दृष्टवान् वीतकश्मलः ॥ ८२ ॥

મૂલાર્થ—દૃષ્ટ અને ઈષ્ટ અર્થના વિરોધ રહિત આગમ થકી આત્મા જણાય છે. તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ ભગવાને તે આત્માને જોયેલો છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—દષ્ટ એટલે સર્વ લોકોએ જોયેલા ઇંદ્રિયાદિકને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વ્યવહાર તથા ઈષ્ટ એટલે સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકમાં રહેલું નિ:શ્ચિત વસ્તુસ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વજ્ઞના આગમથી અને અનુમાનથી જાણવા લાયક પદાર્થ, તે બન્ને પદાર્થોને વિષે વ્યભિચાર રહિત એટલે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને કહેનારા આગમથી અથવા દષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને ઈષ્ટ એટલે અનુમાન પ્રમાણ એ બન્ને પ્રમાણથી વિરોધ રહિત એવા આગમથી-શાસ્ત્રથી આત્મા જણાય છે; એટલે સિદ્ધ થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે—આ લોક અને પરલોકમાં રહેલા નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વિષે નિર્દોષ સ્વરૂપવાળા જિનાગમને વિષે 'अत्थि आया दुविहा जीवा' આત્મા છે, જીવ બે પ્રકારના છે વિગેરે વાક્યોવડે પ્રતિપાદન કરેલા જીવની સત્યતા હોવાથી તથા તેણે કહેલા લોકના ભાવોની યથાર્થ પ્રાપ્તિ હોવાથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે. તથા તે આગમના રચનાર મોહાદિક દોષ રહિત અને દૂર, સમીપ, રૂપી, અરૂપી, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વિગેરે સર્વ પદાર્થોને જાણનાર સર્વજ્ઞ છે કે જેણે તે આત્માને જોયેલો છે એટલે હસ્તતળમાં રહેલા મુક્તાફળની જેમ પ્રત્યક્ષ દીઠો છે. આગમના કર્તા સર્વજ્ઞે તે આત્માને જોઈને પછી આગમને વિષે તેને વર્ણવ્યો છે. તેથી એવા પ્રકારનું શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત જ છે. ૮૨.

આ પ્રમાણે આગમથી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી શું સિદ્ધ થયું? તે આકાંક્ષા પર કહે છે.—

अभ्रान्तानां च विफला नामुष्मिक्यःप्रवृत्तयः ।
परबन्धनहेतोःकः स्वात्मानमवसादयेत् ॥ ८३ ॥

મૂલાર્થ—ભ્રાંતિ રહિત મનુષ્યોની પરલોક સંબંધિ પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ થતી નથી. પરના બંધનને કારણે કયો પુરૂષ પોતાના આત્માને વિષાદમાં નાંખે? કોઈ જ નહીં. ૮૩.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! આ પ્રમાણે આગમવડે આત્માની સિદ્ધિ થવાથી ભ્રાંતિ રહિત એટલે મોહ તથા અજ્ઞાનથી વર્જિત પુરુષોને આગમને અનુસારે આત્માની સિદ્ધિવડે કરીને સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક પરલોકને સંપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ એટલે બ્રહ્મચર્યાદિક શુભ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ થતા નથી. કારણ કે તેનું શુદ્ધ આગમે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા ફળનું ભોક્તાપણું વિદ્યમાન છે. અન્યથા એટલે ક્રિયાના ફળને ભોગવનારના અભાવે પરબંધનને કારણે એટલે શત્રુ અથવા ચૌરાદિકને

બેડી વિગેરેથી બાંધવારૂપ હેતુએ કરીને પોતાના શરીરને કયો વિદ્વાન પુરૂષ યુદ્ધાદિક કરીને પ્રહારાદિકના વિષાદમાં નાંખે? કારણ કે પોતે કે પર કોઈ છે જ નહીં. એમ હોય અથવા ક્રિયાના ફળનો અભાવ હોય તો અથવા અવિરોધિ (નિર્દોષ) આગમ ન હોય તો પર એટલે ગુરુ વિગેરેના સંબંધે કરીને તે ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવારૂપ બંધનમાં રહીને જે પરલોકના હિત માટે પ્રવૃત્તિઓ કરાય છે, તેને માટે કયો વિવેકી પુરૂષ પોતાના આત્માને સંકટમાં નાંખે? કોઈ જ ન નાંખે. ૮૩.

ફરીથી પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મની સિદ્ધિ બતાવે છે.—

सिद्धिःस्थाण्वादिवद्व्यक्ता संशयादेव चात्मनः ।
असौ खरविषाणादौ व्यस्तार्थविषयः पुनः ॥ ८४ ॥

મૂલાર્થ—સ્થાણુ વિગેરેની જેમ સંશયથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી આ સંશય ખરશૃંગ વિગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વિષય વાળો છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જીવની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય છે. તે આ પ્રમાણે-સંશયથી એટલે 'જે આ દેખાય છે તે શું સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે?' ઇત્યાદિરૂપ કેવળ સંદેહથી જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સંદેહ જીવના ધર્મવાળો એટલે ચેતનના વિષયવાળો છે, તેથી ધર્મનું પ્રત્યક્ષપણું થવાથી ધર્મી (ધર્મવાળો) પણ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. કેમકે તે ધર્મ અને ધર્મીનો કથંચિત્ અભેદ છે. સ્થાણુ એટલે અરણ્યમાં રહેલું શાખા પત્રાદિક વર્જિત વૃક્ષનું થડ. અહીં આદિ પદ હોવાથી બગલું, ધ્વજ વિગેરે તેની સરખા પદાર્થો જાણવા. જેમ સંશયના વિષયમાં આવેલા સ્થાણુ અને પુરૂષમાંથી તે કોઈ પણ એક છે, તે જ પ્રમાણે જીવનો સંશય પણ લોકમાં વિદ્યમાન હોવાથી જીવ છે એવી સિદ્ધિ થાય છે. વળી આ સંશય ખર (ગધેડો) અને શૃંગ, આકાશ અને પુષ્પ, વંધ્યા અને પુત્ર વિગેરે વ્યસ્ત એટલે પરસ્પર ભિન્નપણાએ કરીને દરેક અર્થવાળા એટલે અસ્તિપણાવાળા પદાર્થોમાં થાય છે. એટલે કે લોકમાં ગધેડો અને શીંગડું એ બન્ને પદાર્થ વિદ્યમાન છે, માટે તે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં સંશય થઈ શકે છે. પરંતુ ગધેડાના મસ્તક પર શીંગડાં હોતાં નથી, તેથી ગધેડાનાં શીંગડાં વિષે સંશય પણ થતો નથી. માટે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય, તેનો જ સંશય થાય છે, તેથી જીવના સંશયથી જ જીવની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૪.

ય.]

અર્થાપત્તિથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે.—

अजीव इति शब्दश्च जीवसत्तानियंत्रितः ।
असतो न निषेधो यत्संयोगादिनिषेधनात् ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—અજીવ એવો શબ્દ જીવના વિદ્યમાનપણાનો નિયમ કરે છે. કારણ કે છતા પદાર્થના સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરાય છે, અછતા પદાર્થનો નિષેધ હોતો નથી. ૮૫.

ટીકાર્થ—અજીવ એવા પ્રકારનો શબ્દ એટલે લોકવાણી જ જીવના વિદ્યમાનપણાનો નિયમ કરેછે, એટલે તે જીવની સત્તા સાથે સબંધ ધરાવે છે. જો જીવ એવો પદાર્થ દુનિયામાં ન જ હોય, તો 'આ અજીવ છે' એમ કદી પણ બોલી શકાય નહીં. માટે આ અજીવ રૂપ નિષેધ અવિદ્યમાનનો નથી. અવિદ્યમાન પદાર્થનો કોઇ પણ નિષેધ કરી શકતું નથી. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરેલો છે. એટલે હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવામાં આવતા સંયોગાદિકના નિષેધનું જ વિધાન કરેલુ છે. ૮૫.

તે સંયોગાદિકને જ કહે છે.—

संयोगः समवायश्च सामान्यं च विशिष्टता ।
निषिध्यते पदार्थानां त एव नतु सर्वथा ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ સર્વથા તે પદાર્થોનો નિષેધ કરાતો નથી. ૮૬.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમાં તથા લોકમાં પદાર્થોના એટલે જીવ, ઘટ વિગેરે વસ્તુના સંયોગનો જ એટલે વિવક્ષિત સ્થાનના સંબંધનો જ નિષેધ કરાય છે. જેમ કે 'દેવદત્ત ઘેર નથી.' આ વાક્યમાં દેવદત્તને ઘરની સાથેના સંબંધનો નિષેધ કર્યો છે, પણ દેવદત્તનો અથવા ઘરનો નિષેધ કર્યો નથી. તેમજ સમવાય એટલે સહતિનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે 'ગધેડાના મસ્તક પર શીંગડું નથી.' આ વાક્યમાં સંહતિનો નિષેધ છે, પણ ગેધેડાનું મસ્તક અથવા શીંગડું એ પ્રત્યેકનો નિષેધ નથી. તથા સામાન્ય એટલે સમાન ભાવનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમ કે 'બીજો ચંદ્ર નથી.' અહીં વિદ્યમાન એક ચંદ્ર સિવાયના બીજાનો નિષેધ કર્યો છે, મૂળ ચંદ્રનો નિષેધ કર્યો નથી, તથા વિ[illegible] એટલે વિશેષનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે 'ઘડા જેવડાં [illegible] [illegible]ી.' પણ અહીં ઘડા જેવડાં એ વિશેષણયુક્ત મોતીનો [illegible]

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘડાનો કે મોતીનો) નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિષેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે 'આત્મા ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી.' આ સ્થળે ઇંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતાનો જ નિષેધ છે, પણ આત્માનો નિષેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિષેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઇંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યપણાનો નિષેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિષેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાયછે, તેજ બતાવે છે.—

शुद्धं व्युत्पत्तिमज्जीवपदं सार्थं घटादिवत् ।
तदर्थश्च शरीरं नो पर्यायपदभेदतः ॥ ८७ ॥

મૂલાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો બોધ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિગેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશકુસુમાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે શીર્ણ થાય તેનું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાય, દેહ વિગેરે શબ્દો શરીરના અભિધાન-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્મ, શરીરી, શરીરભૃત, તનુમાન, ચેતન, ચૈતન્ય વિગેરે પર્યાય-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે ચાર્વાકના મતનો ઉપસંહાર કરે છે.—

आत्मव्यवस्थितेस्त्याज्यं ततश्चार्वाकदर्शनम् ।
पापाः कल्पितदाभाषाः सद्व्यापारविरोधिनः ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે ચાર્વાકનું દર્શન (મત) તજવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેના આલાપો શુભ વ્યાપારનો નિષેધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૮૮.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ થકી જીવની વ્યવસ્થા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદામાં રહેવું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે ચાર્વાકનું એટલે સર્વભક્ષી નાસ્તિકનું દર્શન-મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તે ચાર્વાકના દુષ્ટ આલાપો શુભ વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિઘાત-નાશ કરનારા છે, તથા મહાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યંત દુઃખો આપનારા છે. ૮૮.

હવે બૌદ્ધોનો પ્રલાપ કહે છે.—

ज्ञानक्षणावलीरूपो नित्यो नात्मेति सौगताः ।
क्रमाक्रमाभ्यां नित्यत्वे युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—બૌધો કહે છે કે જ્ઞાનના ક્ષણની પરંપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી. નિત્ય માનવાથી ક્રમે કરીને અથવા અક્રમે કરીને પણ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા ક્ષણોની-સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી-પરંપરા એટલે શ્રેણી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી. એ પ્રમાણે સૌગત લોકો એટલે સુગતના શિષ્યો બૌધો કહે છે. તે કહેછે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એકજ ક્ષણે સર્વ ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળી અથવા સુખાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા ઘટશે નહીં. એટલે યુક્તિથી યોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામાં વિરોધ આવશે. ૮૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

स्वभावहानितोऽध्रौव्यं क्रमेणार्थक्रियाकृतौ ।
अक्रमेण च तद्भावे युगपत्सर्वसंभवः ॥ ९० ॥

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘડાનો કે મોતીનો) નિષેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિષેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે 'આત્મા ઈંદ્રિયગ્રાહ્ય નથી.' આ સ્થળે ઈંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતાનો જ નિષેધ છે, પણ આત્માનો નિષેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિષેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈંદ્રિયો વડે ગ્રાહ્યપણાનો નિષેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિષેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાયછે, તેજ બતાવે છે.—

शुद्धं व्युत्पत्तिमज्जीवपदं सार्थं घटादिवत् ।
तदर्थश्च शरीरं नो पर्यायपदभेदतः ॥ ८७ ॥

મૂલાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો બોધ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિગેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશપુષ્પાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે શીર્ણ થાય તેનું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિગેરે શબ્દો શરીરના અભિધેય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્ય, શરીરી, શરીરભૃત, તનુમાન, ચેતન, ચૈતન્ય વિગેરે પર્યાયો-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે ચાર્વાકના મતનો ઉપસંહાર કરે છે.—

आत्माव्यवस्थितेस्त्याज्यं ततश्चार्वाकदर्शनम् ।
पापाः किंतदालापाः सद्व्यापारविरोधिनः ॥ ८८ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે ચાર્વાકનું દર્શન (મત) તજવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેના આલાપો શુભ વ્યાપારનો નિષેધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૮૮.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ થકી જીવની વ્યવસ્થા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદામાં રહેવું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે ચાર્વાકનું એટલે સર્વભક્ષી નાસ્તિકનું દર્શન–મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તે ચાર્વાકના દુષ્ટ આલાપો શુભ વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિઘાત–નાશ કરનારા છે, તથા મહાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યન્ત દુઃખો આપનારા છે. ૮૮.

હવે બૌદ્ધોનો પ્રલાપ કહે છે—

ज्ञानक्षणावलीरूपो नित्यो नात्मेति सौगताः ।
क्रमाक्रमाभ्यां नित्यत्वे युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ॥ ८९ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધો કહે છે કે જ્ઞાનના ક્ષણની પરંપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી. નિત્ય માનવાથી ક્રમે કરીને અથવા અક્રમે કરીને પણ અર્થક્રિયા ઘટતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા ક્ષણોની–સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી–પરંપરા એટલે શ્રેણી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી એ પ્રમાણે સૌગત લોકો એટલે સુગતના શિષ્યો બૌદ્ધો કહે છે. તે કહે છે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એકજ ક્ષણે સર્વ ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળી અથવા સુખાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા ઘટશે નહીં. એટલે યુક્તિથી યોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામાં વિરોધ આવશે. ૮૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

स्वभावहानितोऽध्रौव्यं क्रमेणार्थक्रियाकृतौ ।
अक्रमेण च तद्भावे युगपत्सर्वसंभवः ॥ ९० ॥

મૂલાર્થ—તેમાં જો આત્મા ક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરતો હોય તો તેના નિત્યપણાની હાનિ થઈ, માટે તે આત્મા અનિત્ય થશે, અને જો અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરે છે એમ કહેશો, તો એકી કાળે સર્વ ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. ૯૦.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બીજી ક્રિયાનો આરંભ કરવો તે ક્રમ કહેવાય છે. આવા ક્રમે કરીને જો આત્મા અર્થક્રિયા-વિદ્યમાન પદાર્થની ક્રિયા કરતો હોય તો સ્વભાવની હાનિ આવશે, એટલે કે તમારા (નિત્યવાદીના) મતમાં સર્વ પદાર્થોનું નિત્યપણું મનાય છે, તો તેનું અનુક્રમે કરવું એટલે પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયાના સ્વભાવનો ત્યાગ થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવનું હોવાપણું, તેણે કરીને હાનિ એટલે નિત્યપણાનો નાશ થશે. અથવા સ્વભાવની હાનિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જે ક્ષણસ્થાયીપણું તેની હાનિ એટલે પૂર્વ ક્ષણમાં રહેવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ હાનિ, આ પ્રમાણે સ્વભાવની હાનિ થવાથી બીજા ક્ષણમાં તેનું અવસ્તુપણું જ થશે. તેથી આત્માનું અનિત્યપણું થવાથી અમોએ ઈચ્છેલું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે. અને જો અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા થતી હોય તો એકી વખતે એટલે પ્રથમ ક્ષણમાં જ સર્વ સ્થિતિ વિગેરે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને અનુભવ થશે, તેથી કરીને બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ વિગેરે કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેશે નહીં. માટે આત્મા અસત્ થશે, અને તેથી પણ અમે માનેલું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે ૯૦.

અમારા પક્ષમાં પૂર્વે કહેલો દોષ આવતો નથી, તે કહે છે.—

क्षणिके तु न दोषोऽस्मिन् कुर्वद्रूपविशेषिते ।
ध्रुवेक्षणोत्थतृष्णाया निवृत्तेश्च गुणो महान् ॥ ९१ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપથી વિશેષ કરેલા અમારા ક્ષણિક વાદમાં કાંઈ પણ દોષ આવતો નથી. અને ઉલટો નિત્યપક્ષને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ રૂપ મહા ગુણ થાય છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—વર્તમાન ક્ષણમાં પોતાની ઉત્પત્તિની ક્રિયાને કરતાં કરતાં જે વિદ્યમાન હોવાપણું તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે. આવા કુર્વદ્રૂપના વિશેષણવાળા આ અમારા ક્ષણિક એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળ રૂપ ક્ષણને વિષે એવું વિદ્યમાનપણું છે એવા વાદ-મતને વિષે એક પણ દોષ સંભવી શકતો નથી, કારણ ઘટ પટાદિ બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે.

કહ્યું છે કે—"પદાર્થોના નાશનો હેતુ તેની ઉત્પત્તિ જ છે, એમ ઈચ્છીએ છીએ. કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જો નાશ ન પામ્યો તો પછી તે શાથી નાશ પામે?" આ પ્રમાણે ક્ષણિક આત્મા અથવા બૌદ્ધ દર્શન અંગીકાર કરવાથી કાંઈ પણ દોષ એટલે પૂર્વે કહેલો ક્રમ અને ક્રમરહિત અર્થક્રિયા કરવામાં બતાવેલો દોષ આવતો નથી. કેમકે પોતાની ઉત્પત્તિ જ વિનાશનું કારણ હોવાથી ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થિત્યાદિક ક્રિયા કરે છે. તેમજ વળી ક્ષણિકપણું અંગીકાર કરવાથી નિત્યત્વનું એટલે 'મારો આત્મા નિત્ય છે' એ પ્રમાણે જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની એટલે આત્માને સુખી કરવાની ઈચ્છાની નિવૃત્તિ થવાથી એટલે નિરાત્મપણાના દર્શનવડે તેવી ઈચ્છા નાશ પામવાથી મહાગુણ એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તવાળો અને ક્લેશરહિત અવસ્થાવાળો નિરોધ નામનો ગુણ-ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિચાર કરતાં અમારૂં જ દર્શન સુંદર છે. ૯૧.

હવે તે બૌદ્ધ મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

मिथ्यात्ववृद्धिकृन्नूनं तदेतदपि दर्शनम् ।
क्षणिके कृतहानिर्यत्तथारमन्यकृतागमः ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—તે આ બૌદ્ધનું દર્શન પણ નિશ્ચે મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે. કેમકે આત્માને ક્ષણિક માનવાથી કરેલા કર્મનો નાશ અને નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ રૂપ દોષ આવે છે. ૯૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-કહેવામાં આવશે એવા હેતુસમૂહે કરીને નિશ્ચે આ પૂર્વે કહેલું ક્ષણિકવાદીનું દર્શન (મત) પણ મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર એટલે અસત્ય અને બુદ્ધિના વિપર્યાસપણાની વૃદ્ધિ એટલે ભવે ભવે તે અસત્યાદિકની જ ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ કરનારૂં છે. કારણ કે ક્ષણિક એટલે માત્ર ઉત્પત્તિને સમયે જ રહ્યાથી આત્મા માનવાથી તપસ્યા, શીલ વિગેરેથી અને કૃષિ (ખેતી), વાણિજ્ય (વેપાર) વિગેરેથી કરેલા કાર્યની હાનિ એટલે નાશ થશે, તે કર્મ કરનારને તે કર્મના ફળનો ભોગવટો રહેશે નહીં. કારણ કે તે કર્તા ઉત્પત્તિના ક્ષણ પછી તરત જ બીજે ક્ષણે નાશ પામે [illegible] તેણે કરેલા શુભ અશુભ કર્મના ફળને ભોગવનાર કો[illegible] [illegible]વા તો માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિને ક્ષણે જ ક્રિયાવાળ[illegible] [illegible] પુણ્ય અપુણ્ય રૂપ ક્રિયાનો કર્તા જ કોઈ કહે[illegible] નહીં, તે [illegible]ા નાશ- કાર્યની [illegible] થશે, અને [illegible] [illegible]પ્તિ થશે

નહીં. તથા અકૃતની પ્રાપ્તિ એટલે ભોજન, ચોરી વિગેરે નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે ક્રિયા કરતી વખતે ફળ ભોગવનારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, માટે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો ભોક્તા પોતે નહીં કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવનાર થશે. ૯૨.

આ પ્રમાણે સાંભળીને તે બૌદ્ધ જવાબ આપે છે કે-"નિરંતર સદશ એવા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિરૂપ પરંપરાને વિષે વાસનાનો સંક્રમ થાય છે, માટે સર્વ અમારૂં કહેવું ઠીક જ છે. તેમાં કાંઈ પણ પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ રહેતો નથી." આવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

एकद्रव्यान्वयाभावाद्वासनासंक्रमश्च न ।
पौर्वापर्यं हि भावाना सर्वत्रातिप्रसक्तिमत् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—એક (આત્મારૂપ) દ્રવ્યનો અન્વય નહીં હોવાથી વાસનાનો સંક્રમ થશે નહીં. કારણ કે પદાર્થોનું પૂર્વાપરપણું સર્વત્ર અતિપ્રસક્તિ વાળું છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન્! એક મુખ્ય દ્રવ્યના એટલે સકલ ગુણ અને પર્યાયના આધાર રૂપ જીવદ્રવ્યના સંબંધના અભાવને લીધે વાસનાનો સંક્રમ એટલે અપર અપર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્વે પૂર્વે ક્ષણે અનુભવેલા પદાર્થોની સ્મૃતિના કારણ રૂપ સંસ્કારનો સંક્રમ એટલે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનના ક્ષણોમાં તેની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. વાસનાનો સંક્રમ એક જ આત્માના સંબંધમાં થઈ શકે છે. કારણ કે પદાર્થોનું એટલે વાસનાદિક વસ્તુઓનું પૂર્વાપરપણું એટલે પ્રથમ અનુભવેલું અને પછી અનુભવવાનું, એ બે સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે, એટલે સર્વ દેશ કાળને વિષે અત્યંત આસક્તિ-અત્યંત સંબંધપણું જેમાં રહેલું છે એવું તે વાસનાના સંક્રમનું સ્મરણ થાય છે. આશય એ છે કે-પૂર્વ ક્ષણ અને ઉત્તર ક્ષણ એ બંને કોઈ જાતનો સંબંધ છે નહીં. કેમકે પૂર્વ ક્ષણ તો નષ્ટ થયો, અને ઉત્તર ક્ષણ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તેથી કેને વિષે વાસના સંક્રમ યુક્ત થાય? જ્યાં પરસ્પર બે વસ્તુનો સંબંધ હોય, ત્યાં જ વાસનાનો સંક્રમ થઈ શકે છે. જેમ એક ગુલાબના ઢગલામાં રૂ નું રૂ બીજા બીજા પડ નાખીએ, અને નાખ્યા પછી તરત જ એક રૂ [illegible] તો [illegible], તો ગુલાબની [illegible] [illegible] નહીં. [illegible] [illegible] રૂ [illegible] અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનરૂપ ક્ષણ [illegible]

नीलादावप्यतद्भेदशक्तयः सुवचाः कथम् ।
परेणापि हि नानैकस्वभावोपगमं विना ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યાવિના બૌદ્ધ પણ નીલાદિક (કાળું વિગેરે)ને વિષે અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકશે? ૯૯.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાદી પણ આત્માનું અનેક સ્વભાવવાળાપણું સ્વીકાર્યાવિના નીલ, પીત વિગેરે રંગોના જ્ઞાનમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ એટલે નીલાદિક જ્ઞાનથી ભિન્ન નહીં અર્થાત્ નીલાદિક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી જ શક્તિઓ શી રીતે સુખે કરીને કહી શકશે? નહીં જ કહી શકે. અને તે શક્તિઓ તે ક્ષણિકવાદીએ માનેલી છે, તેથી જ્યારે જ્ઞાનને વિષે અનેક શક્તિઓ છે ત્યારે જ્ઞાનિને વિષે અને જ્ઞેય પદાર્થોને વિષે અનેક શક્તિઓ કેમ ન હોય? હોવી જ જોઇએ. ૯૯.

તે બૌદ્ધે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિરાત્માપણું માનવાથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિરૂપ મહાગુણ થાય છે, તે પણ તેનું કહેવું મિથ્યા છે. તે કહે છે.—

ध्रुवेक्षणेऽपि न प्रेम निवृत्तमनुपप्लवात् ।
ग्राह्याकार इव ज्ञाने गुणस्तन्नात्र दर्शने ॥ १०० ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું નિત્ય ઇક્ષણ કરવાથી પણ અનુપદ્રવને લીધે સર્વજ્ઞે પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી આ બૌદ્ધદર્શનને વિષે ગ્રાહ્ય આકારની જેમ તેના જ્ઞાનમાં કાંઇપણ ગુણ નથી. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—ધ્રુવનું ઇક્ષણ એટલે આત્મા સ્થિર છે, નિત્ય છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે અવલોકન કરવાથી આત્માના પ્રેમનો એટલે આત્માને સુખી કરવા રૂપ સ્નેહનો સર્વજ્ઞે નિષેધ કર્યો નથી. કેમકે તે પ્રેમ નિરૂપદ્રવરૂપ એટલે ઉપદ્રવ રહિત છે, તથા સકલ ઇષ્ટ સાધનની પ્રવૃત્તિનું અંગ હોવાથી તેના પર પ્રેમ કરવો ઇષ્ટ જ છે. સનાતન આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રેમનો નિષેધ કર્યો નથી. તેથી કરીને આ બૌદ્ધના નૈરાત્મ્ય દર્શનને વિષે ગ્રાહ્યાકારની જેમ એટલે ગ્રહણ કરવાને-જાણવાને અથવા સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય એટલે જ્ઞેય પદાર્થના આકારની-સ્વરૂપની જેમ અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થને સદૃશ જ્ઞાનને વિષે એટલે યુક્તે કહેલા શાસ્ત્ર અથવા બોધને વિષે વસ્તુના આકારને ગ્રહણ કરવાપણું ન હોવાથી ગુણ એટલે જ્ઞાનનું ફળ છે જ નહીં. ૧૦૦.

ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનમાં શું છે? તે કહે છે.—

प्रत्युतानित्यभावे हि स्वतः क्षणजनुर्धिया ।
हेत्वनादरतः सर्वक्रियाविफलता भवेत् ॥ १०१॥

મૂલાર્થ—પરંતુ ઉલટું અનિત્યપણું માનવાથી સ્વભાવે કરીને જ ક્ષણિક જન્મની બુદ્ધિવડે હેતુ-ક્રિયાના ફળ ઉપર અનાદર થશે અને તેથી કરીને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થશે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—ખરેખર ઉલટો પોતે ઇચ્છેલો લાભ મેળવવા જતાં અનિષ્ટ થાય છે. કારણ કે જીવની અનિત્યપણે ભાવના કરવાથી-વિચારવાથી અથવા જણાવવાથી સ્વભાવથી જ એટલે પરના ઉપદેશવિના જ 'આત્માનો ક્ષણસ્થાયી જન્મ છે' એવી બુદ્ધિવડે ક્રિયાના ફળઉપર અનાદર થવાથી એટલે પોતે ક્રિયાના ફળનો ભોગવનાર નથી એમ ધારીને તેનાપર અનાદર થાય છે, અને તેથી કરીને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, અનુષ્ઠાન વિગેરે સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થાય છે. ૧૦૧.

હવે તે બૌદ્ધ દર્શનનો ઉપસંહાર કરે છે.—

तस्मादिदमपि त्याज्यमनित्यत्वस्य दर्शनम् ।
नित्यसत्यचिदानन्दपदसंसर्गमिच्छता ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને નિત્ય, સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ સ્થાનના સંસર્ગને ઇચ્છતા પુરૂષે આ ક્ષણિકવાદીનું દર્શન પણ તજવા યોગ્ય છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમુદાયથી નિત્ય એટલે શાશ્વત-સ્થિર-અવિનાશી, સત્ય એટલે યથાર્થ, ચિદાનંદ એટલે જ્ઞાનરૂપ પરમ આનંદમય સ્થાન એટલે મુક્તિપદના સબંધને-પ્રાપ્તિને ઇચ્છનાર પંડિત પુરૂષે આ ઉપર કહેલો ક્ષણસ્થાયી વાદીનો મત ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૧૦૨.

હવે આત્માને એકાંત નિત્ય માનનારા સાંખ્યના મતને કહે છે.—

न कर्ता नापि भोक्तात्मा कापिलानां तु दर्शने ।
जन्यधर्माश्रयो नायं प्रकृतिः परिणामिनी ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—કપિલના દર્શનમાં તો આત્મા કર્તા તેમજ ભોક્તા નથી. વળી આ આત્મા જન્યના ધર્મનો આશ્રય પણ નથી, પરંતુ જે તેનો આશ્રય છે, તે પરિણામવાળી પ્રકૃતિ (માયા) છે. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—કપિલના શિષ્યો જે આસુર્યાદિક તેમના મતમાં તો આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા નથી, તથા તે પુણ્ય પાપ રૂપ ફળનો ભોક્તા- અનુભવ કરનાર પણ નથી. કેમકે તે આત્મા ક્રિયા રહિત છે, પરંતુ તે બુદ્ધિ દ્વારાએ કર્તા ભોક્તા છે. તથા આ આત્મા માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિ, અહંકાર વિગેરે ધર્મોનો આધાર પણ નથી. પણ તે ધર્મોનો જે આશ્રય (આધાર) છે, તે પરિણામવાળી એટલે બીજા સ્વભાવવાળી અર્થાત્ વિકારવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા જ છે. ૧૦૩.

તે પરિણામને જ કહે છે.—

प्रथमः परिणामोऽस्या बुद्धिर्धर्माष्टकान्विता ।
ततोऽहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतोदयः क्रमात् ॥ १०४ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માદિક આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એ આ પ્રકૃતિનો પ્રથમ પરિણામ છે. તે બુદ્ધિ થકી અનુક્રમે અહંકાર, તન્માત્રા, ઇંદ્રિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—આ પ્રકૃતિનો એટલે અવિદ્યા (માયા)નો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, સાત્વિક, અધર્માદિ, ઇતર અને તામસ એ આઠવડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રથમ પરિણામ-વિકાર છે. તે મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ પછી અનુક્રમે અહંકાર-હું સુખી છું ઇત્યાદિક અભિમાન, તન્માત્રા-શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, ઇંદ્રિયો-શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને હસ્તાદિક પાંચ કર્મેંદ્રિયો તથા પૃથ્વી વિગેરે પાંચ મહાભૂતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

હવે તે ઉપર બતાવેલા પદાર્થોનું કાર્ય કહે છે.—

चिद्रूपः पुरुषो बुद्धेः सिद्ध्यै चैतन्यमानतः ।
सिद्धिरस्या अविद्यातोऽवच्छेदनियमान्विता ॥ १०५ ॥

મૂલાર્થ—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે ચેતનના પ્રમાણથી અવચ્છેદક ભિન્ન કરીને પુરુષ ચેતનરૂપ પુરુષ છે, અન્યથા તેની સિદ્ધિ અવિદ્યાવાળી છે. ૧૦૫

ટીકાર્થ—બુદ્ધિની એટલે પૂર્વે કહેલા મહત્તત્ત્વની સિદ્ધિને માટે એટલે સિદ્ધ [illegible] કરવાની [illegible] માટે પુરુષ આત્મા છે. તે [illegible] તે બુદ્ધિની સિદ્ધિને માટે [illegible] અને [illegible] તેની સિદ્ધિ [illegible] ચેતનના [illegible] અવચ્છેદક ભિન્ન કરીને પુરુષ એટલે [illegible]

અવધારણ કરવામાં જે નિયમ એટલે નિશ્ચય કરવાપણું, તેણે કરીને સહિત એવો ચૈતન્યરૂપ પુરૂષ-આત્મા છે. માટે ચૈતન્ય સહિત હોવાથી જ તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય છે. અન્યથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને તે (બુદ્ધિ) અવિષયવાળી છે, તે દેખાડે છે.—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચિત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અવિષયવાળી એટલે વિષયને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છે. ૧૦૫.

જો અહીં જગતના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને પુરૂષરૂપ હેતુને અંગીકાર કરીએ, તો તે ઘટતું નથી, તે કહે છે.—

हेतुत्वे पुंप्रकृत्यर्थेन्द्रियाणामतिनिर्वृतिः ।
दृष्टादृष्टविभागश्च व्यासंगश्च न युज्यते ॥ १०६ ॥

મૂલાર્થ—પુરૂષને હેતુપણે અંગીકાર કરવાથી પુરૂષ, પ્રકૃતિ, વિષયો અને ઇંદ્રિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો વિભાગ તથા વ્યાસંગ એ કોઈ પણ યુક્ત થશે નહીં. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—પુરૂષને કારણપણે અથવા સાધ્યપણે માનવાથી પુરૂષ-આત્મા, પ્રકૃતિ-માયા, અર્થો-શબ્દાદિક વિષયો અને શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ-લૌકિકપણું અને અદૃષ્ટ-લોકોત્તરપણું, તેમનો વિભાગ-ભેદ તથા વ્યાસંગ એટલે બીજાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને એકને જ વિષે આસક્તિ, આ સર્વે પદાર્થો આત્માના નથી, તેથી તેઓ પુરૂષને વિષે-આત્માને વિષે ઘટતા નથી-યુક્ત નથી. ૧૦૬.

હવે અહંકારના સ્વરૂપથી બુદ્ધિ એ જગતનો કર્તા છે, એ વાત પાંચ શ્લોકવડે બતાવે છે.—

स्वप्ने व्याघ्रादिसंकल्पान्नरत्वानभिमानतः ।
अहंकारश्च नियतव्यापारः परिकल्पते ॥ १०७ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપ્નને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સંકલ્પની જેમ પુરૂષપણાના અજ્ઞાનથી નિશ્ચિત વ્યાપારવાળા અહંકારની કલ્પના કરાય છે. ૧૦૭.

ટીકાર્થ—સ્વપ્નને વિષે એટલે નિદ્રામાં રહેલા મનની ભ્રાંતિને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સંકલ્પથી એટલે સિંહ, શ્વાપદ અને સર્પાદિકનો અભાવ છતાં પણ 'આ વાઘ મને મારી નાંખશે.' એ પ્રમાણે મનના વ્યાપારથી જેમ પુરૂષ ભયાદિકને પામે છે; તે જ પ્રમાણે પુરૂષપણાના અનભિમાનથી-અજ્ઞાનથી નિત્ય વ્યાપાર-ઉત્પાદાદિક ક્રિયાવાળો અહંકાર-મહત્તત્ત્વનું કાર્ય જ પ્રપંચનો કર્તા છે, તો પણ પુરૂષ-આત્માને વિષે તે કર્તાપણાનો ઉપચાર-આરોપ કરાય છે. ૧૦૭.

કહેલા હેતુને સ્પષ્ટ કરતા સતા કહે છે.—

कर्तृबुद्धिगते दुःखसुखे पुंस्युपचारतः ।
नरनाथे यथा भृत्यगतौ जयपराजयौ ॥ १११ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સેવકને વિષે રહેલા જય અને પરાજય રાજાને વિષે ઉપચારથી કહેવાય છે. તેમ કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ અને સુખનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળપણે વેદવા લાયક ચિત્તનો ધર્મ અને સુખ એટલે ચિત્તના અનુકૂળપણાથી વેદવા લાયક આલ્હાદ રૂપ ચિત્તનો ધર્મ તે બન્ને ઉપચારથી એટલે કલ્પના માત્રથી જ પુરૂષને વિષે એટલે નિર્વિકાર સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે થાય છે. જેમ સેનાપતિ વિગેરે સેવકને વિષે રહેલા જય-શત્રુનો નાશ કરવો તે અને પરાજય-પોતાનો પરાભવ થવો તે, એ બન્ને રાજાને વિષે ઉપચારથી થાય છે (કહેવામાં આવે છે) તેમ. ૧૧૧.

कर्ता भोक्ता च नो तस्मादात्मा नित्यो निरञ्जनः ।
अध्यासादन्यथाबुद्धिस्तथा चोक्तं महात्मना ॥ ११२ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી. તથા તે નિત્ય અને નિરંજન છે. પરતુ અધ્યાસને લીધે તેનાપર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે. તે વિષે મહાત્માએ (કપિલે) નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આત્મા-ચેતન કર્તા-શુભાશુભ ક્રિયાનો કરનાર તથા ભોક્તા-તે ક્રિયાના ફળને સાક્ષાત્ ભોગવનાર નથી. પરતુ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રતિબિંબ દ્વારાએ તે ભોક્તા છે. તથા તે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કદાપિ વિકાર સ્વભાવવાળો નથી, અને નિરજન એટલે સકળ કર્મમળ રહિત છે, કારણ કે તે ક્રિયા રહિત હોવાથી બધન વિનાનો છે. ત્યારે 'હું દુ:ખી છું' એવું જ્ઞાન શાથી થાય છે? તે કહે છે.-અધ્યાસથી એટલે અછતી વસ્તુને વિષે તે વસ્તુની બુદ્ધિના આરોપથી અન્યથા બુદ્ધિ એટલે અતથા (અસત્ય) જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે, તે વિષે મહાત્મા કપિલે કહ્યુ છે તે કહે છે. ૧૧૨.

જે ઉપર કહ્યુ છે, તે જ કહે છે.—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वथा ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—વળી જો કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય, તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ ઘટશે નહીં. અને જો તેમ થશે તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કપિલાદિકે કહ્યું છે, તે સર્વ વ્યર્થ થશે. ૧૧૭.

ટીકાર્થ—જો પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિને જ કરનારપણું-કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું માનવામાં આવશે, તો આત્માને-ચૈતન્યને બંધ—શુભાશુભ કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ તથા મોક્ષ—કરેલા કર્મથી મુક્તિ થવી એ બન્ને ઘટશે નહીં. અને તેથી કરીને આત્માને ઉદ્દેશીને જે આ આગળ કહેવામાં આવશે એવું કપિલાદિકનું વચન મિથ્યા થશે. ૧૧૭.

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે બતાવે છે.—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
जटी मुंडी शिखी वाऽपि मुच्यते भवबन्धनात् ॥११८॥

મૂલાર્થ—પચીશ તત્ત્વને જાણનારો પ્રાણી કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો જટાધારી, મુંડ કે શિખાવાળો હોય તો પણ તે ભવના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮.

ટીકાર્થ—પ્રકૃતિ વિગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીશ તત્ત્વોને જાણનારો જટાધારી-પરસ્પર ચોંટી ગયેલા કેશવાળી શિખાને ધારણ કરનારો અથવા મુંડી-મસ્તક અને દાઢી મૂછ વિગેરેના કેશોને ક્ષૌર કર્મવડે મુંડન કરાવનારો અથવા શિખી-મસ્તકપર ચોટલી રાખનારો અથવા તેથી બીજો કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારના વેષને ધારણ કરનારો પોતાને ઇચ્છિત એવા કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો હશે, તો પણ તે ભવના બંધનથી સંસારની નિયંત્રણાથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કરેલો ઉપદેશ આત્માને બંધ મોક્ષનો અભાવ હોય તો મિથ્યા થાય છે. ૧૧૮.

અહીં એકાંત નિત્યવાદી કહે છે કે-"એમ નથી. કારણકે બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને થાયછે, તેનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરીએ છીએ તેથી આત્માને બંધ મોક્ષ ઘટે છે." તે ઉપર સિદ્ધાંતી કહેછે.—

एतस्य चोपचारस्त्वे मोक्षशास्त्रं वृथाऽखिलम् ।
अन्यस्य हि विमोक्षार्थं न कोऽप्यन्यः प्रवर्तते ॥ ११९ ॥

મૂલાર્થ—તે બંધ મોક્ષનો જો આત્મામાં ઉપચાર કરશો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા થશે. કારણ કે બીજાની મુક્તિ માટે બીજો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! આ પૂર્વે કહેલા બંધપૂર્વક મોક્ષનો આત્માને વિષે ઉપચાર-પરમાર્થથી રહિત કલ્પના માત્રનું આધારપણું કરશો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા-પ્રયોજન રહિત થશે; કેમકે પ્રકૃતિનો મોક્ષ થવાથી આત્માને વિષે કાંઈ પણ વિશેષ ગુણ સિદ્ધ થતો નથી. માટે અન્યના-આત્માથી વ્યતિરિક્ત એવા પ્રકૃતિ અને પુદ્ગળ વિગેરેના તથા પોતાથી વ્યતિરિક્ત એવા દેવદત્તાદિકના મોક્ષને માટે-તેમને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવા માટે બીજો કોઈ પણ યત્ન વિગેરે તથા મુક્ત થનારથી બીજો આત્મા યજ્ઞદત્ત વિગેરે પ્રવર્તશે નહીં-ઉદ્યમવંત થશે નહીં. સર્વ કોઈ પોતાના મોક્ષને માટે જ પ્રવર્તતા દેખાય છે. ૧૧૯.

હવે તે નિત્યવાદીના મતનો ઉપસંહાર કરે છે.—

कपिलानां मते तस्मादस्मिन्नैवोचिता रतिः ।
यत्रानुभवसंसिद्धः कर्ता भोक्ता च लुप्यते ॥ १२० ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ કપિલના મતમાં પ્રીતિ કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે તે મતમાં અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા કર્તા અને ભોક્તાનો લોપ કરવામાં આવે છે. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આ પૂર્વે કહેલા કપિલભક્તોના દર્શનમાં શ્રદ્ધા અથવા પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે તે કપિલના દર્શનને વિષે અનુભવથી—જગતપ્રસિદ્ધ ક્રિયાનું રૂપ પર આત્માને વિષે સાક્ષાત અવલોકન કરવાથી સિદ્ધ થયેલા શુભાશુભ ક્રિયાનો કર્તા અને પોતે કરેલા કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખનો ભોક્તા આત્મા લુપ્ત કર્યો છે. માટે તેમાં શી રીતે શ્રદ્ધાદિક કરવું યોગ્ય હોય ? ૧૨૦.

હવે અમોક્ષવાદ કહે છે:—

नास्ति निर्वाणमित्याहुरात्मनः केऽप्ययन्धतः ।
प्राक् पश्चाद्युगपद्वापि कर्मबन्धाव्यवस्थितेः ॥ १२१ ॥

મૂલાર્થ—"આત્માને બંધ ન હોવાથી મોક્ષ છે જ નહીં." એમ કેટલાક કહે છે. કારણ કે પ્રથમ, પછી અથવા સાથે પણ આત્માને કર્મબંધની અવ્યવસ્થા છે. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—કેટલાએક-નિર્મોક્ષવાદી 'આત્માનો મોક્ષ છેજ નહીં' એમ કહે છે. કેમકે આત્માને કર્મબંધ જ નથી. આત્માને કર્મબંધ છે કે નથી ? તે કહે છે—આત્માને ઉત્પન્ન થયેલી પૂર્વે કહેલ બધ

નથી સંભવતો, કેમકે કર્તાનો અભાવ છે; ઉત્પન્ન થયા પછી પણ સંભવતો નથી, કેમકે શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પછીથી બંધ થવામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી. હોય તો પણ અતિપ્રસંગ દોષ આવે. તેમજ સાથે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણકે નિર્હેતુકની આપત્તિ આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-આત્માની પૂર્વે જો કર્મબંધ કહીએ તો તે સંભવતો નથી. કારણ કે તે વખત કર્તાનો અભાવ છે, તથા જે કરાય તેનું નામ કર્મ એવી વ્યુત્પત્તિનો પણ વિરોધ આવે છે. અને બંધનો અભાવ થયે મોક્ષનો પણ અભાવ જ છે. તથા આત્માની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મ બંધ માનીએ તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા શુદ્ધ હોવાથી અને શુદ્ધને વિષે બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી બંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી પણ મોક્ષનો અભાવ થાય છે. તેમજ એકી વખતે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણ કે જો આત્મા અને કર્મો એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કર્તા કોણ? અને બંધ કોનો? સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બધક અને બંધનીય ભાવ ઘટતો નથી. માટે જો તેને બંધ જ ઘટતો નથી તો પછી અબદ્ધને મોક્ષનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે કર્મોના બંધની એટલે આત્માની સાથે કર્મના સંબંધની અવ્યવસ્થા-અનુત્પત્તિ છે, તેથી મોક્ષ એવી વસ્તુ જ નથી. ૧૨૧.

બીજી રીતે પણ મોક્ષનો અસંભવ બતાવે છે.—

अनादिर्यदि संबन्ध इष्यते जीव कर्मणोः ।
तदानन्त्यान्न मोक्षः स्यात्तदात्माकाशयोगवत् ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—જો તમે જીવ અને કર્મનો સબધ અનાદિ કહેશો, તો આત્મા અને આકાશના સંબધની જેમ તે જીવ કર્મનો સબધ અનત થશે, એટલે તેથી પણ મોક્ષ સાબીત થશે નહીં. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—જો તમે જીવ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કર્મ એટલે તે જીવે કરેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ તેનો સબંધ એટલે પરસ્પર મળી જવું તે અનાદિ છે એટલે કદાપિ પણ તે બધપ્રવાહની પ્રથમતા કાળથી કરાયેલી નથી; એમ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ હોવાથી અનંત પણ છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સયોગ પણ અનંત-અંત રહિત થશે અને તેમ થવાથી મોક્ષ-કર્મનો અભાવ નહીં થાય. જેમ આત્મા અને આકાશનો સંબંધ સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે, તેમ જીવકર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી સર્વ કાળે સ્થિર રહેશે. ૧૨૨.

હવે તે અમોક્ષવાદીના મતનો નિરાસ કરે છે.—

तदेतदत्यसंबद्धं यन्मिथो हेतुकार्ययोः।
संतानानादिता बीजांकुरवद्देहकर्मणोः ॥ १२३ ॥

મૂલાર્થ—તે આ મત અત્યંત અસંબદ્ધ છે. કારણ કે પરસ્પર
ણ અને કાર્યરૂપ દેહ અને કર્મનું, બીજ અને અંકુરાની જેમ પ્રવાહ-
(પરંપરા વડે) અનાદિપણું છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે આગળ કહેવામાં આવશે એવા કારણથી
ક્રમણું કહેલું વાદીનું વાક્ય અત્યંત અસંબદ્ધ-અસંગત અર્થાત્
ધ્ય છે. કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કાર્યરૂપ દેહ-કર્મનું કાર્યરૂપ
અને કર્મ તે શરીરનું કારણ તે બન્નેનું શાળ વિગેરે બીજ અને
અંકુરા-નવીન ઉત્પત્તિ એ બન્નેની જેમ અનાદિ પરંપરા છે તેમ
વડે-પ્રવાહ વડે અનાદિપણું છે. પણ આત્મા અને આકાશની
નથી. કેમકે આત્મા અને આકાશનો સંયોગ તો સંસારમાં અને
માં સર્વત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે-જેમ બીજમાં રહેલી અંકુરાને
કરવાની શક્તિ બીજા બીજના પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ
પણ બીજને ચિરકાળ વીત્યા પછી અથવા અગ્નિ વિગેરેના
વડે તે શક્તિ હણાઈ જાય છે, તેથી ફરીને અંકુરો ધારણ કરતી
તેજ રીતે અપર અપર કાળના ક્રમે કરીને કરાતો જીવકર્મનો
પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છતાં પણ તપ, ધ્યાન વિગેરે વડે
રહિત થઈને ભવરૂપી અંકુરાનો અનુત્પાદક થવાથી જીવ
ી મુક્ત થાય છે. ૧૨૩.

વાદીએ પ્રથમ કહ્યું કે-'પ્રથમ, પછી અથવા સાથે જીવ અને
સંબંધ ઉત્પન્ન થતો નથી.' તે પણ અસત્ય છે, તે કહે છે.—

कर्ता कर्मान्वितो देहे जीवः कर्मणि देहयुक्।
क्रियाफलोपभुक्कुंभे दंडान्वितकुलालवत् ॥ १२४ ॥

મૂલાર્થ—જીવ કર્મવડે યુક્ત છતો જ દેહને વિષે કર્તા થાય છે,
દેહે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે કર્તા થાય છે, અને કુંભને
દંડે કરીને યુક્ત કુંભકારની જેમ દેહ અને કર્મે કરીને યુક્ત એવો
ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—જીવ એટલે આત્મા અનાદિ પરંપરાએ કરીને પૂર્વે
કર્મોથી યુક્ત છતો જ દેહને વિષે એટલે શરીર ઉત્પન્ન કરવામાં
થાય છે. તથા દેહે કરીને એટલે અનાદિ પ્રવાહથી ઉત્પન્ન કરેલા

અપર અપર કાર્મણાદિક શરીરે કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે એટલે કર્મનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તા થાય છે તથા દેહ અને કર્મથી યુક્ત થયો છતો જ ક્રિયાના ફળને-શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવનારો થાય છે; જેમ દંડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરેથી યુક્ત એવો કુંભકાર ઘટનો કર્તા તથા ભોક્તા થાય છે, તેમ જીવ પણ દેહ અને કર્મથી યુક્ત થઈને ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. તેથી ઉપર વાદીએ કહેલા દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? સર્વ ક્ષેત્ર કાળાદિકને વિષે સંસારી જીવ કર્મસહિત હોવાથી કર્મનો સંબંધ અનાદિ જ છે. ૧૨૪.

વળી વાદીએ કહ્યું હતું કે—'જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ હોવાથી મોક્ષ નહીં થાય.' તે પણ અયુક્ત છે, તે બતાવે છે.—

अनादिसंततेर्नाशः स्याद्बीजांकुरयोरिव ।
कुक्कुट्यंडकयोः स्वर्णमलयोरिव चानयोः ॥ १२५ ॥

મૂલાર્થ—બીજ અને અંકુરાની જેમ, કુકડી અને તેના ઈંડાની જેમ અથવા સુવર્ણ અને તેના મેલની જેમ આ જીવ અને કર્મની અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય છે. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—બીજ એટલે શાલિ વિગેરેનો કણ અને અંકુરો એટલે તે બીજથી ઉત્પન્ન થવા લાયક નવાંકુર, તે બન્નેનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે સંબંધ તે અનાદિ છતાં પણ નાશ પામે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો સંબંધ પણ નાશ પામે છે. તથા કુકડી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયું ઈંડું તેનો સંબંધ પણ અનાદિ છતા કોઈ પણ પ્રકારથી નાશ પામે છે. તથા સુવર્ણ અને મેલનો સંતાન જેમ [illegible] અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો અનાદિ [illegible] પ્રકારની [illegible] સંબંધ પણ તપ, સંયમ વિગેરેથી નાશ પામે છે. ૧૨૫.

તે સંતાનનો નાશ કોને થાય છે? તે બતાવે છે—

नष्टेषु [illegible] संबन्धो जीवकर्मणोः ।
[illegible] ॥१२६॥

[illegible] ૧૨૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બંધ અને મોક્ષરૂપ વ્યવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા ભવ્ય જીવોને વિષે એટલે જેનામાં મુક્તિ જવાની યોગ્યતાવાળો પારિણામિક ભાવ અનાદિ કાળથી છે, એવા જીવોને વિષે બીજ અને અંકુર વિગેરેના ન્યાયથી જાણવી, અને અભવ્ય એટલે ભવ્યના લક્ષણથી વિપરીત એવા જીવોને આશ્રીને તો જીવકર્મનો સબંધ આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમાં તથા મોક્ષમાં સર્વત્ર આકાશની સાથે નિરંતર અવગાહનાને લીધે સબંધ છે, તેમ અનાદિ અનંત એટલે આદિ અને અંત વિનાનો છે. ૧૨૬.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જીવપણું સમાન છતાં ભવ્ય અને અભવ્યનો ભેદ શી રીતે થઈ શકે? આ શંકાનું નિવારણ કરવા કહે છે.—

द्रव्यभावे समानेऽपि जीवाजीवत्वभेदवत् ।
जीवभावे समानेऽपि भव्याभव्यत्वयोर्भिदा ॥ १२७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપણું સમાન છતા પણ જીવપણાનો અને અજીવપણાનો ભેદ છે, તેમ જીવપણું સમાન છતાં પણ ભવ્યપણાનો તથા અભવ્યપણાનો ભેદ છે. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપણું સમાન છતાં પણ એટલે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણું તુલ્ય છે તોપણ તેમાં જીવ અને અજીવપણાનો ભેદ છે, જેમકે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણું રહેલું છે, પણ જીવપણું તો માત્ર એક ચેતનરૂપ દ્રવ્યમા જ રહેલુ છે, અને અજીવપણું ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ જીવોમાં જીવપણુ સમાનપણે રહેલુ છે, તોપણ તેમને વિષે ભવ્યપણુ અને અભવ્યપણુ એવા ભેદ રહેલા છે. અર્થાત્ જેનામાં મોક્ષગમનની યોગ્યતા હોય તે ભવ્ય અને મોક્ષગમનની જેનામાં અયોગ્યતા હોય તે અભવ્ય, એ પ્રમાણે જીવોને વિષે ભેદ રહેલા છે. ૧૨૭.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-ભવ્યપણું એ જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો મોક્ષમાં નાશ થશે, માટે તે વિરોધ આવશે. આ શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

स्वाभाविकं च भव्यत्वं कलशप्रागभाववत् ।
नाशकारणसाम्राज्याद्विनश्वरं न विरुध्यते ॥ १२८ ॥

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બંધ અને મોક્ષરૂપ અવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા ભવ્ય જીવોને વિષે એટલે જેનામાં મુક્તિ જવાની યોગ્યતાવાળો પારિણામિક ભાવ અનાદિ કાળથી છે, એવા જીવોને વિષે બીજ અને અંકુર વિગેરેના ન્યાયથી જાણવી, અને અભવ્ય એટલે ભવ્યના લક્ષણથી વિપરીત એવા જીવોને આશ્રીને તો જીવકર્મનો સંબંધ આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમાં તથા મોક્ષમાં સર્વત્ર આકાશની સાથે નિરંતર અવગાહનાને લીધે સંબંધ છે, તેમ અનાદિ અનંત એટલે આદિ અને અંત વિનાનો છે. ૧૨૬.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જીવપણું સમાન છતાં ભવ્ય અને અભવ્યનો ભેદ શી રીતે થઈ શકે? આ શંકાનું નિવારણ કરવા કહે છે:—

द्रव्यभावे समानेऽपि जीवाजीवत्वभेदवत् ।
जीवभावे समानेऽपि भव्याभव्यत्वयोर्भिदा ॥ १२७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપણું સમાન છતાં પણ જીવપણાનો અને અજીવપણાનો ભેદ છે, તેમ જીવપણું સમાન છતાં પણ ભવ્યપણાનો તથા અભવ્યપણાનો ભેદ છે. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપણું સમાન છતાં પણ એટલે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણું તુલ્ય છે તોપણ તેમાં જીવ અને અજીવપણાનો ભેદ છે, જેમકે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપણું રહેલું છે, પણ જીવપણું તો માત્ર એક ચેતનરૂપ દ્રવ્યમાં જ રહેલું છે, અને અજીવપણું ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ જીવોમાં જીવપણું સમાનપણે રહેલું છે, તોપણ તેમને વિષે ભવ્યપણું અને અભવ્યપણું એવા ભેદ રહેલા છે અર્થાત્ જેનામાં મોક્ષગમનની યોગ્યતા હોય તે ભવ્ય અને મોક્ષગમનની જેનામાં અયોગ્યતા હોય તે અભવ્ય, એ પ્રમાણે જીવોને વિષે ભેદ રહેલો છે. ૧૨૭.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-ભવ્યપણું એ જીવનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો મોક્ષમાં નાશ થશે, માટે તે વિરોધ આવશે. આ શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

स्वाभाविकं च भव्यत्वं कलशप्रागभाववत् ।
नाशकारणसाम्राज्याद्विनश्यन्न विरुध्यते ॥ १२८ ॥

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તજીને સમ્યક્ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહેલાથી ઉલટાપણે અર્થાત્ "જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો ભોક્તા છે, મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે." ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કહ્યો. તે કદાગ્રહનો ત્યાગ થવાથી જ થાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવા કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ग्रहत्यागमुदाहरन्ति ।
अतो रतिस्तत्र बुधैर्विधेया विशुद्धभावैः श्रुतसारवद्भिः १४८

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે મેઘ સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આશયવાળા અને શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ એટલે અવિદ્યમાન (અછતી) અથવા વિપરીત વસ્તુપરના આગ્રહનો એટલે અન્યથા શ્રદ્ધાની પ્રરૂપણાનો ત્યાગ. આ ત્યાગને પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સકળ ગુણગણના આરામ (ઉદ્યાન)ને દહન કરવામાં સમર્થ એવા વનાગ્નિનું શમન કરવામાં મેઘ સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ ભાવ-આશયવાળા અને જિનાગમાદિક શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે અસદ્ગ્રહના ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

અસદ્ગ્રહ હોવાથી શું ન હોય? તે કહે છે.—

असद्ग्रहाग्निज्वलितं यदन्तः क्व तत्र तत्त्वव्यवसायवल्ली ।
प्रशान्तिपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गवेषयन्तु १४९॥

મૂલાર્થ—જેનું ચિત્ત અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલું છે, તેને વિષે તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી લતા ક્યાથી હોય? અને શાંતિરૂપી પુષ્પો તથા હિતોપદેશરૂપી ફળોની તો અન્યત્ર જ ગવેષણા-શોધ કરો. તે તો અહીં સંભવે જ નહીં. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પ્રાણીનું ચિત્ત અથવા મધ્યભાગ પૂર્વે કહેલા અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિવડે દગ્ધ થએલ છે, તેના અંતઃકરણરૂપ આરામ (ઉદ્યાન)ને વિષે વસ્તુના સ્વરૂપવાળા વસ્તુતત્ત્વના વિવિધ પ્રકારના

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે
પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તજીને
ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે ક
ઉલટાપણે અર્થાત્ "જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો
છે. મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે." ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૯૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યો. તે કદાગ્રહનો
ત્યાગથી જ થાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદાગ્રહનો ત્યાગ
કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ग्रहत्यागमुदाहरन्ति ।
अतो रतिस्तत्र बुधैर्विधेया विशुद्धभावैः श्रुतसारवद्भि[illegible]

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે
સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આશયવાળા અને શાસ્ત્રના સારને
[illegible] પંડિતોએ તે કદાગ્રહનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૯૮

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ એટલે અભિમાન (આગ્રહ) અ
વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપના આગ્રહનો એટલે અન્યથા શ્રદ્ધાની પ્રરૂપણાનો ત
આ ત્યાગને [illegible] કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સહજ [illegible]
[illegible] (ઇંધન)ને દહન કરવાના સામર્થ્ય એવા [illegible]
[illegible] સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ ભાવ-આશયવાળા
[illegible] શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે અસદ્ગ્ર
ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૯૮.

અસદ્ગ્રહ હોવાથી શું ન હોય? તે કહે છે

असद्ग्रहाग्निज्वलितं यदन्तः क तत्र तत्त्वव्यवसायवल्ली ।
[illegible]

મૂલાર્થ—[illegible]

ટીકાર્થ—[illegible]

નિશ્ચયરૂપ વલ્લી એટલે વાંછિત ફળને આપનારી કલ્પલતા ક્યાંથી જ હોય? એટલે તે ક્યાંથી ઉત્પત્તિને પામે? ક્યાંઈ પણ ન પામે. વળી પ્રશાંતિ એટલે વિષય, કષાય અને ઇંદ્રિયોને દમન કરવારૂપ પ્રકૃષ્ટ મનોવૃત્તિરૂપી પુષ્પો ક્યાંથી એટલે ક્યાં ઉત્પત્તિને પામે? વળી હિતોપદેશ એટલે જે પ્રકારે સ્વ અને પરનું હિત થાય તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ—વસ્તુધર્મના પ્રકાશરૂપ ફળો એટલે સદ્‌ગતિનાં સુખ આપનારાં વૃક્ષનાં ફળો પણ ત્યાં ક્યાંથી હોય? હે ભવ્ય જીવો! આ પૂર્વે કહેલી ત્રણે વસ્તુને અસદ્‌ગ્રહરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા સ્થાનથી બીજે સ્થાને એટલે અસદ્‌ગ્રહરહિત જનને વિષે તમે શોધો—જુઓ. અસદ્‌ગ્રહવાળામાં તે જડશે નહીં. ૧૪૯.

અસદ્‌ગ્રહવાળો પુરૂષ પંડિત હોય તો પણ તે વસ્તુના સારને પામતો નથી, એ વાત કહે છે.—

अधीत्य किञ्चिच्च निशम्य किञ्चिदसद्ग्रहात्पंडितमानिनो ये ।
मुखं मुखं चुंबितमस्तु वाचो लीलारहस्यं तु न तैर्जगाहे॥१५०॥

મૂલાર્થ—કાંઇક ભણીને અને કાંઇક સાંભળીને જેઓ અસદ્‌ગ્રહને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માને છે, તેઓ ભલે સુખેથી વાણીના મુખનું ચુંબન કરો. પરંતુ તેઓએ તે વાણીના લીલા રહસ્યનું અવગાહન કર્યું જ નથી એમ સમજવું. ૧૫૦.

ટીકાર્થ—કાંઇક-લેશમાત્ર એટલે ગ્રંથનો આદિભાગ ભણીને તથા કાંઇક જેવું તેવું ભાવવિના શબ્દાર્થ માત્ર સાંભળીને જે કોઈ અસદ્‌ગ્રહને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માનનારા છે તેઓ ભલે સુખેથી વાણીના મુખનું અથવા ગ્રંથના એક ભાગનું ચુંબન કરો એટલે મુખની લાળનો આસ્વાદ કરો. પરંતુ તે વાણીની લીલાનું રહસ્ય એટલે વાણીના સારના પરિણામરૂપ રમણવિલાસ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનના વિનોદને તો તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો જ નથી. ૧૫૦.

જેઓ અસદ્‌ગ્રહવાળાનો આશ્રય કરનારા છે, તેઓને પણ વિટંબણા જ છે તે કહે છે.—

[illegible] सादान्धी[illegible]
विडंविता हन्त जडैर्वितंडापांडि[illegible] ॥१५१॥

મલાર્થ—અહો! અસદ્‌ગ્રહે [illegible] [illegible]ચંત ઉછળે
[illegible]

જનોને અંધ કર્યા છે, એવા જડ પુરૂષોએ વિતંડાના પાંડિત્યની ખર
વડે કરીને ત્રણ જગતના પ્રાણીઓને વિડંબના પમાડી છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે અસદ્ગ્રહે કરીને એટ
અસત્ દેશનાદિકના આગ્રહે કરીને જેમનો અહંકાર અત્યંત વૃદ્ધિ પા
છે, તથા શાબ્દિક (વ્યાકરણ સંબંધી) અથવા તાર્કિક (ન્યાય સંબંધી
જ્ઞાનરૂપ બોધના અંશે કરીને એટલે કેટલાક ભાગના જ્ઞાને કરીને જેમ
મુગ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનને નહીં જાણનારા (ભોળા) પ્રાણીઓને અંધ કર્યા
એટલે દ્રવ્ય ચક્ષુનો સદ્ભાવ છતાં પણ નહીં આંધળાને અંધરૂપ ક
છે, એવા જડ પુરૂષોએ એટલે યથાર્થપણાને નહીં જાણનારા પુરૂષોએ
વિતંડાને વિષે એટલે સ્વપક્ષના સ્થાપનવડે પરપક્ષમાં દૂષણ નહીં છ
પણ તેનું નિવારણ કરવા માટે શબ્દ અને અર્થના છળકપટવાળા વાદ
વિષે પંડિતાઇરૂપી જીહ્વાની ખરજ (ખુજલી) વડે કરીને ત્રણ ભુ
નમાં રહેલા જનસમૂહને વિડંબના પમાડી છે-જન્મે જન્મે તેઓ
તિરસ્કારની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્યા છે. ૧૫૧.

અસદ્ગ્રહવાળો પુરૂષ કૃષ્ણપક્ષી સમાન છે, તે કહે છે.—

विधोर्विवेकस्य न यत्र दृष्टिस्तमो घनं तत्त्वरविर्विलीनः ।
अशुक्लपक्षस्थितिरेप नूनमसद्ग्रहः कोऽपि कुहूविलासः॥१५२॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે વિવેકરૂપી ચંદ્રનું દર્શન નથી, ગાઢ અન્ધકા
દેખાય છે, તથા જેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લીન થયો છે તે ખરે
ખર કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપી કોઈક (અલૌકિક) અમા
વાસ્યાનો વિલાસ છે. ૧૫૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! જે અસદ્ગ્રહવાળા દર્શનીને વિષે સત
અસત્ વસ્તુના વિચારરૂપ ચંદ્રનું દર્શન નથી, તથા જ્યાં અજ્ઞાનરૂપ
અન્ધકાર અને પાપ ઘણું છે, તથા જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લય પામ્યો
છે-અસ્ત પામ્યો છે, આવા લક્ષણવડે કરીને ખરેખર આ-સાક્ષાત્ કહે
વાતો કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગ્રહરૂપ કોઈ વિલક્ષણ-કોઈ વખત
નહીં જોયેલો એવો અમાવાસ્યાની રાત્રીનો વિલાસ-મલિનતાવાળો
શૃંગાર છે. માટે તેમાં તમારે રહેવું નહીં. આ શ્લોકવડે કરીને અસ
દ્ગ્રહવાળા પ્રાણીમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો જ નિષેધ થાય
છે, તો પછી સમ્યક્ત્વનું વિદ્યમાનપણું તો ક્યાંથી જ હોય ? ૧૫૨.

હવે અસદ્ગ્રહનાં કાર્યો કહે છે.—

कुतर्कदात्रेण लुनाति तत्त्ववल्लीं रसात्सिञ्चति दोषवृक्षम् ।
क्षिपत्यधःस्वादुफलं समाख्यमसद्ग्रहच्छन्नमतिर्मनुष्यः॥१५३॥

મૂલાર્થ—અસદ્‌ગ્રહથી આચ્છાદિત થયેલી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કુતર્કરૂપી દાત્ર (દાતરડા) વડે તત્ત્વરૂપી લતાને છેદે છે, દોષરૂપી વૃક્ષને રસથી સિંચે છે, અને સમતા નામનું મિષ્ટ ફળ નીચે ફેંકી દે છે. ૧૫૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા અસદ્‌ગ્રહવડે જેની બુદ્ધિ આચ્છાદિત-લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય દુષ્ટ તર્કરૂપી એટલે વિતર્કે ઉપજાવેલી બુદ્ધિના વ્યાપારવાળા ન્યાયરૂપી દાત્રવડે-તૃણ કાપવાના શસ્ત્ર (દાતરડા) વડે તત્ત્વરૂપી-અનારોપિત વસ્તુના સદ્‌ભાવરૂપી વલ્લીને-કલ્પલતાને છેદે છે, તથા દોષ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયાદિ પાપવ્યાપારરૂપી વૃક્ષને-ધત્તૂરાદિક વૃક્ષ વિશેષને રસથી-પ્રેમરૂપી જળથી સિંચે છે-પ્રીતિરૂપી જળ પાઈને વૃદ્ધિ પમાડે છે, અર્થાત્ દોષનુ આચરણ કરવામાં પ્રેમવાળો થાય છે, તથા સમતારૂપી એટલે સર્વત્ર તુલ્યદૃષ્ટિરૂપી મધુર ફળને-જ્ઞાનથી પામવા લાયક સમતાના પરિણામને શુષ્ક વાદાદિકે કરીને નીચે ફેંકી દે છે-અધોગતિમાં નાંખે છે. ૧૫૩.

અસદ્‌ગ્રહવાળો પુરૂષ ઉપદેશને અયોગ્ય છે, તે બતાવે છે.—

असद्ग्रहग्रावमये हि चित्ते न क्वापि सद्भावरसप्रवेशः ।
इहांकुरश्चित्तविशुद्धबोधः सिद्धान्तवाचां बत कोऽपराधः१५४

મૂલાર્થ—અસદ્‌ગ્રહરૂપી પાષાણમય ચિત્તને વિષે કદાપિ સદ્‌ભાવરૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી. તથા તે ચિત્તને વિષે મનનો વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપી અંકુર પણ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમાં સિદ્ધાંતની વાણીનો શો દોષ? કાંઈ જ નહીં. ૧૫૪.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અસદ્‌ગ્રહરૂપી કાળા પત્થરમય ચિત્તને વિષે શુદ્ધ આશયરૂપ એટલે યથાસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપને સ્વીકાર કરનાર પરિણામરૂપ રસ-જળપ્રવાહનો પ્રવેશ કોઈ પણ કાળે થતો નથી. તથા આ અસદ્‌ગ્રહરૂપ પાષાણમય ચિત્તમા મનનો વિશેષ શુદ્ધ એટલે નિર્મળ વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનવિકાસરૂપ અંકુર-બીજની ઉત્પત્તિ પણ કદાપિ કોઈ પણ અસદ્‌ગ્રહવાળા મનુષ્યને વિષે થતી નથી. તો તેમાં સિદ્ધાન્તની વાણીનો એટલે વિશુદ્ધ જિનાગમની વાણીનો શો અપરાધ છે? તે વાણીનો અભ્યાસ, શ્રવણ વિગેરે કર્યા છતાં પણ પૂર્વોક્ત ગુણની પ્રાપ્તિ ન થાય તેમાં તેનો શો દોષ? કાંઈ પણ નહીં. ૧૫૪.

અસદ્‌ગ્રહ ક્રિયાના ફળનો નાશ કરનાર છે, તે કહે છે.—

व्रतानि चीर्णानि तपोऽपि तप्तं कृता प्रयत्नेन च पिंडशुद्धिः ।
अभूत्फलं यत्तु न निह्नवानामसद्ग्रहस्यैव हि सोऽपराधः १५५

વિષે જળ લેવા માટે ઘડાનું સ્થાપન કરે છે, માટે તે કોને હસવા લાયક ન થાય? સર્વને હસવા લાયક થાય. ૧૫૯.

કદાગ્રહી માણસ સૂત્ર તથા અર્થ ભણાવવાને અયોગ્ય છે, તે કહે છે.—

असद्ग्रहो यस्य गतो न नाशं न दीयमानं श्रुतमस्य शस्तम् ।
न नाम वैकल्यकलंकितस्य प्रौढा प्रदातुं घटते नृपश्रीः ॥१६०॥

મૂળાર્થ—જે પુરૂષનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય, તેને શાસ્ત્ર ભણાવવું પ્રશસ્ય નથી. કારણ કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય ગણાતી નથી. ૧૬૦.

ટીકાર્થ—જે કુશ બુદ્ધિવાળા પુરૂષનો કદાગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, તેવા કુશાગ્રહીને અપાતું-ભણાવાતું શાસ્ત્ર પ્રશસ્ય-વખાણવા લાયક નથી. હે ભવ્ય પ્રાણી! તું વિચાર કર કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા એટલે આંધળાપણું, બધિરપણું, કાયરપણું વિગેરે દૂષણો વડે દૂષિત થયેલા પુરૂષને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી જેમ યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે કદાગ્રહી પુરૂષને શાસ્ત્રનું દાન કરવું તે પણ યોગ્ય નથી. ૧૬૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે પરોપકારની બુદ્ધિથી કદાગ્રહીને પણ શાસ્ત્રનું દાન કરવામાં શો દોષ છે? તે ઉપર કહે છે.—

आमे घटे वारि यथा धृतं सद्विनाशयेत्स्वं च घटं च सद्यः ।
असद्ग्रहग्रस्तमतेस्तथैव श्रुतात्प्रदत्तादुभयोर्विनाशः ॥ १६१ ॥

મૂળાર્થ—જેમ કાચા ઘડામાં પાણી નાખ્યું હોય તો તે પોતાનો તથા ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ કદાગ્રહથી ગ્રસ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને શ્રુતદાન આપવાથી શ્રુત અને કદાગ્રહી એ બન્નેનો નાશ થાય છે. ૧૬૧

ટીકાર્થ—[illegible]

નારા થાય છે. અને તે શ્રુતના આધારનો એટલે તેનો અભ્યાસ કરનાર કદાગ્રહીનો પણ દુર્ગતિની વૃદ્ધિ, જન્મ, મરણ વિગેરે વડે વિનાશ થાય છે. માટે તેને શ્રુત ન આપવું, એ જ તેનાપર કરૂણા-દયાનું ફળ છે. ૧૬૧.

અસદ્ગ્રહી પુરૂષ હિતોપદેશને યોગ્ય નથી, તે કહે છે.—

असद्ग्रहग्रस्तमतेः प्रदत्ते हितोपदेशं खलु यो विमूढः ।
शुनीशरीरे स महोपकारी कस्तूरिकालेपनमादधाति ॥१६२॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ કદાગ્રહવડે જેની મતિ ગ્રસ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને હિતનો ઉપદેશ આપે, તે મૂઢ પુરૂષ મહા ઉપકારની બુદ્ધિથી કૂતરીના શરીરપર કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, એમ જાણવું. ૧૬૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કરવામાં અનિપુણ પુરૂષ દુરાગ્રહવડે જેની બુદ્ધિ ગ્રસ્ત-ભક્ષિત (લુપ્ત) થઈ હોય એવા મનુષ્યની પાસે સર્વને હિતકારક તથા વસ્તુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર ધર્મોપદેશની પ્રરૂપણા કરે છે, તે ખરેખર વિમૂઢ-વિશેષ અજ્ઞાની પુરૂષ કૂતરીના શરીરપર મહા ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી દુર્ગંધની નિવૃત્તિમાટે કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, અર્થાત્ મૂર્ખાઈવાળું કાર્ય કરે છે એમ જાણવું. ૧૬૨.

પૂર્વોક્ત અર્થનો સમુચ્ચય કહે છે.—

कष्टेन लब्धं विशदागमार्थं ददाति योऽसद्ग्रहदूषिताय ।
स खिद्यते यत्नशतोपनीतं बीजं वपन्नूषरभूमिदेशे ॥ १६३ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસ મહાકષ્ટથી મેળવેલો નિર્મળ આગમનો અર્થ કદાગ્રહથી દૂષિત થયેલા મનુષ્યને આપે છે, તે માણસ સેંકડો પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલા બીજને ઉખર ભૂમિમાં વાવીને પછીથી ખેદ પામે છે. ૧૬૩.

ટીકાર્થ—જે અદીર્ઘ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ કષ્ટથી એટલે ભણવું, ચિંતવન કરવું, આવૃત્તિ કરવી, ગુરૂની સેવા કરવી, એ વિગેરે મહા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલો નિર્મળ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલે પરમાર્થભાવ કદાગ્રહથી દૂષિત થયેલાને આપે છે, તે પુરૂષ સેંકડો ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત થયેલા શાલી વિગેરેના બીજને ઉખર ભૂમિપ્રદેશમાં એટલે ખારભૂમિના પ્રદેશમાં વાવીને પછી ખેદ પામે છે એટલે ફળ ન મળવાથી પશ્ચાત્તાપને પામે છે. ૧૬૩.

આ કદાગ્રહી પુરૂષ અસારનો જ ગ્રાહી છે, તે કહે છે.—

शृणोति शास्त्राणि गुरोस्तदाज्ञां करोति नासद्ग्रहवान् कदाचित् ।
विवेचकत्वं मनुते त्वसारग्राही भुवि स्वस्य च चालनीवत् ॥१६४॥

મૂલાર્થ—કદાગ્રહી પુરૂષ કદાચિત્ પણ ગુરૂ સમીપે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો નથી, તથા તેની આજ્ઞા માનતો નથી, અને ચાલણીની જેમ અસારને જ ગ્રહણ કરનારો તે પૃથ્વીપર પોતાને જ વિવેચક માને છે. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહને ધારણ કરનાર પુરૂષ કોઈ પણ વખત સદ્ગુરૂની સમીપે અથવા તેમના મુખે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો નથી, એટલે અભિમાનને લીધે સિદ્ધાન્તના વાક્યોને કર્ણગોચર કરતો નથી; તથા તે ગુરૂની આજ્ઞાને એટલે વચનના નિર્દેશને માનતો પણ નથી અને પોતાના જ્ઞાનનું વિવેચકપણું માને છે એટલે "મારૂં જ્ઞાન વસ્તુસ્વરૂપને યથાસ્થાને નિયોગ કરનારૂં છે." એમ માને છે. તથા અસારને ગ્રહણ કરે છે એટલે અન્યાય અને કુમાર્ગની પ્રવૃત્તિરૂપ ફોતરાં જેવા અસારને જ ગ્રહણ કરે છે. જેમ લોટ ચાળવાની ચાળણી પિષ્ટને (લોટને) નીચે નાંખે છે, અને ફોફાં વિગેરે અસાર પદાર્થને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ કદાગ્રહીને પણ અસારગ્રાહી જાણવો. ૧૬૪.

આ કદાગ્રહીને વિષે રહેલા સર્વે ગુણો વિપર્યાસને જ પામે છે, તે કહે છે.—

दंभाय चातुर्यमघाय शास्त्रं प्रतारणाय प्रतिभापटुत्वम् ।
गर्वाय धीरत्वमहो गुणानामसद्ग्रहस्थे विपरीतसृष्टिः ॥१६५॥

મૂલાર્થ—અહો ! કદાગ્રહને વિષે રહેલા પુરૂષમાં ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે? કે જેથી તેની ચતુરાઈ દંભને માટે થાય છે, શાસ્ત્ર પાપને માટે થાય છે, બુદ્ધિની કુશળતા પ્રતારણને માટે થાય છે અને ધીરપણું ગર્વને માટે થાય છે. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—અહો! મોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે કદાગ્રહને વિષે નિવાસ કરનારા (કદાગ્રહી) પુરૂષમાં રહેલું ચાતુર્ય-ચતુરાઈ દંભને માટે એટલે પોતાના દોષને આચ્છાદન કરવા માટે થાય છે, તથા શાસ્ત્ર એટલે ગ્રન્થનો અભ્યાસ પાપને માટે એટલે કુમાર્ગાદિક પાપપ્રવૃત્તિને માટે થાય છે, તથા બુદ્ધિનું-પ્રત્યુત્પન્નમતિનું નિપુણપણું મનુષ્યોના વંચનને માટે થાય છે, તથા ધીરપણું ગર્વને માટે-અભિમાનને માટે થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોની કદાગ્રહીને વિષે વિપરીત સૃષ્ટિ-પ્રતિકૂળ ઉત્પત્તિ જ છે. ૧૬૫.

કદાગ્રહી સાથે મૈત્રી કરવી નહીં, અને કરી હોય તો તે દુઃખને માટે જ થાય છે, તે કહે છે.—

असद्ग्रहस्थेन समं समन्तात्सौहार्दभृद्दुःखमवैति तादृक् ।
उपैति यादृक्कदली कुवृक्षस्फुटत्त्रुटत्कंटककोटिकीर्णा ॥१६६॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ વૃક્ષોના ફુટતા અને તુટતા કરોડો કાંટાએ કરીને વ્યાપ્ત થયેલી કદલી (કેળ) જેવું દુઃખ પામે છે, તેવું દુઃખ કદાગ્રહમાં રહેલા પુરૂષની સાથે મૈત્રી કરનાર માણસ પણ પામે છે. ૧૬૬.

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહમાં રહેલા પુરૂષની સાથે મિત્રભાવને ધારણ કરનાર મનુષ્ય સર્વત્ર તેવા પ્રકારનું-કહી ન શકાય તેવું દુઃખ પામે છે. કે જેવું દુઃખ બાવળ, બોરડી વિગેરે કાંટાવાળાં કુત્સિત વૃક્ષોના કરોડો કાંટા કે જેઓ પવનથી કેળ સાથે અથડાઈને કેળના પાદડાને ફાડી નાંખે છે, તથા તેના તુટેલા કાંટા કેળના ગર્ભમાં, શાખામાં અને પાંદડાં વિગેરેમા ભરાઈ જાય છે, એવા તે કરોડો કાંટાવડે અથવા તેમના અગ્રભાગવડે વ્યાપ્ત થયેલી કદલી-કેળ પામે છે. તેવું દુઃખ કદાગ્રહીનો મિત્ર પણ પામે છે. ૧૬૬.

કદાગ્રહ એ ગુણરૂપી વનમાં અગ્નિ સમાન છે, તે કહે છે.—

विद्या विवेको विनयो विशुद्धिः सिद्धान्तवात्सल्यमुदारता च ।
असद्ग्रहाद्यान्ति विनाशमेते गुणास्तृणानीव कणाद्दवाग्नेः ॥१६७॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહથકી વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્ત પરની પ્રીતિ અને ઉદારતા એ સર્વે ગુણો દાવાનળના તણખાથી તૃણની જેમ નાશને પામે છે. ૧૬૭.

ટીકાર્થ—વિદ્યા એટલે આગમાદિકનો અભ્યાસ, વિવેક એટલે કૃત્યાકૃત્ય વિગેરેનો વિચાર, વિનય એટલે નમ્રતા, વિશુદ્ધિ એટલે આહારાદિકની શુદ્ધિ, સિદ્ધાંતનું વલ્લભપણું એટલે આગમ ઉપરનો પ્રીતિભાવ તથા ઉદારતા એટલે સુંદર સ્વભાવ અથવા દાતારપણું એ સર્વે આત્માના હિતકર ગુણો અસદ્ગ્રહથકી, દાવાનળના તણખાથી તૃણની જેમ નાશ-પ્રલય પામે છે. ૧૬૭.

કદાગ્રહીની સ્થિતિ અધમ હોય છે, તે કહે છે.—

[illegible] ॥
[illegible] ॥१६८

મૂલાર્થ—કદાગ્રહીને પોતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય લાગે છે, પણ કોઈ ગુણવાન પ્રિય લાગતો નથી. તે મૂર્ખ પુરૂષોની મૈત્રી કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીની મૈત્રી કરતો નથી. કદાગ્રહે જેમને વિશ્રાંતિ આપી છે એવા અધમમાં પણ અધમ પુરૂષોની આવી જ સ્થિતિ હોય છે. ૧૬૮.

ટીકાર્થ—પોતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય, પણ પોતાથી વ્યતિરિક્ત બીજો કોઈ ગુણવાન છે જ નહીં, એવી તેની દૃષ્ટિ-માન્યતા હોય છે. તથા મૂર્ખને વિષે જ મૈત્રી-પ્રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને વિષે તેની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. દુરાગ્રહે જેના ચિત્તની વિશ્રાંતિ કરી છે અથવા દુરાગ્રહે જેના ચિત્તનો વિલાસ-વ્યામોહ કર્યો છે, એવા અધમને વિષે પણ અધમ પુરૂષોની આવા પ્રકારની જ સ્થિતિ-વર્તણુક હોય છે. ૧૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.—

इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धिरसद्ग्रहं यस्तृणवज्जहाति ।
जहाति नैनं कुलजेव योषिद्गुणानुरक्ता दयितं यशःश्रीः ॥१६९॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર ઉદાર બુદ્ધિવાળો જે પુરૂષ તૃણની જેમ અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી યશલક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રી ન તજે તેમ કદાપિ ત્યાગ કરતી નથી. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અને ઉદાર એટલે પરમાર્થની પરીક્ષા કરવામાં પ્રધાન બુદ્ધિવાળો મુનિ આ પૂર્વે કહેલા સમગ્ર તત્ત્વને જાણીને દુરાગ્રહનો તૃણની જેમ ત્યાગ કરે છે, તેનો એટલે તે મુનિને અથવા પુરૂષને ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી એટલે અનુકૂળપણાએ કરીને પ્રસન્ન થયેલી યશરૂપી એટલે મોક્ષ અથવા કીર્તિરૂપી લક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રીની જેમ એટલે કુળવાન સ્ત્રી જેમ પતિને તજતી નથી તેમ તેવા પુરૂષને મોક્ષલક્ષ્મી તજતી નથી. અર્થાત્ કદાગ્રહથી નિવૃત્તિ પામેલો મનુષ્ય અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. આ શ્લોકમાં यश એવો શબ્દ લખ્યો છે, તેથી ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું યશોવિજય એવું નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૬૯.

॥ इति असद्ग्रहत्यागाधिकारः ॥

॥ इत्यध्यात्मसारे चतुर्थः प्रबन्धः ॥ ४ ॥

॥ प्रवंध पांचमो. ॥

ચોથો પ્રબંધ પૂર્ણ થયો. હવે પાંચમાનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.-ચોથા પ્રબંધને અંતે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરવાનુ કહ્યું. જેણે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય તે પુરૂષ યોગનો અધિકારી થાય છે. તેથી અહીં યોગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ સંબંધ વડે આવેલા આ યોગસ્વરૂપનો આ પ્રથમ શ્લોક કહે છે.—

असद्ग्रहव्ययाद्वान्तमिथ्यात्वविषविप्रुषः ।
सम्यक्त्वशालिनोऽध्यात्मशुद्धेर्योगः प्रसिध्यति ॥ १ ॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપી વિષના બિંદુઓનું વમન કર્યું છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વ વડે શોભે છે, તેને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો યોગ સિદ્ધ થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપ એટલે પરમાર્થ વસ્તુને ગોપવનાર અને અસત્ પદાર્થને પ્રગટ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિરૂપ વિષના બિંદુઓનું વમન કર્યું છે-તેનો નાશ કર્યો છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વે કરીને એટલે સમ્યગ્દષ્ટિપણાએ કરીને શોભે છે, તેવા પુરૂષને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો એટલે આત્માને વિશેષ નિર્મળ કરનારો યોગ એટલે આત્માને પૂર્ણ બ્રહ્મપણાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે-પ્રગટ થાય છે. ૧.

યોગના ભેદો કહે છે.—

कर्मज्ञानविभेदेन स द्विधा तत्र चादिमः ।
आवश्यकादिविहितक्रियारूपः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદે કરીને બે પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો કર્મયોગ આવશ્યકાદિ વિધિ કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

ટીકાર્થ—તે યોગ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ કર્મ, તથા ધ્યાન કરવા લાયક આત્માના સદ્ભૂત અર્થનું ચિંતન કરવા રૂપ જ્ઞાનના ભેદે કરીને એટલે વિશેષવડે કરીને અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ રૂપે કરીને બે પ્રકારનો છે. તે બન્નેમાં પહેલો કર્મયોગ સામાયિક વિગેરે છ પ્રકારનાં આવશ્યક તથા ગુરૂવદન વિગેરે સિદ્ધાંતમાં કર્તવ્યપણાએ કહેલી ક્રિયા કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને આવશ્યકાદિક ક્રિયા પણ નિયમિત (અવશ્ય કરવાની) નથી. કારણ કે તેઓ ધ્યાનથી જ શુદ્ધ છે. આ બાબત અન્ય દર્શનીઓએ પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૭.

ટીકાર્થ—હે શિષ્ય! તું આ પ્રમાણે જાણ. શા પ્રમાણે? તે કહે છે—જે કારણ માટે અપ્રમત્ત સાધુઓને એટલે કર્મને [illegible] બુદ્ધિથી દુષ્ટ એવા સદા સાવધાન (સાતમ ગુણસ્થાનવર્તી) એવા સાધુઓને આવશ્યકાદિક એટલે પ્રતિક્રમણાદિક શુભ ક્રિયા એટલે સામાચારી પણ નિયમિત એટલે અવશ્ય કરવાપણે કરીને નિશ્ચિત નથી. કારણ કે તેઓ ધર્મધ્યાન આદિના શુભધ્યાને કરીને શુદ્ધ-નિરતિચાર ચારિત્રવાળા છે. અતિચારનો અભાવ હોવાથી જ તેઓ અપ્રમત્ત કહેવાય છે. અને તેને માટે જ એટલે અતિચારને-દોષને દૂર કરવાને માટે જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી કરીને તેમને [illegible] આવશ્યકાદિક ક્રિયા કરવામાં નિયમિતપણાનો અભાવ છે. આથી ધ્યાનમાં વિક્ષેપ ન આવે તો [illegible] કરે પણ ખરા. કેમકે સર્વથા નિષેધ (?) કર્યું નથી. આ બાબત બીજાના શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૭.

[illegible]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ८ ॥

મૂલાર્થ—જે [illegible] આત્માને વિષે જ [illegible]

[illegible]

[illegible]

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તથા ન કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, અને તેને સર્વ ભૂતોને વિષે કાંઈ પણ અર્થનો આશ્રય-આલંબન નથી. ૯

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ હોવાથી તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાએ કરીને કાંઈ પણ અર્થ-પ્રયોજન નથી. કારણ કે ક્રિયા કરીને જે સાધવું છે, તે તેને સિદ્ધ થયું છે. તથા આ જ્ઞાનયોગને વિષે પૂર્વોક્ત ક્રિયા ન કરવાથી પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે તે સર્વ આરોપોથી રહિત છે. તથા આ જ્ઞાનયોગીને સર્વ ભૂતો એટલે સદ્‌ભૂતભાવો અર્થાત્ સર્વને ઉચિત આલંબનરૂપ જિનપ્રતિમાદિકને વિષે કોઈ પણ જાતના અર્થનો વ્યપાશ્રય-અવલંબન (આશ્રય) નથી. કારણ કે તે નિરાલંબન છે. ૯.

ફરીથી પૂર્વે કહેલા ભાવને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

अवकाशो निषिद्धोऽस्मिन्नरत्यानन्दयोरपि ।
ध्यानावष्टंभतः क्वास्तु तत्क्रियाणां विकल्पनम् ॥ १० ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે અરતિ અને આનંદના અવકાશનો પણ નિષેધ કર્યો છે. તેથી ધ્યાનના આશ્રયને લીધે તેને ક્રિયા કરવાની કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? ન જ હોય. ૧૦.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે અરતિ એટલે ધર્મને વિષે ચિત્તનો ઉદ્વેગ અને આનંદ એટલે વિષયાદિકમાં પ્રીતિ એ બન્નેના અવકાશનો એટલે પ્રગટ કરવાના અવસરની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે. કેમકે તેમાં (જ્ઞાનયોગમાં) ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો વિભાગ જ નથી. તેથી કરીને ધ્યાનને વિષે કરેલા અવષ્ટંભ-આશ્રયને લીધે તેને શુભાશુભ ક્રિયાઓની કલ્પના-ચેષ્ટા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૧૦

શંકા—જો એમ છે તો તે (જ્ઞાનયોગી) ભિક્ષાટનાદિક કેમ કરે છે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

देहनिर्वाहमात्रार्था याऽपि भिक्षाटनादिका ।
क्रिया सा ज्ञानिनोऽसंगान्नैव ध्यानविघातिनी ॥ ११ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ દેહના નિર્વાહને જ માટે જે ભિક્ષાટનાદિક ક્રિયાને તે કરે છે, તે પણ અસંગપણાને લીધે જ્ઞાનીના ધ્યાનનો વિઘાત કરનારી થતી નથી. ૧૧.

ટીકાર્થ—દેહ-એ ધર્મ કરવાનું સાધન છે, માટે ફક્ત તેના નિર્વાહને જ માટે ભિક્ષાટન એટલે આહારને માટે અટન-ભ્રમણ તથા બહિર્ભૂમિએ જવું વિગેરે જે ક્રિયા-ગમનાદિક વ્યાપાર દેખાય છે, તે પણ જ્ઞાનીને-જ્ઞાનયોગવાળાને અસંગને લીધે એટલે અનાદિ કાળના અભ્યાસવાળા સ્વભાવને લીધે તે ક્રિયા દેહવડે જ થાય છે. પણ તેને માટે આત્માને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. અને તેથી તે ક્રિયા ધ્યાનનો વિઘાત કરનારી એટલે ધ્યાનની સાથે વિરોધ કરનારી થતી નથી. ૧૧.

તે ઉપર દૃષ્ટાન્ત કહે છે.—

रत्नशिक्षादृगन्या हि तन्नियोजनदृग्यथा ।
फलभेदात्तथाचारक्रियाप्यस्य विभिद्यते ॥ १२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રત્ન પરીક્ષાના અભ્યાસ વખતની દૃષ્ટિ જૂદી હોય છે, અને તે રત્નની પરીક્ષા કરતી વખતની દૃષ્ટિ પણ ફળના ભેદને લીધે જૂદી હોય છે, તેમ આ જ્ઞાનીની આચાર ક્રિયા પણ ભેદવાળી છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ કર્કેતનાદિક રત્નોની પરીક્ષાને માટે શિક્ષા એટલે રત્નોના ગુણદોષને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથના અભ્યાસને વિષે-તે વખતે જે દૃષ્ટિ હોય છે એટલે રત્નના જ્ઞાનને માટે જે દૃષ્ટિ સ્થાપન કરેલી હોય છે, તે જૂદા પ્રકારની હોય છે; અને તે રત્નની પરીક્ષા કરવા માટે નિયોગ કરેલી એટલે તેમાં રહેલા ગુણદોષ જોવાને માટે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ પણ જૂદી જ હોય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ વખતે માત્ર અભ્યાસ પૂરતી જ દૃષ્ટિ હોય છે, અને તેમાં રહેલા ગુણદોષ જોતી વખતે અત્યત પ્રયત્નવાળી દૃષ્ટિ હોય છે. કેમકે બન્નેમાં ફળનો ભેદ છે. એટલે પ્રથમની અને પછીની દૃષ્ટિના ફળમાં વિશેષ છે. તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનયોગવાળાના આચારની ક્રિયા પણ એટલે પૂર્વાપર અવસ્થાના ભેદે કરીને આચારનો વ્યવહાર પણ ભેદ પામે છે એટલે અધિક ફળની ઇચ્છાએ કરીને જૂદા જ પ્રકારને પામે છે. ૧૨.

હવે અસંગ ક્રિયાનું ફળ કહે છે.—

ध्यानार्था हि क्रिया सेयं प्रत्याहृत्य निजं मनः ।
प्रारब्धजन्मसंकल्पादात्मज्ञानाय कल्पते ॥ १३ ॥

મૂલાર્થ—તે આ ધ્યાનના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથકી પોતાના મનને પાછું વાળીને આત્મજ્ઞાનને માટે સમર્થ થાય છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી આ અસંગ ક્રિયા જેનું ફળ અથવા વાક્યાર્થ જ છે એવી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથકી એટલે દરેક જન્મને સંચિત કરેલા દેહાદિ નિમિત્ત કર્મના અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્મના કે અનાદિ પ્રવાહે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન ભવના સંકલ્પથી-નથી અથવા જાણવાથી પોતાના ચિત્તને પાછું વાળીને એટલે બીજા વિષયથી ખેંચી લઈને આત્મજ્ઞાનને માટે-આત્મસ્વરૂપને જાણવામાટે ધ્યાન થાય છે. ધ્યાન પણ આત્મજ્ઞાનને માટે થાય છે. તેથી ધ્યાનીને અસંગ ક્રિયાજ હોય છે. ૧૩.

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે—

स्थिरीभूतमपि स्वान्तं रजसा चपलतां व्रजेत् ।
प्रत्याहृत्य निगृह्णाति ज्ञानी यदिदमुच्यते ॥ १४ ॥

મૂલાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ રાગાદિકે કરીને તે ચપળપણાને પામે છે. તેથી જ્ઞાની તેને પાછું ખેંચીને તેનો નિગ્રહ કરે છે. તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ તે રાગાદિક સમૂહના ઉદયથી પાછું ચપળતાને પામે છે. માટે તેવા મનને ધ્યાનના વ્યાપાર વડે પાછું ખેંચીને જ્ઞાની પુરૂષ તેનો નિગ્રહ કરે છે, એટલે પોતાને વશ કરે છે, તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

તે જ બતાવે છેઃ—

शनैः शनैरुपशमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—ધૃતિવડે ગ્રહણ કરેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે ઉપશમ પામવો, પછી મનને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને કાંઈ પણ વિચાર કરવો નહીં ૧૫.

ટીકાર્થ—ધૃતિવડે એટલે સ્થિરતા અથવા સંતોષવડે પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે વિરતિ પામવી. ચિત્તને પાછું વાળવું. ત્યાર પછી ચિત્તને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને પછી સર્વથી નિવૃત્ત થયેલ હોવાથી કાંઈ પણ ચિંતવવું નહીં. અર્થાત્ કોઈ પણ વિષયમાં મનને રાખવું નહીં; મનનો નિરોધ કરવો. ૧૫.

કહેલા અર્થની સિદ્ધિને માટે અનુક્રમ કહે છે.—

यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

યોગીશ્વરો કહે છે. અને યોગને વિષે આરૂઢ થયેલા એટલે ધ્યાનાદિક યોગને પામેલા મુનિને શમ એટલે મનનું દમન કરવા રૂપ કારણ કહેલું છે. ૨૨

યોગને વિષે આરૂઢ થયેલો કયારે કહેવાય? એ આશંકાપર કહે છે.—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ન કરે, તથા કર્મને વિષે આસક્તિ ન રાખે, ત્યારે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર તે મુનિ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે જ્ઞાનપરિપાકને વિષે ઇંદ્રિયોના અર્થોમાં એટલે શબ્દાદિક પાંચે વિષયોમાં મન આસક્તિવાળું ન થાય, તથા આત્મારામ હોવાથી આરંભાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત ન થાય, ત્યારે એટલે તેવા જ્ઞાનમાં વર્તતો સર્વ-શુભ તથા અશુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર મુનિ યોગારૂઢ થયેલો છે, એમ જાણવું. ૨૩.

જ્ઞાનયોગ પણ સર્વથા ક્રિયારહિત હોતો જ નથી, તે કહે છે.—

ज्ञानं क्रियाविहीनं न क्रिया वा ज्ञानवर्जिता ।
गुणप्रधानभावेन दशाभेदः किलैतयोः ॥ २४ ॥

મૂલાર્થ—ક્રિયાએ કરીને રહિત જ્ઞાન હોતું નથી, અને જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ તે બન્નેના ગૌણ અને પ્રધાનપણાએ કરીને દશાનો-અવસ્થાનો ભેદ છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી ક્રિયાએ કરીને વિશેષ હીન એટલે સર્વથા રહિત જ્ઞાન એટલે છદ્મસ્થોનો વિશેષને ગ્રહણ કરનાર બોધ હોતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ક્રિયાએ કરીને યુક્ત જ હોય છે. અથવા સર્વથા જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ ખરેખર એ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ગૌણ-અપ્રાધાન્ય (અમુખ્યતા) અને પ્રધાન-મુખ્યતાએ કરીને અવસ્થાનો ભેદ હોય છે. અર્થાત્ કર્મયોગને વિષે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય અને જ્ઞાનની ગૌણતા હોય છે. તથા જ્ઞાનયોગને વિષે જ્ઞાનની મુખ્યતા અને કર્મની ગૌણતા હોય છે. ૨૪.

તે જ બાબત સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

ज्ञानिनां कर्मयोगेन चित्तशुद्धिमुपेयुषाम् ।
निरवद्यप्रवृत्तीनां ज्ञानयोगोचितो ततः ॥ २५ ॥

જો કર્મયોગ અશુદ્ધ હોય તો પૂર્વે કહેલા ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે કહે છે.—

अज्ञानिनां तु यत्कर्म न ततश्चित्तशोधनम् ।
यागादेरतथाभावान्म्लेच्छादिकृतकर्मवत् ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની જનોનું જે કર્મ છે, તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. કારણકે મ્લેચ્છ વિગેરેએ કરેલા કર્મની જેમ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવાથી તથાપ્રકારનો ભાવ થતો નથી. ૨૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનીને એટલે મિથ્યાજ્ઞાનવાળાને જે કર્મ એટલે યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે ક્રિયાયોગ છે, તે (કર્મ)થી ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે નિર્મળતા થતી નથી. કારણ કે યાગ એટલે મંત્રાહુતિપૂર્વક પશુ વિગેરેના વધથી બ્રહ્માદિક દેવોનું પૂજન તથા આદિ શબ્દને લીધે સ્નાન, શૌચ વિગેરેનું તથાપ્રકારપણું નહીં હોવાથી એટલે મહા નિર્જરા વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને સમતાદિક પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારો અહિંસાદિકનો ભાવ નહીં હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કેમકે તેથી તો ઉલટો પાપરૂપ મેલનો જ લેપ થાય છે. મ્લેચ્છ એટલે યવન તથા આદિ પદેકરીને શક જાતિના તથા પુલિંદજાતિ વિગેરેના લોકોએ કરેલા પશુવધાદિકે કરીને પોતાના દેવતાની પૂજારૂપ કર્મની જેમ તે નિષ્ફળ છે. એટલે કે જો કદાચ ગોહિંસાદિકવડે મ્લેચ્છાદિકને મનની શુદ્ધિ થતી હોય, તો વેદમાં કહેલા પશુ યાગાદિકે કરીને પણ શુદ્ધિ થાય. કારણ કે તે બન્નેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી. બન્નેમાં ન્યાયની તુલ્યતા છે. ૨૮.

શંકા—યાગ એટલે કર્મયોગ. તેના ફળની ઇચ્છા રાખી ન હોય તો તે જ્ઞાનને માટે થાય છે. તે ઉપર કહે છે.—

न च तत्कर्मयोगेऽपि फलसंकल्पवर्जनात् ।
संन्यासो ब्रह्मबोधाद्वा सावद्यत्वात्स्वरूपतः ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—તે યાગાદિક કર્મયોગ છતાં પણ ફળના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી અથવા તો બ્રહ્મના બોધથી સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. કારણ કે (યાગ અથવા બ્રહ્મનો બોધ) સ્વરૂપથીજ સાવદ્ય છે. ૨૯

ટીકાર્થ—યાગાદિક ક્રિયા યોગને વિષે આ લોક સબંધી પુત્ર અને રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો સંકલ્પ કર્યા વિના પણ સંન્યાસ એટલે મનની શુદ્ધિ થતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના હેતુ રૂપ બ્રહ્મના માત્ર જ્ઞાનથીજ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી કારણ કે સ્વ-

પથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર જોવાથી જ તે સાવદ્ય-પાપસહિત હોવાથી અન્ય હિંસાની જેમ બ્રહ્મજ્ઞાન અને મનશુદ્ધિનું કારણ તે થતી નથી. ૨૯.

કહેલા અર્થને વિષે જ સમુચ્ચયાર્થ કહે છે.—

नो चेदित्थं भवेच्छुद्धिर्गोहिंसादेरपि स्फुटा ।
श्येनाद्वा वेदविहिताद्विशेषानुपलक्षणात् ॥ ३० ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો ગોહિંસાદિકથકી પણ પ્રગટ રીતે મનશુદ્ધિ થશે. અથવા વેદમાં કહેલા શ્યેનયાગથકી પણ મનશુદ્ધિ થશે. કારણ કે તે બન્નેમાં કાંઈ વિશેષ દેખાતો નથી. ૩૦.

ટીકાર્થ—જો એમ ન હોય તો એટલે અમે કહેલું તમને યુક્તિયુક્ત લાગતું ન હોય અને આ પ્રમાણે એટલે યાગાદિક સાવદ્ય કર્મવડે વેદમાં કહેલી શુદ્ધિ માનતા હો તો ગાય વિગેરેની હિંસાથકી પણ પ્રગટ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થવી જોઇએ. અથવા વેદમાં કહેલા એટલે વેદમાં જેનો નિષેધ કર્યો નથી એવા શ્યેનયાગથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઇએ, અને તે તો તમારે અપ્રમાણ છે. કારણ કે ગાયનો વધ નિંધ છે અને શ્યેનયાગ અભિચાર એટલે મારણ, મોહન વિગેરેના વિષયવાળો છે. માટે આનાથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઇએ. કેમકે વેદવિહિત હિંસામાં તથા અન્ય હિંસામાં કાંઈ પણ વિશેષ એટલે પાપનું ન્યૂનાધિકપણું દેખાતું નથી. ૩૦.

सावद्यं कर्म नो तस्मादादेयं बुद्धिविप्लवात् ।
कर्मोदयागते त्वस्मिन्नसंकल्पादबन्धनम् ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યાસ થાય છે માટે સાવદ્ય કર્મ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી. કદાચ કર્મના ઉદયથી આવું સાવદ્ય કર્મ પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેમાં સંકલ્પ ન હોવાને લીધે તે પાપબંધક નથી. ૩૧.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા કારણે કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યાસ થાય છે માટે સાવદ્ય-પાપસહિત કર્મ પંડિત પુરૂષે ગ્રહણ કરવા લાયક નથી. કદાચ આ સાવદ્ય યોગ (કર્મ) કર્મના-જ્ઞાનાવરણીયાદિકના ઉદયને લીધે અનુપયોગ, રોગ, પરાભવ વિગેરેવડે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેમાં સંકલ્પ ન હોવાને લીધે એટલે હિંસા કરવાના પરિણામ ન હોવાથી અશુભ કર્મનો બંધ થતો નથી. આ પ્રમાણે અંગીકાર કરવું યોગ્ય છે. પણ હણવાની બુદ્ધિથી કરેલું કર્મ અબંધક છે, એમ તો કહી શકાય જ નહીં. ૩૧.

થાય છે, પરંતુ નિરપેક્ષ મુનિજનોને તો તે (સમદૃષ્ટિ) રાગ અને દ્વેષના નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વ્યવહાર રૂપ અર્વાગ્ દશામાં એટલે સરાગ અવસ્થામાં વિષમપણા ઉપરની એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટમાં તેમ જ ઉંચ અને નીચપણામાં જે સમદૃષ્ટિ એટલે સર્વત્ર તુલ્ય વર્તનવડે જોવું તે અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગને એક રૂપે જ જોવો અને તે જ પ્રમાણે વર્તવું તે દોષને માટે એટલે ધર્મધ્વંસાદિક અનેક અનર્થની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે. પરંતુ અપેક્ષારહિત એટલે વ્યવહારના નિર્વાહની ઇચ્છારહિત મુનિઓને તો તે પૂર્વોક્ત વિષમતા ઉપરની સમદૃષ્ટિ રાગદ્વેષના ક્ષયને માટે-નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ફરીને નિરપેક્ષપણાનો વિશેષ કહે છે.—

रागद्वेषक्षयादेति ज्ञानी विषयशून्यताम् ।
छिद्यते भिद्यते चायं हन्यते वा न जातुचित् ॥ ४७ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની રાગદ્વેષના ક્ષયથકી વિષયની શૂન્યતા (અભાવ)ને પામે છે, અને તે કદાચિત્ પણ છેદાતો, ભેદાતો કે હણાતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગવાળા મુનિ રાગદ્વેષના ક્ષયથકી શબ્દાદિક વિષયોની શૂન્યતાને-અભાવને પામે છે. તેવા વિષય શૂન્યતાવાળા જ્ઞાનયોગી કદાચિત્ પણ અતિ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાદિકવડે છેદાતા નથી એટલે આત્મધ્યાનના છેદને પામતા નથી. અર્થાત્ કોઈ તેને છેદે તોપણ તેના ધ્યાનની ધારા અખંડ રીતે જ પ્રવર્તે છે તથા તે ભેદાતા નથી. એટલે શસ્ત્રવડે કોઈ તેને ભેદે તોપણ રાગાદિકના પરિણામવડે પરિણતિના ભેદને પામતા નથી. અથવા તે હણાતા નથી એટલે ધર્મના ધ્વંસને પામતા નથી. ૪૭.

હવે આઠ શ્લોકે કરીને જ્ઞાનયોગીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે.—

अनुस्मरति नातीतं नैव कांक्षत्यनागतम् ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समो मानापमानयोः ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગી અતીત વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરતા નથી, અનાગતની ઈચ્છા કરતા નથી, તથા શીત ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ અને માન અપમાનને વિષે તુલ્ય હોય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રમણ કરનાર જ્ઞાનયોગી અતીત એટલે પૂર્વે અનુભવેલા સુખ, દુઃખ, ઇષ્ટ, અને અનિષ્ટ ભોગાદિકનું સ્મરણ કરતા નથી. તથા અનાગત એટલે પ્રાપ્ત નહીં થયેલા દેવના ભોગા

દિકની ઇચ્છા કરતા નથી. તથા શીત એટલે હિમ અથવા શિશિર કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી શીતવેદના, ઉષ્ણ એટલે સંતાપને ઉત્પન્ન કરનાર સૂર્યનો તાપ વિગેરે, સુખ-પૂજા તથા ઇષ્ટ ભોજનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ સાતા, દુઃખ-પરીસહ, ઉપસર્ગ વિગેરે સહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કષ્ટ, એટલાને વિષે સમ એટલે તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે. તથા માન એટલે રાજાદિકે કરેલો ભક્તિસત્કાર અને અપમાન એટલે દુષ્ટ પામર જનોએ કરેલી તર્જના-તિરસ્કાર, તેને વિષે પણ સમાન એટલે રાગાદિક રહિત તુલ્ય વૃત્તિવાળા હોય છે. આવા મુનિ અધ્યાત્મરૂપી સામ્રાજ્યને ભોગવતા છતા બીજું કાંઈ પણ લેતા નથી. એ રીતે અહીંથી આગળના શ્લોકની સાથે સંબંધ જાણવો. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દરેક શ્લોકને વિષે જાણવું. ૪૮.

जितेन्द्रियो जितक्रोधो मानमायानुपद्रुतः ।
लोभसंस्पर्शरहितो वेदखेदविवर्जितः ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—ઇંદ્રિયોને જીતનાર, ક્રોધને જીતનાર, માન અને માયાવડે ઉપદ્રવ નહીં પામેલો, લોભના સ્પર્શ રહિત તથા વેદના ખેદથી રહીત, ૪૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોને જીતનાર એટલે વશ કરનાર, ક્રોધને જીતનાર, માન-જાતિ વિગેરેનો ગર્વ તથા માયા-શઠતા, તેનાવડે પરાભવ નહીં પામેલો, લોભ-તૃષ્ણાના સંબંધ રહિત. તથા વેદ એટલે પુરૂષવેદ વિગેરેના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા કામનો અભિલાષ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ તેનાવડે-તજ્જન્ય સંતાપવડે રહિત એટલે અભિલાષા રહિત હોય છે. ૪૯.

संनिरुध्यात्मनात्मानं स्थितः स्वकृतकर्मभित् ।
हठप्रयत्नोपरतः सहजाचारसेवनात् ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—તથા આત્માને આત્માવડે રૂંધીને રહેલો, પોતે કરેલા કર્મને ભેદનારો અને સહજ આચારને સેવવાવડે બળાત્કારના પ્રયત્નથી નિવૃત્તિ પામેલો, ૫૦.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી આત્માવડે એટલે શુદ્ધ ઉપયોગવડે મનરૂપી આત્માને રૂંધીને એટલે પોતાના આત્માને વિષે લય કરીને રહેલો-આત્મસ્વરૂપે અવસ્થિત થયેલો, પોતે રાગાદિકના પરિણામવડે કરેલા-આત્માને વિષે બંધના વશે કરીને પ્રાપ્ત કરેલા શુભાશુભ કર્મ-

વરણીયાદિક કર્મને ભેદનાર તથા હઠને વિષે એટલે ઇંદ્રિય અને મનને રોકવામાં બળાત્કાર તેને વિષે અથવા કદાગ્રહને વિષે ઉદ્યમથી નિવૃત્તિ પામેલો થાય છે. શાથી થાય છે? સહજ એટલે સ્વાભાવિક આચારનું એટલે આત્માએ આચરવા યોગ્ય વ્યવહારનું સેવન કરવાથી–એવા પ્રકારનો થાય છે. ૫૦.

लोकसंज्ञाविनिर्मुक्तो मिथ्याचारप्रपञ्चहृत् ।
उल्लसत्कंडकस्थानः परेण परमाश्रितः ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—તથા લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો, મિથ્યા આચારના વિસ્તારને હરણ (નાશ) કરનારો, કંડકના સ્થાનોને ઉલ્લાસ પમાડનારો અને ઉત્કૃષ્ટ યોગવડે ઉત્કૃષ્ટ દશાને પામેલો, ૫૧.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી લોક સંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો–સામાન્ય જનોની દેખાદેખીએ કરેલી બુદ્ધિવડે અત્યંત રહિત થયેલો અર્થાત્ પરમાર્થને જોનાર, મિથ્યા-વિપરીત આચારના-ક્રિયાના પ્રપંચને-વિસ્તારને હરણ કરનાર અર્થાત્ સમગ્ર વિપર્યાસનો ત્યાગ કરનાર, કંડક એટલે અંગુલથી માન કરેલા આકાશ ખંડમાં રહેલા પ્રદેશરાશિના પ્રમાણવાળા સ્થાનોને એટલે સંયમના અધ્યવસાયના તરતમપણાથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિણતિને ઉલ્લાસ કરનાર–વૃદ્ધિ પમાડનાર તથા પ્રકૃષ્ટ યોગે કરીને મહા ઉજ્જ્વળ દશાને પામેલો હોય છે. ૫૧.

श्रद्धावानाज्ञया युक्तः शस्त्रातीतो ह्यशस्त्रवान् ।
गतो दृष्टेषु निर्वेदमनिह्नुतपराक्रमः ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—તથા શ્રદ્ધાવાન, જિનેશ્વરની આજ્ઞાથી યુક્ત, શસ્ત્રને ઉલ્લંઘન કરનારો, શસ્ત્ર રહિત, પુદ્ગલિક પદાર્થોને વિષે નિર્વેદને પામેલો અને આત્માના વીર્યને નહીં ગોપવનારો, ૫૨.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષની અભિલાષાવાળો, આજ્ઞાએ કરીને યુક્ત એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું આરાધન કરવામાં તત્પર, શસ્ત્રથી અતીત એટલે ભાવધર્મને વિદારણ (નાશ) કરવામાં સમર્થ એવાં અશુભ અધ્યવસાયરૂપ ભાવશસ્ત્રનું અતિક્રમણ કરનાર, અશસ્ત્રવાળો એટલે બાહ્ય અધિકરણનો ત્યાગ કરનાર, દૃષ્ટ એટલે પુદ્-

મૂલાર્થ—તથા દંડને દૂર કરનાર, ધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે પાપરૂપી કાષ્ઠસમૂહને દગ્ધ કરનાર અને લોકપ્રવાહથી ઉલટા પ્રવાહને અનુસરવાવડે લોકોત્તર ચરિત્રને ધારણ કરનાર. ૫૩.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી અન્યના પ્રાણને હરણ કરનાર અને આત્માના ધર્મરૂપ જીવનને હરણ કરનાર એવા માનવચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આરંભરૂપ દંડને દૂર કરનાર, ધર્મધ્યાન અથવા શુકલધ્યાનરૂપી અગ્નિવડે પાપરૂપી-અશુભ કર્મરૂપી કાષ્ઠના સમૂહને બાળી નાખનાર અને લોકપ્રવાહની અપેક્ષાએ તેનાથી પ્રતિકૂળ (ઉલટા) ગમન કરનારા પ્રવાહને અનુસરવાવડે કરીને લોકોત્તર એટલે અલૌકિક ચરિત્રને-સારા ધ્યાન આદિ લીલાના અનુષ્ઠાનને ધારણ કરનાર હોય છે. ૫૩.

लब्धान् कामान् बहिःकुर्वन्नकुर्वन् बहुरूपताम् ।
स्फारीकुर्वन् परं चक्षुरपरं च निमीलयन् ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્ત થયેલા કામોને-ભોગોને દૂર કરતો, બહુરૂપીપણાને નહીં કરતો, ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુને વિકસ્વર કરતો અને અન્ય નેત્રને બંધ કરતો, ૫૪.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી પ્રાપ્ત થયેલા કામોને એટલે ઇષ્ટભોગોને મનરૂપી ગૃહમાંથી દૂર કરતો, ઘણાં રૂપોને એટલે આકારને નહીં કરનાર અર્થાત્ ક્ષણમાં મૌનવાળો, ક્ષણમાં ધ્યાનવાળો, ક્ષણમાં રાગવાળો, ક્ષણમાં રાગવિનાનો ઇત્યાદિક વિચિત્ર વેષને નહીં કરતો એટલે તજતો, પર એટલે જ્ઞાનરૂપી પ્રધાન એવા ચક્ષુને નિર્મળપણાએ કરીને વિકસ્વર કરતો અને બીજાં ચર્મનેત્રને અથવા અજ્ઞાનને બંધ કરતો એટલે ધ્યાનમાં લીન થવા માટે તેનો સંકોચ કરતો અર્થાત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો હોય છે. ૫૪.

पश्यन्नन्तर्गतान् भावान् पूर्णभावमुपागतः ।
भुञ्जानोऽध्यात्मसाम्राज्यमवशिष्टं न पश्यति ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અંદર રહેલા પદાર્થોને જોતો, પૂર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો અને અધ્યાત્મરૂપી સામ્રાજ્યને ભોગવતો જ્ઞાની બીજું કાંઈ પણ જોતો નથી. ૫૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રહેલા ભાવોને એટલે ઉત્પાદ વિગેરે વિવિધ પર્યાયોને અથવા જ્ઞાનાદિક ગુણની વૃદ્ધિના અંશોને જોતો, પૂર્ણભાવને એટલે સમગ્ર ઇચ્છાના અભાવપણાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા

માનેલો છે. તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પણ યોગી અધિક છે, તેથી કરીને હે અર્જુન! તું યોગી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—હે અર્જુન! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરૂષ માસોપવાસાદિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે. તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોને જાણનારથકી પણ અધિક માનેલો-અત્યંત પ્રધાનપણે કહેલો છે. તથા કર્મી એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનારા થકી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તત્પર છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી હે પાંડવોને વિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ શ્રેષ્ઠતા કહે છે.—

समापत्तिरिह व्यक्तमात्मनः परमात्मनि ।
अभेदोपासनारूपस्ततः श्रेष्ठतरो ह्ययम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે સમાપત્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદે કરીને એકપણાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસનારૂપ એટલે જેને વિષે પોતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈ પણ વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કરે છેઃ—

उपासना भागवती सर्वेभ्योऽपि गरीयसी ।
महापापक्षयंकरी तथा चोक्तं परैरपि ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના સર્વ થકી પણ મોટી છે, તથા [illegible] પાપનો ક્ષય કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

[illegible]કાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વ તપ[illegible]ગો કરતાં પણ અત્યત મોટી છે. તો પછી ક્રિયાયોગ કરતાં [illegible]ં તો શું કહેવું? કારણ કે તે સેવા સર્વ યોગોથી સાધ્ય [illegible]ે. તથા તે ભગવાનની સેવા મોટાં પાપોનો નાશ [illegible]-સાંખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશેષ રહેલું એટલે ઉપર કહ્યાથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વે પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.

જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

श्रेष्ठो हि ज्ञानयोगोऽयमध्यात्मन्येव यज्जगौ ।
बन्धप्रमोक्षं भगवान् लोकसारे सुनिश्चितम् ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ય છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથકી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કહ્યું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

उपयोगैकसारत्वादाश्वसंमोहबोधतः ।
मोक्षाप्तेर्युज्यते चैतत्तथा चोक्तं परैरपि ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઇષ્ટ સાધ્યને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે ભ્રાંતિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે યુક્તિ યુક્ત છે-યોગ્ય છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગની જ મુખ્યતા છે. આ વિષે વ્યાસ વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

જે કહ્યું છે તે જ કહે છે.—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—યોગી તપસ્વીથકી અધિક છે, પંડિતોથકી પણ અધિક

માનેલો છે, તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પણ યોગી અધિક છે, તેથી કરીને હે અર્જુન! તું યોગી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—હે અર્જુન! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરૂષ માસોપવાસાદિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે. તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોને જાણનારથકી પણ અધિક માનેલો-અત્યત પ્રધાનપણે કહેલો છે, તથા કર્મઠ એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનારા થકી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તત્પર છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી હે પાંડવોને વિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ શ્રેષ્ઠતા કહે છે.—

समापत्तिरिह व्यक्तमात्मनः परमात्मनि ।
अभेदोपासनारूपस्ततः श्रेष्ठतरो ह्ययम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે સમાપત્તિ એટલે અત્યત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદે કરીને એકપણાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસનારૂપ એટલે જેને વિષે પોતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈપણ વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કરે છે:—

उपासना भागवती सर्वेभ्योऽपि गरीयसी ।
महापापक्षयंकरी तथा चोक्तं परैरपि ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના સર્વ થકી પણ મોટી છે, તથા મહા પાપનો ક્ષય કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વ તપસ્યાદિક યોગો કરતાં પણ અત્યંત મોટી છે. તો પછી ક્રિયાયોગ કરતાં મોટી હોય તેમાં તો શું કહેવું? કારણ કે તે સેવા સર્વ યોગોથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું સાધન છે. તથા તે ભગવાનની સેવા મોટાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. તે વિષે બીજા-સાંખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશેષ રહેલું એટલે ઉપર કહ્યાથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.

જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

श्रेष्ठो हि ज्ञानयोगोऽयमध्यात्मन्येव यन्मतो ।
वन्धप्रमोक्षं भगवान् लोकसारे सुनिश्चितम् ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાન યોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ય છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કહ્યું છે, તેજ અને દેખાડે છે.—

उपयोगैकसारत्वादाश्वसंमोहबोधतः ।
मोक्षाप्तेश्च युज्यते चैतत्तथा चोक्तं परैरपि ॥ ५७ ॥

ભાવાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ [illegible] યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે [illegible] વિષે મનની [illegible] અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્ર [illegible] રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી [illegible] અધ્યાત્મ [illegible] છે એટલે યુક્તિ યુક્ત છે [illegible] વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૫૭.

[illegible]

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ५८ ॥

[illegible]

બાદર, રૂપી, અરૂપી, દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થ સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને ચેરે છે એટલે ભેદે કરીને નહીં જાણતા છતાં પણ "જે સર્વજ્ઞ અને નિરંજન છે, તેજ મારે પૂજ્ય અને ધ્યેય હો." એમ ધારીને ભજે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારો પણ સામાન્ય યોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનાના સામાન્ય ઉપાયને આશ્રિત થયેલો છે એમ જાણવું. ૬૩.

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે.—

सर्वज्ञो मुख्य एकस्तत्प्रतिपत्तिश्च यावताम् ।
सर्वेऽपि ते तमापन्ना मुख्यं सामान्यतो बुधाः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે, એકજ છે અને જેટલા ભવ્યોને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે પંડિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે, તે એકજ છે એટલે મહાદેવરૂપ, વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ હો પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આવરણ રહિત જે હોય તેને આશ્રયનો ભેદ (ભિન્નતા) કારણ નથી. વળી જેટલા ભવ્યોને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પંડિતો સામાન્ય થકી એટલે વિશેષ વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથકી મુખ્ય-સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે. ૬૪.

હવે જેઓ વિશેષના આગ્રહવાળા છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

न ज्ञायते विशेषस्तु सर्वथाऽसर्वदर्शिभिः ।
अतो न ते तमापन्ना विशिष्य भुवि केचन ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—અસર્વજ્ઞો સર્વથા વિશેષને જાણતા નથી, તેથી કેટલાએક આચાર્યો પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવને વિશેષે કરીને સર્વજ્ઞ તરીકે માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી. ૬૫.

ટીકાર્થ—જેઓ સર્વ નિઃશેષ પદાર્થને જોનારા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોવડે વિશેષ એટલે વસ્તુનો વ્યક્તિ વ્યક્તિ પ્રત્યે રહેલો નિશ્ચયરૂપ ભેદ જણાતો નથી. (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને ઓળખી શકતા નથી.) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાદીઓ પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવનો અથવા પુરૂષનો વિશેષ એટલે ભેદ કરીને તેમને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણે જૂદા પાડીને તેને વિષે સર્વજ્ઞપણાના આગ્રહવાળા થાય

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે કહે છે.-

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે યોગીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન મારામાં રહેલા અંતરાત્માએ કરીને મને ભજે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—સમગ્ર યોગીઓના મધ્યમાં એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાયને સેવનારાઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષેચ્છુ મને પામેલા અંતરાત્માએ કરીને મને આત્મરૂપ ભજે છે-સેવે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે-કહ્યો છે. ૬૧.

હવે છ શ્લોકવડે ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે.-

उपास्ते ज्ञानवान् देवं यो निरञ्जनमव्ययम् ।
स तु तन्मयतां याति ध्याननिर्धूत कल्मषः ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—જે જ્ઞાની પુરૂષ નિરંજન અને અવ્યય (નાશરહિત) દેવની ઉપાસના કરે છે, તે ધ્યાનવડે પાપના નાશ કરીને તે દેવમય-દેવસ્વરૂપ થાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ જ્ઞાની એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનયોગવડે યુક્ત છતો નિરંજન એટલે સમગ્ર કર્મલેપ રહિત અને અવ્યય એટલે વિનાશ રહિત એવા દેવને એટલે પરમ જ્ઞાનના વિલાસે કરીને વિલાસ કરનાર પરમાત્માની ઉપાસના-આરાધના કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ ધર્મધ્યાનાદિકે કરીને કલ્મષના એટલે પાપકર્મના અણુસમૂહનો અત્યંત નાશ કરીને એટલે જીવ પ્રદેશથકી તેને જુદા કરીને તન્મયપણાને પામે છે એટલે નિરંજન અવ્યય દેવરૂપ થાય છે. ૬૨.

विशेषमप्यजानानो कुग्रहविवर्जितः ।
सर्वज्ञं सेवते सोऽपि सामान्ययोगमाश्रितः ॥ ६३ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષને નહીં જાણતા છતાં પણ કદાગ્રહે કરીને રહિત એવો જે પુરૂષ સર્વજ્ઞની સેવા કરે છે, તે પણ સામાન્ય યોગને આશ્રય કરેલો છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમ અને બુદ્ધિની પટુતાના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞના વિશેષને એટલે અમુક વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરવારૂપ ભેદને સારી રીતે જાણતો ન હોય તોપણ તે કદાગ્રહથી રહિત થઇને સામાન્ય સર્વજ્ઞને એટલે સમગ્ર સૂક્ષ્મ,

બાદર, રૂપી, અરૂપી, દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થ સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને સેવે છે એટલે ભેદે કરીને નહીં જાણતા છતાં પણ "જે સર્વજ્ઞ અને નિરંજન છે, તેજ મારે પૂજ્ય અને ધ્યેય હો." એમ ધારીને ભજે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારો પણ સામાન્ય યોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનાના સામાન્ય ઉપાયને આશ્રિત થયેલો છે એમ જાણવું. ૬૩.

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે.—

सर्वज्ञो मुख्य एकस्तत्प्रतिपत्तिश्च यावताम् ।
सर्वेऽपि ते तमापन्ना मुख्यं सामान्यतो बुधाः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે, એકજ છે અને જેટલા ભવ્યોને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે પંડિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે, તે એકજ છે એટલે મહાદેવરૂપ, વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ હો પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આવરણ રહિત જે હોય તેને આશ્રયનો ભેદ (ભિન્નતા) કારણ નથી. વળી જેટલા ભવ્યોને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પંડિતો સામાન્ય થકી એટલે વિશેષ વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથકી મુખ્ય-સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે. ૬૪.

હવે જેઓ વિશેષના આગ્રહવાળા છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

न ज्ञायते विशेषस्तु सर्वथाऽसर्वदर्शिभिः ।
अतो न ते तमापन्ना विशिष्य भुवि केचन ॥ ६५ ॥

મૂલાર્થ—અસર્વજ્ઞો સર્વથા વિશેષને જાણતા નથી, તેથી કેટલાએક આચાર્યો પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવને વિશેષે કરીને સર્વજ્ઞ તરીકે માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી. ૬૫.

ટીકાર્થ—જેઓ સર્વ નિઃશેષ પદાર્થને જોનારા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોવડે વિશેષ એટલે વસ્તુનો વ્યક્તિ વ્યક્તિ પ્રત્યે રહેલો નિશ્ચયરૂપ ભેદ જાણતો નથી. (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને [illegible] નથી.) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાદીઓ પૃ[illegible] દેવનો અથવા પુરૂષનો વિશેષ એટલે ભેદ [illegible] સર્વ[illegible] જૂદા પાડીને તેને વિષે [illegible] થાય

મૂલાર્થ—જે અનાદિ શુદ્ધ વિગેરે શબ્દોવડે જેનો ભેદ તે તે દર્શનને અનુસારે કલ્પેલો છે. તે પણ નિરર્થક છે. એમ હું માનું છું.૭૭.

ટીકાર્થ—જે એટલે જુદા જુદા દર્શનમા પ્રસિદ્ધ એવો અનાદિશુદ્ધ એટલે જેનો આદિ–પ્રથમ [illegible] આરંભકાળ કારણરૂપે નથી તેવો સહજ શુદ્ધ એ [illegible] ભેદ પોતપોતાના દર્શનને અનુસારે [illegible] નિરર્થક-નિષ્ફળ છે. એમ હું માનું છું. એટલે મારા મનમા [illegible] જે અનાદિ શુદ્ધપણાએ કરીને, અકર્તા [illegible] કરનારપણે કરીને અથવા કર્મના [illegible] તે રીતે સ્વીકાર કર્યા છતા [illegible] લાગે છે ૭૭

ત્યારે દર્શનભેદ શી [illegible]

विशेषस्यापरिज्ञाना[illegible] ।
प्रायो विरोध[illegible] ॥ ७८ ॥

ફળવાળું જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ, આદિ શબ્દ છે તેથી વેદના, ક્લેશ, એ વિગેરે ભવનાં કારણો એટલે સર્વ દર્શનીઓએ સંસારના કારણરૂપે માનેલા છે, તે સર્વ કારણો વાસ્તવિક રીતે એક કર્મરૂપ જ છે. તેથી કરીને એવું સિદ્ધ થાય છે કે સંજ્ઞાના ભેદને પામેલું પોતપોતાના દર્શનમાં કહેલું છે, માટે આ સર્વજ્ઞની ભક્તિનું તત્ત્વ જ ભેદનો ત્યાગ કરીને એક જ પ્રધાન-ધ્યેય છે. ૭૨.

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે.—

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा तथा ।
गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां सोऽप्यपार्थकः ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—આ કર્મનો પણ જે બીજો વિચિત્ર ઉપાધિવાળો ભેદ પૂર્વે કહેલા હેતુઓથી તે તે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તે પણ બુદ્ધિમાન પુરુષોને વ્યર્થ છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલ અવિદ્યા, ક્લેશ, કર્મ, વેદના અને વાસના વિગેરે નામથી કહેવાતા કર્મનો જે આગળ કહેવામાં આવશે એવો બીજો એટલે પૂર્વે કહેલાથી જુદો ઘણા પ્રકારથી ઉપાધિવાળો એટલે સ્વપરના અન્ય ધર્મમાં રહેવાપણાએ કરીને અવભાસ અથવા વિશેષણ રૂપ ભેદ-પ્રકાર પૂર્વે કહેલા હેતુઓથી પ્રગટ કરેલો તે તે પ્રકારે સાંખ્યાદિકોએ કહેલો છે, તે પણ એટલે કહેલા ઉપાધિના ભેદવાળો પણ બુદ્ધિમાનને એટલે સારા વિચારવાળા યોગીઓને વ્યર્થ છે. કારણ કે તે કોઈ એક વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરનાર છે તેથી તથા તેનો નિર્ધાર નિશ્ચય થતો નથી તેથી વ્યર્થ છે. ૭૩

કહેલા અર્થને વિષે શિક્ષા આપે છે —

ततोऽस्थानप्रयासोऽयं यत्तद्भेदनिरूपणम् ।
सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मतः ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જે તેના ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે અસ્થાન પ્રયાસ છે. કારણ કે અનુમાનનો વિષય સામાન્ય કહેલો છે. ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત કારણે કરીને જે એટલે આ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિના બોધનો અવિષય છતાં પણ તે અતીન્દ્રિય સ્વરૂપવાળા કર્મતત્ત્વના ભેદનું એટલે જુદાપણું કહેવું અને પોતાનું માનેલપણું તેરૂપ ભેદનું નિરૂપણ કરવું, તે ઘુણ કરનારે આ ઠેકાણે જેનો નિષેધ કરેલો છે એવો પ્રયાસ આરંભને છે—અસ્થાન છે એટલે

મૂલાર્થ—કર્મયોગનો અભ્યાસ કરીને, જ્ઞાનયોગમાં સાવધાન થઈને, અને પછી ધ્યાનયોગપર આરૂઢ થઈને મુક્તિયોગ પ્રત્યે પામે છે. ૮૩

ટીકાર્થ—કર્મયોગનો એટલે તપ સંયમ વિગેરે ક્રિયારૂપ ઉપાયનો અભ્યાસ કરીને એટલે સારી રીતે આગમમાં કહ્યાપ્રમાણે વારંવાર તેનું આવર્તન કરીને, જ્ઞાનયોગને વિષે એટલે જ્ઞાનરૂપી ઉપાયને વિષે સાવધાન થઈને—આત્માને સારી રીતે ચોંટાડીને અને ત્યારપછી ધ્યાનરૂપ યોગ ઉપર એટલે મોક્ષના ઉપાયપર આરૂઢ થઈને એટલે ધર્મધ્યાનાદિ કરવામાં અતિ નિપુણ થઈને, (આમ કહેવાથી યોગની પ્રાપ્તિનો અનુક્રમ તથા આગળ કહેવાનું જ કહેવાથી એના ધ્યાનના અધિકારનો ઉપક્રમ દેખાડ્યો છે) પછી મુક્તિયોગને મેળવે છે. એટલે યોગના નિરોધવડે ચૌદમી અવસ્થામાં જઈને છેલ્લા અયોગયોગને પામે છે. ૮૩.

॥ इति योगाधिकारः ॥

॥ अथ ध्यानाधिकारः ॥

હવે ધ્યાનના અધિકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.—

स्थिरमध्यवसानं यत्तद्ध्यानं चित्तमस्थिरम् ।
भावना वाप्यनुप्रेक्षा चिन्ता वा तत्त्रिधा मतम् ॥ ८४ ॥

હવે એક આલંબનવાળા ધ્યાનનું કાળપ્રમાણ કહે છે.—

मुहूर्तान्तर्भवेद्ध्यानमेकार्थे मनसः स्थितिः ।
बह्वर्थसंक्रमे दीर्घाप्यच्छिन्ना ध्यानसंततिः ॥ ८५ ॥

મૂળાર્થ—મનની એક આલંબનને વિષે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જે સ્થિતિ, તે ધ્યાન કહેવાય છે, અને ઘણા આલંબનના સંક્રમને વિષે લાંબી અને અવિચ્છિન્ન એવી જે સ્થિતિ તે ધ્યાનશ્રેણી કહેવાય છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—ચિત્તની એક-અદ્વિતીય આલંબનને વિષે અંતર્મુહૂર્ત સુધીની જે સ્થિતિ થાય છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે. પરંતુ મુહૂર્ત ઉપરાંતની સ્થિતિને ધ્યાન કહેવાતું નથી. કેમકે એક આલંબનના ઉપયોગની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તથી વધારે વખત રહી શકતીજ નથી. ત્યારે અંતર્મુહૂર્તથી ઉપરાંત જે ધ્યાનની સ્થિતિ હોય તે શું કહેવાય? તે કહે છે.—ઘણા આલંબનની સંક્રમને વિષે એટલે પરિપાટીએ કરીને ધ્યાન સંબંધી ઉપયોગના પ્રવેશને વિષે દીર્ઘ એટલે અનેક મુહૂર્તની સ્થિતિવાળી અને અવિચ્છિન્ન એટલે નિરંતર અન્યઅન્ય ધ્યાનના રૂપવાળી જે સ્થિતિ તે ધ્યાનસંતતિ એટલે ધ્યાનની પરંપરારૂપ શ્રેણી કહેવાય છે. ૮૫.

હવે ધ્યાનના પ્રકારો કહે છે.—

आर्तं रौद्रं च धर्म्यं च शुक्लं चेति चतुर्विधम् ।
तस्याद्भेदाविह द्वौ द्वौ कारणं भवमोक्षयोः ॥ ८६ ॥

મૂળાર્થ—આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ્ય, અને શુક્લ એ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન કહેવાય છે. તેને વિષે બબે ભેદ અનુક્રમે ભવ અને મોક્ષના કારણરૂપ છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આર્ત અને રૌદ્ર એટલે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બે, અને ધર્મ એટલે ધર્મમય અથવા ધર્મ સંબંધી ધ્યાન તથા શુક્લ એટલે અત્યંત ઉજ્જ્વલ-શુદ્ધ ધ્યાન-એ રીતે ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. શ્લોકમાં ચ શબ્દ ફરીથી લખ્યો છે એટલે તે પ્રત્યેક ધ્યાન પણ ચાર ચાર પ્રકારનાં છે એમ જાણવું. આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનને વિષે બબે ધ્યાન અનુક્રમે સંસાર અને મોક્ષના કારણ છે. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના કારણ છે અને છેલ્લા બે ધ્યાન મોક્ષના કારણ છે. ૮૬.

" જે પ્રમાણે ઉદ્દેશ કર્યો હોય તેજ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો." ન્યાયને અનુસરીને પ્રથમ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર બતાવે છે

એવા કાર્યની નિંદા કરે, બીજાની સંપત્તિઓના વખાણ કરે, તે સંપત્તિઓને વિષે ચમત્કાર પામીને તેની પ્રાર્થના—અભિલાષા કરે, તથા તે સંપત્તિઓને મેળવવા માટે અત્યંત આસક્તિ રાખે. આવા લક્ષણવાળાને આર્તધ્યાની જાણવો. ૯૧.

હવે આર્તધ્યાનના સ્વામી કહે છે.—

प्रमत्तश्चेन्द्रियार्थेषु गृद्धो धर्मपराङ्मुखः ।
जिनोक्तमपुरस्कुर्वन्नार्तध्याने प्रवर्तते ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત, ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં લોલુપ, ધર્મને વિષે પરાઙ્મુખ તથા જિનાજ્ઞાનો અંગીકાર નહીં કરનારો પુરૂષ આર્તધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે. ૯૨.

ટીકાર્થ—પ્રમત્ત એટલે હિતને વિષે આળસુ, શબ્દાદિક ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત, ધર્મને વિષે પરાઙ્મુખ એટલે ધર્મના પરિણામરહિત તથા જિનેશ્વરની આજ્ઞાને નહીં સ્વીકારતો અર્થાત્ જિન વચનની અપેક્ષારહિત એવો પુરૂષ આર્તધ્યાનને વિષે પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. માટે આર્તધ્યાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ પ્રમત્તપણું વિગેરે તજવા લાયક છે. ૯૨.

હવે જેઓ આ આર્તધ્યાનના ધ્યાનારા છે, તેઓને બતાવે છે.—

प्रमत्तान्तगुणस्थानानुगमेतन्महात्मना ।
सर्वप्रमादमूलत्वात्त्याज्यं तिर्यग्गतिप्रदम् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત ગુણસ્થાનના અંત સુધી રહેનાર અને તિર્યંચની ગતિને આપનાર આ આર્તધ્યાન સર્વ પ્રમાદનું મૂળ હોવાથી મહાત્માએ તજવા લાયક છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—આ આર્તધ્યાન પ્રમત્ત એટલે પ્રમાદી [illegible] ગુણસ્થાનના અંતસુધી પ્રવર્તનારૂં એટલે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી રહેનાર છે [illegible] તિર્યંચની ગતિને આપનારૂં છે [illegible] ૯૩.

હવે રૌદ્રધ્યાન કહે છે.

निर्दयं वधबन्धादिचिन्तनं निबिडक्रुधा ।
पिशुनासभ्यमिथ्यावाक्प्रणिधानं च मायया ॥ ९४ ॥

[illegible] ॥ ९५ ॥

મૂળાર્થ—અત્યંત ક્રોધવડે કરીને નિર્દય રીતે જીવન પ્રત્યે વધ, બંધન વિગેરેનું જે ચિંતવન કરવું તે પહેલું રૌદ્રધ્યાન તથા માયાવડે કરીને પિશુન, અસભ્ય અને મિથ્યાવાણીનું જે પ્રણિધાન તે બીજું રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. અપેક્ષા રહિત અને તીવ્ર ક્રોધે કરીને આકુળવ્યાકુળ એવા પુરૂષને જે પારકાની બુદ્ધિ તે ત્રીજું રૌદ્રધ્યાન અને ધનના રક્ષણને વિષે સર્વની શંકાએ કરીને મલીન એવું જે ચિત્ત તે ચોથું રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. ૯૪. ૯૫.

ટીકાર્થ - નિબિડ એટલે અત્યંત કઠણ ક્રોધવડે દયા રહિતપણે જીવ પ્રત્યે વધ એટલે લાકડી વિગેરેથી મારવું, બંધ એટલે દોરડા [illegible] બાંધવું, તથા આદિ શબ્દે અગ્નિવડે સળગાવવું, અને [illegible] વિગેરેનું જે ચિંતવન એટલે એકાગ્ર મનવડે વિચારવું તે હિંસાનુબંધ નામનું પહેલું રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. તથા માયાવડે એટલે કપટ [illegible] પિશુન એટલે બીજાના દોષનું કહેવું, અસભ્ય એટલે સત્પુરૂષની [illegible] ન બોલવા લાયક અને મિથ્યા એટલે વસ્તુની [illegible] એવી વાણીનું જે પ્રણિધાન એટલે ચિંતવન [illegible] એકાગ્ર ચિત્તના અધ્યવસાય તે મૃષાનુબંધિ નામનું [illegible] કહેવાય છે. [illegible] દુર્ગતિની અપેક્ષા રહિત તથા [illegible] ક્રોધવડે આકુળવ્યાકુળ એવા પુરૂષને [illegible] મનને [illegible] કરવાની [illegible] તે સ્તેયાનુબંધિ નામનું [illegible] કહેવાય છે. તથા સર્વે વિષયના સાધનરૂપ [illegible] તેને વિનાશથી બચાવવાના [illegible] અભિલાષા રહેતો હોય તે સર્વની શંકા એટલે [illegible] રીતે થઈ જશે. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે [illegible] પ્રકારની શંકાએ કરીને કલુષ એટલે [illegible] મલીન એવું જે ચિત્ત એટલે મનનો [illegible] નામનું ચોથું રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. ૯૪. ૯૫

દુઃખને આપનારૂં આ ધ્યાન ધીર પુરૂષોએ તજવા યોગ્ય છે. ૯૮. ૯૯.

ટીકાર્થ—આ રૌદ્રધ્યાનને વિષે ઉત્સન્ન એટલે ઉપરામ નહિ પામેલું અર્થાત્ અનિવાર્યે હિંસાદિકમાં પ્રવૃત્તિરૂપ દોષપણું, તથા ઘણુ દોષપણું એટલે બહુલતાએ કરીને ફરી ફરીથી તે અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ દોષપણું, તથા નાના પ્રકારના-એટલે ચામડી ઉતરડવી, આંખ ફોડવી વિગેરે હિંસાદિક ઉપાયોને વિષે વારવાર પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ દોષપણું, તથા મરણ સુધી પ્રવૃત્તિ કર્યા છતાં પણ પશ્ચાત્તાપ નહીં થવારૂપ દોષપણું એટલે પ્રાણુનો નાશ કરીને પણ પશ્ચાત્તાપ ન પામવો તે, તથા હિંસાદિકને વિષે એટલે જીવઘાત, ચોરી, પરદારા સેવન વિગેરેને વિષે પ્રવૃત્તિ એટલે બાહ્ય ઉપકરણે કરીને યુક્ત એવા તે પુરૂષને વાણી અને કાયાવડે અત્યંત આસક્તિ, તથા પાપ કરીને પણ તેના હૃદય, નેત્ર અને મુખની પ્રસન્નતા, નિર્દયપણું, પશ્ચાત્તાપનો અભાવ તથા બીજાની આપત્તિ-દુઃખને વિષે બહુમાન એટલે હૃદયમાં હર્ષિત થવું તે, આ પૂર્વે કહેલાં સમગ્ર ચિન્હો રૌદ્રધ્યાનનાં છે. આ ધ્યાનનુ ફળ નરકના દુ.ખને આપે તે છે, એટલે આ ધ્યાન નરકગતિના કષ્ટસમૂહને આપનારૂં છે. તેથી ધીર એટલે બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ તેનો ત્યાગ કરવા લાયક છે. ૯૮. ૯૯.

હવે આ બે ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરવાપૂર્વક ધર્મધ્યાનનો ઉપક્રમ કરે છે.—

अप्रशस्ते इमे ध्याने दुरन्ते चिरसंस्तुते ।
प्रशस्तं तु कृताभ्यासो ध्यानमारोढुमर्हति ॥ १०० ॥

મૂલાર્થ—આ બે ધ્યાન દુરંત અને ચિરકાળના પરિચિત છે, અને અપ્રશસ્ત છે તેથી અભ્યાસ કરીને પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા આર્ત અને રૌદ્ર એ બે ધ્યાન દુરંત એટલે જેનો મહાદુઃખથી અત-નાશ થાય તેવાં છે, તથા તેની સાથે જીવોને ચિરકાળનો એટલે અનાદિ પરિચય છે, અને તે બન્ને અપ્રશસ્ત એટલે મલીન છે. માટે પ્રયત્નવડે તેમનો ત્યાગ કરી ભાવનાદિકવડે શુભ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ એવા ધર્મધ્યાનમાં એટલે ચિત્તની એકાગ્રતામાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

હવે બે શ્લોકવડે પ્રશસ્ત ધ્યાનનુંજ પ્રકરણ કહે છે.—

भावना देशकालौ च स्वासनालंबनक्रमान् ।
ध्यातव्यध्यात्रनुप्रेक्षालेश्यालिंगफलानि च ॥ १०१ ॥

ज्ञात्वा धर्म्यं ततो ध्यायेच्चतस्त्रस्तत्र भावनाः ।
ज्ञानदर्शनचारित्रवैराग्याख्याः प्रकीर्तिताः ॥ १०२ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, દેશ, કાળ, સારૂં આસન, આલંબન, અનુક્રમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા, લેશ્યા, લિંગ અને ફળ, તે સર્વને જાણીને પછી ધર્મધ્યાન ધ્યાવું. તેને વિષે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની ચાર ભાવનાઓ કહી છે. ૧૦૧-૧૦૨

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિક ભાવનાઓ, દેશ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય નિર્જન પ્રદેશ, કાળ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય અવસર, સારૂં-ધ્યાન યોગ્ય આસન-પદ્માસન વિગેરે, આલંબન એટલે જેને આશ્રીને ધ્યાનમાં આરૂઢ થવાય તે-વાચના પૃચ્છના વિગેરે, ક્રમ એટલે મનનો નિરોધ વિગેરે અનુક્રમ, ધ્યાતવ્ય એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય જિનાજ્ઞા વિગેરે, ધ્યાતા એટલે અપ્રમત્ત સાધુ વિગેરે ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા એટલે ધ્યાનની પછીને કાળે પ્રાપ્ત થયેલ અનિત્યાદિક ચિંતા (ભાવના), લેશ્યા એટલે ધ્યાતાના શુભ આશયરૂપ તેજો, પદ્મ વિગેરે, લિંગ એટલે જિનવચન પરની શ્રદ્ધા વિગેરે, તથા ફળ એટલે સ્વર્ગ, મોક્ષ વિગેરેની પ્રાપ્તિ-એ પ્રમાણે ભાવનાને આરંભીને ફળપર્યંત પદાર્થોને આગળ કહેવાને તે પ્રમાણે જાણીને ત્યારપછી ધર્મધ્યાનનું ધ્યાન કરવું. એટલે ધ્યેય પદાર્થ પ્રત્યે એકતાન-તલ્લીન મનવાળા થઈને રહેવું. તેનાં એટલે તે ધ્યાનના સાધનને વિષે ભાવના એટલે આત્માને ધ્યાન કરવા યોગ્ય કરનારી વાસના ચાર પ્રકારની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની કહેલી છે. તેમાં જ્ઞાન છતે મનનું ધૈર્ય અને વિશુદ્ધિ [illegible] સૂત્રના અર્થનો તથા [illegible] સાર-તત્ત્વ [illegible] છે, માટે નિરંતર શ્રુતના અભ્યાસમાં તત્પર રહેવાથી તે પુરૂષ જ્ઞાન ભાવનાવડે ભાવિત-વાસિત થાય છે. તથા દર્શનને વિષે [illegible] જિનશાસનને વિષે [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] દર્શન ભાવના કહેવાય છે. તથા [illegible] [illegible] નિર્જરા અને શુભ [illegible] થાય છે, માટે તે ચારિત્ર ભાવના કહેવાય છે. તથા [illegible] વિષયના [illegible] [illegible] અને [illegible] અને [illegible] [illegible] છે, માટે તે વૈરાગ્ય ભાવના કહેવાય છે. ૧૦૧-૧૦૨.

ભાવનાનું ફળ કહે છે.—

निश्चलत्वमसंमोहो निर्जरा पूर्वकर्मणाम् ।
संगाशंसा भयोच्छेदः फलान्यासां यथाक्रमम् ॥ १०३ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચળપણું ૧, અસંમોહ ૨, પૂર્વ કર્મની નિર્જરા ૩ તથા સંગની આશંસાનો અને ભયનો નાશ ૪ એ આ ભાવનાઓનાં અનુક્રમે ફળ જાણવા. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—આ ઉપર કહેલી ભાવનાઓનાં આ અનુક્રમે કહેવાતાં ફળ જાણવા. તેજ કહે છે.—નિશ્ચળપણું એટલે ધ્યાનને વિષે ઉપસર્ગો થાય તોપણ જ્ઞાનની ભાવનાવડે નિશ્ચળપણું થાય છે. અસંમોહ એટલે દર્શનની ભાવનાવડે સૂક્ષ્મતાથી જણાતી દેવની માયાને વિષે પણ મન મોહ પામતું નથી. ચારિત્રની ભાવનાએ કરીને પૂર્વે કરેલા કર્મની નિર્જરા-ક્ષય થાય છે. તથા વૈરાગ્યભાવનાએ કરીને રાગાદિક સંગની અને લોક-સંબંધી આશંસાનો તથા સાત પ્રકારના ભયનો દેહાદિક પરના મમત્વના ત્યાગને લીધે ઉચ્છેદ-નાશ થાય છે. ૧૦૩.

ઉદય પામેલી ભાવનાનું વિશેષ ફળ કહે છે.—

स्थिरचित्तः किलैताभिर्याति ध्यानस्य योग्यताम् ।
योग्यतैव हि नान्यस्य तथा चोक्तं परैरपि ॥ १०४ ॥

મૂલાર્થ—આ ભાવનાઓ વડે સ્થિર ચિત્તવાળો પુરૂષજ ધ્યાનની યોગ્યતાને પામે છે, બીજાની યોગ્યતાજ હોતી નથી. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—ખરેખર આ પૂર્વે કહેલી ભાવનાઓવડે સ્થિર ચિત્તવાળો એટલે નિશ્ચળ મનની ધારણાવાળો ધ્યાતા ધ્યાનની યોગ્યતાને-સમર્થ-પણાને પામે છે. બીજાની એટલે એવી ભાવનારહિત મનુષ્યની યોગ્ય-તાજ તેનાં હોતી નથી. તે વિષે વ્યાસાદિકે પણ કહ્યું છે. ૧૦૪.

તેમણે જે કહ્યું છે, તે કહે છે.—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिबलवदृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ १०५ ॥

મૂલાર્થ—હે કૃષ્ણ! મન મથન કરનારા સૈન્યની જેમ અત્યંત ચંચળ છે. તેનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુના નિગ્રહ કરતાં પણ દુષ્કર છે, એમ હું માનું છું. ૧૦૫.

વાળા યોગીને તો જે પ્રદેશમાં સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા લાયક વસ્તુને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય તે પ્રદેશ પ્રશસ્ત કહેલો છે. તેને માટે ચિત્તની સમાધિ વિના બીજો કોઈ જાતનો નિયમ નથી. ૧૧૦.

હવે કાળનું દ્વાર કહે છે.—

यत्र योगसमाधानं कालोऽपीष्टः स एव हि ।
दिनरात्रिक्षणादीनां ध्यानिनो नियमस्तु न ॥ १११ ॥

મૂલાર્થ—જે સમયે યોગનું સમાધાન થાય તેજ કાળ પણ ઇષ્ટ છે. ધ્યાનીને દિવસ, રાત્રિ કે ક્ષણાદિકનો કાંઇપણ નિયમ નથી ૧૧૧.

ટીકાર્થ—જે રાત્રિદિવસરૂપ સમયે યોગનું સમાધાન એટલે ધ્યાન યોગનું અથવા મન, વચન અને કાયાના યોગનુ સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુને વિષે તન્મયપણું થાય, તે જ કાળ પણ ધ્યાનીને યોગ્ય છે. પરંતુ દિવસ, રાત્રિ, ક્ષણ અને મુહૂર્ત વિગેરેનો નિયમ એટલે આવશ્યકતારૂપે કરીને ધ્યાનને માટે નિર્ધારનો નિયમ નથી. ૧૧૧.

હવે બે શ્લોકવડે આસનદ્વાર કહે છે.—

यैवावस्था जिता जातु न स्याद्ध्यानोपघातिनी ।
तया ध्यायेन्निषण्णो वा स्थितो वा शयितोऽथ वा ॥११२॥

મૂલાર્થ—જે જીતેલી અવસ્થા (આસન) ધ્યાનનો ઉપઘાત કરનારી કદાચિત્ પણ ન થાય, તેજ અવસ્થાએ કરીને બેઠેલા, ઉભેલા અથવા સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ અવસ્થા એટલે શરીરના અવયવોની સ્થિરતા જીતેલી એટલે ઘણા અભ્યાસથી પરિચય કરેલી અર્થાત્ ધ્યાનની અનુકૂળતાએ કરીને અનુભવેલી છતી ધ્યાનનો એટલે આરંભેલા ધર્મધ્યાનનો ઉપઘાત કરનારી એટલે વિનાશ કરનારી કદાપિ ન થાય, તે અવસ્થાએ કરીને પદ્માસનાદિકવડે બેઠેલા અથવા કાર્યોત્સર્ગાદિકવડે ઉભેલા અથવા દર્ભાદિકની શય્યાને વિષે સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું-ધ્યાનમાં તલ્લીન થવું. ૧૧૨.

શંકા—ધ્યાનમાં દેશ, કાળ અને આસનનો નિયમ કેમ કર્યો નહીં? એ શંકાપર કહે છે.—

सर्वासु मुनयो देशकालावस्थासु केवलम् ।
प्राप्तास्तन्नियमो नासां नियता योगसुस्थता ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે દેશ, કાળ અને અવસ્થાને વિષે મુનિઓ કેવળ-

જ્ઞાન પામેલા છે, માટે તેના દેશ કાળ ને આસનનો નિયમ નથી. પરંતુ યોગની સ્થિરતાનો જ માત્ર નિયમ છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—સર્વે દેશ. કાળ અને અવસ્થાને વિષે એટલે ગ્રામ, વન વિગેરે પ્રદેશને વિષે, રાત્રી દિવસરૂપ કાળને વિષે અને પદ્માસન વિગેરે અવસ્થા(આસન)ને વિષે મુનિઓ-યોગીઓ કેવળજ્ઞાનને પામેલા છે, પામે છે અને પામશે; તેથી કરીને તેમાં દેશ, કાળ અને અવસ્થાનો નિયમ એટલે અમુકનીજ આવશ્યકતા જિનમતમાં કહેલી નથી. પરતુ યોગની સ્થિરતાનો જ જિનેશ્વરોએ નિયમ કરેલો છે. ૧૧૩.

હવે બે શ્લોકવડે આલંબન દ્વાર કહે છે.—

वाचना चैव पृच्छा च परावृत्त्यनुचिन्तने ।
क्रिया चालंबनानीह सद्धर्मावश्यकानि च ॥ ११४ ॥

મૂલાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિષે વાચના, પૃચ્છા, આવૃત્તિ, ચિંતના. ક્રિયા. સદ્ધર્મ અને આવશ્યક એ આલંબનરૂપ છે. ૧૧૪

ટીકાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિષે વાચના એટલે સૂત્ર તથા અર્થને ભણવું અને ભણાવવું તે, પૃચ્છા એટલે સંશયની નિવૃત્તિ માટે અને નિશ્ચયને માટે સૂત્ર તથા અર્થના શંકિત સ્થાનને ગુરૂ પાસે પૂછવુ તે, પરાવૃત્તિ એટલે પ્રથમ ભણેલાની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે. અનુચિંતન એટલે સૂક્ષ્મ અર્થનો મનમાં વિચાર કરવો તે, પ્રત્યુ-પેક્ષણાદિક ક્રિયા, સારો ક્ષમાદિ પરિણામરૂપ ધર્મ તથા સામાયિકા-દિક આવશ્યક ક્રિયા, આ સર્વે ધ્યાનરૂપી મહેલપર આરોહણ કરવામાં આલંબનરૂપ છે. એટલે એ આલંબનોનો આશ્રય કરીને યોગી ધ્યાન-શિખરને પામે છે. ૧૧૪

आरोहति दृढद्रव्यालंबनो विषमं पदम् ।
तथारोहति सद्ध्यानं सूत्राद्यालंबनाश्रितः ॥ ११५ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દૃઢ વસ્તુના આલંબનવાળો પુરૂષ વિષમ સ્થાનપર આરોહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે સૂત્રાદિક આલંબનને આશ્રય કરનાર યોગી સદ્ધ્યાનપર આરૂઢ થાય છે. ૧૧૫.

ટીકાર્થ—જેમ દૃઢ એટલે મજબુત દોરડા વિ[illegible] વાળો એટલે મોટા ખાડામાંથી નીકળવા માટે [illegible] રૂપ વિષમ એટલે અત્યંત દુસ્તર એવા ગર્ત, કૂ[illegible] રોહણ કરે [illegible] ઉપર ચડે છે, ઉપર આવે છે, તે [illegible] વાચના,

જ્ઞાનું ધ્યાન કરવું. જેમ કે-અહો! સકલ દોષથી રહિત જિનેશ્વરની આજ્ઞા છે, વળી તે અસર્વજ્ઞની કહેલી નથી, તેવા પ્રકારની આજ્ઞા જગતમાં હરિ, હર વિગેરે કોઈ પણ દેવની નથી. તેથી તે જિનેશ્વરનીજ આજ્ઞાને હું ભજું છું. આ રીતે સર્વત્ર યોજના જાણી લેવી. તથા હેતુ-જીવનું અનાદિપણું જણાવનારા હેતુઓ તથા સંસારની અસારતા વિગેરે દેખાડનારા ઉદાહરણો એટલે અન્વય અને વ્યતિરેક દ્રષ્ટાંતોએ કરીને યુક્ત, તથા અપ્રમાણ એટલે પ્રમાણનો અભાવ-અયથાર્થ અનુભવ અર્થાત્ ભ્રાંતિજ્ઞાન, તેણે કરીને અકલંકિત એટલે તેવા દોષરહિત એવી જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું-દ્વાદશાંગીરૂપ વાણીનું ધ્યાન કરવું-એટલે અહો! નયવડે નિપુણ અને કલંક વિનાની જિનવાણી છે એમ એકાગ્ર ચિત્તે કરીને ચિંતવન કરવું, તે આજ્ઞાવિચય નામનો પહેલો ભેદ સમજવો. ૧૧૯.

હવે બીજો ભેદ કહે છે.—

रागद्वेषकषायादिपीडितानां जनुष्मताम् ।
ऐहिकामुष्मिकांस्तांस्तान्नानापायान् विचिन्तयेत्॥ १२० ॥

મૂલાર્થ—રાગ, દ્વેષ અને કષાય વિગેરેથી પીડા પામેલા જીવોના આ લોક તથા પરલોક સંબંધી તે તે પ્રકારના વિવિધ કષ્ટોનો વિચાર કરવો. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—રાગ એટલે ખુશી થવું, અભિલાષા કરવી વિગેરે પ્રેમની ક્રિયા, દ્વેષ એટલે અપ્રીતિ અરૂચિ વિગેરેના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્વેષ ક્રિયા, અને કષાય એટલે ક્રોધ, અભિમાન, કપટ અને તૃષ્ણાના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા, એનાથી અને વિગેરે શબ્દથી વિષય, અજ્ઞાન વિગેરેથી પીડા પામેલા એટલે જેના અભિમાનનો નાશ કર્યો છે, એવા જન્મ ધારણ કરનારા પ્રાણીઓના આલોક એટલે વર્તમાન ભવ અને પરલોક એટલે પરભવ સંબધી તે તે એટલે ઘણા હોવાથી કહી ન શકાય તેટલા નાના પ્રકારના અપાયોનો એટલે શારીરિક અને માનસિક છેદન, ભેદન, અપમાન, દુર્લભ આજીવિકા તથા દુર્ગતિ વિગેરે ઉત્પન્ન થયેલાં વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટોનો વિચાર કરવો. એટલે અહો! રાગાદિકથી કેવા પ્રકારનો ભયાનક કષ્ટસમૂહ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે? એ પ્રમાણે કરૂણારસને વિષે તન્મય થવું તે અપાયવિચય નામનો બીજો ભેદ સમજવો. ૧૨૦.

હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે.—

ध्यायेत्कर्मविपाकं च तं तं योगानुभावजम् ।
प्रकृत्यादिचतुर्भेदं शुभाशुभविभागतः ॥ १२१ ॥

મૂલાર્થ—તે તે યોગના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિબંધ વિગેરે ચાર પ્રકારના બંધવાળા કર્મોના વિપાકનું શુભ અને અશુભના વિભાગથી ધ્યાન કરવું. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—જે જે કર્મવિપાકને એટલે કર્મના ફળના ઉદયને નરકાદિકને વિષે પ્રસિદ્ધપણે જીવો વેદે છે, તે તે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારરૂપ યોગના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિને આદિ લઇને ચાર ભેદવાળા, અહીં પ્રકૃતિ શબ્દે કરીને પ્રકૃતિબંધ જાણવો. પ્રકૃતિબંધ એટલે કર્મનો જ્ઞાનાવરણાદિક સ્વભાવ, એ વિગેરે એટલે સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ-એમ ચાર પ્રકારે, પુણ્યપ્રકૃતિ રૂપ બેંતાળીશ પ્રકારનાં શુભ તથા પાપપ્રકૃતિ રૂપ બ્યાશી પ્રકારનાં અશુભ રૂપ વિભાગ થકી કર્મવિપાકનું એટલે કર્મના ફળના ઉદયનું ધ્યાન કરવું એટલે તે તે કર્મના ઉદયને વશ થયેલા જીવોનું ચિંતવન કરતાં વૈરાગ્યને વિષે તલ્લીન થવું તે વિપાકવિચય નામનો ત્રીજો ભેદ જાણવો. ૧૨૧.

હવે આવીશ શ્લોકે કરીને સંસ્થાન વિચય નામનો ચોથો ભેદ કહે છે.-

उत्पादस्थितिभंगादिपर्यायैर्लक्षणैः पृथक् ।
भेदैर्नामादिभिर्लोकसंस्थानं चिन्तयेद्भृतम् ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ વિગેરે પર્યાયોવડે ભરેલા, લક્ષણોવડે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાવાળા, તથા ભેદ અને નામાદિકે કરીને ભરેલા લોકસંસ્થાનનું-લોકના આકારનું ચિંતવન કરવું. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ વિગેરે પર્યાયોવડે ભરેલા લોકના આકારનું ચિંતવન કરવું. એ પ્રમાણે સંબંધ જાણવો. અહીં દ્રવ્ય શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો. તેથી દ્રવ્યોની એટલે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એટલે સર્વ વસ્તુના વર્તમાન પર્યાય નાશ થઇને અનાગત (નવા) પર્યાયની ઉત્પત્તિ. જીવો જેમ વર્તમાન શુભાશુભ પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે; તથા ધર્માસ્તિકાય ગતિના સહા[illegible] સંબંધે કરીને, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિરૂપ સંબંધે કરીને, આકા[illegible] વડે કરીને, અને પરમાણુ દ્વ્યણુકાદિ (બે અણુ વિગેરે) [illegible] વા એક ગુણુ કૃષ્ણપણું વિગેરે પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, [illegible] સ્પર્શ અને પાંચ [illegible] કરીને ઉત્પન્ન થાય છે; સ્થિતિ [illegible] ના દ્રવ્યપણે

સર્વેની ધ્રુવતા એટલે નિત્યપણું છે. અહીં ઉત્પત્તિ અનેસ્થિતિ રૂપ આદિ અને અંતનું ગ્રહણ કરવાથી મધ્યમનું પણ ગ્રહણ થાય, એ ન્યાયવડે વ્યય એટલે ઉત્પત્તિની જેમ અતીતના સંબંધે કરીને સર્વેનું વિનાશપણું જાણી લેવું. તથા ભંગ એટલે સર્વેના અર્થવિકલ્પો અથવા અર્થાંતરગમન પ્રકારો વિગેરે. ત્યાં આદિ શબ્દે કરીને પરિણામ વિગેરે ગ્રહણ કરવા. તેવા સર્વ પર્યાયોવડે એટલે વિશેષ ધર્મવડે નાશ સમજવો. તથા લક્ષણ એટલે ધર્માસ્તિકાય વિગેરે ગતિ સહાયાદિક લક્ષણવડે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાવાળા જાણવા. તથા સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ, ચેતન, અચેતન, નર, નારી વિગેરે ભેદોવડે તથા નામાદિકવડે એટલે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ ઇત્યાદિ નિક્ષેપવડે ભરેલાં-પરિપૂર્ણ લોકસંસ્થાનનું એટલે ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ લોકના આકારનું ચિંતવન કરવું-વસ્તુ ધર્મનો વિચાર કરવો. ૧૨૨.

चिन्तयेत्तत्र कर्तारं भोक्तारं निजकर्मणाम् ।
अरूपमव्ययं जीवमुपयोगस्वलक्षणम् ॥ १२३ ॥

મૂલાર્થ—તે લોકસંસ્થાનને વિષે પોતાના કર્મનો કર્તા, ભોક્તા, અરૂપી, અવિનાશી અને ઉપયોગરૂપી પોતાના લક્ષણવાળા જીવદ્રવ્યનું ચિંતવન કરવું. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—તે લોકસંસ્થાનના વિસ્તારને વિષે અથવા તેની મધ્યે પોતપોતાના કર્મનો કરનાર, તેને ભોગવનાર, અરૂપી એટલે નિરંજનપણાની અપેક્ષાએ નિરાકાર, અવ્યય એટલે અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહેલો હોવાથી અવિનાશી તથા ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનદર્શનરૂપ અથવા સામાન્ય વિશેષ બોધરૂપ ચેતનાનો વ્યાપાર, તે રૂપી પોતાનું લક્ષણ એટલે સ્વતત્ત્વને જણાવનારૂં સ્વરૂપ જેનું છે એવા જીવનું ધ્યાન કરવું. ૧૨૩.

તે જીવને આનંદ કહેવાતો એવો સંસારરૂપી સાગર દુસ્તર છે તેનું ચિંતવન કરવું, એ પાંચ શ્લોકે કરીને કહે છે.—

तत्कर्मजनितं जन्मजरामरणवारिणा ।
पूर्णं मोहमहावर्तं कामौर्वानलभीषणम् ॥ १२४ ॥
आशामहानिलापूर्णकषायकलशोच्छलत् ।
असद्विकल्पकल्लोलचक्रं दधतमुद्धतम् ॥ १२५ ॥
हृदि श्रोतसिकावेलासंपातदुरतिक्रमम् ।
प्रार्थनावल्लिसंतानं दुष्पूरविषयोदरम् ॥ १२६ ॥

अज्ञानदुर्दिनं व्यापद्विद्युत्पातोद्भवत्भयम् ।
कदाग्रहकुवातेन हृदयोत्कंपकारिणम् ॥ १२७ ॥
विविधव्याधिसंबन्धमत्स्यकच्छपसंकुलम् ।
चिन्तयेच्च भवांभोधिं चलद्दोषाद्रिदुर्गमम् ॥ १२८ ॥

મૂલાર્થ—તે (જીવ)ના કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલો, જન્મ, જરા અને મરણરૂપ જળથી ભરેલો, મોહરૂપી મોટા આવર્તવાળો, કામરૂપી વડવાનળે કરીને ભયંકર, ઇચ્છાઓરૂપી મહાવાયુએ કરીને પૂર્ણ એવા કષાયરૂપી કલશોમાંથી ઉછળતા અસત વિકલ્પોરૂપી ઉદ્ધત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો, હૃદયને વિષે સ્રોતસિકારૂપી વેળાની વૃદ્ધિથી દુઃખે કરીને ઓળંગી શકાય તેવો, પ્રાર્થનારૂપી લતાઓના સંતાનવાળો, દુઃખે કરીને પૂર્ણ થાય એવા વિષયરૂપી મધ્યભાગવાળો, અજ્ઞાનરૂપી દુર્દિનવાળો, આપત્તિરૂપી વીજળીના પડવાથી ભયને ઉત્પન્ન કરનારો, કદાગ્રહરૂપી દુષ્ટ વાયુવડે હૃદયને કંપ કરનારો, વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓના સંબંધરૂપી મત્સ્યો અને કાચબાઓવડે સંકુલ–વ્યાપ્ત તથા દોષોરૂપી ચલાયમાન પર્વતોથી દુર્ગમ એવા આ સંસારરૂપી સમુદ્રનું ચિંતવન કરવું. ૧૨૪–૧૨૫–૧૨૬–૧૨૭–૧૨૮.

ટીકાર્થ—તે જીવના કર્મોથી એટલે તેણે પોતે કરેલા કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલો, જન્મ એટલે ભવાંતરની પ્રાપ્તિ, જરા એટલે વયની હાનિ અને મરણ એટલે પ્રાણત્યાગ, તેરૂપી જળે કરીને પરિપૂર્ણ ભરેલો, મોહરૂપી એટલે મિથ્યાત્વ મોહની વિગેરે રૂપ મોટા આવર્ત જળભ્રમણ વાળો, તથા કામવિકારરૂપી વડવાનળવડે મહાભય ઉત્પન્ન કરનારો આશારૂપી એટલે ભોગાદિકની તૃષ્ણારૂપી મહા–અતિ પ્રચંડ વાયુવડે ભરેલા ક્રોધાદિક કષાયોરૂપી કલશોમાંથી એટલે પાતાળકલશોમાંથી ઉછળતા પાપરૂપ વિકલ્પો–હિંસાદિક મનોરથો તેરૂપ ઉદ્ધત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો, હૃદયને વિષે સ્રોતસિકારૂપી એટલે ઇંદ્રિયોએ ઉત્પન્ન કરેલા વિકાર પ્રવાહના વેગવાળી ધારારૂપી વેળાના સંપાતે કરીને એટલે ચારે કાંઠે જળના પૂરની વૃદ્ધિના સમૂહે કરીને દુઃખે ઓળંગી–તરી શકાય તેવો, પ્રાર્થનારૂપી–વિષય સુખાદિકની ઇચ્છારૂપી લતાના વિસ્તારવાળો, કોઈ ઉપાયોવડે પણ પૂર્ણ કરવાને અશક્ય એવા શબ્દાદિક વિષયોના આસ્વાદરૂપ જેનું ઉદર એટલે મધ્યભાગ છે એવો, સંસારને વિષે સુખની ભ્રાંતિરૂપ અજ્ઞાન કે અબોધરૂપી દુર્દિનવાળો એટલે સર્વે દિશાઓ વાદળાંવડે આચ્છાદિત થઈ હોય તેવો, વિવિધ પ્રકારની

આપત્તિઓરૂપી વીજળીના પડવાએ કરીને મહાભયને ઉત્પન્ન કરનારો, દુરાગ્રહરૂપી દુષ્ટ વાયુવડે હૃદયના કંપને કરનારો, વિવિધ એટલે અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓના સંબંધરૂપ માછલાંઓ તથા કાચબાઓવડે વ્યાપ્ત અને આત્માને ચંચળતા ઉત્પન્ન કરનારા દોષો એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકે ઉત્પન્ન કરેલા અસ્થિર સ્વભાવરૂપી પર્વતોએ કરીને દુર્ગમ એટલે દુઃખે કરીને અવગાહન કરી શકાય તેવો, આવા પ્રકારના વિશેષણવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનું ચિંતવન કરવું—એકાગ્ર ચિત્તવડે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. અહીં પાંચ શ્લોકવડે કહેલા સમુદ્રનો તથા હવે પછી કહેવામાં આવશે એવા પ્રવહણનો ઉપનય પોતાની બુદ્ધિથી જાણી લેવો. ૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮.

હવે એ સમુદ્રને તરવાના ઉપાયનું ચિંતવન કરવું, એ પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.—

तस्य संतरणोपायं सम्यक्त्वदृढबन्धनम् ।
बहुशीलाङ्गफलकं ज्ञाननिर्यामिकान्वितम् ॥ १२९ ॥
संवरास्ताश्रवच्छिद्रं गुप्तिगुप्तं समन्ततः ।
आचारमंडपोद्दीप्तापवादोत्सर्गभूद्वयम् ॥ १३० ॥
असंख्यैर्दुर्धरैर्योधैर्दुःप्रधृष्यं सदाशयैः ।
सद्योगकूपस्तंभाग्रन्यस्ताध्यात्मसितांशुकम् ॥ १३१ ॥
तपोऽनुकूलपवनोद्भूतसंवेगवेगतः ।
वैराग्यमार्गपतितं चारित्रवहनं श्रिताः ॥ १३२ ॥
सद्भावनाख्यमञ्जूषान्यस्तसच्चित्तरत्नतः ।
यथाऽविघ्नेन गच्छन्ति निर्वाणनगरं बुधाः ॥ १३३ ॥

મૂળાર્થ—તે (સંસારરૂપી સાગર)ને તરવાનાં સાધનરૂપ, સમ્યક્ત્વરૂપી દૃઢ બંધનવાળું, ઘણા શીલાંગરૂપી પાટીયાવાળું, જ્ઞાનરૂપી નિર્યામકે કરીને યુક્ત, સંવરવડે કરીને આશ્રવરૂપી છિદ્રોનો નાશ કરનારું, ચોતરફ ગુપ્તિથી રક્ષણ કરાવેલું, આચારરૂપી મંડપે કરીને સુશોભિત, અપવાદ અને ઉત્સર્ગરૂપી બે ભૂમિકાવાળું, અગણ્ય અને દુર્ધર એવા સદાશયરૂપી યોદ્ધાઓને લીધે પરાભવ પમાડવાને અશક્ય, સદ્યોગરૂપી કૂપસ્તંભના અગ્રભાગને વિષે અધ્યાત્મરૂપી શ્વેત વસ્ત્ર (સઢ) જેના બાંધેલ છે એવું અને તપરૂપી અનુકૂળ વાયુવડે ઉત્પન્ન થયેલા સંવેગરૂપી વેગથી

વૈરાગ્યરૂપી માર્ગે પડેલું એવું જે ચારિત્ર રૂપી વહાણ-તેને વિષે બેઠેલા પંડિતો સદ્‌ભાવના નામની પેટીને વિષે શુભ ચિત્તરૂપી રત્નને નાંખીને નિર્વિઘ્નપણે મોક્ષનગરે પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું ૧૨૯-૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩.

ટીકાર્થ—આવા પ્રકારના ચારિત્રરૂપી વહાણનો આશ્રય કરનારા પંડિતો મોક્ષ નગરીએ પહોંચે છે, એ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોક સાથે સંબંધ જાણવો. તે ચારિત્રરૂપી વહાણ કેવું છે? તે કહે છે.-તે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવાના ઉપાયરૂપ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે-ફરીથી આવૃત્તિ (પુનર્જન્મ) ન થાય તેવી રીતે સંસારસમુદ્રથી પાર પામવાના સાધનરૂપ, તથા સમકિત એટલે સુદેવ, સુગુરુ અને સદ્ધર્મને વિષે શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ દૃઢ એટલે અતિ બળવાન્ બંધનવાળુ એટલે વહાણ ભાંગી ન જાય તેટલામાટે લોઢાની પાટી તથા દોરડા વીંટવા વિગેરેથી કરેલી મજબુતીવાળું, તથા ઘણા એટલે અઢાર હજાર શીલાંગ-આચારના પ્રકારોરૂપી પાટીયાવાળું, તથા જ્ઞાન-સદ્બોધરૂપી નિર્યામક એટલે સમુદ્રમાર્ગને જાણનાર વિચિત્ર પુસ્તકને ધારણ કરનાર પુરૂષે કરીને યુક્ત, તથા સંવરવડે એટલે પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર વિગેરે સત્તાવન પ્રકારના નવીન કર્મના પ્રવેશનો નિરોધ કરનારા કારણોવડે આશ્રવરૂપી છિદ્રોને એટલે નવીન કર્મરૂપી આવતા જળપ્રવાહને પ્રવેશ કરનારા માર્ગરૂપી રંધ્રોને નાશ પમાડેલા છે જેમાં એવું, તથા ચોતરફ એટલે સર્વ દિશા અને વિદિશાને વિષે મનોગુપ્તિ વિગેરે ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિવડે રક્ષણ કરાયેલું, તથા જ્ઞાનાચાર વિગેરે પાંચ આચારરૂપી મંડપવડે-વિશ્રામ સ્થાનવડે શોભતું, તથા અપવાદ એટલે કારણને લીધે આચરવા લાયક માર્ગ અને ઉત્સર્ગ એટલે નિરંતર આચરવા યોગ્ય માર્ગ તે બે માર્ગરૂપ બે ભૂમિકાવાળું તથા અસંખ્ય એટલે જેની સંખ્યા ન થઈ શકે તેટલા અને દુર્ધર એટલે મોહાદિક શત્રુઓવડે પણ રોકી ન શકાય તેવા સત્ આશયોરૂપી એટલે સંયમ (ચારિત્રના)ના પરિણામે કરીને થયેલા શુભ અધ્યવસાયોરૂપી સુભટોએ કરીને (તેની અંદર સુભટો રહેલા છે માટે) દુઃપ્રધૃષ્ય એટલે રાગાદિક શત્રુઓ પરાભવ ન પમાડી શકે તેવું, તથા સુંદર યોગ એટલે મોક્ષના ઉપાય તેના સેવનરૂપ કૂપસ્તંભના અગ્રભાગ ઉપર એટલે વહાણની મધ્યે રહેલા ઉંચા સ્તંભની ટોચ ઉપર જ્ઞાનક્રિયાની શુદ્ધિરૂપ ઉજ્જ્વળ મનના પરિણામમય અધ્યાત્મરૂપી શ્વેત પટ (ધોળો સઢ) જેમાં ચડાવેલો છે એવું તથા અનશનાદિક બાર પ્રકારના તપરૂપી અનુકૂળ પવનથી એટલે કર્મરૂપી રજનું હરણ કરવામાં નિપુણ હોવાથી સાનુકૂળ એવો પાછળનો વાયુ વાવાથી

ઉત્પન્ન થયેલા સંવેગ—મોક્ષની અભિલાષારૂપી વેગથી એટલે ઉપાયને વિષે પ્રવર્તવામાં એકાગ્રતાવાળી શીઘ્ર ગતિથી વૈરાગ્યરૂપી-સંસારપરની ઉદાસીનતારૂપી માર્ગે પડેલું એવું ચારિત્રરૂપી વહાણ, તેને એટલે સંયમરૂપ-વિરતિરૂપ નૌકાને આશ્રિત થયેલા-તેની અંદર બેઠેલા પંડિત પુરૂષો સત્ય એટલે જગતના જીવોને હિતકારક હોવાથી સારી એવી અનિત્યાદિક ભાવનાઓ નામની મોટી પેટીઓને વિષે રક્ષણ થવાને માટે પ્રયત્નથી શુભ મનરૂપી રત્નોને નાંખીને જે પ્રકારે નિર્વિઘ્નપણે નિર્વાણ નગરને-મુક્તિરૂપી નગરીને પામે છે, તે પ્રકારે ધ્યાન કરવું. ૧૨૯-૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩.

હવે પંડિત સમુદાયના મોક્ષ નગર તરફ ગમન કરવાના વૃત્તાંતને જાણીને સામે આવતા મોહરાજાનો પરાભવ કરી ધર્મરાજા જય પામે છે, તે વાત અગીયાર શ્લોકવડે કહે છે.—

यथा च मोहपल्लीशे लब्धव्यतिकरे सति ।
संसारनाटकोच्छेदाशंकापंकाविले मुहुः ॥ १३४ ॥
सज्जीकृतस्वीयभटे नावं दुर्बुद्धिनामिकाम् ।
श्रिते दुर्नीतिनौवृन्दारूढशेषभटान्विते ॥ १३५ ॥

મૂલાર્થ— જે પ્રકારે મોહરૂપી પલ્લીપતિ આ વૃત્તાંત સાંભળીને વારંવાર સંસારરૂપી નાટકના ઉચ્છેદની શંકારૂપ પંકવડે મલીન થયો ત્યારે તેણે (મોહરાજાએ) પોતાના સુભટોને સજ્જ કરીને દુર્બુદ્ધિ નામની નૌકાનો આશ્રય કર્યો, અને બાકીના યોદ્ધાઓ દુર્નીતિ નામની નૌકામાં આરૂઢ થયા. ૧૩૪-૧૩૫.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે સંસાર-વારંવાર ભવને વિષે ભ્રમણરૂપ નાટકના-વિચિત્ર વેષને ધારણ કરનારા પાત્રોના નૃત્યના વિનાશની શંકારૂપ-ત્રાસરૂપ પંકવડે મલીન એવો, અને વારંવાર જેણે એ વૃત્તાંત સાંભળ્યો છે એટલે ધર્મરાજા વારંવાર સંસારી જીવોને મોક્ષરૂપી નગરમાં લઈ જાય છે એ વાત જેના સાંભળવામાં આવી છે એવો, મોહ એટલે મોહનીય કર્મ અથવા અજ્ઞાનદશારૂપ પલ્લીશ એટલે ભિલ્લોનો મોટો રાજા થયો ત્યારે તેણે પોતાના સુભટોને સજ્જ-તૈયાર એટલે જેણે બખ્તર ધારણ કર્યાં છે એવા કરીને દુર્બુદ્ધિ એટલે પાપબુદ્ધિ નામની નૌકાનો આશ્રય કર્યો-તે પર ચડ્યો, અને બાકીના રાગાદિક યોદ્ધાઓ દુર્નીતિ એટલે પરનો દ્રોહ કરનારી નીતિઓ-વિપર્યાસ ભાવવડે એકાંત વાદને કહેનાર બળવાન માર્ગરૂપી નૌકાઓમાં આરૂઢ થયા. આ પ્રકારે એ રીતે તૈયાર થઈને મોહરાજા સામો આવ્યો. ૧૩૪-૧૩૫.

आगच्छत्यथ धर्मेशभटौघे रणमंडपम् ।
तत्त्वचिन्तादिनाराचसज्जीभूते समाश्रिते ॥ १३६ ॥

મૂલાર્થ—ત્યાર પછી તત્ત્વચિંતાદિક બાણોથી સજ્જ થઇ ધર્મરાજાનો આશ્રય કરી ધર્મરાજાના સુભટોનો સમૂહ સમરાંગણમાં આવ્યો. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—ત્યાર પછી એટલે મોહ નામના પલ્લીપતિને યુદ્ધ (રણભૂમિ)માં સજ્જ થઇને આવેલો જોયા પછી (જોઇને) ધર્મરાજાના એટલે ચારિત્રધર્મ રાજાના સમગ્ર શત્રુઓનો જય કરનાર તેના વિમલમતિ વિગેરે યોદ્ધાઓનો સમૂહ સહજસ્વરૂપાદિક વસ્તુતત્ત્વના ચિંતનરૂપી નારાચોવડે-દુર્ભેદ્યને પણ ભેદનાર અતિ તીક્ષ્ણ બાણોવડે સજ્જ થઇને ધર્મરાજાનો આશ્રય કરી રણમંડપમાં-યુદ્ધના આશ્રયરૂપ પૃથ્વીતળમાં આવ્યા. ૧૩૬.

मिथो लग्ने रणावेशे सम्यग्दर्शनमंत्रिणा ।
मिथ्यात्वमंत्री विषमां प्राप्यते चरमां दशाम् ॥ १३७ ॥

મૂલાર્થ—પછી પરસ્પર યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં સમ્યગ્દર્શન નામના મંત્રીએ મિથ્યાદષ્ટિ નામના મંત્રીને મહા વિષમ એવી છેલ્લી દશાને પમાડ્યો. ૧૩૭.

ટીકાર્થ—પછી પરસ્પર એટલે ધર્મરાજા અને મોહરાજા એ બન્નેના સૈન્યોનો યુદ્ધનો સંરંભ પ્રવર્ત્યો. તેમાં યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને વિષે શ્રદ્ધાવાન્ સમ્યગ્દષ્ટિ નામના અત્યંત વિચારશીલ દીર્ઘદર્શી અને સમગ્ર રાજકાર્યમાં નિપુણ એવા ધર્મરાજાના મંત્રીએ મોહરાજાના મિથ્યાત્વ નામના મંત્રીને એટલે સર્વ અન્યાયમાં પ્રવર્તેલા, વિશ્વાસુનો દ્રોહ કરનારા મોહરાજાના અમાત્યને વિષમ એટલે સર્વથા અસત્તાવાળી ચરમ દશાને એટલે મૂળસહિત નાશ કરવાથી પ્રાણાંતરૂપ અવસ્થાને પમાડ્યો. ૧૩૭.

लीलयैव निरुध्यन्ते कषायचरटा अपि ।
प्रशमादिमहायोधैः शीलेन स्मरतस्करः ॥ १३८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશમ વિગેરે મોટા યોદ્ધાઓએ કષાયરૂપી ચરટો (લુટારૂઓ)ને લીલામાત્રવડે જ રૂંધી લીધા, અને શીલરૂપી યોદ્ધાએ કામરૂપી તસ્કરને રૂંધ્યો. ૧૩૮.

ટીકાર્થ—પ્રશમ એટલે ક્ષમા એ વિગેરે એટલે આર્દવ સંતોષ વિગેરે મોટા વીરોએ અનંતાનુબંધી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કામનાની ઉત્પત્તિના પ્રકારોને દૂર છોડી દે છે, અને આત્માએ કરીને-સાનંદે કરીને આત્માને વિષેજ પોતાના સ્વરૂપને વિષેજ સંતુષ્ટ-સકળ ઇચ્છાથી પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને યોગીઓ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૭.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ १४८ ॥

મૂલાર્થ—જેનું મન દુઃખને વિષે ઉદ્વેગ પામતું નથી, જે સુખને વિષે સ્પૃહારહિત છે, તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નષ્ટ થયા છે, તેવા મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે દુઃખને વિષે એટલે પ્રતિકૂળ વિષયોને વિષે તથા કષ્ટને વિષે અક્ષુભિત-અનાકુળ મનવાળા હોય, તથા સુખને વિષે એટલે અનુકૂળ વિષયોને વિષે તથા સાતા વેદનીને વિષે સ્પૃહારહિત હોય, તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નષ્ટ થયા હોય એવા મુનિઓને યોગીઓ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૮.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ १४९ ॥

મૂલાર્થ—જે યોગી સર્વત્ર સ્નેહરહિત છે, અને તે તે શુભાશુભ વસ્તુને પામીને આનંદ પામતા નથી, તથા દ્વેષ કરતા નથી તેમની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ જાણવું. ૧૪૯.

ટીકાર્થ-જે યોગી સર્વત્ર એટલે સર્વ વસ્તુસમૂહને વિષે સ્નેહરહિત એટલે દૃઢ પરિણામવાળા હોય, તથા તે તે પ્રકારની શુભાશુભ એટલે મનોજ્ઞ અથવા અમનોજ્ઞ વસ્તુઓને પામીને જે તેની સ્તુતિ ન કરે અથવા નિંદા પણ ન કરે-રાગદ્વેષી ન થાય તે યોગીની બુદ્ધિ આત્માને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે એમ જાણવું. ૧૪૯.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ १५० ॥

મૂલાર્થ—જેમ કાચબો સર્વે પ્રકારે અંગોને સંકોચે છે, તેમ યોગી જ્યારે ઇંદ્રિયોના વિષયોથકી ઇંદ્રિયોનો સંહાર કરે છે—સંકોચે છે, ત્યારે તે મુનિની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ જાણવું. ૧૫૦

ટીકાર્થ—આવા યોગી જ્યારે-જે અવસ્થાને વિષે જેમ કાચબો પોતાના અવયવોને સંહરે છે-સંકોચે છે, તેમ સર્વ પ્રકારે શબ્દાદિક ઇંદ્રિયોના વિષયોથકી શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોને સંહરે છે-પાછી વાળે છે-

હવે તે શુક્લધ્યાનની અનુપ્રેક્ષા કહે છે.

आश्रवापायसंसारानुभावभवसन्ततीः ।
अर्थे विपरिणामं वाऽनुपश्येच्छुक्लविश्रमे ॥ ११४ ॥

મૂલાર્થ—શુક્લધ્યાનના વિરામને વિષે આશ્રવથી પ્રાપ્ત થતા દુઃખને, સંસારના અનુભવને, જન્મની પરંપરાને તથા પદાર્થને વિષે થતા પરિણામને જોતો [illegible] ધ્યાન કરવું. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—[illegible]

[illegible] ૧૧૪.

હવે [illegible] કહે છે—

[illegible] तृतीये [illegible] लेश्या सा परमा मता ।
[illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible]

શુકલધ્યાની યોગીનાં અવધ-પરિસહ તથા ઉપસર્ગોથકી અચળપણું, અસંમોહ-સૂક્ષ્મ અને ગહન ભાવવાળી દેવમાયા વિગેરેમાં પણ મોહ નહિ તે, વિવેક-દેહ વિગેરે સર્વના સયોગરહિત કેવળ આત્માને જૂદો કરીને જોવો તે, અને વ્યુત્સર્ગ-દેહાદિકના સુખનો ત્યાગ, આ ચાર પ્રકારનાં ચિન્હ જિનાદિકે કહેલા છે. ૧૬૬.

હવે બે શ્લોકવડે કહેલા લિંગનું વિવરણ (વિસ્તાર) કરે છે.—

अवधादुपसर्गेभ्यः कंपते न विभेति च ।
असंमोहान्न सूक्ष्मार्थे मायास्वपि च मुह्यति ॥ १६७ ॥
विवेकात्सर्वसंयोगाद्भिन्नमात्मानमीक्षते ।
देहोपकरणासंगो व्युत्सर्गाज्जायते मुनिः ॥ १६८ ॥

મૂલાર્થ—અવધ હોવાથી ઉપસર્ગોથી કંપતા નથી, તથા ભય પામતા નથી. અસંમોહ હોવાથી સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે તથા દેવમાયા વિગેરેને વિષે મોહ પામતા નથી. શુકલધ્યાની મુનિનું ત્રીજું વિવેકરૂપી લિંગ હોવાથી સર્વ સંયોગોથી જૂદો પોતાના આત્માને જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ લિંગ હોવાથી શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ હોય છે. ૧૬૭-૧૬૮.

ટીકાર્થ—શુકલધ્યાની મુનિનું અવધરૂપ લિંગ હોવાથી તે દેવાદિકે કરેલા ઉપસર્ગોથકી કંપતા નથી તથા કિંચિત્ પણ ભય પામતા નથી. અને અસંમોહરૂપી લિંગ હોવાથી તે સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે એટલે અત્યંત નિપુણતાવડે જેનો અર્થ સમજી શકાય તેવા પદાર્થને વિષે તથા દેવ માયાદિકને વિષે કિંચિત્ પણ મોહ પામતા નથી. ત્રીજું વિવેકરૂપ લિંગ હોવાથી તે સર્વ સંબંધોથી આત્માને-જીવની સત્તાને ભિન્ન-પૃથક્ જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ ચોથું ચિન્હ હોવાથી તે મુનિ શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ-મૂર્છારહિત હોય છે. ૧૬૭-૧૬૮.

હવે આ ધ્યાનના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

एवं ध्यानक्रमं शुद्धं मत्वा भगवदाज्ञया ।
यः कुर्यादेतदभ्यासं संपूर्णाध्यात्मविद्भवेत् ॥ १६९ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે શુદ્ધ ધ્યાનના ક્રમને જાણીને તે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે, તે સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને જાણનારો થાય છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે

રહેતું નથી, અને જો આત્માને જાણ્યો નથી તો પછી બીજું સર્વ જ્ઞાન નિરર્થક છે. ૨.

ટીકાર્થ—ખરેખર જીવનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણવાથી કરીને કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી. કારણ કે સર્વનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર જ્ઞેય (જાણવા લાયક) પદાર્થ જ્ઞાત (જાણેલા) પણેજ રહે છે. અને તેનો જ્ઞાતા જે આત્મા તેને જો જાણ્યો નથી, તો તે (આત્મજ્ઞાન) વિના બીજું સર્વ જ્ઞાન-પંડિતાઈ નિષ્ફળ છે. કારણ કે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય પદાર્થનેજ જાણ્યો નથી. ૨.

બીજા જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ માટેજ હોય છે, તે કહે છે.—

नवानामपि तत्त्वानां ज्ञानमात्मप्रसिद्धये ।
येनाजीवादयो भावाः स्वभेदप्रतियोगिनः ॥ ३ ॥

મૂલાર્થ—નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન આત્માની સિદ્ધિ માટેજ છે. કારણ કે અજીવાદિક પદાર્થો આત્મભેદના પ્રતિયોગી છે. ૩.

ટીકાર્થ—જીવાદિક નવ તત્ત્વોનું એટલે ભેદ અને પ્રભેદ (તેના પણ ભેદ)વડે નિર્ધારિત સ્વરૂપવાળા તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન-સ્વરૂપનો નિશ્ચત બોધ આત્માની-ચૈતન્યની પ્રસિદ્ધિને માટે એટલે આત્માને એ સર્વથકી જૂદો કરવાવડે કરીને તેનો નિર્ધાર કરવો અર્થાત્ પોતાના અને પરના પર્યાયોવડે આત્માને સંપૂર્ણપણે જાણવો તેને માટેજ છે. કારણ કે અજીવાદિક એટલે અજીવ-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વિગેરે તેમજ પુણ્ય પાપ વિગેરે પદાર્થો પોતાના-જીવના ભેદના પ્રતિયોગી છે અર્થાત્ અભાવ સંબંધે કરીને સંબંધવાળા છે. આત્માના અભાવરૂપ છે. માટે જે આત્માના અભાવરૂપ હોય, તેને પણ અવશ્ય જાણવા જોઇએ. ૩.

श्रुतो ह्यात्मपराभेदोऽनुभूतः संस्तुतोऽपि वा ।
निसर्गादुपदेशाद्वा वेत्ति भेदं तु कश्चन ॥ ४ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા તથા અનાત્માનો અભેદ સાંભળ્યો છે, અનુભવ્યો છે, અથવા પરિચયમાં પણ આવ્યો છે; પરંતુ કોઇકજ પુરૂષ નિસર્ગથી અથવા ઉપદેશથી તેના ભેદને જાણે છે. ૪.

ટીકાર્થ—જીવ અને અજીવાદિકનો અભેદ- ઐક્યતા સાંભળી છે, અથવા અનુભવી છે એટલે 'આ જીવ આ અજીવ(દેહ)થી અભિન્ન છે' એ પ્રમાણે બુદ્ધિવડે પ્રત્યક્ષ પણ થયેલ છે, અથવા અનાદિ કાળથી તેનો ત પરિચય પણ થયો છે, કેમકે સર્વ પદાર્થો આત્માના વિષયમાં

આવેલા છે. પરંતુ તેમનો ભેદ એટલે ભિન્નતા તો નિસર્ગથી એટલે સ્વાભાવિક સહજ બોધથી અથવા ઉપદેશથી એટલે ગુરૂના મુખે આગમનું શ્રવણ કરવાથી કોઇક પુરૂષ જ જાણે છે. ૪.

એજ કારણ માટે કહે છે.—

तदेकत्वपृथक्त्वाभ्यामात्मज्ञानं हितावहम् ।
वृथैवाभिनिविष्टानामन्यथा धीर्विडंबना ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ અને પૃથક્ત્વે કરીને આત્મજ્ઞાન હિતકારક થાય છે, અને કદાગ્રહવાળાની તેથી ઉલટી બુદ્ધિ મિથ્યા અને વિડંબનારૂપ છે. ૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ એટલે સર્વ પદાર્થો સાથે એકપણું અને પૃથક્ત્વ એટલે બીજા પદાર્થો સાથે ભિન્નતા, એ બે વડે કરીને જે આત્મજ્ઞાન એટલે જીવને આત્માના સ્વરૂપનો બોધ તે હિતાવહ છે એટલે ઉભય લોકમાં કલ્યાણકારી છે. અને અભિનિવેશવાળા એટલે એકાંતે કરીને ભેદને વિષે અથવા અભેદને વિષે કદાગ્રહવાળા પુરૂષોની જે વિપરીત બુદ્ધિ છે, તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે મિથ્યા તેમજ કદર્થનારૂપ છે. ૫.

પ્રથમ આત્માનું એકત્વજ્ઞાન બતાવે છે.—

एक एव हि तत्रात्मा स्वभावे समवस्थितः ।
ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં સ્વભાવમાં રહેલો અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લક્ષણવાળો આત્મા એકજ પ્રતિપાદન કરેલો છે. ૬.

ટીકાર્થ—તેમાં એટલે તે એકત્વ અને પૃથક્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વભાવે કરીને એટલે બીજા હેતુની અપેક્ષા રહિત વસ્તુના સહજ ધર્મે કરીને સારી રીતે રહેલો એટલે સર્વ વિભાવના ભેદનો ત્યાગ કરીને સ્વભાવમાં આશ્રય કરીને રહેલો તથા જ્ઞાન એટલે વિશેષને ગ્રહણ કરનારો બોધ, દર્શન એટલે સામાન્યને ગ્રહણ કરનારો બોધ અને ચારિત્ર એટલે પોતાના સ્વભાવને વિષે સ્થિરતા, તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપી જેનાં લક્ષણો-આત્મસ્વરૂપના ચિન્હો છે એવો આત્મા-જીવ પોતાના ગુણનો આધારરૂપ એક જ હોવાથી અથવા ચૈતન્યરૂપ જાતિવડે કરીને ભેદરહિત હોવાથી જેમ જાતિવડે સર્વ બ્રાહ્મણો એકજ કહેવાય છે તેમ સર્વ આત્મા પણ એક જ સ્વરૂપવાળા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ટીકાર્થ—જન્માદિક ભેદ પણ એટલે મનુષ્યાદિકનો જન્મ ત
અજ્ઞાની, જ્ઞાની, સુખી, દુઃખી વિગેરે ભેદ પણ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મને
પરિણામ-અન્ય અન્ય રૂપે થવાનો વિકાર નિશ્ચે છે. તેવો કર્મથી ઉત્પન્ન
થયેલો ભેદ અવિકારી-વિકારરહિત આત્માને વિષે છે જ નહીં. અહીં
સર્વત્ર સામાન્યના આશ્રયથી વ્યાખ્યા જાણવી. ૧૫.

કેવળ ભેદનું ગ્રહણ કરવામાં દૂષણ કહે છે.—

आरोप्य केवलं कर्मकृतां विकृतिमात्मनि ।
भ्रमन्ति भ्रष्टविज्ञाना भीमे संसारसागरे ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ કર્મે કરેલા વિકારને આત્માને વિષે આરોપણ
કરીને જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો ભયકર સસારરૂપી સાગરને વિષે
ભ્રમણ કરે છે. ૧૬

ટીકાર્થ—કેવળ કર્મે ઉત્પન્ન કરેલા સ્વરૂપના વિપર્યાસરૂપ વિકા-
રનું આત્માને વિષે એટલે જીવના સ્વભાવને વિષે આરોપણ કરીને
એટલે ભ્રમથી તેવા તેવા પ્રકારના આત્માને માનીને ભ્રષ્ટ જ્ઞાનવાળા
પ્રાણીઓ અતિ ભયકર સસારરૂપી સમુદ્રને વિષે ભ્રમણ કરે છે. ૧૬.

તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—

उपाधिभेदजं भेदं वेत्त्यज्ञः स्फटिके यथा ।
तथा कर्मकृतं भेदमात्मन्येवाभिमन्यते ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મૂર્ખ માણસ ઉપાધિના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા
ભેદને સ્ફટિકને વિષે ભેદરૂપ જાણે છે, તેમ કર્મે કરેલા ભેદને આત્માને
વિષે માને છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—જેમ મૂર્ખ માણસ ઉપાધિના ભેદથી એટલે રાતા પુષ્પ
વિગેરેના (ડાક વિગેરેના) આરોપના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેદને
એટલે રક્તતા વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન રૂપપણાને સ્ફટિક મણિને વિષે જાણે
છે, તેજ પ્રકારે નિશ્ચયના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા મનુષ્ય પણ કર્મે
કરેલા ભેદને એટલે નર, નારક, અજ્ઞાની વિગેરે ભિન્નતાને
આત્માને વિષે જ-જીવના સ્વભાવને વિષે જ માને છે-સર્વથા
માને છે. ૧૭.

उपाधिकर्मजो नास्ति व्यवहारस्त्वकर्मणः ।
इत्यागमवचो लुप्तमात्मवैरूप्यवादिना ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—કર્મ રહિત જીવને ઉપાધિરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્યવહાર હોતો નથી. તેથી આત્માને વિપરીતપણે બોલનારાએ આગમના વચનનો લોપ કર્યો છે. ૧૮

ટીકાર્થ—કર્મરહિત જીવને ઉપાધિરૂપ એટલે પોતના ધર્મ બીજામાં રહેલા ધર્મવડે જણાતું તેરૂપ કર્મથી-જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્યવહાર છે જ નહીં. એમ છતાં પણ આત્માની વિરૂપતા-વિપરીતપણાને કહેનારાએ હમણા કહેવામાં આવશે એવા આગમના-સિદ્ધાંતના વચનનો લોપ કર્યો છે. અહીં વ્યાખ્યાનો સામાન્ય વિષય હોવાથી કર્મરૂપ વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો છે. ૧૮.

જે વચનનો લોપ કર્યો છે, તે જ કહે છે.—

एकक्षेत्रस्थितोऽप्येति नात्मा कर्मगुणान्वयम् ।
तथाऽभव्यस्वभावत्वाच्छुद्धो धर्मास्तिकायवत् ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—એક ક્ષેત્રને વિષે રહ્યા છતાં પણ શુદ્ધ આત્મા ધર્માસ્તિકાયની જેમ કર્મગુણના સંબંધને પામતો નથી, કારણ કે તે પ્રકારે થવાનો તેનો સ્વભાવ જ નથી. ૧૯.

ટીકાર્થ—એક એટલે અભિન્ન આકાશ પ્રદેશને વિષે રહ્યા છતાં પણ આત્મા કર્મના રૂપ, રસ વિગેરે ગુણની સાથે સંબંધને પામતો નથી. કારણ કે તેવા પ્રકારનો એટલે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવારૂપ તેનો સ્વભાવ જ નથી. તેથી તે શુદ્ધ એટલે પોતાની સત્તાના જ સ્વરૂપવાળો છે. કોની જેમ? તે કહે છે-ધર્માસ્તિકાયની જેમ. એટલે ધર્માસ્તિકાય જીવના પુદ્ગળો સાથે સંબંધવાળો છે, તો પણ તે સચેતન કે રૂપી થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મના પરમાણુ સાથે સંબંધવાળો છતાં પણ આત્મા રૂપ, રસ વિગેરેવાળો થતો નથી. ૧૯.

તેપર દષ્ટાંત કહે છે.—

यथा तैमिरिकश्चन्द्रमप्येकं मन्यते द्विधा ।
अनिश्चयकृतोन्मादस्तथात्मानमनेकधा ॥ २० ॥

મૂલાર્થ—જેમ નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય એક ચદ્રને પણ બે પ્રકારે જાણે છે, તેમ નિશ્ચયના અજ્ઞાને કરેલા ઉન્માદવાળો પુરૂષ એક આત્માને અનેક પ્રકારનો માને છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર એટલે નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય ચંદ્ર એક છતાં પણ તેને બે પ્રકારે એટલે બે ચંદ્ર છે એમ માને છે, તે જ

પ્રકારે જે જ્ઞાનને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો નથી એવા જ્ઞાને કરેલા ઉન્માદવાળો પુરૂષ, આત્મા એક છતાં પણ તેને અનેક પ્રકારનો માને છે. પણ સામાન્યે કરીને જાતિવડે આત્મા એક જ છે એમ તે જાણતો નથી. ૨૦.

ફરીને દૃષ્ટાંત આપે છે.—

यथानुभूयते ह्येकं स्वरूपास्तित्वमन्वयात् ।
साहृश्यास्तित्वमप्येकमविरुद्धं तथात्मनाम् ॥ २१ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અન્વયથી આત્માના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ એક જ અનુભવાય છે, તેમ આત્માનું સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ પણ એક જ છે, તેમાં કાંઈપણ વિરોધ નથી. ૨૧.

ટીકાર્થ—જેમ અન્વયથી એટલે સર્વ આત્મામાં અસ્તિપણાના સંબંધથી જીવોના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ એટલે સ્વભાવનું વિદ્યમાનપણું એક જ અનુભવાય છે-બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે જ પ્રકારે સમાનપણાનું અસ્તિત્વ પણ અન્વયથી આત્માને વિષે એક જ છે, તે અવિરુદ્ધ-અદૂષિત છે. ૨૧.

सदसद्वादपिशुनात् संगोप्य व्यवहारतः ।
दर्शयत्येकतारत्नं सतां शुद्धनयः सुहृत् ॥ २२ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નયરૂપી મિત્ર સ્યાદ્વાદને જણાવનારા વ્યવહારથી રક્ષણ કરીને સત્પુરૂષોને એકતારૂપ રત્ન દેખાડે છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ નય એટલે અત્યંત શુદ્ધ સત્તાને ગ્રહણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિક નય-મહાસામાન્યને ગ્રહણ કરનાર પાણીનો માર્ગ, તેરૂપ મિત્ર સત્પુરૂષોને સત્ તથા અસત્વાદ એટલે નિત્ય, અનિત્ય, એકત્વ, અનેકત્વ વિગેરે રૂપ વસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનાર જે સ્યાદ્વાદ તેને જણાવનાર વ્યવહારથી એટલે સૂક્ષ્મ, બાદર વિગેરે અનેક ભેદે કરીને આત્માનું પ્રતિપાદન કરનાર અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથકી રક્ષણ કરીને એકતારત્નને એટલે સર્વ આત્માના અભેદરૂપ મણિને દેખાડે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સર્વ જીવોની એકતા સિદ્ધ કરે છે. ૨૨.

नृनारकादिपर्यायैरप्युत्पन्नविनश्वरैः ।
भिन्नैर्जहाति नैकत्वमात्मद्रव्यं सदान्वयि ॥ २३ ॥

મૂલાર્થ—ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા એવા ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્ય, નારકી વિગેરે પર્યાયોવડે પણ નિરંતર અન્વયવાળું આત્મદ્રવ્ય એકપણાને છોડતું-તજતું નથી. ૨૩.

મૂલાર્થ—પુદ્ગળોનો ગુણ મૂર્તિ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ આત્મારૂપ દ્રવ્યને પુદ્ગળોથી ભિન્ન કહ્યું છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—પુદ્ગળોનો એટલે પરમાણુઓનો ગુણ એટલે ઉત્પન્ન થવા લાયક ધર્મ મૂર્તિ—આકાર છે, અને આત્મા એટલે જીવ જ્ઞાન ગુણવાળો છે તેજ તેનો ઉત્પન્ન કરવા લાયક-મેળવવા લાયક ધર્મ છે. પણ આકારાદિક તેના ધર્મ નથી. તેથી કરીને એટલે ધર્મના ભેદથી તે બંને ભિન્ન છે; માટે જિનેશ્વરોએ પુદ્ગળોથી એટલે પરમાણુથી તેમજ તેના દ્વીપ્રદેશી વિગેરે સ્કંધોથી ભિન્ન જીવદ્રવ્યને કહ્યું છે. ૪૮.

હવે ધર્માસ્તિકાયથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે,—

धर्मस्य गतिहेतुत्वं गुणो ज्ञानं तथात्मनः ।
धर्मास्तिकायात्तद्भिन्नमात्मद्रव्यं जगुर्जिनाः ॥ ४९ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માસ્તિકાયનો ગતિમાં હેતુપણું એ ગુણ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે. તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ જીવદ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાયથકી ભિન્ન કહ્યુ છે. ૪૯,

ટીકાર્થ—ધર્મનો એટલે ધર્માસ્તિકાય રૂપ દ્રવ્યનો ગતિમાં એટલે જીવ અને પુદ્ગળના વિવક્ષિત સ્થાનથી બીજા સ્થાનની પ્રાપ્તિને માટે ગમનમાં હેતુ એટલે માછલાઓને જળની જેમ સહાયપણાએ કરીને અપેક્ષા કારણપણું એ ગુણ છે. તથા આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ગુણ છે. તેથી કરીને ધર્માસ્તિકાયથકી જીવદ્રવ્ય ભિન્ન છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યુ છે. ૪૯.

અધર્માસ્તિકાયથકી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

अधर्मे स्थितिहेतुत्वं गुणो ज्ञानगुणोऽसुमान् ।
ततोऽधर्मास्तिकायान्य[illegible]यं जगुर्जिनाः ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—અધર્માસ્તિ[illegible] [illegible]પણુ એ ગુણ છે, અને જીવનો ગુણ જ્ઞાન છે, [illegible] જીવદ્રવ્યને અધર્માસ્તિકાયથકી ભિન્ન કહ્યુ છે

ટીકાર્થ—અધર્મને વિષે [illegible] રૂપ દ્રવ્યને વિષે સ્થિતિમાં એટલે અચળપ[illegible] [illegible]ળોની સ્થિતિમાં હેતુ એટલે [illegible] [illegible]કરીને અપેક્ષા કારણપણું એ ગુણ [illegible] [illegible]થી

જેનો ગુણ છે, એવો અનુમાન-પ્રાણી અર્થાત આત્મા છે. તેથી કરીને અધર્માસ્તિકાયથકી અન્ય એટલે વિલક્ષણ ધર્મવાળુ આત્મદ્રવ્ય છે, એમ તીર્થંકરોએ કહ્યુ છે. ૫૦.

હવે આકાશાસ્તિકાયથકી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

अवगाहो गुणो व्योम्नो ज्ञानं खल्वात्मनो गुणः ।
व्योमास्तिकायात्तद्भिन्नमात्मद्रव्यं जगुर्जिनाः ॥ ५१ ॥

મૂલાર્થ—આકાશનો ગુણ અવકાશ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને તીર્થંકરોએ આકાશાસ્તિકાયથકી જીવદ્રવ્યને ભિન્ન કહ્યું છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—આકાશનો ગુણ એટલે ઉત્પન્ન થવા લાયક ધર્મ અવગાહ છે એટલે ગમન અને સ્થિતિના પરિણામમાં પરિણમન થયેલા જીવ પુદ્ગળો પૈકી તેની અંદર પ્રવેશ કરનારને અવકાશ આપવો અને સ્થિતિમાં રહેલાને આધારતું સ્થાન આપવું તેરૂપ અવકાશ ગુણ છે. અને જીવનો ગુણ-ધર્મ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને આકાશાસ્તિકાયથકી જીવદ્રવ્ય-ચેતન પદાર્થ ભિન્ન છે, એમ અરિહતોએ કહ્યુ છે. ૫૧.

હવે કાળદ્રવ્યથકી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

आत्मा ज्ञानगुणः सिद्धः समयो वर्तनागुणः ।
तद्भिन्नं समयद्रव्यादात्मद्रव्यं जगुर्जिनाः ॥ ५२ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો સિદ્ધ છે. અને સમય (કાળ) વર્તનાના ગુણવાળો છે, તેથી સર્વજ્ઞોએ આત્મદ્રવ્યને કાળદ્રવ્યથી ભિન્ન કહ્યુ છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જીવ જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો નિશ્ચિત કર્યો છે અને કાળ વર્તના ગુણવાળો એટલે નવું, જૂનું વિગેરે કરવારૂપે કરીને અથવા પૂર્વ-પહેલું અને અપર-પછી એવા રૂપે કરીને પ્રવર્તનારૂપ ગુણવાળો છે; તેથી કરીને એટલે આ પ્રમાણે વ્યાવૃત્તિ લક્ષણ હોવાથી કાળદ્રવ્યથી ભિન્ન જીવદ્રવ્ય છે એમ સર્વજ્ઞોએ કહ્યુ છે. ૫૨.

आत्मनस्तदजीवेभ्यो विभिन्नत्वं व्यवस्थितम् ।
व्यक्तिभेदनयादेशादजीवत्वमपीष्यते ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્માનું અજીવ દ્રવ્યોથકી ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. તેમજ વ્યક્તિનો ભેદ કરનાર નયના આદેશથી આત્માનું અજીવપણું પણ ઇચ્છીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને અ-જીવથકી એટલે પુદ્ગળાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય તથા કાળથકી જીવનું ભિન્નપણું એટલે વિશેષે કરીને જૂદાપણું પ્રતિષ્ઠિત છે—સિદ્ધ થાય છે. અહીં જીવનાં અનેક લક્ષણો છતાં પણ એક જ્ઞાનરૂપ જ લક્ષણનો આશ્રય કરીને વ્યાવૃત્તિ-ભિન્નતા દેખાડી છે. તે તેમાં (જીવમાં) જ્ઞાનરૂપ સર્વદા સર્વ અવસ્થામાં અન્વયવડે કરીને અવ્યભિચારી લક્ષણ હોવાથી તેનું પ્રાધાન્ય રાખીને કહ્યું છે. હવે આત્મા કોઈ પણ પ્રકારે અજીવ પણ કહી શકાય છે, તે કહે છે—વ્યક્તિવડે એટલે વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ ભિન્ન ગુણના આશ્રયરૂપ વિશેષણે કરીને ભેદ માનનારા વ્યવહારાદિક નયના આદેશથી એટલે વસ્તુને પ્રમાણરૂપ કરવાના પક્ષથી અર્થાત્ સામાન્ય પ્રકારથી અજીવપણું પણ એટલે જીવ શબ્દની પ્રવૃત્તિ અને વ્યુત્પત્તિના ભેદનો આશ્રય કરવાથી અચેતનપણું પણ જીવમાં માનીએ છીએ-એકલું જીવપણું જ માનીએ છીએ તેમ નથી. ૫૩.

અજીવપણાને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

अजीवा जन्मिनः शुद्धभावप्राणव्यपेक्षया ।
सिद्धाश्च निर्मलज्ञाना द्रव्यप्राणव्यपेक्षया ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ ભાવપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને જન્મધારી (સંસારી) જીવો અજીવરૂપ છે, અને નિર્મળ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધના જીવો દ્રવ્યપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને અજીવરૂપ છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે કેવળ આત્મસ્વરૂપે રહેલા અથવા સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી નિર્દોષ એવા ભાવપ્રાણોની એટલે પોતાના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનાર વિશેષ પ્રકારના જીવનવાળા આવરણ વિનાના જ્ઞાનાદિકની અપેક્ષાએ કરીને સર્વે સંસારી જીવો અજીવરૂપ છે એટલે ઉપર કહેલા જીવનથી રહિત હોવાથી અજીવપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તથા સિદ્ધ જીવો એટલે મુક્તિમાં રહેલા નિરંજન અને નિર્મળ જ્ઞાનવાળા એટલે અત્યંત વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ કરનારા જીવો દ્રવ્ય પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને એટલે આયુષ્ય, ઇંદ્રિયો વિગેરે અપ્રધાન પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્ય પ્રાણના અભાવને લીધે અજીવરૂપ કહેવાય છે. ૫૪.

હવે ત્રણ શ્લોકે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રાણોને કહે છે.—

इन्द्रियाणि बलं श्वासोच्छ्वासो ह्यायुस्तथाऽपरम् ।
द्रव्यप्राणाश्चतुर्भेदाः पर्यायाः पुद्गलाश्रिताः ॥ ५५ ॥

મૂલાર્થ—ઇંદ્રિયો, બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ તથા આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો છે તેના પર્યાયો પુદ્ગળાશ્રિત છે. ૫૫,

ટીકાર્થ—શ્રોત્રાદિક પાંચ ઇંદ્રિયો, કાયબળ વિગેરે ત્રણ બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, તથા આયુષ્ય-જીવિત એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો એટલે અપ્રધાનપણે રહેલા પ્રાણો પુદ્ગળનો આશ્રય કરીને રહેલા એટલે કાર્મણાદિક પુદ્ગળથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયો છે અને તેના પરિણામ-ઉત્પાદ વ્યયરૂપ છે. તેથી તે પ્રાણોએ કરીને અવ્યય ધર્મવાળો જીવ જીવતો નથી. ૫૫.

કેમ જીવતો નથી? તે કહે છે.—

भिन्नास्ते ह्यात्मनोऽत्यन्तं तदेतैर्नास्ति जीवनम् ।
ज्ञानवीर्यसदाश्वासनित्यस्थितिविकारिभिः ॥ ५६ ॥

મૂલાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી કરીને જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિના વિકારવાળા તે દ્રવ્ય પ્રાણોવડે જીવનું જીવન હોતું નથી. ૫૬.

ટીકાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી-જીવથી અત્યંત ભિન્ન એટલે પૃથક્ સત્તાવાળા છે, તેથી કરીને આ પૂર્વે કહેલા આત્માથી ભિન્ન દ્રવ્યપ્રાણોવડે જીવનું જીવન હોતું નથી. કારણકે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળ જ્ઞાન, અનંતશક્તિરૂપ વીર્ય, સદાશ્વાસ એટલે નિત્ય આનંદમયપણું અને નિત્યસ્થિતિ એટલે સર્વદા શાશ્વત જીવન-એ ચારેથી વિપર્યય સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય પ્રાણોવડે જીવનું સનાતન જીવિતપણું હોતું નથી. ૫૬.

ત્યારે જીવ શાથી જીવે છે? તે કહે છે.—

एतत्प्रकृतिभूताभिः शाश्वतीभिस्तु शक्तिभिः ।
जीवत्यात्मा सदेत्येषा शुद्धद्रव्यनयस्थितिः ॥ ५७ ॥

મૂલાર્થ—તે (પૂર્વોક્ત) જ્ઞાન વીર્યાદિકની પ્રકૃતિરૂપ શાશ્વતી શક્તિએ કરીને આત્મા નિરંતર જીવે છે. એ પ્રમાણે આ શુદ્ધ દ્રવ્ય નયની સ્થિતિ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિની પ્રકૃતિરૂપ એટલે આત્માના સ્વભાવરૂપ શાશ્વતી એટલે અવિનાશના સ્વભાવવાળી શક્તિવડે એટલે પોતાની જાતિની વ્યક્તિવડે અથવા પોતાના આત્મિક ધર્મની વૃત્તિવડે જીવ નિરંતર જીવે છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલી શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયના દોષરહિત દ્રવ્ય નયની એટલે દ્રવ્યાર્થિક નયની સ્થિતિ એટલે સ્વરૂપસ્થાન છે. ૫૭.

जीवो जीवति न प्राणैर्विना तैरेव जीवति ।
इदं चित्रं चरित्रं के हन्त पर्यनुयुञ्जताम् ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—જે પ્રાણો વિના જીવ જીવતો નથી, તે જ પ્રાણો વિના જીવ જીવે છે. આ આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને કોણ જાણી શકે? ૫૮.

ટીકાર્થ—આત્મા જે પ્રાણો વિના એટલે આયુષ્ય વિગેરે દ્રવ્ય પ્રાણો વિના જીવતો નથી એટલે મનુષ્યાદિકપણાને ધારણ કરતો નથી. અહીં एव શબ્દ નિશ્ચય અર્થમાં છે. તેથી કરીને જે દ્રવ્યપ્રાણોથી રહિત સતો તે જીવતો નથી, તે જ આયુષ્યાદિક પ્રાણોવિના તે જીવે છે એટલે જીવપણાનું અને સિદ્ધપણાનું પાલન કરે છે. આ હમણાં દેખાડેલા આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને એટલે ચૈતન્યની લીલાને હે ભદ્ર! કોણ એટલે કયા પંડિતો જાણી શકે? એટલે સમાધાનને માટે પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકે? કોઇજ નહીં. આ ત્રણે શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે–ઇંદ્રિય, બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એ ચાર ભેદવાળા દ્રવ્ય પ્રાણો પુદ્ગળથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા તથા પોતાની જાતિની તથા વ્યક્તિની શક્તિભૂત જ્ઞાન, વીર્ય, સદાચાર તથા નિત્યસ્થિતિ રૂપ ચાર પ્રકારના ભાવપ્રાણો જાણવા. સંસારી જીવ જે દ્રવ્યપ્રાણો વિના જીવતો નથી. તે જ દ્રવ્ય પ્રાણો વિના સિદ્ધના જીવો જીવે છે, એ આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર છે. ૫૮.

હવે પુણ્ય પાપથકી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે—

नात्मा पुण्यं न वा पापमेते यत्पुद्गलात्मके ।
आद्यबालशरीरस्योपादानत्वेन कल्पिते ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પુણ્યરૂપ નથી અથવા પાપરૂપ પણ નથી. કારણ કે તે પુણ્યપાપ પુદ્ગલરૂપ છે અને પ્રથમ બાળ શરીરના ઉપાદાન કારણપણે કલ્પના કરેલાં છે. ૫૯

ટીકાર્થ—જીવ પુણ્યરૂપ એટલે શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ નથી અથવા પાપ એટલે અશુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ પણ નથી કારણ કે તે પુણ્ય અને પાપ પુદ્ગલરૂપ એટલે પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થાત્ પુદ્ગલના [illegible] છે, અને આત્મા તો ચૈતન્ય સ્વભાવ છે તથા તે પુણ્ય અને પાપ જીવને ભવાંતરની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયના [illegible] [illegible] કે [illegible] એટલે શરીરાદિક નામકર્મે કરીને તે શરીરની [illegible] [illegible] કારણપણે કલ્પેલાં—અંગીકાર કરેલા છે. ૫૯

पुण्यं कर्म शुभं प्रोक्तमशुभं पापमुच्यते ।
तत्कथं तु शुभं जन्तून् यत्पातयति जन्मनि ॥ ६० ॥

મૂલાર્થ—શુભ કર્મને પુણ્ય કહ્યું છે, અને અશુભ કર્મને પાપ કહ્યું છે. તેમાં પુણ્ય શુભ કેમ કહેવાય? કારણ કે તે જીવોને જન્મને વિષે પાડે છે-અનેક જન્મો કરાવે છે. ૬૦

ટીકાર્થ—શુભ એટલે સુખ આપનાર ઉચ્ચ ગોત્ર વિગેરે કર્મને એટલે પ્રકૃતિસમૂહને જિનેશ્વરોએ પુણ્યતત્ત્વ કહ્યું છે. અને અશુભ એટલે નીચ ગોત્ર વિગેરે દુઃખદાયી કર્મને પાપતત્ત્વ કહ્યું છે. તે પુણ્ય શુભ કર્મ શી રીતે કહેવાય? ન જ કહેવાય. કારણ કે તે પુણ્ય બાહીરનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી જીવોને જન્મરૂપ કષ્ટના સમુદ્રમાં નાખે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જન્મ હેતુની અપેક્ષાએ પુણ્યને શુભપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ સાંસારિક સુખાદિકની અપેક્ષાએ શુભપણું કહી શકાય છે. ૬૦.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

न ह्यायसस्य बन्धस्य तपनीयमयस्य च ।
पारतंत्र्याविशेषेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—લોઢાની બેડીના અને સુવર્ણની બેડીના પરતંત્રપણાના અવિશેષને લીધે તેમાં કાંઇપણ ફળનો ભેદ નથી. ૬૧.

ટીકાર્થ—લોઢાની બેડી વિગેરે રૂપ બંધનનો અને સુવર્ણમય પગની બેડી તથા હાથનાં કડાં વિગેરે રૂપ અલંકારનો પરાધીનપણાના અવિશેષને લીધે એટલે ન્યૂનાધિકપણું નહીં હોવાને લીધે કાંઇપણ ફળભેદ નથી. બન્ને ઠેકાણે બંધનપણું તો સરખું જ છે. ૬૧.

કહેલા બંધનના ઉદાહરણને ફળવડે સ્પષ્ટ કરે છે.—

फलाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न भेदः पुण्यपापयोः ।
दुःखान्न भिद्यते हन्त यतः पुण्यफलं सुखम् ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—સુખ દુઃખરૂપ ફળે કરીને પુણ્ય પાપનો કાંઇપણ ભેદ નથી. કારણ કે પુણ્યનું ફળ જે સુખ છે, તે દુઃખથી ભેદ પામતું નથી-દુઃખથી જુદું નથી. ૬૨.

ટીકાર્થ—સાતાસ્વરૂપવાળું સુખ અને અસાતાસ્વરૂપવાળું દુઃખ એટલે કષ્ટ તેરૂપ ફળવડે કરીને એટલે તેના સાધ્ય કાર્યવડે કરીને પણ શુભાશુભ કર્મરૂપ પુણ્યપાપનો ભેદ જરા પણ નથી. કારણ કે હે ભવ્ય! પુણ્યનું ફળ એટલે શુભ કર્મનું કાર્ય જે મનને આનંદાદિક આપનાર સુખ છે, તે રોગાદિકરૂપ દુઃખથી ભેદ પામતું નથી-તદ્દન ભિન્ન નથી. તેનું કારણ આગળ કહીએ છીએ. ૬૨.

વિષયાભિલાષરૂપી અગ્નિના સંયોગથી જેનું હર્ષરૂપી જળ સુકાઈ ગયું છે એવા જીવનું અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાની જેમ એટલે અગ્નિના સંબંધથી તપેલા લોહપિંડની જેમ (આમ કહેવાથી નિરંતર સતપ્તપણું સૂચવન કર્યું છે) સદા એટલે નિરંતર શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોના ઉત્સુકપણાને લીધે એટલે વિષયના તીવ્ર અભિલાષને લીધે સંતપ્તપણું રહે છે, તેવા પુણ્યફળને વિષે શું સુખ છે? કાંઈ જ નથી. ૬૭.

प्राक्पश्चाचारतिस्पर्शात्पुटपाकमुपेयुषि ।
इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निर्वृतिः ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ અને પછી પણ સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી પુટપાકને પામેતા ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે સંતાપનો જ પ્રચાર થાય છે, પણ સુખ થતું નથી. ૬૮.

ટીકાર્થ—પ્રથમ એટલે ભોગ સમયે દેહાદિકના ખેદવડે તથા પછી એટલે વિપાક સમયે ગત્યંતરમાં રહેલા દુઃખથી આત્માને થનારા ખેદવડે સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી, પુટપાક એટલે બે માટીના પાત્રની વચ્ચે મૂકેલા ઔષધને ભસ્મ કરવા માટે ચોતરફ અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે તેવા પુટપાકપણાને પામે છતે ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે તાપનો વ્યાપ એટલે દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનો પ્રચાર જ થાય છે, પણ નિર્વૃત્તિ એટલે સુખ થતું જ નથી. ૬૮.

सदा यत्र स्थितो द्वेषोल्लेखः स्वप्रतिपन्थिषु ।
सुखानुभवकालेऽपि तत्र तापहतं मनः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જ્યાં સુખનો અનુભવ કરવાને સમયે પણ નિરંતર પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનું ચિંતવન રહેલું છે, ત્યાં તેનું મન તાપથી હણાયેલું જ હોય છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જે પુણ્યફળના ભોગમાં પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનો ઉલ્લેખ એટલે અપ્રીતિના ચિંતનરૂપ સંતાપ સર્વદા રહેલો છે એટલે મનને વિષે વર્તે છે, તેવા પુણ્યફળના ભોગમાં સુખના અનુભવકાળે પણ એટલે સુખ ભોગવવાને સમયે પણ તેનું ચિત્ત તાપથી હણાયેલું એટલે સંકલેશથી વ્યાપ્ત થયેલું જ હોય છે, તેથી તેમાં સુખ ક્યાંથી જ હોય? ૬૯.

स्कन्धात्स्कन्धान्तरारोपे भारस्येव न तत्त्वतः ।
अक्षाह्लादेऽपि दुःखस्य संस्कारो विनिवर्तते ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—એક સ્કંધથી બીજા સ્કંધપર આરોપણ કરવાથી જેમ ભાર ઓછો થતો નથી, તેમ ઇંદ્રિયોના આનદમાં પણ તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૭૦.

ટીકાર્થ—ધાન્ય વિગેરેની મોટી ગાંસડીરૂપ ભારને એક સ્કંધથી બીજા સ્કંધપર ધારણ કરવાથી પણ જેમ પરમાર્થથી કાંઈ ભાર ઉતરતો નથી-ઘટતો નથી તેમ ઇંદ્રિયોના આનંદને વિષે પણ આ લોક અને પરલોકના દુઃખસમૂહનો સસ્કાર એટલે બીજા સ્કંધપર ભારના આરોપણરૂપ અન્ય દુઃખનો આરોપ તત્ત્વથી નિવૃત્તિ પામતો નથી. કારણ કે તે ઇંદ્રિયો બન્ને લોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. ૭૦.

सुखं दुःखं च मोहश्च तिस्रोऽपि गुणवृत्तयः ।
विरुद्धा अपि वर्तन्ते दुःखजात्यनतिक्रमात् ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણે ગુણની વૃત્તિઓ વિરૂદ્ધ છે, તો પણ દુઃખની જાતિને ઉલ્લંઘન કરતા નથી માટે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—સુખ અને દુઃખ એ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું ફળ છે. તથા મોહ એટલે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવનો પરિણામ અથવા અજ્ઞાનપણું, એ ત્રણે પણ ગુણની વૃત્તિઓ એટલે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની પ્રવૃત્તિઓ ક્રમે કરીને વિરૂદ્ધ છે એટલે એકનું પ્રાધાન્ય છતે બીજા બેનું ગૌણપણું એ પ્રમાણે પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવવાળા સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે વર્તે છે, તોપણ દુઃખની જાતિના-ધર્મના અનતિક્રમથી એટલે દુઃખની જાતિનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી તેથી તે ત્રણે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

क्रुद्धनागफणाभोगोपमो भोगोद्भवोऽखिलः ।
विलासश्चित्ररूपोऽपि भयहेतुर्विवेकिनाम् ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—સમગ્ર ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફણાના વિસ્તારની ઉપમાવાળો છે, વિચિત્ર પ્રકારનો વિલાસ પણ વિવેકી પુરૂષોને ભયનાં કારણરૂપ છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર શબ્દાદિક ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફણાના વિસ્તાર જેવો છે, વિવિધ પ્રકારનો વિલાસ પણ એટલે શૃંગાર, આડંબર, ક્રિડા, વિનોદ વિગેરે રમત ગમ્મતના પ્રકારો પણ વિવેકીને એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારા પુરૂષોને ભયના હેતુ છે એટલે દુર્ગતિ ગમનરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કે તે તેનાં કારણ છે. ૭૨.

વિષયાભિલાષરૂપી અગ્નિના સંયોગથી જેનું સ્વરૂપ જ ઢંકાઈ ગયું છે એવા જીવનું અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાની જેમ એટલે અગ્નિના સંબંધથી તપેલા લોહપિંડની જેમ (આમ કહેવાથી નિરંતર સંતાપનું સૂચવન કર્યું છે) સદા એટલે નિરંતર શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોના ઉત્સુકપણાને લીધે એટલે વિષયના તીવ્ર અભિલાષને લીધે સંતપ્તપણું રહે છે, તેવા પુણ્યફળને વિષે શું સુખ છે? કાંઈ જ નથી. ૬૭.

प्राक्पश्चाचारतिस्पर्शात्पुटपाकमुपेयुषि ।
इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निर्वृतिः ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ અને પછી પણ સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી પુટપાકને પામેલા ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે સતાપનો જ પ્રચાર થાય છે, પણ સુખ થતું નથી. ૬૮.

ટીકાર્થ—પ્રથમ એટલે ભોગ સમયે દેહાદિકના ખેદવડે તથા પછી એટલે વિપાક સમયે અત્યંતરમાં રહેલા દુઃખથી આત્માને થનારા ખેદવડે સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી, પુટપાક એટલે બે માટીના પાત્રની વચ્ચે મૂકેલા ઔષધને ભસ્મ કરવા માટે ચોતરફ અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે તેવા પુટપાકપણાને પામે છતે ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે તાપનો વ્યાપ એટલે દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા સતાપનો પ્રચાર જ થાય છે, પણ નિર્વૃત્તિ એટલે સુખ થતું જ નથી. ૬૮.

सदा यत्र स्थितो द्वेषोल्लेखः स्वप्रतिपन्थिषु ।
सुखानुभवकालेऽपि तत्र तापहतं मनः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—જ્યાં સુખનો અનુભવ કરવાને સમયે પણ નિરંતર પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનું ચિંતવન રહેલું છે, ત્યાં તેનું મન તાપથી હણાયેલું જ હોય છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જે પુણ્યફળના ભોગમાં પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનો ઉલ્લેખ એટલે અપ્રીતિના ચિંતનરૂપ સંતાપ સર્વદા રહેલો છે એટલે મનને વિષે વર્તે છે, તેવા પુણ્યફળના ભોગમાં સુખના અનુભવકાળે પણ એટલે સુખ ભોગવવાને સમયે પણ તેનું ચિત્ત તાપથી હણાયેલું એટલે સંક્લેશથી વ્યાપ્ત થયેલું જ હોય છે, તેથી તેમાં સુખ ક્યાંથી જ હોય? ૬૯.

स्कन्धात्स्कन्धान्तरारोपे भारस्येव न तत्त्वतः ।
अक्षाह्लादेऽपि दुःखस्य संस्कारो विनिवर्तते ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—એક સ્કંધથી બીજા સ્કંધપર આરોપણ કરવાથી જેમ ભાર ઓછો થતો નથી, તેમ ઇંદ્રિયોના આનંદમાં પણ તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૭૦.

ટીકાર્થ—ધાન્ય વિગેરેની મોટી ગાંસડીરૂપ ભારને એક સ્કધથી બીજા સ્કધપર ધારણ કરવાથી પણ જેમ પરમાર્થથી કાંઈ ભાર ઉતરતો નથી-ઘટતો નથી તેમ ઇંદ્રિયોના આનંદને વિષે પણ આ લોક અને પરલોકના દુઃખસમૂહનો સંસ્કાર એટલે બીજા સ્કધપર ભારના આરોપણરૂપ અન્ય દુઃખનો આરોપ તત્ત્વથી નિવૃત્તિ પામતો નથી. કારણ કે તે ઇંદ્રિયો બન્ને લોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. ૭૦.

सुखं दुःखं च मोहश्च तिस्रोऽपि गुणवृत्तयः ।
विरुद्धा अपि वर्तन्ते दुःखजात्यनतिक्रमात् ॥ ७१ ॥

મૂલાર્થ—સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણે ગુણની વૃત્તિઓ વિરૂદ્ધ છે, તો પણ દુઃખની જાતિને ઉલ્લઘન કરતા નથી માટે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—સુખ અને દુઃખ એ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું ફળ છે. તથા મોહ એટલે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવનો પરિણામ અથવા અજ્ઞાનપણું, એ ત્રણે પણ ગુણની વૃત્તિઓ એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની પ્રવૃત્તિઓ ક્રમે કરીને વિરૂદ્ધ છે એટલે એકનું પ્રાધાન્ય છતે બીજા બેનું ગૌણપણું એ પ્રમાણે પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવવાળા સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે વર્તે છે, તોપણ દુઃખની જાતિના-ધર્મના અનતિક્રમથકી એટલે દુઃખની જાતિનું ઉલ્લઘન કરતી નથી તેથી તે ત્રણે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

क्रुद्धनागफणाभोगोपमो भोगोद्भवोऽखिलः ।
विलासश्चित्ररूपोऽपि भयहेतुर्विवेकिनाम् ॥ ७२ ॥

મૂલાર્થ—સમગ્ર ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફણાના વિસ્તારની ઉપમાવાળો છે, વિચિત્ર પ્રકારનો વિલાસ પણ વિવેકી પુરૂષોને ભયનાં કારણરૂપ છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર શબ્દાદિક ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફણાના વિસ્તાર જેવો છે, વિવિધ પ્રકારનો વિલાસ પણ એટલે શૃંગાર, આડબર, ક્રિયા, વિનોદ વિગેરે રમત ગમતના પ્રકારો પણ વિવેકીને એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારા પુરૂષોને ભયના હેતુ છે એટલે દુર્ગતિ ગમનરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કેમ કે તે તેનાં કારણ છે. ૭૨.

इत्थमेकत्वमापन्नं फलतः पुण्यपापयोः ।
मन्यते यो न मूढात्मा नान्तस्तस्य भवोदधेः ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે પુણ્ય તથા પાપનું ફળથકી એકપણું પ્રાપ્ત થયું. જે મૂર્ખ માણસ એ પ્રમાણે માનતો નથી, તેના ભવસાગરનો અંત થતો નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળથકી એટલે પોતાને સાધ્ય એવા કાર્યનું સંપાદન કરવાથકી પુણ્ય તથા પાપનું એકપણું—અભેદપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જે વસ્તુસ્વભાવને નહીં જાણનારો મૂઢાત્મા એટલે મોહે કરેલા વ્યામોહથી જેના ચિત્તનો વ્યાક્ષેપ થયો છે એવો પુરૂષ તે બન્નેનું એકપણું માનતો નથી એટલે સ્વીકારતો નથી, તે મૂઢને સંસારરૂપી સાગરના અંત એટલે તીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે તે બોધરહિત છે. ૭૩.

પુણ્ય અને પાપનું ફળનાં અભેદે કરીને એકપણું કહ્યું. હવે પુણ્યપાપથકી આત્મા ભિન્ન છે, તે કહે છે.—

दुःखैकरूपयोर्भिन्नस्तेनात्मा पुण्यपापयोः ।
शुद्धनिश्चयतः सत्यचिदानन्दमयः सदा ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને અર્થાત્ એ રીતે દુઃખના જ એક સ્વરૂપવાળા પુણ્ય પાપથી આત્મા જૂદો છે. કારણ કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આત્મા સર્વદા સત્ ચિત્ આનંદમય છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુથી આત્મા જેનો દુઃખરૂપજ એક સ્વભાવ છે એવા પુણ્ય ને પાપથી ભિન્ન છે-જૂદો જ છે. તે આત્મા કેવો છે? તે કહે છે.—શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયરહિત વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર એવા નિશ્ચયથકી એટલે નિશ્ચય સ્વરૂપને અવધારણ કરનાર નયનો પક્ષ આશ્રય કરવાથી સર્વદા સત્ ચિત્ અને આનંદમય છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ૭૪.

કહેલા આત્મસ્વરૂપનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

तत्तुरीयदशाव्यंग्यरूपमावरणक्षयात् ।
भात्युष्णोद्योतशीलस्य घननाशाद्रवेरिव ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મેઘનો નાશ થવાથી ઉષ્ણ પ્રકાશના સ્વભાવવાળા સૂર્યનું રૂપ દેખાય છે, તેમ આવરણનો ક્ષય થવાથી તુર્ય દશાને વિષે જાણી શકાય તેવું તે આત્માનું રૂપ દેખાય છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલું આત્મસ્વરૂપ તુર્ય દશાને વિષે એટલે અનુક્રમે સુષુપ્તિ, જાગૃત અને સ્વપ્ન એ ત્રણ દશાનું ઉલ્લંઘન કરીને કેવળજ્ઞાનના પ્રકાશવાળી ઉજાગર નામની ચોથી દશા કે જે જીવને વિશેષ પ્રકારના બોધથી થયેલી અવસ્થા છે, તેને વિષે જાણી શકવા લાયક ચેતનસ્વભાવ આવરણના ક્ષયથી એટલે જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ રૂપ કર્મના આચ્છાદનનો વિનાશ થવાથી જાણી શકાય છે. સૂર્યના ઉદ્યોત-પ્રકાશની જેમ સર્વ પદાર્થના સમૂહને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા આત્માનું સ્વરૂપ ભાસે છે-શોભે છે. કોની જેમ? તે કહે છે-મેઘના સમૂહનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્યનું નિર્મળ બિંબ શોભે છે તેમ. ૭૫.

जायन्ते जाग्रतोऽक्षेभ्यश्चित्राधिसुखवृत्तयः ।
सामान्यं तु चिदानन्दरूपं सर्वदशान्वयि ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—જાગ્રત આત્માને ઇંદ્રિયોથકી અનેક પ્રકારની આધિવાળી સુખની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સામાન્ય તો સર્વ દશામાં સંબંધવાળું ચિદાનંદ રૂપ ભાસે છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—જાગ્રત એટલે દ્રવ્ય નિદ્રારહિત આત્માને શ્રોત્રાદિક ઇંદ્રિયોથકી અનેક પ્રકારની આધિઓવાળી એટલે માનસિક પીડાવાળી તથા આશાવડે ઉત્પન્ન કરેલ આર્ત સ્વભાવવાળી સુખની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સામાન્ય તો એટલે સર્વમાં રહેલી કેવળ ચેતના તો સર્વ દશામાં—અવસ્થામાં સંબંધવાળુ ચિદાનંદ રૂપ સત્ય જ્ઞાનમય બ્રહ્મસ્વરૂપ તેનાવડે રહેલીજ છે. જીવની સત્તા માત્રનો જ આશ્રય કરીને સર્વ દશાઓને વિષે સરખી રીતે જ રહેલી છે ૭૬

તે વાત દૃષ્ટાંતવડે સ્પષ્ટ કરે છે.-

स्फुलिंगैर्न यथा वह्निर्दीप्यते ताप्यतेऽथवा ।
नानुभूतिपराभूती तथैताभिः किलात्मनः ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અગ્નિ તણખાવડે પ્રદીપ્ત થતો નથી, અથવા તાપ પમાડતો નથી, તેમ આ સુખની વૃત્તિઓવડે આત્માનો અનુભવ અથવા પરાભવ થતો નથી. ૭૭.

ટીકાર્થ—જેમ સ્ફુલિંગવડે એટલે અગ્નિના કણીઆવડે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો નથી, તેમજ પૂતાદિકને તાપ પમાડતો નથી-નરમ કરતો નથી, તેજ પ્રકારે આ પૂર્વે કહેલી આધિવાળી સુખની વૃત્તિઓવડે જીવને સુખાનુભવ અથવા પરાભવ થતો નથી. કારણ કે તે સામાન્ય છે. અને આત્મા તો ચૈતન્ય જાતિએ કરીને અવસ્થિત રહેલો છે. ૭૭.

તથા વિસભાગનો એટલે વિસદૃશ-આત્માને પ્રતિકૂલ જે ભાગો-કામવિકાર વિગેરે વિભાવના પ્રકારો તેનો વિશેષ પ્રકારે નાશ થયે છતે આત્મા-જીવ શુદ્ધ સ્વભાવોને-પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરવા પ્રવર્તે છે—વ્યાપારવાન્ થાય છે, પણ ગુણની હાનિને માટે પ્રવર્તમાન થતો નથી એમ આ નય માને છે. ૮૨.

હવે પછીના બે શ્લોકો વર્તમાન સમયના ભાવનું પ્રરૂપણ કરવામાં તત્પર છે એમ જાણવું. તે બે શ્લોકો કહે છે.

चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ८३ ॥

મૂલાર્થ—રાગાદિક કલેશવડે વાસિત એવું ચિત્તજ સંસાર છે. અને તે રાગાદિક કલેશવડે મુક્ત થયેલું તે ચિત્ત જ ભવાન્ત કહેવાય છે. ૮૩.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે રાગ એટલે જીવને કોઇક સ્થળે અભિષ્વંગતા (આસક્તિના) પરિણામને ઉત્પન્ન કરનાર વિશેષ પ્રકારનું મોહનીય કર્મ, તે રાગદ્વેષાદિક કલેશવડે વાસિત-ભાવિત થયેલું ચિત્ત એટલે જ્ઞાન અથવા અંતઃકરણ તેજ સંસાર છે. અહીં एव શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે તેથી ફરીને તે ચિત્તરૂપજ અથવા તે ચિત્તજ સંસાર છે. અને તે ચિત્તજ તે કલેશોવડે મુક્ત થવાથી એટલે સર્વ અંશે રહિત થવાથી ભવાંત એટલે મોક્ષ એમ પણ કહેવાય છે. ૮૩.

यश्च चित्तक्षणः क्लिष्टो नासावात्मा विरोधतः ।
अनन्यविकृतं रूपमित्यन्वर्थं ह्यदः पदम् ॥ ८४ ॥

મૂલાર્થ—જે ચિત્તનો સમય ક્લિષ્ટ છે, તે વિરોધને લીધે આત્મા નથી. કારણ કે તે આત્માનું રૂપ નિર્વિકાર છે, તેથી આ પદ સાર્થક છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જે ક્લિષ્ટ એટલે રાગાદિક દોષથી મલીન એવો ચિત્તનો ક્ષણ એટલે અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય તે એટલે ક્લિષ્ટ ચિત્તનો ક્ષણ આત્મા-જીવ નથી. કારણ કે આત્માના સ્વરૂપમાં તેથી વિરોધ આવે છે. જેમાં બીજા કોઇએ વિકાર કર્યો નથી-કોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવું આત્માનું રૂપ એટલે આત્માની સુંદરતા અથવા સ્વભાવ, તેજ સ્પષ્ટ રીતે જણાતું આત્મસ્વરૂપ છે. તેથી ક્લિષ્ટ ચિત્તને આત્મા કહેવાથી તેમાં વિરોધ આવે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મપદ સાર્થક છે. ૮૪.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શબ્દનયો કહે છે.—

श्रुतवानुपयोगश्चेत्येतन्मिथ्या यथा वचः ।
तथात्मा शुद्धरूपश्चेत्येवं शब्दनया जगुः ॥ ८५ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઉપયોગ શ્રુતવાન્ જ હોય છે એ વચન મિથ્યા છે, તેમ આત્મા શુદ્ધરૂપ જ હોય છે એ વચન પણ મિથ્યા છે. એમ શબ્દનયો કહે છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—જેમ ઉપયોગ એટલે સામાન્ય તથા વિશેષ જ્ઞાનનો વ્યાપાર તે શ્રુતવાન્ એટલે શબ્દના ઉલ્લેખવાળો જ છે એમ કોઈ કહે તો તે વચન-વાક્ય મિથ્યા છે. કારણ કે સર્વ ઉપયોગ શ્રુતવાન્ હોતો નથી. પણ શ્રુતોપયોગ જ શ્રુતવાન્ હોય છે. માટે તે વચન મિથ્યા છે. તે જ પ્રકારે આત્મા એટલે સર્વ જીવ શુદ્ધ છે એટલે કર્મમળ રહિત છે, એ વચન પણ મિથ્યા છે. કેમકે સર્વ જીવ સર્વદા શુદ્ધ હોતા નથી. એ પ્રકારે શબ્દનયો કહે છે. શબ્દ એટલે અર્થને કહેનારા ધ્વનિવડે બોધ થવા લાયક ભાવ જેમાં પ્રધાન છે એવા શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના નયો જીવસમૂહને વિષે ભેદ માનનારા હોવાથી કહે છે. માટે સર્વ જીવને શુદ્ધ કહેવા એ આ નયોના મતમાં મિથ્યા છે, તેમજ સર્વ જીવને અશુદ્ધ કહેવા તે પણ મિથ્યા છે. ૮૫.

પોતાના અભિપ્રાયને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

शुद्धपर्यायरूपस्तदात्मा शुद्धः स्वभावकृत् ।
प्रथमाप्रथमत्वादिभेदोऽप्येवं हि तात्त्विकः ॥ ८६ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા શુદ્ધ પર્યાયરૂપ છતો પોતાના સ્વભાવને પ્રકટ કરનાર થાય છે, ત્યારે આત્મા શુદ્ધ છે. એ પ્રમાણે પ્રધાનપણું અને અપ્રધાનપણું વિગેરે ભેદ પણ પારમાર્થિક (વાસ્તવિક) થાય છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આત્મા એટલે જીવ તે સમયે શુદ્ધ એટલે કર્મરહિત થાય છે કે જે સમયે પવિત્ર પર્યાયરૂપ એટલે જ્ઞાનાદિક વિશેષ પ્રકારના ધર્મરૂપ છતો પોતાના ભાવને કરનારો એટલે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમપણું એટલે પ્રધાનપણું અને અપ્રથમપણું એટલે અપ્રધાનપણું-ગૌણપણું વિગેરે એટલે પરમાત્મા અને અપરમાત્માપણું વિગેરે ભેદ પણ પ્રધાન અને ગૌણના આશ્રિત હોવાથી વાસ્તવિક થાય છે. ૮૬.

હોવાથી તે કરવા લાયક એટલે ઉત્પન્ન કરવા લાયક નથી. કેમકે તે પોતાનું જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ કેવળ પોતાની જાતે જાણવા લાયક છે. તેપર દૃષ્ટાંત આપે છે કે—જ્યોતિ એટલે અગ્નિ દીવાવડે પ્રદીપ્ત થાય છે. પણ અપૂર્વ એટલે નવી જ્યોતિ કરાતી નથી. તે જ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ પણ જણાય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કરાતું નથી. કારણકે સાંખ્યની જેમ તે પોતે કારણ વિના જ સિદ્ધ થયેલ છે. ૯૧.

તેથી ઉલટાપણામાં દોષ કહે છે.—

अन्यथा प्रागनात्मा स्यात्स्वरूपाननुवृत्तितः ।
न च हेतुसहस्रेणाप्यात्मता स्यादनात्मनः ॥ ९२ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આત્મા પોતાના રૂપની ઉત્પત્તિ પહેલાં સ્વરૂપના અસંબંધને લીધે અનાત્મા (જડ) થશે. અને તે અનાત્માનું આત્માપણું હજારો હેતુથી પણ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૯૨.

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે જો તેનું સ્વરૂપ પણ કરેલું હોય તો પ્રથમ એટલે સ્વરૂપના નિર્માણની પહેલાં જીવ અનાત્મા-અચેતન (જડ) થશે. કેમકે પોતાના રૂપની-સ્વભાવની અનુવૃત્તિ નહીં હોવાથી એટલે સંબંધ નહીં હોવાથી-અસ્વરૂપપણું હોવાથી અવસ્તુરૂપ થશે. અને પછી હજારો હેતુથી પણ અજીવનું જીવપણું થશે નહીં. અર્થાત્ આ જગતમાં જીવરાશિને છોડીને બીજા સર્વે પદાર્થો અચેતન સ્વભાવવાળા છે. તેઓ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ છે, કારણકે તેમનો તેવો સ્વભાવ નહીં હોવાથી આત્મપણાની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય છે. ૯૨.

नये तेनेह नो कर्ता किं त्वात्मा शुद्धभावभृत् ।
उपचारात्तु लोकेषु तत्कर्तृत्वमपीष्यताम् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ નયને વિષે આત્મા કર્તા નથી. પણ શુદ્ધ ભાવને ધારણ કરનાર છે. પરંતુ લોકને વિષે ઉપચારથી તેનું (આત્માનું) કર્તાપણું પણ ભલે ઇચ્છો. ૯૩.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહે કરીને આ સંગ્રહ નામના નયને વિષે-વાણીના માર્ગને વિષે આત્મા કર્તારૂપ નથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. પણ બીજું સાંભળો-શુદ્ધ ભાવને ધારણ કરનાર એટલે આ નયને મતે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો જ આત્મા છે. અને ઉપચારથી તો એટલે આ નયના શક્ય અર્થને

એટલે બીજા નયના મતનેવિષે તે આત્માનું કર્તાપણું એટલે નવા ગુણનું કરવાપણું ભલે ઇચ્છો-કહો. તેમાં અમને કાંઇપણ હાની નથી. ૯૩.

હવે પર્યાયાસ્તિક નય બોલે છે.—

उत्पत्तिमात्मधर्माणां विशेषग्राहिणो जगुः ।
अव्यक्तिरावृतेस्तेषां नाभावादिति का प्रमा ॥ ९४ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષગ્રાહી નયો આત્માના ધર્મોની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેમને આવરણથી અવ્યક્તિ છે, આત્મધર્મના અભાવથી અવ્યક્તિ નથી. તેમાં શું પ્રમાણ? ૯૪.

ટીકાર્થ—વિશેષને ગ્રહણ કરનાર એટલે વસ્તુના ધ્રૌવ્યરૂપ સમસ્વભાવનો ત્યાગ કરીને ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ વિષમ ધર્મને ગ્રહણ કરનાર-કહેનાર અશુદ્ધ, નૈગમ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના વિશેષગ્રાહી નયો આત્માના ધર્મોની એટલે ચેતનના વિશિષ્ટ દર્શન જ્ઞાન વિગેરે ભાવોની ઉત્પત્તિને કહે છે. તે કહે છે કે-જીવધર્મોના આવરણથી તેની-આત્મધર્મોની અવ્યક્તિ-તિરોભાવ છે, અને અભાવથી એટલે આત્માને વિષે તેના અવિદ્યમાનપણાથી નથી એટલે આત્મધર્મના અભાવને લીધે અવ્યક્તિ નથી. એમાં શું પ્રમાણ! એટલે આ ઠેકાણે યથાર્થ જ્ઞાનનો કયો વિચાર છે? કોઈ પણ નથી, તેથી અભાવને લીધે જ તે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-અનભિવ્યક્ત (અપ્રગટ)નું અરૂપપણું છે. વિશેષગ્રાહી નયો કેવળ પર્યાયનું જ વસ્તુપણું માનતા હોવાથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલા ઘટની જેમ અભાવને લીધેજ વ્યક્તિનો અભાવ છે એમ સિદ્ધ કરે છે-માને છે. ૯૪.

કહેલા અર્થને જ સિદ્ધ કરે છે.—

सत्त्वं च परसंताने नोपयुक्तं कथञ्चन ।
संतानिनामनित्यत्वात् संतानोऽपि च न ध्रुवः ॥ ९५ ॥

મૂલાર્થ—પર સંતાનને વિષે સત્ત્વ કોઈ પણ પ્રકારે યુક્ત નથી. અને સંતાનીનું અનિત્યપણું હોવાથી સતાન પણ ધ્રુવ (નિત્ય) નથી. ૯૫.

ટીકાર્થ—પર સંતાનને વિષે એટલે પોતાપણાથી વ્યતિરિક્ત પુદ્ગલ અને દેવદત્ત વિગેરેના જ્ઞાનાદિકના સતાનને વિષે એટલે વિવિધ કાળમાં થયેલા કારણે કરીને રહિત માત્ર કાર્યમાં જ વર્તવાપણાને વિષે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશવડે કરીને ગુણના પર્યાયોની પરંપરાને વિષે સત્ત્વ

એટલે દ્રવ્ય કોઈ પણ પ્રકારે યુક્ત (યોગ્ય) નથી. અથવા વિભાગ રહિતપણાએ કરીને સંબંધવાળું નથી. જેમ તંતુની પરંપરાને વિષે માટીરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ નથી તેમ તથા સંતાનીનું એટલે જીવાદિક દ્રવ્યનું અનિત્યપણું હોવાથી એટલે નિરંતર એકાકારપણે રહેવું ન હોવાથી સંતાન પણ એટલે કાર્યમાં વર્તતો ધર્મ પણ ધ્રુવ-નિત્ય હોતો નથી. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે-દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકીપણે જે ઉત્પત્તિ થઈ તે આત્માજ ઉત્પન્ન થયો, કેમકે ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ સંબંધ છે. તેથી સતાનના અનિત્યપણાને લીધે સતાની પણ અનિત્ય સિદ્ધ થયો. ૯૫.

કેવળ આત્મા જ ઉત્પત્તિવાળો છે એમ નથી. પરંતુ આકાશાદિક પણ ઉત્પત્તિવાળા છે, તે વાત કહે છે—

व्योमाप्युत्पत्तिमत्तत्तदवगाहात्मना ततः ।
नित्यता नात्मधर्माणां तद्दृष्टान्तबलादपि ॥ ९६ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આકાશ પણ તેની તેની અવગાહનાના સ્વરૂપે કરીને ઉત્પત્તિમાન છે. આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી પણ આત્મધર્મોની નિત્યતા નથી. ૯૬.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ સંબંધ છે માટે તે તે કાળક્રમે આવેલા જીવ અને પુદ્ગળોએ અવગાહના કરાતા એટલે તે જીવાદિકને અંદર પ્રવેશ કરવામાં આધારરૂપ જેનું (જે ઉત્પત્તિનું) સ્વરૂપ છે, તે અવગાહનારૂપે કરીને આકાશ પણ ઉત્પત્તિમાન છે. તે આકાશની ઉત્પત્તિરૂપ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી જીવના ધર્મોની પણ નિત્યતા—નહીં ઉત્પન્ન થવાપણું નથી. અર્થાત્ આકાશની ઉત્પત્તિના સામર્થ્યથી આત્માની પણ ઉત્પત્તિ જાણવી. ૯૬.

હવે ઋજુસૂત્ર નયનો મત બતાવે છે.--

ऋजुसूत्रनयस्त्वत्र कर्तृतां तस्य मन्यते ।
स्वयं परिणमत्यात्मा यं यं भावं यदा यदा ॥ ९७ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પોતે જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે ભાવને પરિણમે છે, ત્યાં ત્યાં ઋજુસૂત્ર નય આત્માને તે તે ભાવનો કર્તા માને છે. ૯૭.

ટીકાર્થ—આત્મા એટલે જીવ જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે સમયે જે જે [illegible] ભાવને [illegible] પોતે જ એટલે પરની [illegible] છે એટલે તે તે [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે, [illegible] ઋજુસૂત્ર નય એટલે ઋજુ[illegible] નય, [illegible]

પક્ષતાનો ત્યાગ કરીને વર્તમાન વસ્તુને જ સત્તારૂપે કહેનાર નય-ઋજુસૂત્રનો વિકાસ તે જીવને તે ભાવનેવિષે કર્તાપણું એટલે અપૂર્વ વસ્તુને કરવાપણું માને છે-સ્વીકારે છે અર્થાત્ તે ભાવો ઉત્પન્નિમાન થાય છે. ૯૭.

આ નય પરભાવનું કર્તાપણું માનતો નથી, તે કહે છે —

कर्तृत्वं परभावानामसौ नाभ्युपगच्छति ।
क्रियाद्वयं हि नैकस्य द्रव्यस्याभिमतं जिनैः ॥ ९८ ॥

મૂલાર્થ—આ નય પરભાવોનું કર્તાપણું અંગીકાર કરતો નથી. કારણ કે એક દ્રવ્યની બે ક્રિયા જિનેશ્વરોએ માનેલી નથી. ૯૮.

ટીકાર્થ—આ ઋજુસૂત્રનય પરભાવોનું એટલે આત્મ વ્યતિરિક્ત પૌદ્ગલિક વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોનું કર્તાપણું સ્વીકારતો નથી એટલે સર્વ કોઈ કર્તા પોતાના ભાવને જ કરે છે. અન્ય ભાવ કરવામાં તો કોઈ એક પરમાણુ વિગેરે જ સકળ જગતના કાર્યોનો કર્તા હોય છે. તે જ કહે છે.-કારણ કે એક દ્રવ્યની એટલે જીવાદિકરૂપે કરીને એક જ ગુણ પર્યાયને ભજનાર વસ્તુની બે ક્રિયા-બે વ્યાપાર એટલે જીવ ક્રિયા અને અજીવ ક્રિયા એમ બે ક્રિયા તીર્થંકરોએ કહી નથી. જો બે ક્રિયા થતી હોય તો જીવ અને અજીવ એ બન્નેનો અભેદ થઈ જાય. એટલે કે જીવ અજીવની ક્રિયાનો કરનાર થાય, અને અજીવ પણ જીવની ક્રિયાનો કરનાર થાય અને આમ થાય તો જીવ અજીવરૂપ થઈ જાય અને અજીવ જીવપણાને પામી જાય. ૯૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

भूतिर्या हि क्रिया सैव स्यादेकद्रव्यसंततौ ।
न साजात्यं विना च स्यात्परद्रव्यगुणेषु सा ॥ ९९ ॥

મૂલાર્થ—એક દ્રવ્યની સંતતિને વિષે જે હોવાપણું તે જ ક્રિયા હોય છે. તે ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે સમાન જાતિપણા વિના થતી નથી. ૯૯.

ટીકાર્થ—કારણ કે એક દ્રવ્યની સંતતિને વિષે એટલે જીવાદિક એક પદાર્થની કાળક્રમે સક્રમ થયેલી ઉત્પાદ અને વિનાશરૂપ જુદુના પર્યાયોની એણીનેવિષે જે કોઈ પણ વર્તમાન કાળના પર્યાયોનું હોવાપણું તે જ એટલે બીજા પર્યાય કરીને ઉત્પન્ન થવું તે જ ક્રિયા છે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર છે. બીજું કાંઈ નથી. અને તે કહેલી ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે એટલે પોતાથી જાતિ

[illegible] સિદ્ધ [illegible] એટલે [illegible]
[illegible] ચિન્મયપણું [illegible]
[illegible] એટલે [illegible]
[illegible] એટલે [illegible] એટલે [illegible]
[illegible] ૧૦૮.

[illegible] છે—

[illegible] कर्तृत्वाद्यभिमानतः ।
[illegible] ज्ञानवांस्तु न लिप्यते ॥ १०९ ॥

[illegible]— [illegible] કર્તૃત્વબુદ્ધિના [illegible]
[illegible] કર્મથી [illegible] છે, પણ જ્ઞાની પુરુષ તેથી
[illegible] નથી. ૧૦૯.

[illegible]— [illegible] એટલે [illegible] પુદ્ગલાદિને [illegible]
[illegible] એટલે [illegible] અર્થાત્ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ [illegible]
[illegible] આત્મજ્ઞાનથી એટલે [illegible]
[illegible] એવી બુદ્ધિથી અજ્ઞાની—તત્ત્વના બોધરહિત [illegible]
[illegible] જ્ઞાની તો એટલે [illegible]
[illegible] એ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર [illegible]
[illegible] એટલે તે કર્મવડે બંધાતો નથી. ૧૦૯.

[illegible] કરે છે—

[illegible] नो पुण्यपापयोरपि कर्मणोः ।
[illegible] तु कर्तेष्टानिष्टवस्तुषु ॥ ११० ॥

[illegible]— [illegible] પુણ્ય પાપરૂપ કર્મનો પણ [illegible]
[illegible] ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુને વિષે રાગ અને દ્વેષના પરિણામનો
કર્તા છે. ૧૧૦.

[illegible]— [illegible] એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞ પુરુષ પાપ
[illegible] શુભ અશુભ [illegible] કર્મનો પણ કર્તા નથી, અકર્તા છે. પરંતુ
[illegible] અને અનિષ્ટ વસ્તુને વિષે એટલે પ્રિય તથા અપ્રિય પદાર્થોને વિષે
[illegible] અને દ્વેષના પરિણામનો કર્તા છે. ૧૧૦.

रज्यते द्वेष्टि चार्थेषु तत्कार्यविकल्पतः ।
आत्मा यदा तदा कर्म ससमादात्मनि युज्यते ॥ १११ ॥

[illegible] વિકલ્પથી પદાર્થોને વિ[illegible]

રાગ પામે છે અથવા દ્વેષ પામે છે, ત્યારે ભ્રમથી આત્માને વિષે ક
જોડાય છે-બંધાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે સમયે આત્મા એટલે જીવ તે તે કાર્યના વિકલ્પથી એટલે તે તે કાળના ભેદે કરીને કરાતા કાર્યના સંકલ્પથી સચિત્ત અચિત્ત પદાર્થોનેવિષે રાગ પામે છે અથવા દ્વેષ પામે છે, ત્યારે-તે સમયે ભ્રમથી-મોહથી કર્મ એટલે જ્ઞાનાવરણાદિક ક્રિ-યાજન્ય ફળ આત્માનેવિષે જોડાય છે એટલે આશ્લેષ પામે છે. અર્થાત્ તેથી કરીને રાગ અને દ્વેષથી આકર્ષણ કરાયેલાં કર્મનાં દળિયાં જીવના પ્રદેશનેવિષે મળી જાય છે. ૧૧૧.

स्नेहाभ्यक्ततनोरङ्गं रेणुनाश्लिष्यते यथा ।
रागद्वेषानुविद्धस्य कर्मबन्धस्तथा मतः ॥ ११२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જેના શરીરપર તેલવડે અભ્યંગન કર્યું હોય તેના અંગપર રજ ચોંટી જાય છે, તેમ રાગ અને દ્વેષથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવને કર્મનો બંધ માનેલો છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ તેલ વિગેરેવડે જેના શરીરનું મર્દન કર્યું છે એવા પુરૂષનું અંગ રેણુવડે આશ્લેષ કરાય છે, તેજ પ્રકારે રાગ અને દ્વેષના પરિણામથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવને કર્મનો બંધ એટલે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મનો આશ્લેષ માનેલો-કહેલો છે. ૧૧૨.

તે અર્થપર દ્દષ્ટાંત આપે છે—

लोहं स्वक्रियया‌भ्येति भ्रामकोपलसन्निधौ ।
यथा कर्म तथा चित्रं रक्तद्विष्टात्मसन्निधौ ॥ ११३ ॥

મૂલાર્થ—જેમ લોઢું પોતાના વ્યાપારે કરીને ભ્રમણ પાષાણની સમીપે આવે છે, તેમ રાગી અને દ્વેષી આત્માની સમીપે વિચિત્ર પ્રકારનાં કર્મ પોતાની જાતે જ આવે છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—જેમ, પોતાના વ્યાપારે કરીને ભમાવે એટલે ચલાવે અર્થાત્ પોતાના સ્થાનથી જે ખેંચે તે ભ્રામક કહેવાય છે તે ભ્રામક નામના (લોહચુંબક) પાષાણની સમીપે એટલે અયસ્કાંત મણિની સમીપે લોહનો પિંડ જાય છે-તેનીસન્મુખ આવે છે, તે જ પ્રકારે રાગ અને દ્વેષના પરિણામવાળા જીવની સમીપે વિચિત્ર પ્રકારનાં કર્મ એટલે કર્મદળીયાંનો સમૂહ આવે છે. ૧૧૩.

आत्मा न व्यापृतस्तत्र रागद्वेषाशयं सृजन् ।
तन्निमित्तोपनम्रेषु कर्मोपादानकर्मसु ॥ ११४ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મુસાફરનેવિષે રહેલી ચોરીનો માર્ગનેવિષે ઉપચાર થાય છે, તેમ મૂર્ખજનો પુદ્ગલકર્મને વિષે રહેલી વિક્રિયાનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરે છે. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—જેમ પાંથ એટલે માર્ગમાં ગમન ક્રિયા કરનાર મુસાફરનેવિષે રહેલી-પ્રાપ્ત થએલી ચોરીનો માર્ગનેવિષે ઉપચાર થાય છે એટલે 'માર્ગ લુંટાયો' એમ કહેવાય છે, તેજ પ્રકારે પુદ્ગલ એટલે દ્રવ્યકર્મનેવિષે રહેલી વિક્રિયાનો એટલે જીવની વિભાવ પરિણતિનો મૂર્ખ આત્માનેવિષે-ચૈતન્યને વિષે ઉપચાર કરે છે. એટલે "આ હિંસા કરનાર જીવ અશુભ કર્મવડે બંધાયો" ઇત્યાદિ કહે છે. ૧૧૯.

कृष्णः शोणोऽपि चोपाधेर्नाशुद्धः स्फटिको यथा ।
रक्तोद्विष्टस्तथैवात्मा संसर्गात्पुण्यपापयोः ॥ १२० ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્ફટિક મણિ ઉપાધિને લીધે કાળો અથવા રાતો કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે અશુદ્ધ નથી. તેજ રીતે આત્મા પણ પુણ્ય પાપના સબંધથી રાગી અને દ્વેષી કહેવાય છે. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—જેમ સ્ફટિક મણિ શ્યામ અને રક્તવર્ણવાળો ઉપાધિને લીધે એટલે કૃષ્ણ વર્ણાદિકના સાહચર્યને લીધે દેખાય છે, પણ સ્વરૂપે કરીને તે તેવો નથી-પોતે અશુદ્ધ શ્યામતાદિક ધર્મવાળો નથી; તેજ પ્રકારે આત્મા પુણ્ય પાપના એટલે શુભાશુભ દ્રવ્યકર્મના સંબંધથી રાગી અને દ્વેષી દેખાય છે, તો પણ સ્વરૂપથી શુદ્ધ હોવાને લીધે તે તેવો (રાગી દ્વેષી) નથી. ૧૨૦.

सेयं नटकला तावद्यावद्विविधकल्पना ।
यद्रूपं कल्पनातीतं तत्तु पश्यत्यकल्पकः ॥ १२१ ॥

મૂલાર્થ—જ્યાં સુધી વિવિધ પ્રકારની કલ્પના છે ત્યાં સુધી તે [illegible]
[illegible]
[illegible] ૧૨૧

ટીકાર્થ—[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ૧૨૧

कल्पनामोहितो जन्तुः शुक्लं कृष्णं च पश्यति ।
तस्यां पुनर्विलीनायामशुक्लाकृष्णमीक्षते ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો પ્રાણી શુક્લ અને કૃષ્ણને જુએ છે, પણ તે કલ્પનાનો લય (નાશ) થવાથી અશુક્લ અને અકૃષ્ણને જુએ છે. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો એટલે રાગાદિકની યોજનાથી વ્યાકુળ થયેલો પ્રાણી શુક્લ-ઉજ્વળ અને કૃષ્ણ-મેલથી મલિન જુએ છે. પણ તે કલ્પના નાશ પામવાથી વીતરાગી પુરૂષ અશુક્લ અને અકૃષ્ણ એટલે વર્ણથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપને જુએ છે. ૧૨૨.

હવે સ્તુતિનું સ્વરૂપ દેખાડવા પૂર્વક પુણ્યપાપથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

तद्ध्यानं सा स्तुतिर्भक्तिः सैवोक्ता परमात्मनः ।
पुण्यपापविहीनस्य यद्रूपस्यानुचिन्तनम् ॥ १२३ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્ય પાપ રહિત એવા જે આત્મસ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું, તે જ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે જ સ્તુતિ અને તે જ ભક્તિ કહેલી છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—પરમાત્માનું એટલે સત્ય બ્રહ્મરૂપ આત્માનું આગળ કહેવાશે તે જ ધ્યાન-એકાગ્ર પ્રણિધાન જાણવું, તથા હમણાં કહેવાશે તે જ સ્તુતિ જાણવી. તથા હમણાં કહેવાશે તે જ તેની ભક્તિ જાણવી. આ ત્રણે કહ્યાં તે શું? તે કહે છે—કે જે પુણ્યપાપના સંબંધ રહિત સ્વરૂપનું એટલે પરમ નિરંજન સ્વભાવવાળા ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપનું હૃદયના ચિંતવન કરવું, તે જ તે સર્વ જાણવું. ૧૨૩.

शरीररूपलावण्यवप्रच्छत्रध्वजादिभिः ।
वर्णितैर्वीतरागस्य वास्तवी नोपवर्णना ॥ १२४ ॥

મૂલાર્થ—વીતરાગના શરીર, રૂપ, લાવણ્ય, વપ્ર, છત્ર અને ધ્વજ વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રશંસા થતી નથી. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—વીતરાગનું એટલે જિનેશ્વરનું મળ અને પરસેવાથી રહિત શરીર, ગાયના દૂધ જેવું ઉજ્વળ રૂધિર, સુગંધી માંસ દેહ, સુરવરોએ સમગ્ર શક્તિથી નિર્માણ કરેલા અંગુષ્ઠ અનંત ગણું સુંદર રૂપ અને સુવર્ણાદિકથી વ્યાપ્ત હોય આકૃતિ, પોતાના દેહના ભામંડલે કરીને સૂર્યની રત્ન ...મય, મણિમય, સુવર્ણમય અને

સુશોભિત અને પુષ્પોના પ્રકરવાળું સમવસરણ, તારા સહિત ચંદ્રમંડળને અનુકરણ કરનાર ત્રણ છત્ર, હજારો નાની પતાકાઓથી સુશોભિત અને હજાર યોજન ઉંચા દંડના અગ્રભાગવાળો ચારે પોળમાં રહેલો મહા ઇંદ્રધ્વજ, તથા आदि શબ્દથી દેવદુંદુભિ, દેવોનું આગમન વિગેરેવડે તેમની પ્રશંસા કરવાથી પ્રભુની વાસ્તવિક એટલે પારમાર્થિક પ્રશંસા-સ્તુતિ થતી નથી. ૧૨૪.

व्यवहारस्तुतिः सेयं वीतरागात्मवर्तिनाम् ।
ज्ञानादीनां गुणानां तु वर्णना निश्चयस्तुतिः ॥ १२५ ॥

મૂલાર્થ—તે સર્વ વ્યવહાર સ્તુતિ જાણવી. અને વીતરાગ આત્માને વિષે વર્તતા જ્ઞાનાદિક ગુણોની જે પ્રશંસા કરવી, તે નિશ્ચય સ્તુતિ જાણવી. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—તે એટલે શરીરાદિકના વર્ણનરૂપ, આ એટલે ઉપર કહેલી પ્રશસાને વ્યવહાર સ્તુતિ જાણવી એટલે અન્યને અન્યપણાની કલ્પના કરવા રૂપ ઉપચાર સ્તુતિ જાણવી. અને જેનાથી રાગ એટલે મોહનીય કર્મ અત્યંત ભિન્ન થયું છે એવા આત્માને વિષે વર્તનારા જ્ઞાનાદિક એટલે સર્વે પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન, અનંત વીર્ય વિગેરે ગુણોની-આત્માના ધર્મોની જે પ્રશંસા કરવી તે નિશ્ચય સ્તુતિ એટલે વાસ્તવિક પ્રશંસા જાણવી. ૧૨૫.

કહેલા અર્થને વિષે દૃષ્ટાંત આપે છે.—

पुरादिवर्णनाद्राजा स्तुतः स्यादुपचारतः ।
तत्त्वतः शौर्यगांभीर्यधैर्यादिगुणवर्णनात् ॥ १२६ ॥

મૂલાર્થ—નગર વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે રાજાની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે, અને તેના શૌર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય વિગેરે ગુણોનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે સ્તુતિ કરી કહેવાય છે. ૧૨૬.

ટીકાર્થ—જેમ નગરાદિકનું એટલે નગર, મહેલ, અલંકાર અને બાગબગીચા વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે એટલે માત્ર રાજાના ઉદ્દેશે કરીને જ રાજાની સ્તુતિ થઇ કહેવાય છે; અને શૂરવીરપણું, ગંભીરપણું, ધીરપણું તથા आदि શબ્દ છે તેથી દાતારપણું, ઉદારપણું વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે-પરમાર્થપણે રાજાની સ્તુતિ થઈ કહેવાય છે. તે જ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ પણ જાણવી. ૧૨૬.

मुख्योपचारधर्माणामविभागेन या स्तुतिः ।
न सा चित्तप्रमादाय कवित्वं कुकवेरिव ॥ १२७ ॥

મૂલાર્થ—મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોનો વિભાગ કર્યા વિના જે સ્તુતિ કરવી, તે ખરાબ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—જે કોઇપણ સ્તુતિ મુખ્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવરૂપ સહજ (વાસ્તવિક) અને ઉપચાર એટલે સહચારી ભાવે કરીને ન હોય તેનું કહેવું તે, જેમ અલંકારવડે શરીરના સ્વરૂપનું વાર્ણન કરવું તે. તેવા મુખ્ય અને ઉપચારથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મોના એટલે પદાર્થની વર્તનાના વિભાગ વિના એટલે સ્વ અને પરની સ્વરૂપે કરીને અવ્યવસ્થા અર્થાત્ મુખ્યધર્મને મુખ્યપણે ન કહેવા તથા ઉપચાર ધર્મોને ઉપચારપણે ન કહેવા તે, આ પ્રમાણે વિભાગવિના કરેલી સ્તુતિ શિષ્ટ પુરૂષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.-ખરાબ એટલે કવિત્વ કળામાં અકુશળ એવા કવિનું એટલે નવા ઉછરતા નવકારનું કાવ્ય-વર્ણન જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે થતું નથી તેમ. ૧૨૭.

હવે ફળ કહેવા પૂર્વક નિષેધ કરે છે.—

अन्यथाभिनिवेशेन मत्युतानर्थकारिणी ।
सुतीक्ष्णा खड्गधारेव प्रमादेन करे धृता ॥ १२८ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આગ્રહવડે કરેલી સ્તુતિ હસ્તમાં પ્રમાદથી ધારણ કરેલી તીક્ષ્ણ ખડ્ગધારાની જેમ ઉલટી અનર્થ કરનારી થાય છે. ૧૨૮.

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે મુખ્ય તથા ઉપચારીક ધર્મનો વિભાગ કર્યા વિના અભિનિવેશે કરીને એટલે પોતાના મતનું રક્ષણ કરવાના અભિમાનથી કદાગ્રહે કરીને, ઉપચાર સ્તુતિમાં જે મુખ્યતાની દૃષ્ટિ રાખવી, તે ઉલટી અનર્થ કરનારી એટલે આત્માની અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતનો નાશ કરનારી થાય છે. કોની જેમ? તે કહે છે– જેમ પ્રમાદે કરીને એટલે અસાવધાનપણે હાથમાં ધારણ કરેલી અત્યંત તીક્ષ્ણ ખડ્ગની ધારા વિનાશને માટે થાય છે તેમ. ૧૨૮.

હવે ઉચિતપણું દેખાડે છે.—

मणिप्रभामणिज्ञानन्यायेन शुभकल्पना ।
वस्तुस्पर्शितया न्याय्या यावद्धानञ्जनप्रथा ॥ १२९ ॥

મૂલાર્થ—મણિની કાંતિને વિષે મણિના જ્ઞાનના દૃષ્ટાંતે કરીને

વસ્તુને સ્પર્શ કરવાપણું હોવાથી જ્યાં સુધી અનંજનપ્રથા ન હોય ત્યાં સુધી શુભ કલ્પના ન્યાય યુક્ત છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—ચંદ્રકાંત વિગેરે મણિની કાંતિને વિષે જે મણિનું જ્ઞાન એટલે 'આ મણિ છે' એવી બુદ્ધિ તે સત્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ન્યાયવડે-દૃષ્ટાંતવડે વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરવાપણું હોવાથી શુભકલ્પના એટલે સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો સંકલ્પ ન્યાય્ય એટલે યુક્તિયુક્ત છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિષે જે પ્રતિબિંબ પડવું તે અંજન કહેવાય છે. તે અંજનની પ્રથા એટલે પ્રસિદ્ધિ ન હોય તે અનંજન-પ્રથા કહેવાય છે. આ અનંજન પ્રથા જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તે શુભ કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે. ભાવાર્થ એ છે કે—ભગવાનના અતિશયોનું આભ્યંતર સ્વરૂપ જોઇને અથવા જાણીને પછી તેનું અવલંબન કરીને ભગવાનનું જે વર્ણન કરવું, તે જિનેશ્વરના ગુણોને અનુસરતું હોવાથી યુક્ત-યોગ્ય સ્તુતિરૂપ છે, અને સમવસરણ વિગેરે જોઇને મુખ્ય જિનનું જે વર્ણન કરવું તે તેના ગુણનો સ્પર્શ નહીં કરવાથી અનંજન પ્રથા છે. ૧૨૯.

પુણ્યપાપ થકી આત્માના ભિન્નપણાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

पुण्यपापविनिर्मुक्तं तत्त्वतस्त्वविकल्पकम् ।
नित्यं ब्रह्म सदा ध्येयमेषा शुद्धनयस्थितिः ॥ १३० ॥

મૂલાર્થ—પુણ્યપાપથી રહિત, તત્ત્વથી વિકલ્પ રહિત તથા નિત્ય એવા બ્રહ્મનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, એ શુદ્ધનયની સ્થિતિ છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—પુણ્યપાપથી સર્વથા રહિત, તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે વિકલ્પરહિત અને નિત્ય એટલે સનાતન સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું એટલે ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનું સર્વદા ધ્યાન કરવું એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિ છે એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતની મર્યાદા છે. ૧૩૦.

હવે આશ્રવ અને સવર થકી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

आश्रवः संवरश्चापि नात्मा विज्ञानलक्षणः ।
यत्कर्मपुद्गलादानरोधावाश्रवसंवरौ ॥ १३१ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા એ આશ્રવ અને સંવરરૂપ પણ નથી. કારણ કે આત્મા વિજ્ઞાનના લક્ષણવાળો છે, અને આશ્રવ તથા સંવર કર્મ પુદ્‌ગલોના ગ્રહણ અને નિરોધ રૂપ છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—આત્મા આશ્રવરૂપ એટલે નવા કર્મને ગ્રહણ કરવા રૂપ તથા સંવરરૂપ એટલે નવા કર્મને નિરોધ કરવાના ઉપાયરૂપ નથી.

કારણ કે જીવ વિજ્ઞાન લક્ષણવાળો એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળો છે, અને કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગળો એટલે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તથા તેનો નિરોધ કરવો તે જ આશ્રવ અને સંવરના અનુક્રમે લક્ષણો છે તેથી તે આશ્રવ અને સંવર આત્મા રૂપ થઈ શકતા નથી. કેમકે પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવા કે ન કરવા, એ અનાત્મરૂપ જ છે. ૧૩૧.

ફરીને જે આત્મસ્વરૂપવાળા છે, તેને દેખાડે છે.—

आत्मादत्ते तु यैर्भावैः स्वतंत्रः कर्मपुद्गलान् ।
मिथ्यात्वाविरती योगाः कषायास्तेऽन्तराश्रवाः ॥ १३२ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જે પરિણામે કરીને સ્વતંત્રપણે કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, યોગ અને કષાયરૂપ પરિણામને આંતર (આભ્યંતર) આશ્રવ જાણવા. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—એમ સંભવે છે કે આત્મા જે પોતામાં રહેલા પરિણામે કરીને સ્વતંત્ર છતો એટલે પરની પ્રેરણા વિના જ કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગળના સ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિણામો મિથ્યાત્વ-વિપરીત દૃષ્ટિપણું, અવિરતિ-અનુપરતિ, યોગ-મન, વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારો તથા કષાયો એટલે ક્રોધાદિકના પરિણામો તદ્રૂપ અંતર આશ્રવો એટલે જીવના પરિણામ રૂપ ભાવો છે. તેમને વિષે આત્મા સંભવે છે. કેમકે તે પરિણામો આત્માના ધર્મો છે. ૧૩૨.

भावनाधर्मचारित्रपरीषहजयादयः ।
आश्रवोच्छेदिनो धर्मा आत्मनो भावसंवराः ॥ १३३ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, ધર્મ, ચારિત્ર અને પરીસહોનો જય વિગેરે જેઓ આશ્રવનો નાશ કરનારા આત્માના ધર્મો છે તે ભાવસંવર કહેવાય છે. ૧૩૩.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલા આશ્રવોનો નાશ કરનારા જીવના જે જ્ઞાનાદિક સ્વભાવવાળા ધર્મો છે, તે ભાવસંવરો એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ આભ્યંતર સંવરો કહેવાય છે. તે ધર્મો કયા છે? તે કહે છે.-ભાવના-અનિત્ય, અશરણ વિગેરે બાર પ્રકારની ચિંતના, ધર્મ-ક્ષમા, આર્જવ વિગેરે દશ પ્રકારનો ધર્મ, સામાયિક વિગેરે પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર તથા ક્ષુધા તૃષા વિગેરે બાવીશ પ્રકારના પરીસહનો જય તથા આદિ શબ્દે કરીને સમિતિ ગુપ્તિ વિગેરે, એ સર્વ ભાવસંવરો કહેવાય છે, તે આત્મારૂપ થઈ શકે છે. ૧૩૩.

અને જેવા સ્વરૂપવાળા આશ્રવો એટલે કર્મને ગ્રહણ કરવાના હેતુઓ કહેલા છે, તેટલા જ એટલે સંખ્યાના ન્યૂનાધિકપણાથી રહિત તેટલા પરિમાણવાળા અને તેવા જ સ્વરૂપવાળા પરિશ્રવો એટલે કર્મનો ક્ષય કરવાના ઉપાયો કહેલા છે. તેથી જે આશ્રવો છે, તે જ સંવરપણે સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉપર કહેલા હેતુઓ નિયમને સ્પર્શ કરનારા નથી. ૧૩૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

तस्मादनियतं रूपं बाह्यहेतुषु सर्वथा ।
नियतौ भाववैचित्र्यादात्मैवाश्रवसंवरौ ॥ १३९ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બાહ્યહેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયતપણું છે, અને ભાવના વિચિત્રપણાને લીધે આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિશ્ચે છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલી રીતે હિંસા, દયા વિગેરે બાહ્ય હેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયત એટલે સંખ્યા અને સ્વરૂપના નિશ્ચય રહિત આશ્રવ અને સંવરનું કારણ છે. એટલે પરસ્પર એક-બીજા રૂપે થવાનો સંભવ હોવાથી તે અનિયત છે, તથા ભાવની વિચિત્રતાને લીધે એટલે શુભાશુભ પરિણામ વિવિધ પ્રકારના થતા હોવાથી આત્માજ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિયત છે-નિશ્ચે છે. એટલે બંને તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે. ભાવાર્થ એ છે કે હિંસાદિક કરવાપણે અધ્યવસાય કર્યા છતાં તે આશ્રવરૂપ થાય છે, અને તેને તજવાપણે અધ્યવસાય કરવાથી તે જ સંવરરૂપ થાય છે. ૧૩૯.

વિષય સેવા વિગેરે અજ્ઞાનાનુબંધી આશ્રવ છે, તે કહે છે.—

अज्ञानाद्विषयासक्तो बध्यते विषयैस्तु न ।
ज्ञानाद्विमुच्यते चात्मा न तु शास्त्रादिपुद्गलात् ॥ १४० ॥

મૂલાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી વિષયમાં આસક્ત થયો છતો કર્મવડે બંધાય છે, પણ વિષયોવડે બંધાતો નથી; તથા આત્મા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગળથી મુક્ત થતો નથી. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી એટલે અબોધના કારણથી શબ્દાદિક વિષયોને વિષે આસક્ત થયો છતો અજ્ઞાન પરિણામના આર્દ્રપણે કરીને કર્મરજવડે બંધાય છે; પણ વિષયોવડે એટલે શબ્દાદિક પુદ્ગળોવડે બંધાતો નથી. કેમકે તે વિષયોનું બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, માટે સ્પર્શ કરેલા માટીના ઢેફાની જેમ તે અકારણ છે; તથા

જ્ઞાનથી એટલે સત્ વસ્તુસ્વરૂપના અવલંબનથી મુક્ત એટલે કર્મરહિત થાય છે. તીવ્ર અગ્નિવડે સુવર્ણની જેમ કર્મરૂપી મળ રહિત થાય છે; પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગળથી એટલે આગમના ગ્રંથો તથા પદ્માસન વિગેરે પુદ્ગળ સમૂહના સ્પર્શથી મુક્ત થતો નથી. કેમકે તે શાસ્ત્રાદિક આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. ૧૪૦.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

शास्त्रं गुरोश्च विनयं क्रियामावश्यकानि च ।
संवराङ्गतया प्राहुर्व्यवहारविशारदाः ॥ १४१ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્ર, ગુરૂનો વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક એ સર્વને વ્યવહારને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સંવરના અંગરૂપ કહ્યા છે. ૧૪૧.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે જિનાગમ વિગેરે, ઉપદેશક ગુરૂનો વિનય એટલે સેવા, તપ પ્રતિલેખન વિગેરે ક્રિયા તથા છ પ્રકારનાં આવશ્યક એ સર્વેને વ્યવહારને વિષે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને વિષે નિપુણ પુરૂષોએ સંવરના અંગપણે એટલે સાધનપણે કહ્યા છે; પણ સંવરરૂપ કહ્યા નથી. ૧૪૧.

विशिष्टा वाक्तनुस्वान्तपुद्गलास्तेऽफलावहाः ।
ये तु ज्ञानादयो भावाः संवरत्वं प्रयान्ति ते ॥ १४२ ॥

મૂલાર્થ—જે વાણી શરીર અને મનના વિશિષ્ટ પુદ્ગળો છે, તે ફળને વહન કરનારા નથી; પણ જે આત્માના જ્ઞાનાદિક ભાવો છે, તે સંવરપણાને પામે છે. ૧૪૨.

ટીકાર્થ—વાણી, શરીર અને મનના જે પુદ્ગળો એટલે પરમાણુ-સમૂહો વિશિષ્ટ એટલે પ્રાણીના સંબંધના સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે. તેઓ એટલે પૂર્વે કહેલી બાહ્ય ક્રિયામાં પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો કર્મનિરોધરૂપ ફળને વહન કરનારા-પ્રાપ્ત કરનારા નથી; પણ આત્માના સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, ક્ષમા વિગેરે ભાવો એટલે ચેતનના પરિણામો સંવરપણાને એટલે કર્મના નિરોધમાં કારણપણાને પામે છે-જીવનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી તે કર્મનિરોધપણાને પમાડે છે. ૧૪૨.

તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરૂષોના અભિમાનનું ફળ દેખાડે છે.—

ज्ञानादिभावयुक्तेषु शुभयोगेषु तद्गतम् ।
संवरत्वं समारोप्य स्मयन्ते [illegible] ॥ १४३ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનાદિક પરિણામે કરીને યુ[illegible] ગોને વિષે

તેમાં રહેલા સંવરપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ગર્વવાળા થાય છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન, પ્રશમ અને કારૂણ્ય વિગેરે આત્માના પરિણામો વડે યુક્ત એવા શુભ યોગોને વિષે એટલે ધર્મને નિમિત્તે પ્રવર્તેલા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારોને વિષે તેમાં-જ્ઞાનાદિક ભાવમાં રહેલા સંવરપણાનો-કર્મનિરોધના સ્વભાવપણાનો આરોપ કરીને-સંકલ્પ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો 'અમે ધર્મવાળા છીએ' એ પ્રમાણે ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ૧૪૩.

प्रशस्तरागयुक्तेषु चारित्रादिगुणेष्वपि ।
शुभाश्रवत्वमारोप्य फलभेदं वदन्ति ते ॥ १४४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશસ્ત રાગવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો આરોપ કરીને તેઓ ફળના ભેદને કહે છે. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—વળી પ્રશસ્ત રાગવડે એટલે મોક્ષાદિકના શ્રેષ્ઠ અભિલાષવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિષે એટલે સામાયિકાદિક આચાર, તપ વિગેરે વ્યવહાર ધર્મોને વિષે પણ શુભ આશ્રવપણાનો એટલે શુભ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં કારણપણાનો આરોપ કરીને વ્યવહારને જાણનારા પુરૂષો ફળના ભેદને કહે છે. એટલે સયમક્રિયારૂપ (શુભ) આશ્રવથકી પણ સંવરનું કાર્ય જે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧૪૪.

भवनिर्वाणहेतूनां वस्तुतो न विपर्ययः ।
अज्ञानादेव तद्भानं ज्ञानी तत्र न मुह्यति ॥ १४५ ॥

મૂલાર્થ—વાસ્તવિક રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો વિપર્યાસ થતો નથી; છતાં તેનું ભાન-જ્ઞાન અજ્ઞાનથી જ થાય છે. તેમાં જ્ઞાની મુંઝાતો નથી. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે એટલે પરમાર્થ રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો-આશ્રવ અને સંવરરૂપ કારણોનો વિપર્યાસ-પરાવર્તન એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળના ભેદવડે કરીને વિપરીતપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. કેમકે તેથી વ્યવસ્થાના ભંગનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી કરીને તેનું જે ભાન થાય છે એટલે પૂર્વે કહેલા શુભ આશ્રવથી જે મોક્ષરૂપ ફળનું ભાન-જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ એટલે વસ્તુનો બોધ ન હોવાથી જ થાય છે. તેમાં-આવા આભાસમાં યથાર્થ વસ્તુને જાણનાર જ્ઞાની મુંઝાતો નથી-મોહવાળો થતો નથી. ૧૪૫.

ઉપચારથી કહીએ તો આ પૂર્વે કહેલું પણ યોગ્ય છે. તે વાત દે શ્લોકવડે કહે છે.—

तीर्थकृन्नामहेतुत्वं यत्सम्यक्त्वस्य वर्ण्यते ।
यच्चाहारकहेतुत्वं संयमस्यातिशायिनः ॥ १४६ ॥
तपःसंयमयोः स्वर्गहेतुत्वं यच्च पूर्वयोः ।
उपचारेण तद्युक्तं स्याद्घृतं दहतीतिवत् ॥ १४७ ॥

મૂલાર્થ—સમકિતને જે તીર્થંકર નામ કર્મનું હેતુપણું કહેવામા આવે છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા સંયમને જે આહારકનું હેતુપણું કહેવામા આવે છે, તથા પ્રથમના તપ અને સંયમને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તે 'ઘી બળે છે' એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે યુક્ત છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ટીકાર્થ—સમ્યક્ત્વને એટલે મોક્ષને સાધનાર એવા સમ્યગ્ દર્શનને જે તીર્થંકર નામકર્મનું હેતુપણું એટલે તીર્થંકર નામકર્મને ઉપાર્જન કરવાનું મુખ્યપણું કહેવામાં આવે છે, અતિશાયી એટલે ચૌદપૂર્વી સબંધી ચારિત્રને જે આહારકનું હેતુપણું એટલે આહારક શરીર કરવાના ફળવાળી લબ્ધિનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે, તથા વીતરાગ સયમથી પૂર્વકાળે થનારા તપ અને ચારિત્રને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું એટલે દેવગતિ નામકર્મના બધનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે, તે સર્વ ઉપચારવડે-આરોપવડે યુક્ત-સંગત છે. કોની જેમ? તે કહે છે.-જેમ લોકમાં અગ્નિ બળતા છતાં ઘી બળે છે એમ લોકો બોલે છે, તે જ પ્રમાણે મોક્ષના હેતુરૂપ સમકિત અને ચારિત્રને જે શુભ બંધના હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ત્યારે નિશ્ચયવડે આશ્રવ અને સંવર કયા? તેથી આશંકાપર કહે છે.—

।
[illegible] ॥ १४८ ॥

મૂલાર્થ—જે અંશે કરીને આત્માનો યોગ છે, તે અંશે કરીને તેને આશ્રવ કહેલો છે. અને જે અંશે કરીને તેનો ઉપયોગ છે, તે અંશે કરીને તેનો સંવર છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંશે કરીને-વિભાગે [illegible] આત્માને યોગ-કર્મનીસાથે સબંધ હોય છે, તે અંશવડે [illegible] અના [illegible] વડે કરીને તે આત્માને જ આ[illegible]

આ અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જીવે કદાપિ પૂર્વે પામ્યું નથી એવું કરણ[1] એટલે અધ્યવસાયની ધારા તથા શુદ્ધ એટલે કષાયના ઉદયરૂપી મળે કરીને રહિત એવી ક્ષપક કે ઉપશમમાંની એક શ્રેણી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અપૂર્વકરણ અને શ્રેણીને વિષે રહેલા મુનિઓના પૂર્વે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોની સ્થિતિનો એટલે કર્મને રહેવાના કાળના પરિણામનો ક્ષય-નાશ-ઓછાપણું અવશ્ય થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાનયોગરૂપી તપ નિકાચિત કર્મના ક્ષયનું કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪.

હવે નિર્જરાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

तस्माज्ज्ञानमयः शुद्धस्तपस्वी भावनिर्जरा ।
शुद्धनिश्चयतस्त्वेषा सदाशुद्धस्य कापि न ॥ १६५ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાનમય શુદ્ધ તપસ્વી ભાવનિર્જરા રૂપ છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી સદાશુદ્ધને એટલે સિદ્ધને બીલકુલ નિર્જરા નથી. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને જ્ઞાનમય-તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામવાળો શુદ્ધ તપસ્વી-નિઃસ્પૃહ તપયુક્ત મુનિ જ આત્મશુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાથી ભાવનિર્જરા છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર નયના આશ્રયથી સદાશુદ્ધને એટલે સર્વદા કર્મમળ રહિત એવા સિદ્ધને આ પૂર્વે કહેલી દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારમાંથી એકે પ્રકારવાળી નિર્જરા નથી. કેમકે નિર્જરાના ફળસ્વરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી નિર્જરા કરવાપણું જ રહેતું નથી. ૧૬૫.

હવે બંધનું લક્ષણ કહે છે.—

बन्धः कर्मात्मसंश्लेषो द्रव्यतः स चतुर्विधः ।
तद्धेत्वध्यवसायात्मा भावतस्तु प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

મૂલાર્થ—કર્મની સાથે આત્માનો જે સંશ્લેષ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી ચાર પ્રકારનો છે, અને ભાવથકી તો તે (બંધ)ના હેતુરૂપ અધ્યવસાયના સ્વરૂપવાળો કહેલો છે. ૧૬૬.

---

૧ આ અપૂર્વકરણ આઠમું ગુણસ્થાન છે. ત્યાં શ્રેણીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે ને નવમા ગુણસ્થાનથી શ્રેણી મંડાય છે. આઠમે ને નવમે ગુણસ્થાને પણ કર્મની સ્થિતિનો ઘાત થાય છે.

ટીકાર્થ—કર્મની સાથે એટલે કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગળરાશિની સાથે જીવનો જે આશ્લેષ-સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી-અપ્રધાન વૃત્તિથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો છે. આ બંધ પણ આત્મા નથી. કેમકે કર્મના પુદ્ગળોસાથે કર્મના જ પુદ્ગળોનો સંબંધ થઈ શકે છે. તથા ભાવથી તો એટલે ચૈતન્યક્રિયાના સ્વભાવથી તો તે બંધના હેતુ-બધને ઉત્પન્ન કરનાર અધ્યવસાય-રાગાદિક પરિણામ અને પરિણામીનો અભેદ હોવાથી આત્માને જ બંધરૂપ કહેલો છે. ૧૬૬.

શી રીતે ? તે કહે છે.—

वेष्टयत्यात्मनात्मानं यथा सर्पस्तथासुमान् ।
तत्तद्भावैः परिणतो बध्नात्यात्मानमात्मना ॥ १६७ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે પોતાના દેહને વીંટે છે, તેમ પ્રાણી પણ તે તે ભાવે કરીને પરિણામ પામ્યો છતો પોતાના આત્માવડે જ પોતાના આત્માને બાંધે છે. ૧૬૭.

ટીકાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે કરીને પોતાના દેહને વીંટે છે, તે જ પ્રકારે આત્મા (જીવ) પણ તે તે રાગાદિરૂપ ભાવે કરીને-પરિણામે કરીને પરિણમ્યો છતો આત્માવડે-પોતાના પરિણામવડે આત્માને-પોતાને બાંધે છે, એટલે વિશેષ પ્રકારના પરિણામથી ગ્રહણ કરેલા કર્મના રાશિવડે વીંટે છે. ૧૬૭.

ફરીને દૃષ્ટાંત આપે છે.—

बध्नाति स्वं यथा कोशकारकीटः स्वतन्तुभिः ।
आत्मनः स्वगतैर्भावैर्बन्धने सोपमा स्मृता ॥ १६८ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રેશમ કરનારો કીડો પોતાના તંતુઓવડે પોતાના દેહને બાંધે છે, તેમ આત્માના પોતામાં રહેલા ભાવે કરીને થતા બંધનને વિષે તે જ ઉપમા કહેલી છે. ૧૬૮.

ટીકાર્થ—જેમ કોશકાર કીડો એટલે રેશમને ઉત્પન્ન કરનારો કીડો પોતાની લાળરૂપી તંતુએ કરીને પોતાના શરીરને બાંધે છે. તે જ પ્રમાણે જીવ પોતામાં રહેલા રાગાદિક પરિણામે કરીને પોતે બંધન પામે છે તેથી બંધન પામવામાં તે જ ઉપમા કહેલી છે. ૧૬૮.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-'અપરાધ કરનારાઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર છે.' આમ કહેનારને માટે કહે છે.—

जन्तूनां सापराधानां बन्धकारी न हीश्वरः ।
तद्बन्धकानवस्थानादबन्धस्याप्रवृत्तितः ॥ १६९ ॥

મૂલાર્થ—અપરાધી પ્રાણીઓને બંધ કરનાર ઈશ્વર નથી, કેમકે તેના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે. અને બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વરને વિષે ભક્તિ ન કરવારૂપ અપરાધવડે સહિત એવા પ્રાણીઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર એટલે જગતકર્તા વિષ્ણુ નથી. કારણ કે તે કર્મના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે એટલે નિયત કારણકાર્યભાવનો અભાવ વિગેરે બહુ દોષયુક્ત છે તે પણ શી રીતે? તે કહે છે.—બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે માટે, એટલે ઈશ્વર ક્રિયારહિત હોવાથી તે બંધનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૧૬૯.

શંકા—'ભલે સાક્ષાત્ બંધનો કર્તા ઈશ્વર નથી, પરંતુ તે ઈશ્વર જીવોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરનાર છે, એમ આશંકા કરનારને કહે છે.-

न चाज्ञानप्रवृत्त्यर्थे ज्ञानवन्नोदना ध्रुवा ।
अबुद्धिपूर्वकार्येषु स्वप्नादौ तददर्शनात् ॥ १७० ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાનની પ્રેરણા હોય જ નહીં. કારણ કે સ્વપ્નાદિકમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં કાર્યોને વિષે તે પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાન એવા ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય નહીં. કારણ કે સ્વપ્નાદિકને વિષે એટલે નિદ્રાથી થતી મનની ભ્રાંતિને વિષે તથા आदि શબ્દ છે માટે મદોન્મત્ત મૂર્છિત વિગેરે અવસ્થાને વિષે અબુદ્ધિપૂર્વક કાર્યમાં તે અજ્ઞાનવાળા પ્રાણીને કોઇની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. જો જાગ્રતના કાર્યમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા ઇષ્ટ હોય તો અજાગ્રતના કાર્યને વિષે પણ બીજા કોઇનું પ્રેરકપણું હોવું જોઇએ, અને તે તો દેખાતું નથી. ૧૭૦.

ત્યારે કોની પ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે? એ શંકાપર કહે છે.-

तथाभव्यतया जन्तुर्नोदितश्च प्रवर्त्तते ।
बध्नन् पुण्यं च पापं च परिणामानुसारतः ॥ १७१ ॥

મૂલાર્થ—પરિણામને અનુસારે પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો જી

તથાપ્રકારના ભવ્યપણાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

ટીકાર્થ—જીવ તથાપ્રકારની ભવ્યતાએ કરીને એટલે તે તે કાર્યના ભેદે કરીને પરિણામ પામતી ભવ્યતા-યોગ્યતાએ કરીને પ્રેરણા પામ્યો છતો પ્રવર્તે છે. શું કરતો સતો પ્રવર્તે છે? તે કહે છે—પરિણામને એટલે અધ્યવસાયને અનુસારે એટલે અધ્યવસાયને યોગ્ય એવા કારણથી પુણ્ય તે શુભ કર્મને અને પાપ તે અશુભ કર્મને બાંધતો એટલે શુભાશુભ કર્મને આત્મપ્રદેશની સાથે સંબંધ કરાવતો સતો પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

કહેલી ઘટનામાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—

रोगस्थित्यनुसारेण प्रवृत्ती रोगिणो यथा ।
भवस्थित्यनुसारेण तथा बन्धेऽपि वर्ण्यते ॥ १७२ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રોગની સ્થિતિને અનુસારે રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભવની સ્થિતિને અનુસારે (જીવની) બંધને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. ૧૭૨.

ટીકાર્થ—જેમ જ્વરાદિક વ્યાધિની સ્થિતિને અનુસારે એટલે સ્થિતિને અનુકૂળ એવા પરિણામે કરીને રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો ચિરકાળ સુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને અપ્રકૂળ ખાવાની અર્થાત્ કુપથ્ય કરવાની અવશ્ય ઇચ્છા થાય છે, નહીં તો થતી નથી; તેજ પ્રકારે ભવસ્થિતિને અનુસારે એટલે જીવને સંસાર ઘણો અવશેષ હોય કે થોડો હોય તેને અનુરૂપ પરિણામને અનુસારે કર્મના બંધને વિષે પણ જીવની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૭૨.

शुद्धनिश्चयतस्त्वात्मा न बद्धो बन्धशंकया ।
भयकंपादिकं किं तु रज्जावहिमतेरिव ॥ १७३ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા બંધાતોજ નથી. પણ બંધની શંકાએ કરીને દોરડીને વિષે સર્પની ભ્રાંતિની જેમ ભય, કંપ વિગેરેને પામે છે. ૧૭૩.

ટીકાર્થ—આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે સમગ્ર વિભાવ (પરભાવ) રહિત આત્મસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર નયના મતથી તો કર્મવડે બંધાતોજ નથી. પરંતુ બંધની શંકાએ કરીને એટલે 'કદાચ હું બંધાઈ જઇશ' એવા ત્રાસવડે અને તર્કવડે કરીને ભય, કંપ (પરિણામનું ચલાયમાન થવું) તથા આદિ શબ્દથી ભ્રાંતિ વિગેરે

બંધનાં કારણુ થાય છે, જેમ દોરડીને વિષે સર્પની બુદ્ધિ એટલે 'આ સર્પ છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે તેમ. પરંતુ શુદ્ધ આત્માને વિષે તો તે છે જ નહીં. ૧૭૩.

એનું જ સમાધાન કહે છે.—

दृढाज्ञानमयीं शंकामेनामपनिनीषवः ।
अध्यात्मशास्त्रमिच्छन्ति श्रोतुं वैराग्यकांक्षिणः ॥ १७४॥

મૂલાર્થ—આ દૃઢ અજ્ઞાનવાળી શંકાને દૂર કરવા ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પુરૂષો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અત્યંત ગાઢ અજ્ઞાનમય એટલે અવિવેકવાળી શંકાને-ભ્રાંતિને દૂર કરવાને ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પ્રાણીઓ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને એટલે અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથને સારી રીતે શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે-તેવી અભિલાષાવાળા થાય છે. ૧૭૪.

શાસ્ત્રના અર્થમાં સારી રીતે વિચાર કરવો. એ વિષે ત્રણ શ્લોકે કરીને શિક્ષા-ઉપદેશ આપે છે.—

दिशः प्रदर्शकं शाखाचन्द्रन्यायेन तत्पुनः ।
प्रत्यक्षविषयां शंकां न हि हन्ति परोक्षधीः ॥ १७५ ॥

મૂલાર્થ—તે શાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયવડે કરીને દિશા માત્રને જ દેખાડનારૂં છે. કારણ કે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી શંકાને હણતું નથી. ૧૭૫.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણીઓ! તમે આ પ્રકારે જાણો કે-તે પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શાખાચંદ્રના ન્યાયે કરીને એટલે 'જો, આ વૃક્ષની શાખાપર ચંદ્ર દેખાય છે.' આ દૃષ્ટાંતે કરીને દિશા માત્રનું દેખાડનાર-જણાવનાર છે. જેમકે "જે આ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે જ આત્મા છે." એ પ્રમાણે દિગ્ માત્ર છે. કારણ કે પરોક્ષ બુદ્ધિ એટલે અસાક્ષાત્ જ્ઞાનવાળું શાસ્ત્ર હોય છે. અને તેનો ઉપદેશ કરનાર સર્વ વસ્તુને સાક્ષાત્ જાણનાર સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તે શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી એટલે સ્પષ્ટ એવા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને વિષે ઉત્પન્ન થયેલી અથવા પોતાના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી શંકાને હણતું નથી-નિરાકરણ કરતું નથી. ૧૭૫.

शंखे श्वेत्यानुमानेऽपि दोषात्पीतत्वधीर्यथा ।
शास्त्रज्ञानेऽपि मिथ्याधीसंस्काराद्बन्धधीस्तथा ॥ १७६ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શંખને વિષે શ્વેતપણાનું જ્ઞાન છતાં પણ દોષને લીધે તેમાં પીત (પીળા) પણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ મિથ્યા બુદ્ધિના સંસ્કારથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૭૬.

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર રોગ વિગેરે દૃષ્ટિના દોષથી શંખને વિષે શ્વેતપણાનું જ્ઞાન છતાં પણ પીત-પીળા વર્ણપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રકારે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ એટલે શાસ્ત્રથી આત્માનું અબંધપણું જાણ્યા છતાં પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિના સંસ્કારથી એટલે વિપરીત બુદ્ધિના સંયોગથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ એટલે આત્મા 'કર્મે કરીને બંધાયો' એવી મતિ થાય છે. ૧૭૬.

श्रुत्वा मत्वा मुहुः स्मृत्वा साक्षादनुभवन्ति ये ।
तत्त्वं न बन्धधीस्तेषामात्माबन्धः प्रकाशते ॥ १७७ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વારંવાર તત્ત્વ સાંભળીને, તેનું મનન કરીને તથા સ્મરણ કરીને તેને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને બંધની બુદ્ધિ હોતી નથી, અને તેઓનો આત્મા બંધરહિત પ્રકાશે છે. ૧૭૭.

ટીકાર્થ—સદ્વિવેકને ભજનારા જેઓ વારંવાર શાસ્ત્રથકી તત્ત્વને એટલે ભેદ અને પ્રભેદસહિત દ્રવ્યાદિક વસ્તુના સ્વરૂપને સાંભળીને, તેનું મનમાં મનન કરીને તથા તેના પૂર્વાપર સબંધનું સ્મરણ કરીને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે પોતાની બુદ્ધિમાં તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તે વિચારવિચક્ષણ પુરૂષોને બંધની બુદ્ધિ એટલે 'મારો આત્મા બંધાયો છે' એવી બુદ્ધિ થતી નથી. તેથી શુદ્ધ નિશ્ચય વૃત્તિએ કરીને બંધરહિત જ આત્મા પ્રકાશે છે, એમ તેઓ કહે છે. ચૈતન્યની સત્તાને વિષે જડસત્તા જાતિ ભેદે કરીને જુદી જ રહેલી છે, માટે તેને બંધનો અભાવ છે. ૧૭૭.

હવે મોક્ષનું લક્ષણ કહે છે.—

द्रव्यमोक्षः क्षयः कर्मद्रव्याणां नात्मलक्षणम् ।
भावमोक्षस्तु तद्धेतुरात्मा रत्नत्रयान्वयी ॥ १७८ ॥

મૂલાર્થ—કર્મદ્રવ્યોનો જે ક્ષય તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે. પણ તે આત્માનું લક્ષણ નથી. અને તે દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ રત્નત્રયીથી યુક્ત એવો જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ કહેવાય છે. ૧૭૮.

ટીકાર્થ—કર્મને પોતાના એવા પુદ્ગલ સ્કંધોનો જે જીવ (?) ...ના પ્રદેશોની સાથે સંયોગ તેમનો અભાવ. તે દ્રવ્યમોક્ષ એટલે માત્ર કર્મનાં દળીયાંના જ બંધની મુક્તિ અર્થાત્ પુદ્ગલવર્ગણાનો જ નાશ. તે કાંઈ આત્માનું લક્ષણ—આત્મસ્વરૂપ નથી. એટલે કે સર્વ કર્મનાં પુદ્ગલો કે જે કર્મથી ભિન્ન થયેલાં (જુદાં પડેલાં) છે તે કર્મપણાથી રહિત થાય છે, તેથી દ્રવ્યમોક્ષ એટલે તેનું કર્મપણાથી રહિતપણું થાય છે. એટલે તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે. અને સમ્યગ્દર્શનાદિક ત્રણ રત્નોથી યુક્ત તેમજ દ્રવ્યમોક્ષના હેતુરૂપ જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ એટલે પ્રધાન મોક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે તે મોક્ષથી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

ज्ञानदर्शनचारित्रैरात्मैक्यं लभते यदा ।
कर्माणि कुपितानीव भवन्त्याशु तदा पृथक् ॥ १७९ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને પામે છે, ત્યારે કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી તત્કાળ જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને-તન્મયપણાને પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ જીવપ્રદેશોથકી જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

अतो रत्नत्रयं मोक्षस्तदभावे कृतार्थता ।
पाखंडिगणलिंगैश्च गृहिलिंगैश्च कापि न ॥ १८० ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને રત્નત્રય રૂપ જ મોક્ષ છે. તે રત્નત્રયને અભાવે પાખંડીસમૂહના વેષવડે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેષવડે કરીને કાંઈ પણ કૃતાર્થપણું નથી. ૧૮૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુએ કરીને જે ત્રણ રત્નમય થવું તે જ મોક્ષ છે, એટલે આત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેલું છે. તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અભાવે પાખંડીઓના અનેક પ્રકારના લિંગે (વેષે) કરીને એટલે પોતપોતાના મતને અનુસારે વેષને ધારણ કરનારા પાખંડીઓના દર્શનના ભેદેકરીને નાના પ્રકારના સમૂહને વિષે જે લિંગો એટલે વસ્ત્રાદિક નેપથ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેણે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેષેકરીને કાંઈપણ કૃતાર્થતા એટલે ક્રિયા

વિગેરેની સફળતા નથી. માટે રત્નત્રયથી યુક્ત એવો વેષ જ મોક્ષને સાધક છે. બીજું કોઈ નથી. ૧૮૦.

पाखंडिगणलिंगेषु गृहिलिंगेषु ये रताः ।
न ते समयसारस्य ज्ञातारो बालबुद्धयः ॥ १८१ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પાખંડીસમૂહના વેષને વિષે અને ગૃહસ્થીના વેષને વિષે આસક્ત છે, તે બાળબુદ્ધિવાળા પુરૂષો સિધ્ધાન્તના તત્ત્વને જાણનારા નથી. (એમ સમજવું.) ૧૮૧.

ટીકાર્થ—તત્ત્વના સ્વભાવને (રહસ્યને) નહીં જાણનારા એવા પૂર્વે કહેલા વિવિધ વેષને ધારણ કરનારા પાખંડીઓના વેષને વિષે તથા બ્રાહ્મણાદિક ગૃહસ્થીઓના વેષને વિષે જે આસક્ત છે એટલે 'આ અમારો વેષ મોક્ષસાધક છે' એમ માનનારા છે, તે બાળક-ની જેવી બુદ્ધિવાળા-તત્ત્વાતત્ત્વના વિચારરહિત પુરૂષો સિધ્ધાતના રહસ્યને બીલકુલ જાણનારા નથી-જાણતા નથી એમ સમજવું. ૧૮૧.

भावलिंगरता ये स्युः सर्वसारविदो हि ते ।
लिंगस्था वा गृहस्था वा सिध्यन्ति धुतकल्मषाः ॥ १८२ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ ભાવલિંગને વિષે આસક્ત છે, તેઓ સર્વ સારને જાણનારા છે, તેથી તેઓ સાધુલિંગે હોય અથવા ગૃહીલિંગે રહેલા હોય, તો પણ તેઓ પાપનો ક્ષય કરીને સિધ્ધિપદ પામે છે. ૧૮૨.

ટીકાર્થ—વસ્તુધર્મને સારી રીતે જાણનારા જેઓ ભાવલિંગને વિષે એટલે ભાવથી-અભ્યંતર વૃત્તિથી જે લિંગ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુધર્મની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનાદિરૂપ જે ધર્મોનું લક્ષણ તેને વિષે આસક્ત-પ્રીતિમય ચિત્તવાળા હોય છે, તેઓ સર્વ વસ્તુધર્મના સારને એટલે રહસ્યને જાણે છે. તેથી તેઓ સાધુવિગેરેના વેષમાં રહ્યા હોય, અથવા ગૃહસ્થાવાસને વિષે રહ્યા હોય તો પણ તેઓ પાપમ-ળનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે-કૃતાર્થ થાય છે. ૧૮૨.

તેથી કરીને ભાવલિંગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

भावलिंगं हि मोक्षांगं द्रव्यलिंगमकारणम् ।
द्रव्यं नात्यन्तिकं यस्मान्नाप्यैकान्तिकमिष्यते ॥ १८३ ॥

મૂલાર્થ—ભાવલિંગ એ મોક્ષનું અંગ (કારણ) છે, અને દ્રવ્ય-લિંગ એ મોક્ષનું કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્યને આત્યંતિક ઈચ્છયું નથી, તેમ જ એકાંતિક પણ ઈચ્છયું નથી. ૧૮૩.

કે તે ફરીને જ્ઞાનાવરણથી આવૃત થાય છે. આ પ્રકારે અહો! ઘણું ખેદની વાત છે કે વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવામાં શું અઘટિત છે? કાંઈ જ નથી. ૧૮૭.

भावलिंगात्ततो मोक्षो भिन्नलिंगेष्वपि ध्रुवः ।
कदाग्रहं विमुच्यैतद्भावनीयं मनस्विना ॥ १८८ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ભિન્ન લિંગવાળાને વિષે પણ ભાવલિંગથી અવશ્ય મોક્ષ છે. માટે કદાગ્રહને મૂકીને મનસ્વી પુરૂષે આ વિષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને ભાવલિંગથી એટલે સમ્યગ્ દર્શન વિગેરેની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન લિંગને વિષે પણ એટલે જિનેશ્વરે કહેલા વેષથી બીજા અન્ય તીર્થિકના વેષને વિષે પણ અવશ્યપણે મોક્ષ થાય છે, તો પછી જેમણે જૈન ધર્મ જાણ્યો છે, એવા વસ્ત્રાદિક ધારણ કરનાર મુનિઓનો શો અપરાધ છે કે તેનો વસ્ત્રને લીધે મોક્ષ ન થાય? તેનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, માટે કદાગ્રહને છોડીને પૂર્વે કહેલી હકીકતનો મનસ્વી પુરૂષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

अशुद्धनयतो ह्यात्मा बद्धो मुक्त इति स्थितिः ।
न शुद्धनयतस्त्वेष बध्यते नापि मुच्यते ॥ १८९ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અશુદ્ધ નયથી બદ્ધ અને મુક્ત એવી સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ નયથી તો આ આત્મા બંધાતો નથી, તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી. ૧૮૯.

ટીકાર્થ—આત્મા અશુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયને ગ્રહણ કરનાર નૈગમાદિક નયના પક્ષનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ એટલે કર્મવડે આશ્લિષ્ટ છે, તથા મુક્ત એટલે કર્મરહિત છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાવાળો કહેવાય છે. પરતુ આ જીવ શુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયરહિત વસ્તુનું સમર્થન કરવાવડે કરીને પર સંગ્રહ (શુદ્ધ) નયનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ પણ થતો નથી, કારણ કે સદા એકજ સ્વરૂપ છે. તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી, કારણ કે સર્વદા બંધથી રહિત છે. ૧૮૯.

હવે ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मतत्त्वविनिश्चयम् ।
नयेभ्योऽपि हि तत्त्वेभ्यः कुर्यादेवं विचक्षणः ॥ १९० ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે વિચક્ષણ પુરૂષે નવ તત્ત્વોથકી અન્વય અને વ્યતિરેકવડે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. ૧૯૦.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલી રીત પ્રમાણે જિનાગમને વિષે નિપુણ પુરૂષે જીવાદિક નવે તત્ત્વોથકી એટલે ઉપચારથી રહિત એવા સત્ પદાર્થોથકી અન્વય-નવ તત્ત્વોની સાથે ઐક્યતા અને વ્યતિરેક એટલે તેની સાથે ભિન્નતા-તેણે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય એટલે વાસ્તવિક જીવસ્વરૂપનો નિરધાર કરવો. ૧૯૦.

इदं हि परमाध्यात्मममृतं ह्यद एव च ।
इदं हि परमं ज्ञानं योगोऽयं परमः स्मृतः ॥१९१॥

મૂલાર્થ—આ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ છે, આ જ અમૃત છે, આ જ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, અને આજ પરમ યોગ કહેલો છે. ૧૯૧.

ટીકાર્થ—આ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મરૂપ છે, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન તે એકજ અમૃત એટલે સકળ કર્મરૂપી રોગને હરણ કરનાર હોવાથી અમૃત સમાન છે, એ જ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન છે; કારણ કે તે સર્વજ્ઞપણાનું કારણ છે. તથા એ જ પરમ એટલે સર્વમાં પ્રધાન યોગ એટલે મોક્ષનો ઉપાય કહેલો છે. ૧૯૧.

गुह्याद्गुह्यतरं तत्त्वमेतत्सूक्ष्मनयाश्रितम् ।
न देयं स्वल्पबुद्धीनां ते ह्येतस्य विडंबकाः ॥ १९२ ॥

મૂલાર્થ—આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એવું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ નયને આશ્રિત છે. તેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ તત્ત્વ આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તેઓ આ તત્ત્વની (રહસ્યની) વિડંબના કરનારા છે. ૧૯૨.

ટીકાર્થ—આ આત્મવિનિશ્ચય ગુહ્યથી પણ અતિ ગુહ્ય (ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય) એવું રહસ્ય છે અને તે સૂક્ષ્મ—નિપુણ બુદ્ધિથી જાણવા યોગ્ય જે નય તેના આધારવાળું છે. તેથી આ તત્ત્વ અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓ આ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વના વિડંબક એટલે અલ્પજ્ઞપણાને લીધે તેનો તિરસ્કાર કરનારા છે. ૧૯૨.

શંકા—તેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ રહસ્ય આપવામાં શો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે શંકાપર કહે છે.—

जनानामल्पबुद्धीनां नैतत्तत्त्वं हितावहम् ।
निर्बलानां क्षुधार्तानां भोजनं चक्रिणो यथा ॥ १९३ ॥

રૂપ તરંગસમૂહના કોલાહલથી-ધ્વનિથી ત્રાસ પામતા એવા કુ[illegible] વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પક્ષને કહેનારા વાદીજનોરૂપ [illegible] સમૂહવડે જેમાં કુપક્ષરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પર્વતો [illegible] છે, તથા વિરૂદ્ધ અર્થે રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ-[illegible] પ્રકારના નયોના પ્રમાણુવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારોરૂપ [illegible] ઓનો પ્રવેશ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્યાદ્વાદરૂપ [illegible] નિત્ય. અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્યાદાવડે-ચારે [illegible] યુક્ત છે, તે શ્રી જિનશાસનરૂપ એટલે સત્યતાદિક મુંદરપણા[illegible] અને મહા પ્રભાવવાળી લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા જિનાગમરૂપ સમુદ્ર[illegible] છોડીને બીજા કોઇનો હું આશ્રય કરતો નથી. એટલે ભજતો ન[illegible] આ સમુદ્ર અને જિનાગમની સરખામણી પોતપોતાની બુદ્ધિથી [illegible] લેવી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વ જાણવું. ૧૬૭.

જિનાગમ કલ્પિત રૂપને આપનાર હોવાથી કલ્પવૃક્ષની [illegible] વડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-

स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः।

एतस्मात्पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-

र्भूयः सौरभमुद्वमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥ १६८॥

[illegible]

રૂપ ઉપવનની ભૂમિ અતિશય સુગંધને વમે છે—મૂકે છે અર્થાત્ આપે છે. ૧૯૮.

જિનાગમનું ઉન્નતપણું હોવાથી મેરૂ પર્વતની ઉપમાવડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

चित्रोत्सर्गशुभापवादरचनासानुश्रियालङ्कृतः
श्रद्धानन्दनचन्दनद्रुमनिभप्रज्ञोल्लसत्सौरभः ।
भ्राम्यद्भिः परदर्शनग्रहगणैरासेव्यमानः सदा
तर्कस्वर्णशिलोच्छ्रितो विजयते जैनागमो मन्दरः ॥१९९॥

મૂલાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સર્ગ અને શુભ અપવાદની રચનારૂપી શિખરોની શોભાવડે જે અલંકૃત છે, શ્રદ્ધારૂપી નંદનવનમાં રહેલા ચંદનવૃક્ષ સદૃશ બુદ્ધિથકી જેમાં સુગંધ પ્રસરેલી છે, પરિભ્રમણ કરતાં અન્ય દર્શનોરૂપી ગ્રહના સમૂહવડે નિરંતર જે સેવાતો છે અને તર્કરૂપી સુવર્ણની શિલાઓવડે જે અતિ ઉન્નત છે એવો જિનાગમરૂપી મેરૂ પર્વત વિજયવંત વર્તે છે. ૧૯૯.

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સર્ગો એટલે સામાન્ય સનાતન ધર્મના વ્યવહારો તથા શુભ એટલે નિર્દોષ અપવાદો એટલે કારણ વિશેષે સેવવા લાયક ધર્મના વ્યવહારોની રચનારૂપી-વાણીના વિન્યાસરૂપી શિખરોની શોભાવડે અલંકૃત—સુંદરતાથી શોભતો, શ્રદ્ધા-જિનવચન પર આસ્તિકપણારૂપ નંદન વનમાં ચંદન વૃક્ષના જેવી બુદ્ધિથકી જેમાં સુવાસનારૂપી સુગંધનો સમૂહ પ્રસરી રહેલ છે એવો, તથા પરિભ્રમણ કરતાં અન્ય દર્શનો એટલે જૈન દર્શનથી વ્યતિરિક્ત બીજા દર્શનો અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ હોવાથી બીજા દર્શનીઓરૂપી સૂર્યાદિક ગ્રહોના સમૂહથી સર્વદા સેવાતો—આશ્રય કરાતો, તથા સત્ ન્યાયના વિચારોરૂપી કાંચન શિલાઓવડે અતિ ઉન્નત, એવો જૈન સિદ્ધાંતરૂપી મેરૂ પર્વત જયવંત વર્તે છે. ૧૯૯.

જિનાગમ મહા પ્રકાશકારક હોવાથી તેની સૂર્યની ઉપમાવડે સ્તુતિ કરે છે—

स्याद्दोषापगमस्तमांसि जगति क्षीयन्त एव क्षणा-
दध्वानो विशदीभवन्ति निबिडा निद्रा दृशोर्गच्छति ।
यस्मिन्नभ्युदिते प्रमाणदिवसप्रारंभकल्याणिनी
प्रौढत्वं नयगीर्दधाति स रविर्जैनागमो नन्दतात् ॥२००॥

રૂપ તરંગસમૂહના કોલાહલથી-ધ્વનિથી ત્રાસ પામતા એવ [illegible] વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પક્ષને કહેનારા વાદીજનોરૂપ [illegible] સમૂહવડે જેમાં કુપક્ષરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પર્વતો [illegible] છે, તથા વિરૂદ્ધ અર્થ રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ-[illegible] પ્રકારના નયોના પ્રમાણુવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારો[illegible] એનો પ્રવેશ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્યાદ્વાદરૂપ [illegible] નિત્ય, અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્યાદાવડે-ચારે [illegible] યુક્ત છે, તે શ્રી જિનશાસનરૂપ એટલે સત્યતાદિક મુદ્રાઓ [illegible] અને મહા પ્રમાણવાળી લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા જિનાગમરૂપ મહો[illegible] છોડીને બીજા કોઇનો હું આશ્રય કરતો નથી, એટલે અત્યંત [illegible] મહા સમુદ્ર અને જિનાગમની સરખામણી પોતપોતાની યુક્તિએ [illegible] લેવી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વ જાણવું. ૧૯૭.

જિનાગમ ઇચ્છિત રૂપને આપનાર હોવાથી કલ્પવૃક્ષની [illegible] વડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-
स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः।
एतन्मालतिभिः प्रमादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-
भूतैः [illegible] ॥ १९८ ॥

પૂર્ણ [illegible] આસ્થારૂપી રસવાળો પવિત્ર નયો અને [illegible] [illegible] પૂર્ણ અને તત્વજ્ઞાનરૂપ ફળવાળો [illegible] [illegible] છે, તેના પાસે બીજાં [illegible] [illegible] ૧૯૮.

[illegible]

सोऽयं निःस्वनिधिग्रहव्यवसितो वेतालकोपक्रमो
नायं सर्वहितावहे जिनमते तत्त्वप्रसिद्ध्यर्थिनाम् ॥२०४॥

મૂલાર્થ—અન્ય ધર્મીઓને પર મતનો તિરસ્કાર કર્યા વિના પોતાનો મત સાધવો દુષ્કર છે, અને તે તિરસ્કાર કરવાથી ચિત્ત કષાયરૂપી પંકે કરીને કલુષ (મલિન) થાય છે. તે આ નિર્ધનના નિધાનને ગ્રહણ કરવામાં ઉદ્યમવત થયેલો વેતાલના કોપનો વેગ છે, અને તે વેગ તત્વજ્ઞાનના અર્થીઓને સર્વને હિતકર એવા જિનાગમને વિષે નથી. ૨૦૪.

ટીકાર્થ—પરવાદીઓને એટલે અન્ય દર્શનના વક્તાઓને પર-અન્ય દર્શનનો આક્ષેપ એટલે અસદ્દોષનું આરોપણ, નિંદા, તિરસ્કાર અથવા પોતાના મતનો ગર્વ કર્યા વિના પોતાનો મત દુઃસાધ્ય છે એટલે સિદ્ધ કરવો અશક્ય છે, અને તે પરમતનો તિરસ્કાર વિગેરે કરવાથી મન કષાયરૂપી કાદવવડે મલિન થાય છે. તે તિરસ્કારાદિક વ્યાપાર નિર્ધનના નિધાનનું હરણ કરવાના વિધિમાં ઉદ્યમવત થયેલા એવા વેતાલના—ભૂતના આવેશવાળા મૃતકના કોપના વેગ જેવો છે, કેમકે તેનાવડે ધર્મરૂપી ધનનું હરણ થવાપણું છે. આ હમણાં કહેલો પ્રકાર પારમાર્થિક જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા પુરૂષોને સર્વને હિતકારક એવા જિનાગમને વિષે બીલકુલ નથી. ૨૦૪.

હવે જિનાગમને વિષે પોતાનું મન અત્યંત લીન થયેલું છે, તે કર્તા દેખાડે છે.—

वार्ताः सन्ति सहस्रशः प्रतिमतं ज्ञानांशपल्लक्रमा-
श्चेतस्तासु न नः प्रयाति नितरां लीनं जिनेन्द्रागमे ।
नोत्सर्पन्ति लताः कति प्रतिदिशं पुष्पैः पवित्रा मधौ
ताभ्यो नैति रतिं रसालकलिकारक्तस्तु पुंस्कोकिलः २०५

મૂલાર્થ—દરેક દર્શનમાં જ્ઞાનના લેશથી જેનો ક્રમ બાંધેલો છે, એવી હજારો વાર્તાઓ છે, તોપણ જિનેશ્વરના આગમમાં અત્યંત લીન થયેલું અમારૂં મન તે વાર્તાઓ તરફ જતું નથી. કેમકે વસંતઋતુમાં દરેક દિશાએ પુષ્પોથી પવિત્ર એવી કેટલી લતાઓ નથી દેખાતી? અર્થાત્ ઘણી દેખાય છે, તોપણ આમ્રની મંજરીમાં આસક્ત થયેલો કોકિલ પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ પામતો નથી. ૨૦૫.

વર્તે છે" ઇત્યાદિ પદસમુદાયરૂપ વાક્યોની રચનાને સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર અને જિનેશ્વરના ગુણોનો સત્કવિની કાવ્યકૃતિને, તથા ગણધરાદિક સુસાધુ વિ પાદિકને તેમજ અપિ શબ્દ હોવાથી શાસ્ત્રના પાઠ આલંબનભૂત કહ્યા છે, એટલે ચિત્તના નિગ્રહ માટે કહેલાં છે. ૧૪.

"હેતુના આલંબનની ગવેષણા શા માટે કરવી ?" આશંકા પર કહે છે.—

आलंबनैः प्रशस्तैः प्रायो भावः प्रशस्त एव
इति सालंवनयोगी मनः शुभालंबनं दध्यात्

મૂલાર્થ—જેથી કરીને પ્રશસ્ત આલંબનોવડે પ્રાયે ભાવજ થાય છે, તેથી કરીને આલબનના ખપવાળા શુભ આલંબનવાળું કરવું. ૧૫.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને શુભ આલંબનોએ કરીને કરવા લાયક પદાર્થોએ કરીને પ્રાયે પ્રશસ્ત એટલે શ્રેષ્ઠ ણામ આવે છે, તેથી કરીને આલંબનની જરૂરીઆતવા મુનિએ શુભ આલંબનવાળું એટલે ઉપર કહેલા પ્ર બનવાળું મન કરવું. ૧૫.

શુભ આલંબનવાળું મન થયે છતે જે કરવાનું છે, તે

सालंबनं क्षणमपि क्षणमपि कुर्यान्मनो निराल
इत्यनुभवपरिपाकादाकालं स्यान्निरालंबनम् ॥ १

મૂલાર્થ—મનને ક્ષણવાર આલંબનવાળું કરવું, અ આલંબન રહિત કરવું. એમ કરતાં કરતાં અનુભવનો પરિ મન જીંદગીપર્યંત આલંબનરહિત થાય છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાર મનને આલંબનવાળું એટલે શુભ કરવું તથા ક્ષણવાર આલંબન રહિત એટલે બાહ્ય વિષ કરીને આત્માને વિષેજ વ્યાપ્ત થયેલું કરવું. આ પ્રકારે અનુભવનો પરિપાક થવાથી એટલે પ્રત્યક્ષની જેવું આત્મ અનુભવ અને તેના અત્યંત રસાળપણાએ કરીને તેમાં નિ તેનો પરિપાકન્તદ્રૂપ અનુભવ પરિપાક થવાથી જીવન પર્યંત લંબન એટલે બાહ્ય આશ્રય રહિત થાય છે. ૧૬.

હવે ચાર શ્લોકોવડે તેનું ફળ કહે છે.—

आलंब्यैकपदार्थं यदा न किंचिद्विचिन्तयेदन्यत्।
अनुपनतेन्धनवह्निवदुपशान्तं स्यात्तदा चेतः ॥ १७ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે મન એક પદાર્થનો આશ્રય કરીને તે વિના બીજું કાંઈ પણ ચિંતવે નહીં, ત્યારે જેને ઇંધન પ્રાપ્ત થયાં નથી એવા અગ્નિની જેમ તે મન (પરિણામે) શાંત થાય છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે દશાને વિષે એક-અદ્વિતીય પદાર્થને એટલે દ્રવ્યરૂપ અથવા પર્યાયરૂપ એક ભાવનું આલંબન કરીને એટલે તેને ધ્યેયપણે ગ્રહણ કરીને પછી કાંઇ પણ બીજું એટલે તેથી ભિન્ન દ્રવ્ય કે પર્યાયનું ચિંતવન મન કરે નહીં, ત્યારે એટલે તે અવસ્થામાં જેને કાષ્ઠનો સમૂહ પ્રાપ્ત થયો નથી એવા અગ્નિની જેમ મન શાંત થઈ જાય છે અર્થાત્ શમ અને નિર્વેદના (માં) સ્થાયીપણાને પામે છે. ૧૭.

शोकमदमदनमत्सरकलहकदाग्रहविषादवैराणि ।
क्षीयन्ते शान्तहृदामनुभव एवात्र साक्षी नः ॥ १८ ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયવાળાના શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાગ્રહ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયવાળાના—શમ યુક્ત ચિત્તવાળાના શોક એટલે ઇષ્ટ વિયોગાદિકવડે ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તનો ઉદ્વેગ અથવા પશ્ચાત્તાપ, જાત્યાદિક આઠ પ્રકારના મદ, કામવિકાર, મત્સર—પરના ગુણોનું અસહન (ઇર્ષ્યા), કલહ—વાગ્યુદ્ધ, કદાગ્રહ-અસદ્ આગ્રહ, વિષાદ-કાર્ય કરવાની અશક્તિ અને વૈર તે વિરોધ, એ સર્વે ક્ષય પામે છે. આ વિષે એટલે શાંત મનવાળાના શોકાદિકનો નાશ થવાના વિષયમાં અમારો અનુભવ જ એટલે પ્રગટ થયેલી ગુણસંપત્તિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી અમારી બુદ્ધિ જ સાક્ષીભૂત છે એટલે તેને સાક્ષાત્ જોનાર છે. ૧૮.

शान्ते मनसि ज्योतिः प्रकाशते शान्तमात्मनः सहजम् ।
भस्मीभवत्यविद्या मोहध्वान्तं विलयमेति ॥ १९ ॥

મૂલાર્થ—મન શાંત થયે સતે આત્માની સ્વાભાવિક અને શાંત જ્યોતિ પ્રકાશે છે, અવિદ્યા ભસ્મીભૂત થાય છે, અને મોહરૂપી અંધકારનો લય થાય છે. ૧૯.

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળ
થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ
તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા
કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થ
તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

आत्ममनोगुणवृत्तिर्विविच्य यः प्रतिपदं विजानाति ।
कुशलानुबन्धयुक्तः प्राप्नोति ब्रह्मभूयमसौ ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને
પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબંધે કરીને યુક્ત
તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક
જડત્વાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણની વૃ
જીવપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન
એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયો
જાણે છે-નિશ્ચય કરે છે તે, કુશળના જે મોક્ષ તેના અનુબંધ
અન્વયે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને-મોક્ષને પામે છે.

ब्रह्मस्थो ब्रह्मज्ञो ब्रह्म प्राप्नोति तत्र किं चित्रम् ।
ब्रह्मविदां वचसाऽपि ब्रह्मविलासाननुभवामः ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં
આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલા
અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગ
રહેલો છે, તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે
તે, બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઈ
નહીં. પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના
વચનથી-ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે ચિદાનંદના [illegible]
અમે અનુભવીએ છીએ. અમે અમારી બુદ્ધિ [illegible] તેને આશ્ચ
[illegible] માનીએ છીએ. ૨૬.

ब्रह्माध्ययनेषु मतं ब्रह्माष्टादशसहस्रपदभावैः ।

[illegible]

મૂલાર્થ—બ્રહ્માધ્યયનમાં અઢાર હજાર પદના ભાવોવડે જે બ્રહ્મ કહેલું છે. તેને જે યોગીએ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે યોગી બ્રહ્મથી પર એટલે પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અઢાર હજાર વાક્યોવડે કહેલા ભાવોવડે એટલે આચારના પ્રકારોવડે બ્રહ્માધ્યયનમાં એટલે શ્રીમાન્ આચારાંગના આઠ અધ્યયનમાં જે બ્રહ્મને સવિસ્તર કહેલું છે. તે આચારરૂપ બ્રહ્મને જે યોગીએ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે તે યોગી—મુમુક્ષુ બ્રહ્મથી એટલે વેદને ધારણ કરનારા બ્રહ્માથી પણ પર–પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ध्येयोऽयं सेव्योऽयं कार्या भक्तिश्च कृतधियास्यैव ।
अस्मिन् गुरुत्वबुद्ध्या सुतरः संसारसिन्धुरपि ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—પંડિત પુરૂષે આ ધ્યાન કરવાલાયક છે, આ સેવવાલાયક છે, અને તેની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે. તથા તેને વિષે ગુરૂબુદ્ધિ રાખવાથી સંસારસાગર સુખે તરવાલાયક થાય છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—વિદ્વાન પુરૂષે આ અઢાર હજાર બ્રહ્મભાવને જાણનાર મુનિ ધ્યાન કરવાલાયક છે, એ જ સેવવાલાયક છે, અને એ જ્ઞાનીની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે. તથા આ જ્ઞાનીને વિષે જ ગુરૂબુદ્ધિ રાખવાથી એટલે કે " આ જ મારા ગુરૂ છે " એમ માનવાથી સંસારરૂપી સમુદ્ર પણ સુખે કરીને તરવાલાયક થાય છે. તો પછી બીજું શું દુષ્કર છે ? ૨૮.

પૂર્વે કહેલા આચારને ધારણ કરવામાં આ શાસ્ત્રકાર પોતાનું અસામર્થ્ય બતાવે છે.—

अवलंब्येच्छायोगं पूर्णाचारासहिष्णवश्च वयम् ।
भक्त्या परममुनीनां तदीयपदवीमनुसरामः ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઈચ્છાયોગનું અવલંબન કરીને પ્રધાન મુનિ[illegible] તેમના માર્ગને જ અનુસરીએ છીએ ૨૯

ટીકાર્થ—અમે એટલે યશોવિજય નામ[illegible] કહેલા સમગ્ર આચારને એટલે મુમુક્ષુ જનની બધા[illegible] [illegible]
મર્થ છીએ ત્યારે તે કહેવાનો [illegible] છો ? "
કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેને કહે છે કે—ઈ[illegible] તે
કહેવામાં, સાંભળવામાં અને ઉપદે[illegible] તેના
પ્રાપ્તિરૂપ ઇચ્છાયોગ એટલે [illegible]

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

आत्ममनोगुणवृत्तीर्विविच्य यः प्रतिपदं विजानाति ।
कुशलानुबन्धयुक्तः प्राप्नोति ब्रह्मभूयमसौ ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબંધે કરીને યુક્ત એવો તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જડત્વાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જ્ઞાનના ગુણની વૃત્તિને જ્ઞાનપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગવડે જાણે છે-નિશ્ચય કરે છે તે, કુશળના જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે સંબંધે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને-મોક્ષને પામે છે. ૨૫

ब्रह्मस्थो ब्रह्मज्ञो ब्रह्म प्राप्नोति तत्र किं चित्रम् ।
ब्रह्मविदां वचसाऽपि ब्रह्मविलासाननुभवामः ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગવડે રહેલા છે તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે છે તે બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઈ જ નહીં. પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનાર બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના વચનથી-ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે વિલાસના ઉત્કર્ષને અમે અનુભવીએ છીએ, અને અમારી બુદ્ધિવડે તેને અખંડ અનુભવીએ છીએ. ૨૬

ब्रह्माध्ययनेषु मतं ब्रह्माष्टादशसहस्रपदभावैः ।
येनाप्तं तत्पूर्णो योगी स ब्रह्मणः परमः ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાધ્યયનમાં અઢાર હજાર પદના ભાવોવડે જે બ્રહ્મ છે, તેને જે યોગીએ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે યોગી બ્રહ્મથી પર પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અઢાર હજાર વાક્યોવડે કહેલા ભાવોવડે એટલે આ- પ્રકારોવડે બ્રહ્માધ્યયનમાં એટલે શ્રીમાન્ આચારાંગના આઠ [illegible]નમાં જે બ્રહ્મને સવિસ્તર કહેલુ છે, તે આચારરૂપ બ્રહ્મને જે [illegible]મે પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે, તે યોગી—મુમુક્ષુ બ્રહ્મથી એટલે ધારણ કરનારા બ્રહ્મથી પણ પર-પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ध्येयोऽयं सेव्योऽयं कार्या भक्तिश्च कृतधियास्यैव ।
अस्मिन् गुरुत्वबुद्ध्या सुतरः संसारसिन्धुरपि ॥ २८ ॥

મૂલાર્થ—પંડિત પુરૂષે આ ધ્યાન કરવાલાયક છે. આ સેવવા- [illegible] છે, અને તેની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે. તથા તેને વિષે [illegible]દ્ધિ રાખવાથી સંસારસાગર સુખે તરવાલાયક થાય છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—વિદ્વાન પુરૂષે આ અઢાર હજાર બ્રહ્મભાવને જાણનાર [illegible]ધ્યાન કરવાલાયક છે, એ જ સેવવાલાયક છે, અને એ જ્ઞાનીની [illegible]ક્તિ કરવાલાયક છે. તથા આ જ્ઞાનીને વિષે જ ગુરૂબુદ્ધિ રાખ- [illegible] એટલે કે "આ જ મારા ગુરૂ છે" એમ માનવાથી સંસારરૂપી [illegible] પણ સુખે કરીને તરવાલાયક થાય છે, તો પછી બીજું શું છે? ૨૮.

[illegible]ર્વે કહેલા આચારને ધારણ કરવામાં આ શાસ્ત્રકાર પોતાનું [illegible]ર્થ બતાવે છે.—

अवलंब्येच्छायोगं पूर्णाचारासहिष्णवश्च वयम् ।
भक्त्या परममुनीनां तदीयपदवीमनुसरामः ॥ २९ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્ણ આચારને પાળવાના અસમર્થ એવા અમે ઈચ્છા- [illegible] અવલંબન કરીને પ્રધાન મુનિઓની ભક્તિવડે તેમના માર્ગને [illegible]સરીએ છીએ. ૨૯.

ટીકાર્થ—અમે એટલે યશોવિજય નામના મુનિ પૂર્વે કહેલા સમગ્ર [illegible] એટલે મુમુક્ષુ જનની વ્યવહાર પ્રવૃત્તિને પાળવામાં અસ- [illegible]એ. "ત્યારે તે કહેવાનો પ્રયાસ શા માટે કરો છો?" એમ [illegible] કરે, તેને કહે છે કે—ઈચ્છાયોગને એટલે તે આચારોને [illegible], સાંભળવામાં અને ઉપદેશ આપવામાં પ્રીતિના વિષયવાળી [illegible] ઈચ્છાયોગ એટલે નારાદિક ક્રિયાઓના ઉપયોગ [illegible]

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

आत्ममनोगुणवृत्तिर्विविच्य यः प्रतिपदं विजानाति ।
कुशलानुबन्धयुक्तः प्राप्नोति ब्रह्मभूयमसौ ॥ २५ ॥

મૂલાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબંધે કરીને યુક્ત એવો તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જડતાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે આત્માના ગુણની વૃત્તિને આત્મપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણની વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગવડે સારૂં નિશ્ચય કરે છે તે, કુશળના જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે અનુસારે કરીને યુક્ત એવા જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને-મોક્ષને પામે છે. ૨૫

ब्रह्मस्थो ब्रह्मज्ञो ब्रह्म प्राप्नोति तत्र किं चित्रम् ।
ब्रह्मविदां वचसाऽपि ब्रह्मविलासाननुभवामः ॥ २६ ॥

મૂલાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગવડે રહેલ છે તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે છે તે બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઈ જ નહીં પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને અનુસાર-બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના વચન કહેવાથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે વિજ્ઞાનના કૌતુકોને અમે અનુભવીએ છીએ, અને અમારી બુદ્ધિવડે તેને અમારા [illegible] કરીએ છીએ. ૨૬.

ब्रह्माध्ययनेषु मतं ब्रह्माष्टादशसहस्रपदभावैः ।
येनाप्तं तत्पूर्णं योगी स ब्रह्मणः परमः ॥ २७ ॥

જે કહ્યું છે, તે જ બતાવે છે.—

बालः पश्यति लिङ्गं मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—બાળક લિંગને જુએ છે, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો માણસ આચરણને વિચારે છે, પણ પંડિત પુરૂષ તો સર્વ પ્રયત્નવડે આગમના તત્ત્વની જ પરીક્ષા કરે છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—બાળક એટલે બાળબુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની લિંગને એટલે કેશલોચ અથવા જટામુકુટ વિગેરેથી મંડિત વેષ તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયાને જુએ છે. એટલે કે આવા લિંગને જ્યાં જુએ છે, ત્યાં આસક્તિવાળો થાય છે. તથા મધ્યમ બુદ્ધિવાળો એટલે સ્થૂળ વિષયોમાં પંડિત પુરૂષ વૃત્તને એટલે આઠ પ્રવચન માતાનું પાલનરૂપ ચારિત્રાદિક હિત પ્રવૃત્તિને વિચારે છે (જુએ છે), એટલે તેમાં સુંદરપણાને તથા અસુંદરપણાને ધર્મ અધર્મપણે માને છે. પરંતુ પંડિત એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર વિચક્ષણ પુરૂષ તો સર્વ યત્નવડે-ઉદ્યમવડે આગમના તત્ત્વની એટલે સત્ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર શાસ્ત્રના બોધની પરીક્ષા કરે છે એટલે તે આધારે દૂષિતપણું અને અદૂષિતપણું જુએ છે; તેથી કરીને બાળ અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળાને શુદ્ધ ધર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે અને તેમનાપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ્ઞાનવાન્ ગુરૂએ પણ પોતે વેષ, ક્રિયા અને પ્રવચનમાત્રના પાલનને વિષે શુદ્ધ વ્યવસ્થા ધારણ કરવી. ૩૭.

હવે અધિકારની સમાપ્તિ પર્યંત કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.—

निश्चित्यागमतत्त्वं तस्मादुत्सृज्य लोकसंज्ञां च ।
श्रद्धाविवेकसारं यतितव्यं योगिना नित्यम् ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આગમના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને યોગીએ નિરંતર શ્રદ્ધા અને વિવેક પરત્વે યત્ન કરવો. ૩૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા કારણથી આગમના તત્ત્વનો એટલે સિદ્ધાંતના પરમાર્થનો નિશ્ચય કરીને એટલે બહુશ્રુત અને પોતાના અનુભવની સ્મૃતિવડે તેનું અવધારણ કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો એટલે શાસ્ત્રની અપેક્ષારહિત લોકરૂઢિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધા એટલે સર્વજ્ઞના વચનપર શુદ્ધ આસ્તિકપણું અને વિવેક એટલે જીવ અને પુદ્ગળના સ્વભાવ તથા વિભાવાદિકની ભિન્નતાનું જ્ઞાન,

જે કહ્યું છે, તે જ બતાવે છે.—

बालः पश्यति लिङ्गं मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ ३७ ॥

મૂલાર્થ—બાળક લિંગને જુએ છે, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો માણસ આચરણને વિચારે છે, પણ પંડિત પુરૂષ તો સર્વ પ્રયત્નવડે આગમના તત્ત્વની જ પરીક્ષા કરે છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—બાળક એટલે બાળબુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની લિંગને એટલે કેશલોચ અથવા જટામુકુટ વિગેરેથી મંડિત વેષ તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયાને જુએ છે, એટલે કે આવા લિંગને જ્યાં જુએ છે, ત્યાં આસક્તિવાળો થાય છે. તથા મધ્યમ બુદ્ધિવાળો એટલે સ્થૂળ વિષયોમાં પંડિત પુરૂષ વૃત્તને એટલે આઠ પ્રવચન માતાનું પાલનરૂપ ચારિત્રાદિક હિત પ્રવૃત્તિને વિચારે છે (જુએ છે), એટલે તેમાં સુંદરપણાને તથા અસુંદરપણાને ધર્મ અધર્મપણે માને છે. પરંતુ પંડિત એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર વિચક્ષણ પુરૂષ તો સર્વ યત્નવડે-ઉદ્યમવડે આગમના તત્ત્વની એટલે સત્ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર શાસ્ત્રના બોધની પરીક્ષા કરે છે એટલે તે આધારે દૂષિતપણું અને અદૂષિતપણું જુએ છે; તેથી કરીને બાળ અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળાને શુદ્ધ ધર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે અને તેમનાપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ્ઞાનવાન્ ગુરૂએ પણ પોતે વેષ, ક્રિયા અને પ્રવચનમાતના પાલનને વિષે શુદ્ધ વ્યવસ્થા ધારણ કરવી. ૩૭.

હવે અધિકારની સમાપ્તિ પર્યંત કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.—

निश्चित्यागमतत्त्वं तस्मादुत्सृज्य लोकसंज्ञां च ।
श्रद्धाविवेकसारं यतितव्यं योगिना नित्यम् ॥ ३८ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આગમના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને યોગીએ નિરંતર શ્રદ્ધા અને વિવેક પરત્વે યત્ન કરવો. ૩૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા કારણથી આગમના તત્ત્વનો એટલે સિદ્ધાંતના પરમાર્થનો નિશ્ચય કરીને એટલે બહુશ્રુત અને પોતાના અનુભવની સ્મૃતિવડે તેનું અવધારણ કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો એટલે શાસ્ત્રની અપેક્ષારહિત લોકરૂઢિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધા એટલે સર્વજ્ઞના વચનપર શુદ્ધ આસ્તિકપણું અને વિવેક એટલે જીવ અને પુદ્ગળના સ્વભાવ તથા વિભાવાદિકની ભિન્નતાનું જ્ઞાન,

એ બન્નેની જેમ શુદ્ધિ થાય તેમ યોગીએ—મુમુક્ષુ જને સર્વદા યત્ન કરવો—ઉદ્યમમાં તત્પર થવું. ૩૮.

निन्द्यो न कोऽपि लोकः पापिष्ठेष्वपि भवस्थितिश्चिन्त्या।
पूज्या गुणगरिमाढ्या धार्यो रागो गुणलवेऽपि ॥ ३९ ॥

મૂલાર્થ—કોઈ પણ લોકની નિંદા કરવી નહીં, પાપીને વિષે પણ ભવસ્થિતિનું ચિંતવન કરવું, ગુણોના ગૌરવવડે પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી, ગુણના લેશને વિષે પણ રાગ ધારણ કરવો. ૩૯.

ટીકાર્થ—તથા યોગીએ કોઈ પણ ધર્મબુદ્ધિથી રહિત એવા દુઃખી જનોની નિંદા કરવી નહીં. તથા પાપકાર્ય કરવાની રૂચિવાળાને જોઈને પણ ભવસ્થિતિ એટલે સદા વિપર્યાસવાળી સંસારની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો. (તેની ભવસ્થિતિ દીર્ઘ જાણી તેનાપર દ્વેષ ન કરવો.) તથા જ્ઞાનાદિક ગુણોએ કરીને જે ગરિષ્ઠપણું, તેણે કરીને પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી એટલે યથાયોગ્ય પુષ્પ, ચંદન, આહાર અને વસ્ત્ર વિગેરેવડે તેમનો સત્કાર કરવો. તથા ગુણના લેશથી પણ યુક્ત એવા પ્રાણીપર પ્રેમ ધારણ કરવો. ૩૯.

ग्राह्यं हितमपि बालादालापैर्दुर्जनस्य न द्वेष्यम् ।
त्यक्तव्या च पराशा पाशा इव संगमा ज्ञेयाः ॥ ४० ॥

મૂલાર્થ—બાળક પાસેથી પણ હિત વચનને ગ્રહણ કરવું, દુર્જનના પ્રલાપ સાંભળી દ્વેષભાવ ન કરવો, પારકી આશાનો ત્યાગ કરવો, સર્વ સંયોગો પાશની જેવા જાણવા. ૪૦.

ટીકાર્થ—બાળકના મુખમાંથી પણ નીકળેલું હિતવચન હોય તો તે ગ્રહણ કરવું. તથા દુર્જન એટલે ખળ પુરૂષના નિંદા વચનો સાંભળી તેનાપર દ્વેષભાવ ન કરવો. તથા પરની એટલે આત્માથકી ભિન્ન એવા પુદ્ગળાદિકના સુખની આશાનો-સ્પૃહાનો ત્યાગ કરવો. તથા (સાંસારિક-પૌદ્ગળિક) સર્વે સંયોગો પાશની જેવા એટલે બંધનની જેવા (બંધનરૂપ) જાણવા. ૪૦.

स्तुत्या स्मयो न कार्यः कोपोऽपि च निन्दया जनैः कृतया।
सेव्या धर्माचार्यास्तत्त्वं जिज्ञासनीयं च ॥ ४१ ॥

મૂલાર્થ—બીજા માણસોએ કરેલી સ્તુતિવડે ગર્વ ન કરવો, અને તેમની કરેલી નિંદાવડે કોપ પણ ન કરવો, ધર્માચાર્યનું સેવન કરવું, તત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છા કરવી. ૪૧.

ટીકાર્થ—તથા સ્તુતિવડે એટલે અન્ય જનોએ કરેલી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને ગર્વ કરવો નહીં, તથા અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કરેલી પોતાની નિંદા-હીલનાવડે તેનાપર ક્રોધ કરવો નહીં, ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર ગુરૂઓની સેવા-પર્યુપાસના કરવી, તથા તત્ત્વ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા કરવી એટલે જાણવા માટે (નિરંતર) ઉદ્યમવંત થવું. ૪૧.

शौचं स्थैर्यमदंभो वैराग्यं चात्मनिग्रहः कार्यः ।
दृश्या भवगतदोषाश्चिन्त्यं देहादिवैरूप्यम् ॥ ४२ ॥

મૂલાર્થ—શૌચ, સ્થિરતા, અદંભ, વૈરાગ્ય અને આત્માનો નિગ્રહ કરવો, સંસારમાં રહેલા દોષો જોવા, અને દેહાદિકનું વિરૂપપણું ચિંતવવું. ૪૨.

ટીકાર્થ—શૌચ એટલે મનને વિષે પવિત્રતા, સ્થિરતા એટલે વિપત્તિને વિષે ધૈર્ય, અદંભ એટલે માયારહિતપણું, વૈરાગ્ય એટલે સંસારવાસથી ઉદ્વેગ તથા આત્માનો નિગ્રહ એટલે મનનો જય-આટલી બાબત કરવા લાયક છે તે કરવી, તથા સંસારમાં રહેલા જીવના જે દોષો એટલે તેમને પ્રાપ્ત થતા જન્મ, મરણ અને નરકપાત વિગેરે ઉપદ્રવો-તેને જ્ઞાનચક્ષુવડે જોવા, તથા દેહાદિકની વિરૂપતા એટલે શરીર, ધન, યૌવન અને સ્ત્રી વિગેરેનું વિપરીતપણું ચિંતવવું, અર્થાત્ દેહાદિક ક્ષણવારમાં હોય તે કરતાં જૂદા પ્રકારના થઈ જાય છે, એમ ધ્યાનપૂર્વક વિચારવું. ૪૨.

भक्तिर्भगवति धार्या सेव्यो देशः सदा विविक्तश्च ।
स्थातव्यं सम्यक्त्वे विश्वास्यो न प्रमादरिपुः ॥ ४३ ॥

મૂલાર્થ—ભગવાન્ જિનેશ્વર ઉપર ભક્તિ ધારણ કરવી, એકાંત પ્રદેશનું નિરંતર સેવન કરવું, સમ્યક્ત્વને વિષે સ્થિર રહેવું, પ્રમાદરૂપી શત્રુનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. ૪૩.

ટીકાર્થ—ભગવાન્ જિનેશ્વરને વિષે ભક્તિ એટલે પૂજા તથા બહુમાનને ધારણ કરવું—તેને હૃદયમાં સ્થાપન કરવું, તથા સર્વદા વિવિક્ત દેશનું એટલે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વિગેરેના રહિતપણાએ કરીને એકાંત એવા સ્થાનનું સેવન કરવું—તેવા સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી, તથા સમ્યક્ત્વને વિષે એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધાને વિષે રહેવું એટલે ઉપયોગ સહિત વર્તવું તથા પ્રમાદ એટલે અવશ્ય કર્તવ્યને વિષે જે

આળસ તેરૂપ શત્રુનો કિંચિત્ પણ-સ્વલ્પ કાળ પણ વિશ્વાસ કરવો નહીં. અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

ध्येयात्मबोधनिष्ठा सर्वत्रैवागमः पुरस्कार्यः ।
त्यक्तव्याः कुविकल्पाः स्थेयं वृद्धानुवृत्त्या च ॥ ४४ ॥

મૂલાર્થ—આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાનું ધ્યાન કરવું, સર્વત્ર આગમને આગળ કરવા, કુવિકલ્પોનો ત્યાગ કરવો, વૃદ્ધજનોની અનુવૃત્તિથી રહેવું. ૪૪.

ટીકાર્થ—તથા આત્મબોધની નિષ્ઠા એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પૂર્ણતા ચિંતવવી, તેમાં સ્થિતિ કરવી તથા નિશ્ચે કરીને સર્વ કાર્યોમાં આગમ એટલે સિદ્ધાન્તનું વચન આગળ કરવું એટલે મોક્ષનાં સમગ્ર સાધનોને વિષે પ્રથમ તેનુ ધ્યાન કરવું, અર્થાત્ આગમને અનુસારેજ પ્રવર્તવું, તથા કુવિકલ્પોનો—અશુભ મનોરથોનો ત્યાગ કરવો, તથા વૃદ્ધોની અનુવૃત્તિવડે એટલે વૃદ્ધ પુરૂષોની પરંપરાને અનુસારે રહેવું એટલે પ્રવર્તન કરવું. ૪૪.

साक्षात्कार्यं तत्त्वं चिद्रूपानन्दमेदुरैर्भाव्यम् ।
हितकारी ज्ञानवतामनुभववेद्यः प्रकारोऽयम् ॥ ४५ ॥

મૂલાર્થ—તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તથા આત્માનંદવડે પૂર્ણ થવું. આ અનુભવવડે જાણવા લાયક પ્રકાર જ્ઞાનીઓને હિતકારી છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—તથા તત્ત્વનો એટલે આત્માદિક વસ્તુના સદ્‌ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલે પોતાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ કરવો, તથા આત્માનંદવડે એટલે આત્માના આહ્લાદ વડે મેદુર એટલે પુષ્ટ અથવા પૂર્ણ થવું. આ શિક્ષાના અનુક્રમથી કહેલો અને અનુભવવડે એટલે સાક્ષાત્ ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મનના જ્ઞાનવડે જાણી શકાય તેવો પ્રકાર એટલે આત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ વર્તના જ્ઞાની જનોને એટલે યથાર્થ જ્ઞાનથી શોભતા પુરૂષોને હિતકારી છે એટલે શુભ અને ઇષ્ટ એવી સિદ્ધિને કરનાર અથવા મંગળકારક છે. ૪૫.

। इत्यनुभवाधिकारः ।

। अथ प्रशस्तिः ।

પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત થયેલો અનુભવી સજ્જનોની સ્તુતિ કરે છે, તેથી અહીં પણ પ્રથમ સજ્જનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.—

येषां कैरवकुन्दवृन्दशशभृत्कर्पूरशुभ्रा गुणा
माालिन्यं व्यपनीय चेतसि नृणां वैशद्यमातन्वते ।
सन्तः सन्तु मयि प्रसन्नमनसस्ते केऽपि गौणीकृत-
स्वार्था मुख्यपरोपकारविषयोऽप्युच्छृंखलैः किं खलैः॥४६

મૂલાર્થ—જેમના કૈરવ અને કુંદના પુષ્પો, ચંદ્ર તથા કર્પૂરની જેવા
ા ગુણો મનુષ્યોના ચિત્તમાં મલિનતાને દૂર કરી નિર્મળતાને
રે છે, તે સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા અને પરોપકારની વિધિને મુખ્ય
રા કોઇક સત્પુરૂષો મારાપર પ્રસન્ન મનવાળા થાઓ. ઉદ્ધત
ખળ પુરૂષોવડે શું? (ખળ પુરૂષોનું શું પ્રયોજન છે?)
નહીં. ૪૬.

ટીકાર્થ—તેઓ એટલે હમણાં કહેવાશે એવા ગુણસમૂહવડે
કેટલાએક સત્પુરૂષો મારાપર પ્રસન્ન મનવાળા—સંતુષ્ટ ચિત્ત-
થાઓ, કે જેઓના એટલે જે સજ્જનોના ગુણો એટલે ધર્મની
ના પ્રકારો કૈરવ એટલે શ્વેત પુષ્પો અને કુંદ પુષ્પોના સમૂહ તથા
કાંતિનો સમૂહ અને કર્પૂરના સમૂહ જેવા શુભ્ર એટલે દોષરૂપી
ત હોવાથી તથા કીર્તિરૂપી સુગંધવાળાં હોવાથી ઉજ્વળ
મુમુક્ષુ પુરૂષોના મનમાં મલિનતાને—દોષરૂપી કાળાશને દૂર
નિર્મળતાને—ગુણોથી થતા દેદીપ્યપણાને વિસ્તારે છે. તે
ા કેવા છે? તે કહે છે.- જેઓએ સ્વાર્થને એટલે પોતાનાં
ાને ગૌણ કર્યા છે એટલે પ્રધાનપણાથી દૂર કર્યા છે અર્થાત્
સ્વાર્થને અમુખ્યપણે ધારણ કર્યો છે, તથા જેમના પરોપકાર-
વિઓ એટલે અન્યને ગુણ પ્રાધાન્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર ઉપકારના
—સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકારો મુખ્ય—પ્રધાન છે, એવા સત્પુ-
ારાપર પ્રસન્ન થાઓ. પછી અત્યંત ઉચ્છૃંખળ એટલે મર્યાદાના
: રહિત એવા ખળ—દુર્જનોની કદાચ અપ્રસન્નતા થાય તો
? કાંઇજ નહીં. ૪૬.

સત્પુરૂષોના પરોપકારનો પ્રકાર દેખાડે છે—

ग्रन्थार्थान् प्रगुणीकरोति सुकविर्यत्नेन तेषां प्रथा-
मातन्वन्ति कृपाकटाक्षलहरीलावण्यतः सज्जनाः ।
माकन्दद्रुममञ्जरीं वितनुते चित्रा मधु
...यं प्रथयन्ति ... ॥४७॥

મૂલાર્થ—સત્કવિ યત્નવડે ગ્રંથના અર્થોને સરલ (તૈયાર) કરે છે, પણ તેમની ખ્યાતિ તો સજ્જનો કૃપાકટાક્ષની લહરીના લાવણ્યથી વિસ્તારે છે. જેમ સુંદર વસંત ઋતુની લક્ષ્મી આમ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે, પણ તેના સૌભાગ્યને તો કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારવડે (સર્વત્ર) પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—સારા એટલે ધર્મપ્રધાન કવિ—સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદર્ભ કરનાર પંડિત ગ્રંથ એટલે ઘણા અર્થોને જેમાં ગુંફિત કરાય તેવા શાસ્ત્રવિશેષરૂપી અર્થોને ઘણા ઉદ્યમવડે સરળ કરે છે અને તે ગ્રંથોની ખ્યાતિને સજ્જનો-સત્પુરૂષો કૃપારૂપી—અન્યના અનુગ્રહની બુદ્ધિરૂપી કટાક્ષવડે—આનંદ સહિત દૃષ્ટિના લક્ષ્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી બોધતરંગની શ્રેણીએ ઉત્પન્ન કરેલા લાવણ્યવડે-પ્રેમના સુંદરપણાવડે વિસ્તારે છે. શી રીતે? કે જેમ આનંદ આપનારી વસંતલક્ષ્મી-વસત ઋતુની ઋદ્ધિ અથવા શોભા આમ્રવૃક્ષની મજરીને વિસ્તારે છે-ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ત્યાર પછી કોકિલ પક્ષીઓ પચમ સ્વરના ચમત્કારે કરીને-મનોહર શબ્દે કરીને તેના સૌભાગ્યને-સર્વ લોકના પ્રિયપણાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દુર્જનની જીહ્વારૂપી સર્પથી રક્ષણ કરનાર સજ્જનના પ્રભાવની સ્તુતિ કરે છે.—

> दोषोल्लसविषः खलाननबिलादुत्थाय कोपाज्ज्वलन्
> जिह्वाहिर्ननु कं गुणं न गुणिनां बाले क्षयं प्रापयेत् ।
> न स्याच्चेत्प्रबलप्रभावभवनं दिव्यौषधी संनिधौ
> शास्त्रार्थोपनिषद्विदां शुभदृशां कारुण्यपुण्यप्रथा ॥ ४८ ॥

મૂલાર્થ—જો શાસ્ત્રોના ઉપનિષદને જાણનારા અને શુભ દ્રષ્ટિવાળા પુરૂષોની કૃપારૂપી પુણ્યની ખ્યાતિરૂપ મોટા પ્રભાવના ભવનરૂપ દિવ્ય ઔષધી નજીકમાં ન હોય, તો દોષના ઉલ્લાસરૂપ ઝેરવાળો અને કોપથી જાજ્વલ્યમાન થયેલો જિહ્વારૂપી સર્પ ખલ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી નીકળીને ગુણી પુરૂષોના ક્યા ગુણને જલદી ક્ષય ન પમાડે? સર્વે ગુણોને ક્ષય પમાડે. ૪૮

ટીકાર્થ—હે બાળ (મૂર્ખ)! ખલ પુરૂષના મુખરૂપી બિલમાંથી [illegible] નીકળીને, ગુણીને વિષે દોષના આરોપ ઉલ્લાસરૂપ [illegible] વિષવાળો અને કોપવડે [illegible] ગુણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જિહ્વા

રૂપી સર્પે ગુણી પુરૂષોના કયા વૃદ્ધિ પામતા ગુણને-જ્ઞાનાદિક ગુણને ક્ષય-વિનાશ ન પમાડે? અર્થાત્ સર્વને નાશ પમાડે. પરંતુ જો શાસ્ત્રોવડે-આગમોવડે વાચ્ય જે અર્થ એટલે આત્માના સ્વરૂપ વિગેરે પદાર્થો તેમના ઉપનિષદ્‌ને એટલે સારાંશને યથાર્થપણે જાણનારા તથા શુભ હૃદયવાળા એટલે પરોપકાર વિગેરેથી કલ્યાણકારક અંતઃકરણવાળા પુરૂષોની કૃપાભાવવાળી પવિત્ર ખ્યાતિરૂપ અને મહા મહિમાના સ્થાનરૂપ દિવ્ય ઔષધી એટલે મનોહર અલૌકિક વિષનાશક પદાર્થ સમીપે હોય તો તે થઇ ન શકે—ન હોય તોજ થઈ શકે. ૪૮.

હવે સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી મતિનું હરણ કરવારૂપ સજ્જનના ગુણની સ્તુતિ કરે છે.—

उत्तानार्थगिरां स्वतोऽप्यवगमान्निःसारतां मेनिरे
गंभीरार्थसमर्थने वत खलाः काठिन्यदोषं ददुः ।
तत्को नाम गुणोऽस्तु कश्च सुकविः किं काव्यमित्यादिकां
स्थित्युच्छेदमतिं हरन्ति नियता दृष्टा व्यवस्थाः सताम् ॥४९

મૂલાર્થ—અહો! ખળ પુરૂષો સુગમ અર્થવાળી વાણીને પોતાની મેળે જ જાણવાથી નિઃસાર માને છે, અને ગંભીર અર્થ કહેવામાં કઠિનતાનો દોષ આપે છે. તેથી કરીને એવો કયો ગુણ, કયો સત્કવિ અને કયું કાવ્ય હોય? કે જે આવા પ્રકારની સ્થિતિને ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિને સત્પુરૂષોની નિયત વ્યવસ્થા જોવાથી હરણ કરે. ૪૯.

ટીકાર્થ—અહો! મહા કષ્ટ છે કે દુર્જન પુરૂષો સુગમપણાએ કરીને પ્રગટ અર્થવાળી કવિની વાણીને-ગદ્ય પદ્યાદિક રચનાને પોતાની બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સમજવાને લીધે એટલે તે સુખેથી બોધરૂપ હોવાને લીધે તેના અર્થની સ્ફુર્તિ થવાથી તેને નિઃસાર એટલે પ્રાકૃત જેવી માને છે, એટલે 'આ વાણીમાં શું છે? કાંઇજ નથી' એ પ્રમાણે માને છે. તથા ગંભીર અર્થના સમર્થનમાં એટલે સૂક્ષ્મ ભાવાર્થની રચનાદ્વારા કહેલા અર્થમાં કઠિનતાનો દોષ આપે છે, એટલે "આ વાણીનું દુર્જ્ઞેયપણું હોવાથી નિરૂપયોગી જ છે" એ પ્રમાણે દૂષણ આપે છે. તેથી કરીને ખળ પુરૂષોના મનને રંજન કરે તેવો કયો કવિત્વાદિક ગુણ હોય? કયો શુક્રાચાર્યાદિક સત્કવિ એટલે કુશળ શાસ્ત્રકર્તા હોય? અને કેવી કવિતા એટલે ધર્માદિકનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય રચના હોય? કોઇપણ ન હોય. આવી સર્વત્ર દોષના જ ગવેષણમાં તત્પર અને સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિનું એટલે

જગતની વ્યવસ્થાનું ઉત્થાપન કરનારી બુદ્ધિનું સત્પુરૂષોની નિયત એટલે સતત્ પરંપરાથી શુદ્ધ એવી વ્યવસ્થા એટલે સુજનતાની સ્થિતિ જ નિવારણ કરે છે. ૪૯.

ખળ તથા સજ્જનની પરિણતિના વિષમપણાને દૃષ્ટાંત સહિત બતાવે છે.—

अध्यात्मामृतवर्षिणीमपि कथामापीय सन्तः सुखं
गाहन्ते विषमुद्गिरन्ति तु खला वैषम्यमेतत्कुतः ।
नेदं वाद्भुतमिन्दुदीधितिपिवाः प्रीताश्चकोरा भृशं
किं न स्युर्बत चक्रवाकतरुणास्त्वत्यन्तखेदातुराः ॥ ५० ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારી કથાનું પાન કરીને સત્પુરૂષો સુખ પામે છે, અને તે જ કથાનું પાન કરીને ખળ પુરૂષો વિષને કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેમની વિષમતા કયાંથી થઈ? અથવા તો તે કાંઇપણ અદ્ભુત નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરતાં ચકોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, પણ યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી થતા? થાય છે જ. ૫૦.

ટીકાર્થ—સત્પુરૂષો આત્મભાવ એટલે રાગ, દ્વેષ, મોહ, હિંસા, વિષય અને કષાય વિગેરેના પરિહારનો આશ્રય કરીને કહેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની એટલે જન્મ મરણાદિક રોગનો નાશ કરનાર સુધાની વૃષ્ટિ કરનાર કથાનું પાન કરીને એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી ધર્મવાર્તાનું સારી રીતે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને સુખ-આનંદ પામે છે. અને તેવીજ કથાને સાંભળીને દુર્જનો વિષ કાઢે છે એટલે દોષનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ પોતાને તથા પરને સંતાપ કરવાના હેતુરૂપ હળાહળનું વમન કરે છે. આ પ્રકારની વિષમતા એટલે એકજ કાર્યને વિષે વિપરીતપણું કયાંથી ઉત્પન્ન થયું? અથવા તો આ વિષમતા થવામાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરનારા ચકોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રીતિયુક્ત થાય છે, અને યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો અત્યંત ખેદયુક્ત એટલે ચંદ્રના ઉદયમાં પોતામાં વિયોગ કરવારૂપ દોષનો આરોપ કરીને અત્યત સંતાપયુક્ત શું નથી થતા? અર્થાત્ થાય છે જ. ૫૦.

આ કૃતિમાં પંડિતોનોજ ઉત્સવ છે, તે કહે છે.—

किंचित्साम्यमवेक्ष्य ये विदधते काचेन्द्रनीलाभिदां
तेषां न प्रमदावहा तनुधिया गूढा कवीनां कृतिः ।

जानन्ति विशेषमप्यविषमे रेखोपरेखांशतो
वस्तुन्यस्तु सतामितः कृतधियां तेषां महानुत्सवः ॥५१॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાંઇક સદૃશપણું જોઇને કાચ તથા ઇંદ્રનીલ ા અભેદ કરે છે, તે મંદ બુદ્ધિવાળાને કવિઓની ગૂઢ કૃતિ હર્ષ ારી થતી નથી. પરંતુ જેઓ વિષમતા રહિત વસ્તુને વિષે પણ ા અંશના પણ અંશથી વિશેષને જાણે છે, તે કુશળ બુદ્ધિવાળા ોને આ કૃતિથી મોટો ઉત્સવ હો. ૫૧.

ટીકાર્થ—જે કોઇ પુરૂષો કાંઇપણ વર્ણ તથા આકૃતિ વિગેરેવડે પણું જોઇને કાચ એટલે માટીનો આકાર વિશેષ અથવા એક ા મણિ તથા ઇંદ્રનીલ એટલે વૈડૂર્ય રત્ન એ બન્નેનો વર્ણના પણાએ કરીને અભેદ-એકતા કરે છે, તે અલ્પ બુદ્ધિવાળા ોને કવિઓની-ગ્રંથકર્તાઓની ગૂઢ-ગહન અર્થવાળી કૃતિ-સૂક્ષ્મ ર્થવાળી પદ્યાદિક રચના આનંદ આપનારી થતી નથી; પરંતુ જે . વિષમતા રહિત-સમાન વસ્તુને વિષે પણ રેખા એટલે માત્રા, અંશ એટલે અર્ધમાત્રા તે ઉપરેખા કહેવાય છે, અને તે ાત્રાદિકના પણ અંશ-લેશ જેટલા પણ ભેદથી વિશેષને એટલે બીજી વસ્તુ છે' એમ ભેદને સમાન પટ પર ચિત્રકારે ચિતરે-ચા નીચા પ્રદેશની જેમ જાણે છે, તે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સત્પુ- આ કૃતિથી-ગ્રંથથી મોટો ઉત્સવ એટલે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧.

દુર્જનોને આ કૃતિથી કેમ આનંદ ન થાય? તે કહે છે.—

र्गाध्यात्मपदार्थसार्थघटना चेतश्चमत्कारिणी
मोहच्छन्नदृशां भवेत्तनुधियां नो पंडितानामिव ।
ाकुव्याकुलकामगर्वगहनप्रोद्दामवाक्चातुरी
कामिन्याः प्रसभं प्रमोदयति न ग्राम्यान् विदग्धानिव ॥५२

મૂલાર્થ—સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ પદાર્થના સમૂહની રચના પંડિતોની ોહથી જેમની દૃષ્ટિ ઢંકાયેલી છે એવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાના ચમત્કાર કરનારી થતી નથી. કામિની (યુવતી) ની કાકુ ડે વ્યાકુલ, કામના મદવડે ગહન અને અતિ પ્રબળ એવી ાતુરી ચતુર પુરૂષોની જેમ ગ્રામ્ય જનોને અત્યંત આનંદ આપતી ૫૨.

ટીકાર્થ—સંપૂર્ણ એટલે ન્યૂનતા રહિત અધ્યાત્મરૂપ એટલે આત્માના બ્રહ્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરેલા પદાર્થોના સમૂહવડે અથવા સમૂહવાળી ગ્રંથરચના પંડિતોની જેમ એટલે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનારા વિદ્વાનોની જેમ મોહવડે જેમનાં વિવેકરૂપી નેત્રો આચ્છાદિત થયાં છે એવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી એટલે પ્રેમ અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—જેમ કામિનીની એટલે રૂપવતી યુવતી સ્ત્રીની કાકુ એટલે હાસ્ય, વિનોદ, અન્યાર્થ અને વક્રોક્તિ (વચન રચના) વડે વ્યાપ્ત થયેલી તથા કામના મદવડે ગહન અને અત્યંત પ્રબળ એવી જે વાણીની ચતુરાઈ એટલે વચનના વિલાસની કળા તે કામકળામાં ચતુર પુરૂષોની જેમ પશુ જેવા ગામડીયા લોકોને અત્યંત હર્ષ પમાડતી નથી. ૫૨.

તેથી વિદ્વાનોની જ સ્તુતિ કરે છે.—

स्नात्वा सिद्धान्तकुंडे विधुकरविशदाध्यात्मपानीयपूरै-
स्तापं संसारदुःखं कलिकलुषमलं लोभतृष्णां च हित्वा ।
जाता ये शुद्धरूपाः शमदमशुचिताचन्दनालिप्तगात्राः
शीलालंकारसाराः सकलगुणनिधीन् सज्जनांस्तान्नमामः॥५३

મૂલાર્થ—સિદ્ધાન્ત રૂપી કુંડને વિષે ચંદ્રના કિરણોની જેવા નિર્મળ અધ્યાત્મરૂપી જળના સમૂહવડે સ્નાન કરીને સંતાપને, સંસારના દુઃખને, કળી અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષા (તૃષ્ણા) ને તજી દઈને જેઓ શુદ્ધરૂપ થયા છે, તથા શમ, દમ, અને પવિત્રતારૂપી ચંદનવડે અનુલેપવાળા થયા છે, તથા શીલરૂપી અલંકારવડે સારભૂત થયા છે તેવા સકલ ગુણોના નિધિ સમાન સજ્જનોને અમે નમસ્કાર-નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—જેઓ એટલે આગળ કહેવાશે એવા ગુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા પુરૂષો સિદ્ધાન્તરૂપી કુંડમાં એટલે જિનાગમરૂપી જળાશયમાં ચંદ્રના કિરણો કરતાં પણ અધિક નિર્મળ એવાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી જળના પ્રવાહવડે સ્નાન કરીને સંસારના દુઃખને—ભવમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશને, તાપને-વિષયની તૃષ્ણારૂપ સંતાપને, કલિ (કલહ) અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણાને તજી દઈને શુદ્ધરૂપ-નિર્મળ આત્મસ્વરૂપવાળા થયા છે. તથા શમ-અન્તઃકરણનું સમાધાન, દમ-ઇંદ્રિયોનો જય અને શુચિતા-મનવચનને વિષે

કલંક રહિતપણું એરૂપ ચંદનવડે જેમનાં શરીર લિપ્ત થયાં છે એવા, તથા શીળ-બ્રહ્મચર્યરૂપ મુકુટ કુંડળાદિક અલંકારવડે જેઓ સારભૂત-શોભીતા થયા છે, તેવા પ્રકારના ગુણવાળા, સમગ્ર પરોપકાર અને જ્ઞાનાદિક ગુણોના નિધિસમાન સત્પુરૂષોને અમે નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

આ ગ્રંથથી સજ્જનોને હર્ષ થશે, અને દુર્જનોને ત્રાસ થશે. એ વિચિત્ર અર્થથી કહે છે.—

पाथोदः पद्यबन्धैर्विपुलरसभरं वर्षति ग्रन्थकर्ता

प्रेम्णां पूरैस्तु चेतःसर इह सुहृदां प्लाव्यते वेगवद्भिः ।

शुष्यन्ति स्वान्तवप्राः पुनरसमगुणद्वेषिणां दुर्जनानां

चित्रं भावज्ञनेत्रात्प्रणयरसवशान्निःसरत्यश्रुनीरम् ॥५४॥

મૂલાર્થ—ગ્રંથકર્તારૂપી મેઘ પદ્યબંધે કરીને વિપુલ રસના સમૂહને વરસાવે છે, અને સારી પરિણતિવાળા હૃદયરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃષ્ટિમાં વેગવાળાં પ્રેમનાં પૂરવડે પૂર્ણ કરે છે; તથા ગુણોને વિષે અત્યંત દ્વેષ કરનારા દુર્જનોના હૃદય ક્યારો સુકી જાય છે, અને તત્ત્વ જાણનારના નેત્રમાંથી પ્રેમરસનાપર વશપણાને લીધે પ્રેમાશ્રુજળ નીકળે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—ગ્રંથકર્તા એટલે સત્કવિરૂપી મેઘ પદ્યબંધોએ કરીને એટલે ચાર પાદવાળા શ્લોકોવાળી, રચનાવડે અને મેઘ પક્ષમાં ધારાગતિના સમૂહરૂપ બંધવડે વિપુલ-વિસ્તારવાળા શાંત રસાદિક જળના સમૂહને વરસાવે છે એટલે નિરંતર ધારાના પ્રવાહવડે વર્ષે છે; તથા સારા મન પરિણામવાળાના મનરૂપી સરોવરને આ મેઘ વૃષ્ટિને વિષે વેગવાળા એટલે સ્નાત્રરૂપ પ્રવાહવાળા પ્રેમના પૂરવડે-વૃદ્ધિ પામતા પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે એટલે પોતાના ઉપરના ભા[illegible] જળના પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે. વળી આગળ પાછ[illegible] પ્રમાણે વર્ષાથી ગુણોને વિષે અત્યંત દ્વેષ કરે[illegible] [illegible] દુર્જનોના હૃદયરૂપી ક્યારના સ્થાન[illegible] [illegible] અને પરમાર્થને જાણનારના નેત્ર કુવામાંથી [illegible] [illegible] પ્રેમરૂપી [illegible] નીકળે છે, [illegible]

હવે સત્પુરૂષોના યશનો ચમત્કાર દેખાડે છે.—

उद्दामग्रन्थभावप्रथनभवयशः संचयः सत्कवीनां
क्षीराब्धिर्मथ्यते यः सहृदयविबुधैर्मेरुणा वर्णनेन ।
एतड्डिंडीरपिंडी भवति विधुरुचेर्मंडलं विप्रुपस्ता-
स्ताराकैलासशैलादय इह दधते वीचिविक्षोभलीलाम् ५५

મૂલાર્થ—સત્કવિઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથના ભાવાર્થને વિસ્તારવાથી ઉત્પન્ન થયેલા યશના સમૂહરૂપ ક્ષીર સમુદ્ર વિવેકવાળા પંડિતરૂપી દેવોએ વર્ણનરૂપ મેરૂવડે મથન કરાય છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ફીણનો સમૂહ એ ચંદ્રની કાંતિના મંડળ તુલ્ય છે, અને અત્યંત ઉછળેલા ઉચ્ચાર ધ્વનિરૂપ બિંદુઓ એ તારામંડળ અને કૈલાસ પર્વત વિગેરે આ ક્ષીરસાગરને વિષે તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—સત્કવિઓના એટલે ધર્મપ્રધાન ગ્રંથકર્તાઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથોના-શાસ્ત્રોના ભાવાર્થોને-સત્ અર્થોને પ્રસિદ્ધ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો યશનો સમૂહ-વૃદ્ધિપૂર કે જે ક્ષીરસાગર તુલ્ય છે, તે વિવેકવંત પંડિતોરૂપી દેવોએ વર્ણન એટલે તેના ગુણના કીર્તન રૂપ મેરૂ પર્વતવડે—મંથાચળવડે મથન કરાય છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ફીણના સમૂહ ચદ્રકાંતિના સમૂહનું મંડળ એટલે સર્વથા ગોળાકાર બિંબ તદ્રૂપ થાય છે. અને તેમાંથી અત્યંત ઉંચા ઉછળેલા બિંદુઓ એટલે ઉચ્ચારના ધ્વનિરૂપ જળ કણીયાઓ તારામંડળ અને કૈલાસ એટલે મેરૂ પર્વતરૂપ આ સત્પુરૂષોના યશરૂપી ક્ષીરસાગરમાં ઉંચા ઉછળતા તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ફરીથી બીજે પ્રકારે યશના ચમત્કારને જ કહે છે.—

काव्यं दृष्ट्वा कवीनां हृतममृतमिति स्वःसदां पानशंकी
खेदं धत्ते तु मूर्धा मृदुतरहृदयः सज्जनो व्याधुतेन ।
ज्ञात्वा सर्वोपभोग्यं प्रगुणरसमथ तत्कीर्तिपीयूषपूरं
नित्यं रक्षाविधानानियतमतितरां मोदते च स्मितेन ॥५६॥

મૂલાર્થ—અત્યંત કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરૂષો કવિઓના કાવ્યને જોઈને "દેવોનું અમૃત આનું હરણ કર્યું" એ રીતે પાનની શંકાવાળા થઈને મસ્તક ધોણી ખેદને ધારણ કરે છે. અને તે

૬૧

કાવ્યની કીર્તિરૂપી અમૃતનો સમૂહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય તથા પ્રસાર પામતો જાણીને સદા રક્ષા અને પિધાનના અનિયતપણાને જાણીને અત્યંત હાસ્યવડે હર્ષ પામે છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અત્યંત મૃદુ એટલે કૃપારસ વડે આર્દ્ર થવાથી અતિ કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરુષ કવિઓના-શાસ્ત્રકર્તાઓના કાવ્યની રચનાને જોઈને "દેવોનું અમૃત આણે ચોરીવડે હરણ કર્યું" એ પ્રમાણે પાનને માટે એટલે પીવાને અથવા રક્ષણ કરવાને માટે શંકાવાળા-વિતર્કવાળા થઈને કંપાવેલા મસ્તકવડે ખેદને ધારણ કરે છે, અર્થાત્ "કવિની કળાની સીમા આવી ગઈ" એમ માને છે. તથા તે કવિના કાવ્યની કીર્તિરૂપી-યશરૂપી અમૃતના પ્રવાહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એટલે "સર્વ પ્રાણીસમૂહના ઉપકારનું કારણ આ થશે" એવી કીર્તિરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ પ્રસરતો જાણીને સદા રક્ષા એટલે રક્ષણ અને મુદ્રણ તથા પિધાન એટલે આચ્છાદન અથવા પ્રગટ કરવું તે બંને બાબત અનિયતપણે એટલે અનેકવાર બંધન અને છોડન કરતો છતો હાસ્યવડે-હર્ષને લીધે વિકસિત મુખવડે અત્યંત હર્ષ પામે છે. ૫૬.

હવે કવિજનને સજ્જન તથા ખળપુરુષ જે પ્રમાણે ઉપકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કહે છે.—

निष्पाद्य श्लोककुंभं निपुणनयमृदा कुंभकाराः कवीन्द्रा
दार्ढ्यं चारोप्य तस्मिन् किमपि परिचयात्सत्परीक्षार्कभासाम्।
पक्वं कुर्वन्ति बाढं गुणहरणमतिप्रज्वलद्दोषदृष्टि-
ज्वालामालाकराले खलजनवचनज्वालजिह्वे निवेश्य ॥५७॥

મૂળાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીંદ્રો નિપુણ નયરૂપી માટીવડે શ્લોકરૂપી ઘડાઓને બનાવીને તેને સત્પરીક્ષારૂપી સૂર્યકિરણોના પરિચયથી કાંઈક દૃઢપણું કરીને પછી ગુણોને હરણ કરનારી બુદ્ધિવડે જાજ્વલ્યમાન એવી દોષદૃષ્ટિરૂપી જ્વાળાના સમૂહથી ભયંકર એવા ખળપુરુષના વચનરૂપ અગ્નિમાં નાખીને અત્યંત પક્વ બનાવે છે. ૫૭

ટીકાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીશ્વરો નિપુણ એટલે
દેખાડનાર સ્યાદ્વાદરૂપી નય એટલે સાધિક એવા
ન્યાય તેરૂપ માટીવડે શ્લોકોરૂપી-નાના

માં-તડકામાં રાખી કાંઈક દૃઢતા ઉત્પન્ન કરીને પછી સારા ભાવાર્થ અને સુંદર પદોની રચનારૂપ ગુણોનું હરણ કરનારી બુદ્ધિરૂપી દેદીપ્યમાન-ઉંચી શિખાવાળી દોષદૃષ્ટિએ કરીને જ્વાળાના-અગ્નિની શિખાના સમૂહવડે ભયંકર એવા દુર્જન પુરૂષોના ભાષણરૂપી અગ્નિમાં-નીભાડામાં નાંખીને અત્યંત પક્વ-દોષ વચનરૂપી મોધરીના પ્રહારને પણ સહન કરે તેવાં બનાવે છે. ૫૭.

ફરીને સજ્જનો ઉપર ખળપુરૂષનું ઉપકારીપણું દેખાડે છે.—

इक्षुद्राक्षारसौघः कविजनवचनं दुर्जनास्याग्नियंत्रा-
न्नानार्थद्रव्ययोगात्समुपचितगुणे मद्यतां याति सद्यः ।
सन्तः पीत्वा यदुच्चैर्दधति हृदि मुदं घूर्णयन्त्यक्षियुग्मं
स्वैरं हर्षप्रकर्षादपि च विदधते नृत्यगानप्रबन्धम् ॥ ५८ ॥

મૂલાર્થ—કવિજનના વચનરૂપી ઈક્ષુ અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિયંત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોનાં સંયોગવડે ગુણની વૃદ્ધિ પામીને તત્કાળ મદ્યરૂપ બને છે. તે મદ્યનું પાન કરીને સત્પુરૂષો હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ પામે છે, બન્ને નેત્રોને ઘુમાવે છે, અને સ્વચ્છંદપણે અધિક હર્ષને લીધે નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને કરે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કવિજનના એટલે ગ્રંથકારના વચન-વાક્યરૂપી ઈક્ષુ-શેરડી અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિ યંત્રથકી એટલે અગ્નિના તાપ યુક્ત પાત્રમાં ઉકળવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોના-સ્વાદિષ્ઠ અને સુગંધતાદિક માદક પદાર્થોના સંયોગથી જેના રસ સૌરસ્યાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા છે એવો થઈને તત્કાળ મદિરાપણાને પામે છે. તે મદ્યનું સત્પુરૂષો પાન કરીને હૃદયમાં અત્યંત આનદ પામે છે, તથા બે નેત્રોને ઘુમાવે છે, તથા હર્ષની અત્યંતતાને લીધે સ્વેચ્છાપૂર્વક નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને-વિસ્તારને કરે છે. ૫૮.

સત્પુરૂષો અમારે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે.—

नव्योऽस्माकं प्रबन्धोऽप्यनणुगुणभृतां सज्जनानां प्रभावात्
विख्यातः स्यादितीमे हितकरणविधौ प्रार्थनीया न किं नः ।
निष्णाता या स्वतस्ते रविरुचय इवांभोरुहाणां गुणाना-
मुल्लासेऽपेक्षणीयो न खलु पररुचेः क्वापि तेषां स्वभावः ॥५९॥

મૂલાર્થ—આ અમારી રચના નવીન છતાં પણ મોટા ગુણોને ધારણ કરનારા સજ્જનોના પ્રભાવથી ખ્યાતિ પામે, માટે શું હિત કરવાના વિધિમાં તે સજ્જનો અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ. અથવા તો કમળોને પ્રફુલ્લિત કરવામાં સૂર્યના કિરણોની જેમ ગુણોનો ઉલ્લાસ કરવામાં તે સજ્જનો સ્વયમેવ વિચક્ષણ છે. કેમકે તે સત્પુરૂષોનો સ્વભાવ કદાપિ અન્ય જનની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખતો નથી. ૫૯.

ટીકાર્થ—અમારો આ પ્રબંધ એટલે ગ્રંથની રચના નવીન છે તો પણ ન્યાય ધર્માદિક મોટા ગુણોને ધારણ કરનાર સત્પુરૂષોના મહિમાથી પ્રસિદ્ધિ પામશે. તેથી આ સત્પુરૂષો કલ્યાણ કરવાના નિમિત્તભૂત વિધિને વિષે-અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિના ક્રમને વિષે શું અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ. અથવા તો જળને વિષે ઉગનાર કમળોને વિકાશ કરવામાં સૂર્યના કિરણોની જેમ પર ગુણોને વિકાસ કરવામાં તે સત્પુરૂષો સ્વભાવથી જ વિચક્ષણ હોય છે; કેમકે તે સત્પુરૂષોનો સ્વભાવ કોઈપણ કાળક્ષેત્રાદિકને વિષે અન્ય જનની ઈચ્છાને એટલે "જો તેની ઈચ્છા હોય, તો તેનું હિત કરીએ" એ પ્રમાણે અપેક્ષા ધરાવતો નથી-અપેક્ષાને ઈચ્છતો નથી. ૫૯.

હવે જેના ગુણો વિશ્વના સતાપને હરણ કરનાર છે અને જેની કીર્તિ સ્વર્ગમાં ગવાય છે, એવા પોતાના ગુરૂની સ્તુતિ કરે છે.—

यत्कीर्तिस्फूर्तिगानायहितसुरवधूवृन्दकोलाहलेन
प्रक्षुब्धस्वर्गसिन्धोः पतितजलभरैः क्षालितः शैत्यमेति ।
अश्रान्तभ्रान्तकान्तग्रहगणकिरणैस्तापवान् स्वर्णशैलो
भ्राजन्ते ते मुनीन्द्रा नयविजयबुधाः सज्जनव्रातधुर्याः६०

મૂલાર્થ-વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા [illegible] [illegible]ગ્રહસમૂહના કિરણોવડે તાપ પામેલો મેરૂ પર્વત તે ગુરૂની [illegible] [illegible]કરવું ગાન કરવામાં સાવધાન એવી દેવાં [illegible] [illegible]કોલાહલવડે ક્ષોભ પામેલી સ્વર્ગ ગંગામાંથી પડેલા [illegible] [illegible]ક્ષાલિત થયો છતો [illegible] પામે છે, તે [illegible]
[illegible] મુનિરાજ [illegible]

ટીકાર્થ—વિશ્રામ રહિત ભ્રમણ કરતા અને મનોહર એટલે પ્રભાવવડે દેદીપ્યમાન સૂર્યાદિક ગ્રહસમૂહના ઉષ્ણ કિરણોવડે સંતાપ પામેલો મેરૂ પર્વત જે ગુરૂમહારાજની કીર્તિના-યશોવાદના વિસ્તારનું ગાન કરવામાં-મધુરસ્વર વડે ગીતપ્રબંધના ધ્વનિથી આલાપ કરવામાં એકાગ્રપણે તૈયાર થયેલી દેવાંગનાઓના સમૂહવડે થતા કોલાહલથી-ઉંચા ધ્વનિથી અત્યંત-ઘણા તરંગોના સમૂહવડે ક્ષોભ પામેલી સ્વર્ગંગામાંથી પડેલા-પ્રવાહરૂપે ઝરેલા યશના વિસ્તારરૂપ જળપ્રવાહવડે ક્ષાલિત થયો છતો પ્રતિદિન શીતળતાને પામે છે, તે પૂર્વોક્ત કીર્તિના ભાજનરૂપ અને સત્પુરૂષોના સમાજમાં અગ્રેસર એવા નયવિજય નામના પંડિત મુનીશ્વર પોતાના યશવડે શોભે છે. ૬૦

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

चक्रे प्रकरणमेतत्तत्पदसेवापरो यशोविजयः ।
अध्यात्मधृतरुचीनामिदमानन्दावहं भवतु ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—તે ગુરૂના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર યશોવિજયે આ પ્રકરણ રચ્યું છે. આ પ્રકરણ અધ્યાત્મને વિષે જેની રૂચિ રહેલી છે એવા પુરૂષોને આનંદદાયક થાઓ. ૬૧.

ટીકાર્થ—તે ગુરૂ શ્રી નયવિજય પંડિતના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત એવા યશોવિજય નામના તેમના શિષ્યે આ અધ્યાત્મસાર નામનું પ્રકરણ (ગ્રંથ) રચેલ છે. આ પ્રકરણ ગ્રંથના આરંભથી અંત સુધી પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મના વિષયમાં જેમની શ્રદ્ધા અથવા પ્રીતિ નિવેશિત થઈ છે એવા પુરૂષોને સ્વાભાવિક પરમાનંદને વહન કરનાર થાઓ. ૬૧.

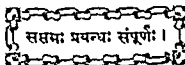
॥ इति प्रशस्तिः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपंडितश्रीलाभविजयगणि-
शिष्यमुख्यपंडितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यमुख्यपंडितश्रीनयविजयगणि-
चरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितश्री-
यशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे सप्तमः प्रबन्धः ॥

गंभीरसूक्ष्मचिदधीनविचारयुक्तं
शास्त्रं जिनागमयशःपटहप्रदानम् ।
व्याख्याय किंचिदुपलब्धमुदारपुण्यं
तेनैव यातु शिवराज्यरमां प्रजेयम् ॥ १ ॥

"ગંભીર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને આધીન એવા વિચારે કરીને યુક્ત તથા જિનાગમના યશરૂપ પટહને વગાડનારા આ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવાથી મેં જે કાંઈ ઉદાર પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યવડે આ પ્રજા (ભવ્ય જીવો) મોક્ષરાજ્યની લક્ષ્મીને પામો. ૧."

॥ इति श्रीतपागच्छगतसंविग्नशाखीयमुनिश्रीवृद्धिविजयमुख्यशिष्यश्रीमुक्तिविजयग-णिसतीर्थ्यशिरोमणिमुनिश्रीवृद्धिविजयपदाम्भोरुहपर्युपासनापरागमधुलिहा पंडितश्रीगंभीर-विजयगणिना कृतायामध्यात्मसारशब्दभावबोधिटीकायां सप्तमः प्रबन्धः ॥

Maharaj Shri
Ratna Mor niraj

। अथ टीकाकारप्रशस्तिः ।

सुधर्मगणभृत्पट्टश्रेणिसमुन्नतसुराचले रम्ये ।
तपोगच्छनन्दनभुवि विजयसिंहगुरुसुरांघ्रिपो जयति ॥१॥

ગણધર શ્રીસુધર્મા સ્વામીની પટ્ટશ્રેણીરૂપી ઉંચા સુંદર મેરૂપર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

य आगमामृतवर्षी तत्सेचनकृन्नवांबुदो जज्ञे ।
श्रीसत्यविजयनामा अग्र्यः संवेगिनां जयति ॥ २ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્રગણ્ય શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવંત વર્તે છે. ૨.

कर्पूरतारयशसोः कर्पूरक्षमाविजयबुधवरयोः ।
मूर्तसुबाह्याभ्यन्तरधर्मोपमयोर्गुणाः केन वर्ण्याः ॥ ३ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્વલ યશવાલા અને મૂર્તિમાન્ બાહ્ય અને અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કપૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના પંડિતવર્યોના ગુણો કોણ વર્ણન કરી શકે? ૩.

जिनोत्तमपद्मरूपकीर्तिकस्तूरमणिविजयोपपदान् ।
पंडितपदनिर्व्यूढान्नमामि गुरुगुणनिधीनेतान् ॥ ४ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્યાસ પદવીને વહન કરનારા જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુરવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરૂં છું. ૪.

वैराग्यरत्नभूमिर्यो निःस्पृहतासुधारसांबुनिधिः ।
श्रीमान् बुद्धिविजयमुनिराजोऽभूद्भूरिपरिवारः ॥ ५ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રત્નની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃતરસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

तस्मिन्नुभौ मुनिवरौ धर्मरथस्येव धूर्वहौ प्रवरौ ।
मुक्तिवृद्धिविजयाख्यौ तत्राद्यो गणिवरो जातः ॥ ६ ॥

તે પટ્ટપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં (મુક્તિવિજય-મુળચંદજી) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬.

श्रीवृद्धिविजयगुरवः श्रुतशमगांगप्रवाहरूपास्ते ।
जनहृत्कैरवचन्द्रा विश्वपावना यशोधरा जाताः ॥ ७ ॥

…થા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદજી) ગુરૂ શ્રુત અને સમતારૂપ …ળના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની હૃદિરૂપી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર …, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

शिष्याणुना हि तेषां रचिता निजपरहिताय विवृतिरियम् ।
गंभीरविजयनाम्ना सुपठ्यमाना चिरं जीयात् ॥ ८ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ…ના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચી છે. તે પઠન પાઠન …તી સતી ચિરકાળ જય પામો. ૮.

प्रोत्साहितोऽत्र भूयः सतीर्थ्येन मुनिवरोत्तमविजयेन ।
तस्य प्रेमविशेषादिमां शब्दभावोक्तिं चक्रे ॥ ९ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરૂભાઇએ મને …અત્યત ઉત્સાહવાન્ કર્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ શબ્દભાવોક્તિ નામની ટીકા મેં રચી છે. ૯.

परहितरतैकचित्तैः श्रुतकनकनिकषायमाणसन्मतिभिः ।
शोध्येयं प्राज्ञजनैर्मय्यथानुग्रहमसितैः ॥ १० ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કસોટી સમાન છે એવા પંડિત પુરૂષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ટીકા શોધવી. ૧૦.

द्वयाणांकशशिमिते वत्सर आश्विनवलक्षतृतीयायाम् ।
यत्नोऽयं सफलोभूद्भावपुरे वृषभजिनकृपया ॥ ११ ॥

આ ટીકા કરવાનો યત્ન ભાવનગરમાં શ્રીઋષભ જિનેશ્વરની કૃપાથી સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સફળ (પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥

Maharaj Shri
Jain Ratna Moonirajc
Ay JI

। अथ टीकाकारप्रशस्तिः ।

सुधर्मगणभृत्पट्टश्रेणिसमुन्नतसुराचले रम्ये ।
तपोगच्छनन्दनभुवि विजयसिंहगुरुसुरांघ्रिपो जयति॥१॥

ગણધર શ્રીસુધર્મા સ્વામીની પટ્ટશ્રેણીરૂપી ઉંચા સુંદર મેરૂપર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

य आगमामृतवर्षी तत्सेचनकृन्नवांबुदो जज्ञे ।
श्रीसत्यविजयनामा अग्र्यः संवेगिनां जयति ॥ २ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્રગણ્ય શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવંત વર્તે છે. ૨.

कर्पूरतारयशसोः कर्पूरक्षमाविजयबुधवरयोः ।
मूर्तसुबाह्याभ्यन्तरधर्मोपमयोर्गुणाः केन वर्ण्याः ॥ ३ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્વલ યશવાલા અને મૂર્તિમાન્ બાહ્ય અને અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કપૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના પંડિતવર્યોના ગુણો કોણ વર્ણન કરી શકે? ૩.

जिनोत्तमपद्मरूपकीर्तिकस्तूरमणिविजयोपपदान् ।
पंडितपदनिर्व्यूढान्नमामि गुरुगुणनिधीनेतान् ॥ ४ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્યાસ પદવીને વહન કરનારા જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુરવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરૂં છું. ૪.

वैराग्यरत्नभूमिर्यो निःस्पृहतासुधारसांबुनिधिः ।
श्रीमान् बुद्धिविजयमुनिराजोऽभूद्भूरिपरिवारः ॥ ५ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રત્નની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃતરસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

तस्मिन्नुभौ मुनिवरौ धर्मरथस्येव धूर्वहौ प्रवरौ ।
मुक्तिवृद्धिविजयाख्यौ तत्राद्यो गणिवरो जातः ॥ ६ ॥

તે પટ્ટપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં પહેલા (મુક્તિવિજય-મુળચંદજી) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬.

श्रीवृद्धिविजयगुरवः श्रुतशमगांगप्रवाहरूपास्ते ।
जनहृत्कैरवचन्द्रा विश्वपावना यशोधरा जाताः ॥ ७ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદજી) ગુરૂ શ્રુત અને સમતારૂપ ગંગાજળના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિરૂપી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

शिष्याणुना हि तेषां रचिता निजपरहिताय विवृतिरियम् ।
गंभीरविजयनाम्ना सुपठ्यमाना चिरं जीयात् ॥ ८ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ-પરના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચી છે. તે પઠન પાઠન કરાતી સતી ચિરકાળ જય પામો. ૮.

प्रोत्साहितोऽत्र भूयः सतीर्थ्येन मुनिवरोत्तमविजयेन ।
तस्य प्रेमविशेषादिमां शब्दभावोक्तिं चक्रे ॥ ९ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરૂભાઇએ મને અત્યંત ઉત્સાહવાન્ કર્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ શબ્દભાવોક્તિ નામની ટીકા મેં રચી છે. ૯.

परहितरतैकचित्तैः श्रुतकनकनिकषायमाणसन्मतिभिः ।
शोध्येयं प्राज्ञजनैर्मय्येवानुग्रहप्रसितैः ॥ १० ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કસોટી સમાન છે એવા પંડિત પુરૂષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ટીકા શોધવી. ૧૦.

दृग्बाणांकशशिमिते वत्सर आश्विनवलक्षतृतीयायाम् ।
यत्नोऽयं सफलोभूद्भावपुरे वृषभजिनकृपया ॥ ११ ॥

આ ટીકા કરવાનો યત્ન ભાવનગરમાં શ્રીઋષભ જિનેશ્વરની કૃપાથી સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સફળ (પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥

Jain Education International

Maharaj Shri Jain Ratna Moonirajs AYJI

। अथ टीकाकारप्रशस्तिः ।

सुधर्मगणभृत्पट्टश्रेणिसमुन्नतसुराचले रम्ये ।
तपोगच्छनन्दनभुवि विजयसिंहगुरुसुरांघ्रिपो जयति॥१॥

ગણધર શ્રીસુધર્મા સ્વામીની પટ્ટશ્રેણીરૂપી ઉંચા સુંદર મેરુપર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

य आगमामृतवर्षी तत्सेचनकृन्नवांबुदो जज्ञे ।
श्रीसत्यविजयनामा अग्र्यः संवेगिनां जयति ॥ २ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્રગણ્ય શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવંત વર્તે છે. ૨.

कर्पूरतारयशसोः कर्पूरक्षमाविजयबुधवरयोः ।
मूर्तसुबाह्याभ्यन्तरधर्मोपमयोर्गुणाः केन वर्ण्याः ॥ ३ ॥

કપૂરની જેવા ઉજ્વલ યશવાલા અને મૂર્તિમાન્ બાહ્ય અને અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કપૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના પંડિતવર્યોના ગુણો કોણ વર્ણન કરી શકે? ૩.

जिनोत्तमपद्मरूपकीर्तिकस्तूरमणिविजयोपपदान् ।
पंडितपदनिर्व्यूढान्नमामि गुरुगुणनिधीनेतान् ॥ ४ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્યાસ પદવીને વહન કરનારા જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુરવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરૂં છું. ૪.

वैराग्यरसभूमिर्यो निःस्पृहतासुधारसांबुनिधिः ।
श्रीमान् बुद्धिविजयमुनिराजोऽभून्भूरिपरिवारः ॥ ५ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રસની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃતરસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

तस्मिन्नुभौ मुनिवरौ धर्मरथस्येव धूर्वहौ प्रवरौ ।
मुक्तिवृद्धिविजयाख्यौ तत्राद्यो गणिवरो जातः ॥ ६ ॥

તે પટ્ટપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર ધુરંધર જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં પહેલા (મુક્તિવિજય-મૂળચંદજી) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬

श्रीवृद्धिविजयगुरवः श्रुतशमगांगप्रवाहरूपास्ते ।
जनदृक्करवचन्द्रा विश्वपावना यशोधरा जाताः ॥ ७ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદજી) ગુરૂ શ્રુત અને સમતારૂપ ગંગાજળના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિરૂપી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

शिष्याणुना हि तेषां रचिता निजपरहिताय विवृतिरियम् ।
गंभीरविजयनाम्ना सुपठ्यमाना चिरं जीयात् ॥ ८ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ-પરના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચી છે. તે પઠન પાઠન કરાતી સતી ચિરકાળ જય પામો. ૮.

प्रोत्साहितोऽत्र भूयः सतीर्थ्येन मुनिवरोत्तमविजयेन ।
तस्य प्रेमविशेषादिमां शब्दभावोक्तिं चक्रे ॥ ९ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરૂભાઇએ મને અત્યંત ઉત્સાહવાન્ કર્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ શબ્દભાવોક્તિ નામની ટીકા મેં રચી છે. ૯.

परहितरतैकचित्तैः श्रुतकनकनिकषायमाणसन्मतिभिः ।
शोध्येयं प्राज्ञजनैर्मय्येवानुग्रहमसितैः ॥ १० ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કસોટી સમાન છે એવા પંડિત પુરૂષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ટીકા શોધવી. ૧૦.

दृग्बाणांकशशिमिते वत्सर आश्विनवलक्षतृतीयायाम् ।
यत्नोऽयं सफलोभूद्भावपुरे वृषभजिनकृपया ॥ ११ ॥

આ ટીકા કરવાનો યત્ન ભાવનગરમાં શ્રીઋષભ જિનેશ્વરની કૃપાથી સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સફળ (પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समासोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥